

Tämän teoksen sähköisen version on julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) Creative Commons -lisenssillä: CC BY-NC-ND 4.0 International. Lisenssiin voi tutustua englanniksi osoitteessa: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on saanut sähköisen julkaisuluvan teoksen oikeudenhaltijoilta. Mikäli olette oikeudenhaltija, jota SKS ei ole tavoittanut, pyydämme teitä ystävällisesti ottamaan yhteyttä [SKS:aan](#).

PIETARIN  
JA  
PAAVALIN NIMISSÄ

Paavit, lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen (500–1250)



PIETARIN  
JA  
PAAVALIN NIMISSÄ

Paavit, lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen  
(500–1250)

*Christian Krötzl*

## Historiallisia Tutkimuksia 219

Teos on Suomen historiallisen seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

ISBN 951-746-591-2

ISSN 0073-2559

Tammer-paino Oy

Tampere 2004

[www.finlit.fi](http://www.finlit.fi)

# SISÄLLYS

JOHDANTO . . . . .	9
Paavit, kristikunta ja 'Eurooppa' . . . . .	9
Christianitas ja Eurooppa . . . . .	12
Lähetystyö, pakanat ja vastakääntyneet . . . . .	14
Tutkimustilanteesta . . . . .	15
Kirkon ja paaviuden vakiintuminen . . . . .	18
Yksi ylitse muiden: kohti paavien primaattia . . . . .	25
Rooman maineen levittämistä: varhaiset pyhiinvaellukset . . . . .	35
Uhkia pohjoisesta: vaelluskansat . . . . .	39
LÄHETYSTYÖN KAUTTA: EUROOPPA MUOTOUTUU (n. vuoteen 750) . . . . .	47
Taustaa: bysantin vallan alla . . . . .	48
Luostarilaitoksesta paaviuden tukija . . . . .	54
Rauhanomaisen lähetystyön menestys . . . . .	55
Kristillistäminen paavien ja hallitsijoiden yhteistyönä . . . . .	56
Gregorius Suuri aloittaa paavillisen lähetystyön . . . . .	57
Tavoitteena yhteiskunnan ja moraalin joustava muokkaaminen . . . . .	63
Pohjoista kohti: friisit ja tanskalaiset lähetystyön kohteina . . . . .	67
Paavit ja kristinuskon leviäminen Euroopan mantereella: iiriläis-anglosaksinen kausi . . . . .	69
Irlantilaiset ja Manner-Euroopan pakanakansat . . . . .	71
Irlantilaiset vahvistavat paavin vaikutusta . . . . .	75
Anglosaksit: lähetystyötä Pietarin, Paavalin sekä paavin nimissä . . . . .	76
Bonifatius, paavit ja lähetystyön periaatteet . . . . .	80

Pietarin ja Paavalin luo: pyhiinvaellukset vakiinnuttavat Rooman vaikutuksen . . . . .	85
<b>LAAJENEMINEN POHJOISEEN JA ITÄÄN (n. 750–1050)</b>	90
Ratkaiseva suunnanmuutos . . . . .	90
Paavit 'kuninkaantekijänä': karolinkidynastian alku . . .	90
Paavit Rooman aatelissukujen pelinappulana . . . . .	95
Paaviuden kriisiä – kirkon ja lähetystyön etenemistä . . .	97
Miekkaa ja sanaa: lähetystyön menetelmät . . . . .	101
Karolingit ja valtiollinen miekkalähetys . . . . .	101
Vendiläiskapina ja kirkon peräntyminen . . . . .	105
Omaehtoisen lähetystyön menestys . . . . .	106
Ansgariuksen lähetystyö . . . . .	109
Pohjoismaiset hallitsijat ja rauhanomainen kristillistäminen . . . . .	113
Idän ja lännen rajamailla: Määri ja Bulgaria . . . . .	118
Itäisen Euroopan omaehtoinen kristillistyminen . . .	124
Pyhimyskultti ja pyhiinvaellukset Rooman vaikutuksen vakiinnuttajina . . . . .	130
<b>PAAVIEN MAAILMANVALTA, LÄHETYSTYÖ JA IHMISOIKEUDET (1050–1250)</b>	136
Eurooppalaisen yhteiskunnan muokkaaminen . . . . .	138
Plenitudo potestatis – vallan täyteisyys . . . . .	143
Maailmanpolitiikkaa ja lähetystyötä Pietarin nimissä . . . . .	148
Gregorius VII ja paavien maailmanpolitiikka . . . . .	152
Legaatit: paavien tehokas työväline . . . . .	154
'Paavintekijä' Bernard Clairvauxlainen . . . . .	158
Pietarin nimissä: globaalipolitiikka Euroopassa . . . . .	160
Paavit ja Pohjola: rauhanomaisen vaikuttamisen tie . . . . .	173
Hadrianus IV – Pohjoismaiden yhteiskunnan uudistajasta paaviksi . . . . .	177
Pyhiinvaeltajia ja pyhimyksiä . . . . .	181
Paavit ja Itämeren rauhanomainen lähetystyö 1100-luvulla . . . . .	189
Suomen lähetystyö osana Itämeren kokonaisuutta . . . . .	192
Liivinmaan käännytystyön rauhanomainen alku . . . . .	203

Miekkalähetyksen paluu Itämerelle . . . . .	207
Ideologiset muutokset . . . . .	207
Ristiretki vendedjä vastaan: Itämeren miekkalähetyksen alku . . . . .	213
Pohjolan taistelevat kirkkoruhtinaat . . . . .	216
Liivinmaa: saarnasta miekkaan . . . . .	219
Paavit, Itämeren lähetytyö ja ihmisoikeuksien muotoutuminen . . . . .	229
Ideologinen vastaliike . . . . .	229
Paavit Itämeren alueen vastakääntyneiden puolelle . . . .	233
Wilhelm Modenalainen, Balduin Alnalainen ja paavillisen lähetytdoktriinin muutokset . . . . .	240
Vastakääntyneiden ja pakanoiden suojelusta paavillisiin suojavyöhykkeisiin . . . . .	242
 EPILOGI . . . . .	254
Paavien johtoasema hiipuu, eurooppalainen merkitys säilyy .	254
Lähetytyö, ihmisoikeudet ja Euroopan muotoutuminen . . .	259
 LÄHDEVIITTEET . . . . .	266
 LYHENTEET . . . . .	296
 LÄHTEITÄ . . . . .	297
 KIRJALLISUUTTA . . . . .	300
 LIITTEET . . . . .	313
 INDEX PERSONARUM ET LOCORUM . . . . .	322





# JOHDANTO

## PAAVIT, KRISTIKUNTA JA EUROOPPA

”... provideas, quod neophyti congrua libertate gaudeant”

*(”tehtäväsi on huolehtia siitä, että vastakääntyneet nauttivat riittävästä vapaudesta”, paavi Gregorius IX:n määräys legaatti Wilhelm Modenalaiselle 16.2.1236, LECUB I, nro 144, 184)*

Rakensivatko paavit nykyisen Euroopan perustan? Vai jarruttivatko he pikemmin sen kehitystä ja myöhempien eurooppalaisten kansallisvaltioiden muotoutumista? Mikä merkitys kirkon ja paavien lähetystyöllä oli Euroopan muotoutumisessa ja laajentamisessa? Miten lähetystyön todellisuudessa suhtauduttiin ’tuleviin ja uusiin eurooppalaisiin’ – pakanoihin ja vastakääntyneisiin sekä heidän oikeuksiin ihmisinä ja yhteisöinä?

Nykyinen, jälleen yhtenäistyvä Eurooppa on muotoutunut keskiajalla. Eurooppalaisen henkisen kulttuurin juuret ovat antiikin sivilisaatiossa, mutta poliittisesti ja yhteiskunnallisesti Eurooppaa ei voida pitää suorana antiikin jatkeena. Rooman valtakunnan taloudellis-poliittinen painopiste oli itäisellä Välimerellä ja nykyisen Euroopan keskeiset alueet eivät kuuluneet siihen tai olivat merkitykseltään vähäisiä reuna-alueita. Keskiaikainen Eurooppa ei syntynyt yksittäisen hallitsijan poliittisen vision perusteella, vaan muotoutui pitkän prosessin tuloksena, johon vaikuttivat hyvin monenlaiset tekijät. Keskeinen ja perustavanlaatuinen tekijä tässä muotoutumisprosessissa oli kirkon vaikutuspiirin laajentaminen, jonka kautta sellaisetkin kansat ja alueet, jotka eivät olleet koskaan kuuluneet Rooman valtakuntaan, tulivat osaksi kristikuntaa ja samalla antiikin kulttuuriperintöä. Kansainvaellusten mullistusten ja tuhojen jälkeen Eurooppa elpyi hitaasti, kunnes 1000-luvulta alkaen voidaan

puhua dynaamisesta aikakaudesta, jolloin väestö kasvoi nopeasti, talous elpyi ja eurooppalaisen yhteiskunnan keskeiset piirteet muotoutuivat: kaupunkilaitos, porvaristo, kansalaisyhteiskunta, yliopistot. Keskiajan 'pimeys' on kansainvälisessä tutkimuksessa jo kauan sitten ohitettu käsite, joka oli syntynyt 1500- ja 1600-luvun humanistien keskuudessa, kun haluttiin korostaa antiikin perinteen uudelleen löytymistä (renessanssi = uudelleen syntyminen) pimeän ja pysähtyneen aikakauden jälkeen. Todellisuudessa antiikin perintö ei ollut suinkaan katkennut keskiajalla ja renessansseja oli useitakin: karolinkinen renessanssi, sydänkeskiajan renessanssi. Keskiajan negatiiviseen kuvaan on ratkaisevalla tavalla vaikuttanut myös reformaatio, protestanttinen uskonpuhdistus, jonka vaikutuksesta kaikki, mikä liittyi keskiaikaiseen kirkkoon, nähtiin ja kuvattiin hyvin synkissä väreissä. Erityisesti keskiaikainen paavius ja paavien rooli aktiivisena poliittisena toimijana ovat kärsineet tästä historian-tulkinnasta. Paaviuden laajempi merkitys on nähty ennen kaikkea alistettuna maalliselle vallalle, keisarille, eri maiden kuninkaille tai alemmille hallitsijoille. Paavien toimintaa on tulkittu lähinnä reaktiona ja uskonnollisen legitimaation antajana maallisten hallitsijoiden toimille. Keskiajan paaviuden historiankuva 'kärsii' lisäksi varsinkin protestanttisissa maissa myös paaviusinstituution kontinuiteetista nykypäivään saakka: modernin paaviuden väitetyt tai todelliset puutteet johtavat herkästi paaviuden historiallisen roolin aliarvioimiseen.

Tämän teoksen tavoitteena on keskittyä paavien toimiin ja linjanveitoin lähetystyössä ja kirkon vaikutuspiirin laajentamisessa. Mistä lähtien voidaan puhua paavien aktiivisista toimista? Millaisia lähetystyön menetelmiä paavit suosivat? Miten paikalliset yhteiskunnalliset olosuhteet ja pakanoiden esittämät vaatimukset otettiin huomioon? Miten suhtauduttiin pakanoihin sekä vastakääntyneisiin varhais- ja sydänkeskiajan koko ajan muuttuvissa olosuhteissa? Oliko pakanoilla ja vastakääntyneillä samanlaiset arvot ja oikeudet ihmisinä kuin kristityillä? Olivatko paavit vastuussa keskiaikaisen lähetystyön synkimmästä puolesta, verisestä miekkalähetyksestä, kuten usein esitetään itsestäänselvyytenä? Tarkoituksena ei ole kuitenkaan selvittää paaviuuden historiaa, kirkon historiaa tai lähetystyön historiaa kattavammin. Keskiaikaisen kirkon harjoittama lähetystyö kokonaisuudessaan on huomattavasti laajempi kenttä, jota käsitellään tässä vain niiltä osin, kuin se liittyy paavien aktiiviseen toimintaan. Myös teologiseen ja kirkon hallinnolliseen

kehitykseen tullaan puuttumaan vain niiltä osin kuin se on aiheen kannalta tarpeen. Maantieteellisesti ja myös kronologisesti tullaan kiinnittämään erityinen huomio kirkon ja paavien vaikutusvallan laajenemiseen pohjoiseen Eurooppaan, Skandinaviaan, Itämeren alueelle sekä itään slaavilaisille alueille. Teoksen pitkästä aikavälistä johtuen siinä on yleisiä, paavillista politiikkaa laajemmin tarkastelevia jaksoja, joiden kautta voidaan ymmärtää paremmin varsinaisia lähetystyötilanteita käsitteleviä osia. Ne ovat lisäksi perusteltuja myös sen takia, koska suomeksi ei ole olemassa keskiajan paaviuden historiaa kokonaisuudessa käsitteleviä teoksia. Yleisemmät taustaluvutkin perustuvat kuitenkin ajan tasalla olevaan kansainväliseen tutkimukseen.

Mistä lähtien voidaan ylipäänsä puhua paaviuden historiasta omana erillisenä kehityskulkuna? Kuka oli 'ensimmäinen paavi'? Itse apostoli Pietari? Vai joku hänen seuraajistaan ensimmäiseltä tai toiselta vuosisadalta? Kirkollis-hierarkkiselta asemaltaan paavi on ollut alusta lähtien ja nykypäivään asti Rooman hiippakunnan johtaja eli Rooman piispa – tässä ominaisuudessa samanarvoinen kaikkien muiden hiippakuntien johtajien kanssa. Tämän yli menevän ja kaikkien – ainakin läntisen kirkon – hiippakuntien tunnustaman, ainutlaatuisen kahden apostolin auktoriteettiin perustuvan arvoaseman muotoutuminen on hyvin pitkän, useita satoja vuosia kestäneen kehityksen tulosta. Vasta 300-luvun loppupuolen paaveilla voidaan katsoa olleen johtoasema kristillisen kirkon teologisissa ja hallinnollisissa kysymyksissä – ainakin koskien Rooman valtakunnan läntistä, latinalaista puolta. Rooman valtakunnan itäinen puoli irrottautui kirkollisessakin mielessä yhä selkeämmin omaksi, itsenäiseksi kokonaisuudeksi, jonka keskus oli uusi pääkaupunki Konstantinopoli. Paaviuden historia varsinaisessa mielessä alkaa siis aikaisintaan 300-luvulta; sitä ennen 'paavit' olivat Rooman hiippakunnan piispoja, joilla ei ollut sen enempää kaupungin ja hiippakunnan ulkopuolelle ulottuvaa arvo- tai vaikutusvaltaa kuin muillakaan myöhäisantiikin merkittävimpien hiippakuntien (mm. Jerusalem, Alexandria, Antiokhia) johtajilla. 400-luvun toiselle puoliskolle asti he olivat myös ensisijaisesti osa Rooman valtakunnan läntistä puoliskoa sekä itse Rooman kaupungin valtarakennelmaa.

Paavien laajempi vaikutusvalta läntisessä Euroopassa alkaa vasta 500-luvun toisella puoliskolla, jolloin paavit ja kirkko irtaantuivat ensimmäisen kerran Rooman valtakunnan maantieteellisistä rajoista, lä-

hettämällä suoraan Roomasta ja paavin valtuuttamana lähetystyöntekijöitä mm. Englantiin. Aikaisempi historia 500-luvun alkuun saakka, jota käsitellään johdantoluvussa on kuitenkin myös varsinaisen keskiaikaisen paaviuden sekä lähetystyön ymmärtämisen kannalta oleellinen lähtökohta ja perusta, jonka pohjalle myöhempi kehitys rakentui. Keisari Konstantinuksen myötä kristillinen usko ja kirkko sallittiin, kirkko tuli näkyväksi ja sen rakenteita ja hallintoa voitiin kehittää rauhassa. 300- ja 400-luvulla luotiin pohja paavilliselle primaattiasemalle suhteessa muiden hiippakuntien johtajiin. Silloin ryhdyttiin Pietarin ohella korostamaan myös Paavalin asemaa paavillisen auktoriteetin pohjana, mikä oli lähetystyön kannalta ratkaiseva askel; kristillinen lähetystyö perustuu nimenomaan Paavalin sanomaan ja hänen muotoilemaansa kristittyyn lähetystyöveloitteeseen.

#### CHRISTIANITAS JA EUROOPPA

Tietoisesta kirkon tai paavien 'Eurooppa-projektista' ei ollut varhais- ja sydänkeskiajalla kyse. Keskiaikainen Eurooppa muotoutui Rooman kirkon ja paavien vaikutusvallan laajenemisen 'sivutuotteena', ilman että siihen olisi tietoisesti pyritty, osana kristinuskon levittämistä ja Raamatun lähetysveloitteen noudattamista. Paavit käsittivät lähetyskäskyn ja koko heidän toimintansa globaalisen haasteena, joka ei rajoittunut tiettyyn maahan tai alueeseen. Paavien tähtäimessä oli kristikunta (christianitas), kaikkien kristinuskoa tunnustavien ihmisten muodostama yhteisö, riippumatta maantieteellisestä sijainnista. Maantieteellinen nimi Eurooppa juontaa juurensa antiikkiin, mutta sen tietoinen käyttö nykyistä Euroopan maanosaa tai ainakin sen keskeisiä alueita koskevana käsitteenä alkoi vasta sydänkeskiajalla. Kaarle Suuri ei käyttänyt käsitettä Eurooppa, yhtä vähän kuin varhaiskeskiajan kirkko. Vielä 1200-luvulla paavit, joiden poliittinen valta oli kaikkein suurimmillaan, eivät kirjeenvaihdossaan ja kannanotoissaan viittaneet Eurooppaan, vaan kristikuntaan, jonka ylimpiä herroja he kokivat olevansa. Poliittiselta ja yhteiskunnalliselta valta-asemaltaan kaikkein mahtavimman paavin Innocentius III:n (1198–1216) kirjeenvaihdosta ei löydy lainkaan viittauksia Eurooppaan.<sup>1</sup>

Käytännön politiikan tasolla voidaan tosin jo huomattavasti aikaisemmin puhua paavien 'eurooppalaisesta politiikasta': tavoitteellisesti ja

ideaalitasolla paavit osoittivat sanansa ja toimensa globaalisesti koko kristikunnalle, mutta käytännössä heidän poliittinen ja yhteiskunnallinen toiminta rajoittui läntiseen Eurooppaan jo karolinkiajalta lähtien. Vasta 1300-luvulta alkaen paavien menetettyä suuren osan poliittisesta vallastaan ja jouduttua taipumaan mm. Ranskan kuninkaan määräilyyn, 'Eurooppa' alkaa esiintyä paavillisissa kannanotoissa, osana oman aseman tietoista korostamista ja nostamista kansallisten raamien yläpuolelle. Rooman kirkon hallitsema kristikunnan osa oli nyt, viimeisten pakanallisten alueiden häviämisen jälkeen, sama kuin Eurooppa. Rooman kirkon valtapiiriin laajenemista tapahtui tämän jälkeen uudelleen vasta löytöretkien myötä, uuden ajan alussa.

Käsite Eurooppa esiintyy tässä työssä 1100-luvulle saakka puhtaasti maantieteellisessä merkityksessä; vasta sen jälkeen se alkaa saada paavien ja muiden hallitsijoiden käytössä myös syvällisempää, maanosan ihmisten yhteisyyttä ja yhteenkuuluvuutta tarkoittavaa merkitystä. Tässä piilee selkeä ristiriita: Euroopasta tuli yhteiskunnallinen, kulturellinen ja osin jopa poliittinen kokonaisuus, ennen kuin eurooppalaiset ja heidän hallitsijansa tulivat tästä itse tietoisiksi. Hallitsijan ja hänen alamaistensa oman ymmärryksen perusteella ei voida esimerkiksi puhua Kaarle Suuresta eurooppalaisena hallitsijana tai jopa 'Euroopan isänä'. Omasta mielestään hän jatkoi vain ensin frankkihallitsijan ja sen jälkeen, tultuaan keisariksi, Rooman valtakunnan ja sen hallitsijoiden perinteitä. 'Eurooppalaista merkitystä' voidaan liittää häneen ainoastaan myöhempien historioitsijoiden tulkinnan perusteella. Sama pätee paaveihin, jotka 1200-luvulle saakka ja vielä pitkään sen jälkeenkin oman ymmärryksensä perusteella rakensivat kristikuntaa (christianitas), eivät Eurooppaa: heidän eurooppalainen merkityksensä nousee myöhempien historioitsijoiden tulkinnasta. Kaarle Suuren, Fredrik Barbarossan, Fredrik II:n tai keskiaikaisten paavien 'eurooppalaisuus' ja merkitys Euroopan historiassa ei nouse heidän tietoisesta, tavoitteellisesta toiminnastaan Euroopan rakentamiseksi. Omasta mielestään ja ajan oppineiden mukaan hallitsijat yrittivät vain jatkaa Rooman valtakunnan perinteitä tai toimivat maailman kaikkien kristittyjen nimissä ja puolesta, ilman maantieteellistä rajoitusta. Tästä huolimatta on historioitsijan tulkinnassa syytä korostaa heidän eurooppalaista merkitystään ja heidän ratkaisevaa rooliaan Euroopan rakentamisessa; heidän politiikkansa ja toimintansa tulokset näkyivät nimenomaan Euroopassa ja johdivat Euroopan muotoutumiseen.

Kirkon ja paavien johtama lähetystyö sekä sen periaatteiden muotoilu ja käytännön toteutus osana Euroopan muotoutumista muodostaa tämän tutkimuksen punaisen langan ja varsinaisen kohteen. Kirkon lähetystyön perustana on ylösnousseen Jeesuksen antama kastekäsä apostoleille (Matt. 28, 19–20, Mark. 16, 15–16), jonka toteuttamista ei-juutalaistenkin keskuudessa Paavali puolsi apostoleista kaikkein voimakkaimmin. Alkukirkon olosuhteissa tämän käskyn toteuttamista vasta ei voinut olla epäselvyyttä: sen tuli tapahtua saarnaamisen, vaikuttamisen sekä henkilökohtaisen, vapaaehtoisen kääntymisen kautta. Alkukirkolla ei ollut yksinkertaisesti muita keinoja ja mahdollisuuksia sen toteuttamiseen. Kysymyksiä heräsi siinä vaiheessa, kun kristinuskosta hyväksyttiin virallisesti ja varsinkin sen jälkeen, kun kristinuskosta tuli 300-luvun lopussa valtionuskonto. Kirkolla ja sen piispoilla oli nyt käytössään suoraan tai välillisesti myös valtiollisen vallan keinot. Tuliko uusissa olosuhteissa lähetyskäskyä toteuttaa millä hinnalla hyvänsä, myös valtion voimin ja pakottamalla?

Kirkkoisä Augustinus muotoili tähän vastauksen, josta tuli suuntaantava koko myöhemmän lähetystyön suhteen aina nykyaikaan saakka ja johon viitattiin yhä uudelleen keskiajan paavien kannanotoissa. Kirkkoisä muotoili lähetystyölle kaksi erillistä päätavoitetta, joiden saavuttamiseksi voitiin käyttää toisistaan eroavia keinoja. Positiivinen lähetystavoite (kääntyminen Kristukseen ja hänen kirkkoonsa) tuli Augustinuksen mukaan saavuttaa täysin väkivallattomin menetelmin ja ilman pakkoa, vapaaehtoisen kääntymisen kautta. Keskeinen tapahtuma oli aikuisena tai ainakin täysi-ikäisenä tapahtuva kaste, jonka tuli Augustinuksen mukaan tapahtua vapaaehtoisesti ja riittävän valmistelun ja kristinuskon periaatteiden omaksumisen jälkeen. Tästä positiivisesta lähetystyötavoitteesta Augustinus erotti selvästi ns. negatiivisen lähetystyötavoitteen, jolla hän tarkoitti, mikäli tilanne vaati, pakanuuden vaikutusten torjumista tai estämistä, jotta positiivista lähetystyötavoitetta voitiin ryhtyä toteuttamaan. Tämän negatiivisen lähetystyötavoitteen saavuttamiseksi (pakanuuden vaikutusten torjumiseksi) Augustinus salli myös pakkokeinojen käytön, mutta ainoastaan esineitä tai rakenteita (pakanallisia kulttipaikkoja ja -esineitä), ei henkilöitä vastaan. Pakkokeinoja ei saanut myöskään käyttää yksityisesti tai oma-aloitteisesti, vaan

ainoastaan virallisen tahon valtuuttamana.<sup>2</sup> Augustinus oli muotoillut periaatteensa myöhäiskeskiajan olosuhteita varten, kun kristityt ja pakanat toimivat saman valtiollisen rakennelman ja saman myöhäis-antiikin sivistyspohjan puitteissa. Tilanne muuttui 500-luvulta lähtien kristillisen kirkon laajentaessa vaikutustaan germaani- ja slaavilaisiin kansoihin, jotka eivät olleet koskaan kuuluneet Rooman valtakuntaan ja edustivat täysin erilaista arvomaailmaa, yhteiskuntaa ja sivistyspohjaa.

Tässä muuttuneessa ja koko ajan muuttuvassa tilanteessa myös kysymys pakanoiden ja vastakääntyneiden ihmisarvosta ja oikeuksista sai täysin uutta merkitystä. Alkukirkossa kristillisyyt ja pakanallisuus olivat vielä neutraali vastapari (pakana = ei-kristitty) ilman sivistykseen tai kulttuuriin liittyvää arvolatausta; kristinuskohan toimi pitkään täysin saman kulttuurikontekstin puitteissa. Kreikkalaiseen ja varsinkin roomalaiseen ajatteluun kuului perinteisesti halveksiva asenne kaikkia valtakunnan ulkopuolisia kansoja kohtaan, joilla ei nähty olevan sivistystä ja kulttuuria ja joiden kieltä ei ymmärretty (etymol. barbaari < kreikk. änkyyttäjä, sopertaja). Kristinuskon tultua valtionuskonnoksi omaksuttiin nämä antiikin halveksivat asenteet kaikkia 'barbaareja' kohtaan ja siirrettiin ne herkästi niihin pakanoihin, jotka eivät halunneet vapaaehtoisesti vastaanottaa kristinuskoa. Kansainvaellusten tuhot ja pelot ruokkivat näitä kuvia. Pakanat nähtiin raakoina, villeinä, sivistymättöminä petteureina.<sup>3</sup> Miten nämä asenteet vaikuttivat varhais- ja sydänkeskiajan lähetystyössä ja paavien kannanotoissa?

## TUTKIMUSTILANTEESTA

Keskiaikaista paaviutta koskevaa historiografiaa leimasi pitkään vastakainasettelu protestanttisuuden ja katolisuuden välillä. Uskonpuhdistajien ja eri protestanttisten kirkkojen suhtautuminen keskiajan paaviuteen on vuosisatojen ajan ollut hyvin kielteinen, samoin kuin humanistien. Nämä asenteet ovat tietoisesti ja tiedostamatta vaikuttaneet myös protestanttisten maiden historiankirjoitukseen – niin kirkkohistoriallis-teologiseen kuin yleisempään poliittiseen – jossa paaviudessa on nähty pääsyyllinen keskiajan 'henkiseen pimeyteen' ja paavit esitetty toisen luokan poliittisina tekijöinä verrattuna kuninkaisiin tai keisareihin. Vastavuoroisesti vanhemmassa katolisen perinteen historian-



kirjoituksessa paaviutta ja sen merkitystä on usein ylikorostettu ja nostettu ansaitsemattoman korkeaan asemaan. Viime vuosikymmenien historiankirjoitus on irtaantunut näistä asenteista ja pyrkinyt rakentamaan monipuolisempaa kuvaa ilman ennakkoon määriteltyjä kantoja.<sup>4</sup>

Uudempi tutkimus on myös tuonut ja tuomassa koko ajan uutta lähdeaineistoa Vatikaanin sekä muiden maiden, alueiden ja kaupunkien arkistoista tutkijoiden käyttöön. Kirkkohistoriasta yleensä sekä kirkkoon ja paaviuteen liittyvästä teologian, liturgian tai kirkollis-hallinnollisesta kehityksestä on olemassa runsaasti päteviä esityksiä. Paaviuden historiaa käsittelevät yksityiskohtaisemmat esitykset ovat keskittyneet ennen kaikkea paaviuden ja kirkon eri osien muotoutumiseen ja keskinäisiin suhteisiin, hallinnon kehittymiseen ja teologisiin kysymyksiin.<sup>5</sup> Kirkon poliittisessa historiassa pääpaino on ollut alkuaikojen paaviuden ja Bysantin (Itä-Rooman) sekä myöhempien vuosisatojen paaviuden ja Saksan keisarien tai paavien ja Ranskan kuninkaiden välisissä suhteissa. Kristillisen lähetystyön historian yleisemmissä esityksissä vuorostaan paaviuden roolia sivutaan usein vain lyhyesti.<sup>6</sup> Paavien merkityksestä tai heidän toimistaan keskiaikaisessa lähetystyössä ei ole kansainvälisellä tasolla olemassa kokonaisvaltaisia esityksiä.<sup>7</sup> Tutkimuksessa on keskitytty paavien rooliin tietyn, rajatun maantieteellisen alueen lähetystyössä.<sup>8</sup>

Keskiajan paaviuden sekä lähetystyön historiallisen merkityksen arvioiminen lähes yksinomaan kansallisesta näkökulmasta pätee myös Pohjoismaiden ja laajemmin Pohjois-Euroopan suhteen: paavien kannanottoja ja toimia on käsitelty niin kuin ne olisivat olleet suunnattuja ainoastaan yhteen hiippakuntaan tai maahan, jopa sellaisissa tapauksissa joissa paavi selkeästi osoitti kannanottonsa usealle vastaanottajalle ja laajalle, Pohjoismaiden tai Baltian yli ulottuvalle alueelle. Tulkitessa paavillisia kannanottoja kansallisen tai alueellisen historiankirjoituksen kannalta ei olla yleensä myöskään otettu huomioon paavillisten kirjeiden kaavamaista luonnetta: kirjeiden muotoilussa käytettiin vanhempia esikuvia, lauseita ja sanakäänteitä. Tätä varten paavillisessa kansliassa oli olemassa omat formulaarikirjat, johon oli koottu aihepiireittäin esimerkkikirjeitä.<sup>9</sup> Toinen paavillisten kirjeiden keskeinen ominaisuus oli niiden luonne reskripteinä, ts. 'tilattuina' vastauksina: usein paikallinen piispa pyysi paavilta kannanottoa tiettyyn ongelmaan ja paavillisessa kansliassa tarkastettiin lähinnä asian oikeutus kanonisen lain (kirkollisen lainsäädännön) mukaan. Asiasisällön tai paikallisen tilanteen tarkis-

tamiseen ei ollut mahdollisuuksia kuin harvoin. Paavillisten kirjeiden kohtalla on tapauskohtaisesti harkittava paavin tai kuurian omaa aktiivista roolia niiden formuloinnissa.

Itämeren alueen lähetystyötä ja paavien toimia sen yhteydessä on tutkittu kaikkein pisimpään saksalaisessa historian tutkimuksessa, mutta lähes aina suhteessa saksalaiseen kolonisaatioon Itämeren etelärannalla sekä Saksan ritarikunnan ja hansakaupan etenemiseen.<sup>10</sup> 1980-luvulta alkaen tutkimuksia ja yleisempiä esityksiä on ilmestynyt myös englanniksi ja muilla kielillä.<sup>11</sup> Sydänkeskiajan ristiretkiä koskevassa vanhemmassa tutkimuksessa Itämeren alueeseen ei kiinnitetty juuri lainkaan huomiota,<sup>12</sup> mutta uudemmassa 1980- ja 1990-luvun tutkimuksessa kuva on muuttunut. Itämeren alueen ristiretkiä käsitellään omana kokonaisuutena, joka muotoutui yleisen ristiretkiliikkeen pohjalta, mutta erosi siitä pian ja omaksui erikoispiirteitä.<sup>13</sup> Itämeren ristiretkistä on käynnistetty myös omia projekteja mm. Tanskassa.<sup>14</sup> Paavien toimia Itämeren alueen lähetystyön yhteydessä on kuitenkin käsitelty tarkemmin vain muutamissa artikkeleissa, jotka keskittyvät yksittäisiin tapahtumakulkuihin.<sup>15</sup> Laajempaa ja kokonaisvaltaisempaa tutkimusta paavillisesta lähetystyöstä Itämeren alueella ei ole olemassa eikä myöskään systemaattisempaa vertailua muihin samanaikaisiin tai edeltäviin lähetystyöhankkeisiin Keski- ja Itä-Euroopassa. Paavillisen politiikan kannalta hyvin keskeistä suojavaltionkonseptia on myös käsitelty yllättävän vähän.<sup>16</sup> Pohjoismaiden eri osien kristillistämisestä on olemassa runsaasti vanhempia tutkimuksia ja yleisesityksiä, joissa kuitenkin harvoja poikkeuksia lukuunottamatta ei käsitellä paavien politiikkaa ja lähetystyötä Pohjoismaiden suhteen kokonaisuutena tai yksityiskohtaisemmin.<sup>17</sup> Ensin Ruotsissa ja sen jälkeen myös Norjassa on 1980- ja 1990-luvulla tutkittu kristillistämisvaihetta monitieteisissä projekteissa.<sup>18</sup> Kummassakin maassa pääpaino on ollut uudemman arkeologisen tutkimustiedon yhdistämisessä muihin lähteisiin. Tulokset ovat olleet erittäin kiinnostavat, mutta paavien roolia tai paavien kannanottoja lähetystyöhön niissä ei ole käsitelty syvällisemmin.<sup>19</sup>

Suomalainen keskiajan historian tutkimus on selvästi vilkastunut 1990-luvulla ja on mm. yleistä eurooppalaista keskiajan historiaa koskevan tutkimuksen suhteen määrällisesti ja laadullisesti johtavalla sijalla Pohjoismaissa. Usean tutkimuksen aihepiirit ovat liittyneet myös tiiviimmin tai löysemmin paaviuden historiaan sydän- ja myöhäiskeski-

ajalla.<sup>20</sup> Kirkon ja paavien lähetystyötä niissä ei ole varsinaisesti käsitelty. Keskiajan historiasta on viime vuosina ilmestynyt myös suomalaisvoimin useita eri aihepiirien yleisesityksiä ja artikkelikokoelmia,<sup>21</sup> jotka tosin nekin ovat enimmäkseen keskittyneet sydän- ja myöhäiskeskiaikaan. Suomen kristillistämistä sen yhteydessä myös paavien roolia on käsitelty uudemmissa yleisesityksissä.<sup>22</sup> Eri tutkimusartikkeleissa on jatkettu vanhempaa keskustelua Suomeen suuntautuneiden ns. ristiretkien luonteesta<sup>23</sup> ja laajennettu kuvaa myös selkeämmin itään päin, ottaen selkeästi huomioon Novgorodin intressit ja vaikutus.<sup>24</sup> Arkeologisen tutkimuksen avulla Suomen kristillistämisvaiheesta tulee jatkuvasti esille uutta aineistoa, jota on tärkeä soveltaa kirjallisten lähteiden tarjoamiin tietoihin.<sup>25</sup> Paavillisesta lähetystyöstä ja paavillisten legaattien toimista Suomessa ja Itämerellä ei ole kuitenkaan olemassa uudempia suomalaisia tai pohjoismaisia erikoistutkimuksia.<sup>26</sup>

Paavillista lähetystyötä koskevana lähteinä tullaan käyttämään varhaiskeskiajan paavillisessa kuuriassa laadittua virallisuontoista biografiakokoelmaa 'Liber Pontificalis' sekä lähetystyön päähenkilöitä koskevia elämäkertoja (Vita Columbani, Bonifatii ym.). Ensimmäinen paavillinen kirjekokoelma, jossa myös ensimmäisen kerran puhutaan yksityiskohtaisemmin lähetystyöstä löytyy Gregorius Suuren hallintakaudelta (590–604), minkä jälkeen aukot paavillisessa asiakirja-aineistossa ovat kuitenkin vielä suuret 1100-luvulle saakka. Paavillisten asiakirjojen yhtenäisemmät rekisterisarjat alkavat vasta 1070-luvulta Gregorius VII:n ajoilta. Varhais- ja sydänkeskiajan suhteen on lisäksi käytetty eri hiippakuntien ja alueiden kronikkateoksia (mm. Beda Venerabilis, Adam Bremeniläinen) sekä muita kertovia lähteitä. Itämeren alueen lähetystyötä koskevat asiakirjat 800–1200-luvulta löytyvät kattavasti eri alueiden diplomatarioissa (asiakirjajulkaisusarjoissa), lisäksi on käytetty lähetystyön asenteiden kannalta hyvin valaisevia kronikkateoksia (mm. Helmold Bosaulainen, Henrikin kronikka).

## KIRKON JA PAAVIUDEN VAKIINTUMINEN

Rooman piispat toimivat aina 400-luvulle saakka Rooman valtakunnan sisällä, osana sen pääkaupungin yhteiskuntaa ja kulttuuria, noudattaen Rooman valtakunnan lakeja, normeja ja käytäntöjä. Rooman

piispojen ensimmäisten vuosisatojen historia on siis nähtävä osana laajempaa myöhäisantiikin Rooman valtakunnan historiaa.<sup>27</sup> Kristinuskon alkuvaiheista Rooman kaupungissa on vain hyvin vähän historiallisia tietoja. Suetoniuksen maininnassa, jonka mukaan keisari Claudius joutui vuonna 49 karkoittamaan juutalaisia, jotka kiistelivät ”Chresto”-nimisestä henkilöstä, voidaan nähdä ensimmäisiä merkkejä juutalaiskristittyjen läsnäolosta Tiberin varrella. Apostoli Pietarin roolista Rooman seurakunnan johtajana, hänen marttyyrikuolemastaan myöhemmän Pietarinkirkon paikalla sijainneella hevoskilpailuradalla vuonna 64 tai laajemmista kristittyjen vainoista tuohon aikaan ei ole säilynyt varmoja historiallisia todisteita.

Hieman varmemmalla pohjalla ollaan Paavalin suhteen, joka laati ilmeisesti myös osan Raamatun teksteissä säilyneistä, hänen nimellä varustetuista kirjeistä Rooman seurakunnalle. Raamatun tekstin mukaan (ap. teot 28, 30) Paavali vietti kaksi vuotta Roomassa saarnaten ja opettaen. Rooman kristityt olivat myöhäisantiikin miljoonakaupungissa kuitenkin pitkään vain häviävän pieni vähemmistö, yksi lukuisista uskonnollis-ideologisista pienryhmistä. Kristittyjen kokoontumispaikatkin sijaitsivat vielä monen sukupolven ajan yksityistaloissa, piilossa viranomaisten ja muiden roomalaisten katseilta.<sup>28</sup> Seurakunta toimi pitkään kollektiivisesti, ilman kaikkien hyväksymää ja ulospäin seurakuntaa edustavaa johtajaa. Osoituksena tästä voidaan pitää Korintoksen seurakunnalle vuonna 96 osoitettua kirjettä, jonka Rooman kaupungin kristityt laativat ja allekirjoittivat yhteisesti. Kirjeessä viitataan apostoleihin Pietariin sekä Paavaliin ja asetetaan heidän toimintansa ja marttyyrikuolemansa esikuvaksi kaikille kristityille. On sinänsä merkittävää, että Rooman kristittyjen seurakunta asettaa näin varhaisessa vaiheessa nämä apostolit esikuvaksi itselleen ja muille, mutta selkeää historiallista todistusarvoa Pietarin toiminnasta Roomassa näillä kirjeen kohdilla ei ole.<sup>29</sup>

Ensimmäisen ja toisen vuosisadan Rooman piispoista on kyllä runsaastikin legendaarisia kertomuksia ja mainintoja ja useimmat on myöhemmin myös julistettu pyhimyksiksi. Elämäkertatiedot on kuitenkin laadittu paljon myöhemmin eivätkä todista juurikaan heidän todellisesta toiminnastaan tai vaikutuksestaan. Varsinaista asiakirja-aineistoa kirkon Rooman piispojen toiminnasta tuolta ajalta ei ole säilynyt. Rooman seurakunnassa laadittiin kaikella todennäköisyydellä asiakirjoja roomalaisen notariaattiperinteen mukaisesti ja oman arkiston pitämises-

täkin on varhaisia viitteitä, mutta asiakirjalähteet tuhoutuivat lähes kokonaan myöhempien vainojen sekä Rooman valtakunnan loppuvaiheiden myllerryksissä. Säilyneet maininnat löytyvät lähinnä roomalais-pakanallisten sekä kristillisten historiankirjoittajien kronikoista ja muista teksteistä; lisäksi voidaan käyttää arkeologisia lähteitä.

Tarkempia tietoja Rooman kristillisestä seurakunnassa saadaan vasta kolmannelta vuosisadalta. Silloin tavataan myös ensimmäisen kerran seurakunnan johdossa miehiä, joiden toimista ja pyrkimyksistä on säilynyt mainintoja muissa historiallisissa lähteissä. Rooman piispana vuosina 217–222 toiminut Calixtus I perusteli ensimmäisen kerran Rooman piispojen erikoisasemaa Matteuksen evankeliumin kuuluisalla kohdalla 16,18, jossa Jeesus puhuu Pietarista kalliona, jonka päälle kirkko tulee rakentaa, sekä taivaan valtakunnan avaimista, jotka hänelle annetaan – samoista avaimista, jotka vieläkin komeilevat Vatikaanivaltion ja eri pappien vaakunoissa.<sup>30</sup>

Kolmannen vuosisadan roomalaisen seurakuntaelämästä saamme väläyksenomaisesti tietoa kirjeestä, jonka Rooman piispa Cornelius (251–253) vuonna 253 lähetti Antiokian seurakunnalle. Cornelius mainitsee siinä sivumennen Rooman piispan alaisuuteen kuuluneen silloin 46 pappia, 7 diakonia, 7 aladiakonia, 42 akoluuttia (pappien apulaisia), 52 eksorsistia (hoitivat demonien riivaamia) sekä lisäksi lehtoreita, portinvartijoita ja palvelusväkeä. Papistoon kuuluvia oli siis tämän mukaan noin 155 ja seurakuntalaisia ainakin n. 20–30000, mikä vaikuttaa suurelta määrältä, mutta on vähän verrattuna Rooman kaupungin sen aikaiseen väestömäärään, joka pysyi 300-luvulle saakka vielä hyvin korkeana: noin 700000–800000, mahdollisesti jopa miljoona henkeä. Rooman seurakunta jakoi säännöllisiä avustuksia noin 1500 leskelle ja köyhälle, mistä voi päätellä seurakunnan saaneen toistuvasti lahjoituksia rikkailta henkilöiltä. Seurakunnalle oli ilmeisesti kertynyt lahjoitusten kautta jo kiinteistöomaisuuttakin, kuten myöhempien vainojen takavarikointilistat osoittavat.<sup>31</sup>

Näihin aikoihin ajoittuvat myös pitkän rauhan kauden jälkeen ensimmäiset uhkat pohjoisella rajalla. Alemannien hyökkäyksen seurauksena (259–260) jouduttiin osa Rooman valtakunnan alueesta (Agri Decumates, nyk. Baden-Württembergin alueella) tyhjentämään ja jättämään 260-luvulla germaaneille.<sup>32</sup> Kyseessä oli ensimmäinen perääntyminen Rooman valtakunnan Euroopan puoleisessa osassa. Itse Rooman

kaupunginkin suhteen havahduttiin tämän jälkeen miettimään sen puolustamista mahdollista hyökkäystä vastaan. Ensimmäisen kerran gallialaisten Rooman hävityksen (387 eKr.) sekä Hannibalin kartagolaisjoukkojen hyökkäysten jälkeen valtakunnan pääkaupunki tuntui taas uhatulta. Keisari Aurelianusin aikana ryhdyttiin vuonna 271 rakentamaan hänen mukaansa nimettyä muuria, joka on säilynyt pääosiltaan nykypäivään asti. Tämä 19 kilometriä pitkä, 381 tornilla varustettu muuri sulki sisäänsä 14 kaupunginosaa.

Heikkenevässä taloudellisessa ja ulkopoliittisessa tilanteessa tarvittiin syntipukkeja ja kristityt olivat sopiva kohde koska he vastustivat lähes ainoana yhteiskunnallisena ryhmänä avoimesti keisarin jumalallista palvontaa. Kristittyjen vainoista on ensimmäisiä merkkejä keisari Deciuksen (249–251) alaisuudessa. Decius oli kunnostautunut erityisesti roomalaisten sotapäällikkönä germaaneja vastaan ja valtiolle sekä perinteiselle roomalaisuudelle uskolliset Pannonian ja Illyrian rajajoukot olivat julistaneet hänet keisariksi. Deciuksen ja hänen seuraajansa keisari Valerianuksen (253–260) aikana kristittyjä vainottiinkin nimenomaan osana 'nationalistista' valtion identiteetin ja valtiouskollisuuden kohottamiseen tähtäävää politiikkaa ja propagandaa. Kristityt nähtiin vieraana, salaperäisenä, tarpeeksi laajasti levinneenä, mutta kuitenkin vielä riittävän pienenä, puolustuskyvyttömänä vähemmistönä – helppona ja sopivana kohteena.<sup>33</sup> Rooman kaupungin kristityt ja heidän johtajansa joutuivat kärsimään näistä vainoista. Kirkkoja suljettiin, kristinuskon julkinen harjoittaminen kiellettiin, pappeja ja piispoja teloitettiin, mm. Rooman piispa Sixtus II vuonna 258. Valerianuksen kuoleman (260) jälkeen kristityt saivat olla pari vuosikymmentä rauhassa, kunnes sotilaskeisari Diocletianus (284–303) käynnisti viimeiseksi jääneen vainojen aallon.<sup>34</sup>

Tämän jälkeen tilanne rauhoittui ja kristinuskon leviäminen sekä kirkollisten rakenteiden tiivistyminen Rooman valtakunnan läntisissä osissa eteni jatkossa hyvin nopeaan tahtiin. Tästä todistavat 300-luvun alun synodien ja konsiilien – mm. Elvira 306, Rooma 313, Arles 314 ja Nikea 325 – osanottajalistat. Edustajia saapui hyvin laajalta alueelta Pohjois-Ranskaa, roomalaisten hallitsemaa Saksaa ja Englantia myöten, joskin lännen edustajat olivat yleensä selvä vähemmistö verrattuna idästä tulleisiin piispoihin ja muihin edustajiin.<sup>35</sup> Viime vuosikymmenten arkeologiset löydöt ovat vahvistaneet ja monipuolistaneet kirjallisten lähteiden antamaa kuvaa; kristillinen kirkko oli 300-luvun alussa levin-

nyt hyvin kattavasti Rooman valtakunnan läntisen osan reunoille saakka.<sup>36</sup> Rooman valtakunnan tehokkaat ja nopeat yhteydet edesauttoivat kristinuskon nopeaa leviämistä. Valtion ylläpitämän Cursus publicus -viestijärjestelmän kautta kirjallista tietoa kulki nopeasti tuhansiakkin kilometrejä ja tiet sekä vesiväylät olivat hyvässä kunnossa. Toinen merkittävä tekijä olivat Rooman legioonat. Valtakunnan rajan (limes) puolustaminen ja vartioiminen germaaneja ja muita kansoja vastaan edellytti 250-luvun jälkeen rajajoukkojen merkittävää vahvistamista. Rooman armeijan sijoitusperiaatteiden mukaisesti Tonavan ja Reinin rajalle sekä Englantiin lähetettiin usein joukko-osastoja valtakunnan toiselta puolelta Pohjois-Afrikasta, Vähästä-Aasiasta tai Egyptistä, eli seuduilta, jonne kristinusko oli juurtunut jo paljon aikaisemmin ja syvemmin.

Rooman piispoilla ei ollut kuitenkaan tässä kristinuskon ensimmäisessä läntisessä leviämisaallossa vielä johtavaa tai edes kovin näkyvää roolia. Rooman piispojen puoleen tosin käännettiin eri opillisissa kysymyksissä, mutta kiistatonta ylintä auktoriteettia heillä ei ollut muiden alueiden kristittyjen silmissä. Samalla tavalla käännettiin myös Gallian (Ranskan), Espanjan tai Pohjois-Afrikan merkittävien piispojen puoleen ajan hyvinkin kiivaissa teologisissa kiistoissa. Tosin Rooman piispojen kannanotoilla alkoi olla vähitellen muita hieman suurempaa moraalista painoarvoa, jota voitiin perustella ainutlaatuisella kahden apostolin (Pietarin ja Paavalin) perinteellä, jollaista ei ollut muissa hiippakunnissa. Paavalin ohella myös Pietarin läsnäolo Roomassa ja Rooman piispan auktoriteetin nojautuminen Pietariin tunnustettiin 300-luvulla yhä yleisemmin.

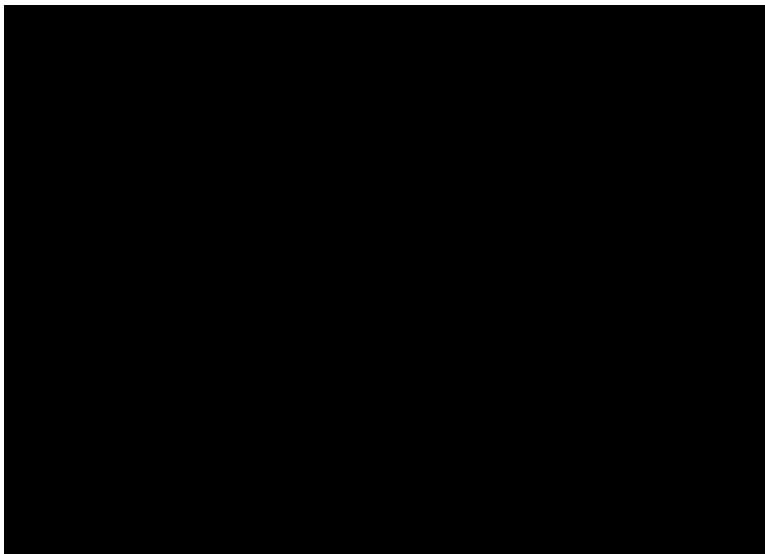
Kirkon ja paaviuden kannalta merkittävä käänne tapahtui keisari Konstantinuksen hallintokaudella (306–337) pitkälti hänen henkilökohtaisen toimintansa tuloksena. Miltiades (tai Melchiades, 2.7.311–10.1.314) oli ensimmäinen Rooman piispa, joka sai nauttia kristinuskon virallisesta tunnustamisesta keisari Konstantinuksen suvaitsevaisuusjulistuksen perusteella.<sup>37</sup> Varmistettuaan voitollaan Maxentiuksesta (28. lokakuuta 312) johtoasemansa ja keisariutensa Konstantinus vieraili Roomassa ja lahjoitti ilmeisesti tuolloin Rooman piispana toimivalle Miltiadesille keisariperheen omistuksessa olevan Lateraanipalatsin (S. Giovanni in Laterano), josta tuli sydänkeskijälle asti paavien palatsi ja kirkon ylimmän johdon toimipaikka. Vuoden 313 ns. Milanon ediktissä (suvaitsevaisuusjulistus) Konstantinus takasi kristilliselle kir-

kolle uskonnon harjoittamisen vapauden sekä määräsi kaiken vainojen aikana takavarikoidun kirkon omaisuuden palautettaviksi. Miltiadesin kuoltua Rooman piispaksi tuli Sylvester I, joka toimi tässä virassa lähes yhtä kauan (31.1.314–31.12.335) kuin Konstantinus hallitsi keisarina. Sylvesterin aktiivista roolia suhteessa Konstantinukseen on myöhemmässä paavillisessa historiankirjoituksessa usein korostettu liikaa.<sup>38</sup> Keisari itse teki kirkon sekä paaviuden kannalta tärkeät päätökset ja uskontopolitiikka oli osa valtiollista, keisarillista politiikkaa, johon ei tarvittu Rooman piispojien myötävaikutusta tai hyväksyntää. Keisari Konstantinuksen itsenäinen hallinnollis-poliittinen päätös oli mm. sunnuntain määrääminen viikoittaiseksi lepopäiväksi vuonna 321.

Konstantinuksen lahjoitukset Rooman kirkolle jatkuivat myös Sylvesterin aikana: Lateraanibasiliika ja siihen liittyvä, nykypäivään säilynyt kastekappeli, sekä Pietarin ja Paavalin isot basilikat. Nämä isot kirkot, jotka mittasuhteiltaan pystyivät täysin kilpailemaan isojen roomalaisten julkisten rakennusten kanssa, tekivät ensimmäisen kerran kristinuskosta selkeästi näkyvän ja merkittävän Rooman kaupungissa. Aikaisemmat kristittyjen kokoontumispaikat ja kirkot olivat lähes aina olleet 'naamioituneina' muiden rakennusten sisään, kristittyjen yksityishenkilöiden taloihin, vailla ulkoisia, erottavia merkkejä. Vasta nyt kristinuskosta astui ulkoisesti näkyviin lähes miljoonan asuukkaan suurkaupungissa.<sup>39</sup> Keisari Konstantinukseen ja hänen suhteeseensa kristinuskoon, kirkkoon ja paaveihin on liitetty myöhemmin lukuisia kertomuksia, joiden historiallinen todistusarvo on kyseenalainen. Ne ovat osittain tai kokonaan keksittyjä, sillä aikaisemmat dokumentit olivat usein tuhoutuneet kansainvaellusten ja muiden tapahtumien mylleryksissä. Näillä legendoilla itsessään on kuitenkin ollut kirkon sekä paaviuden aseman muotoutumisen kannalta ratkaiseva merkitys. Historiantutkimuksen näkökulmasta merkittävää ei olekaan lähteiden todistusarvo suhteessa siihen mitä todella tapahtui, vaan se merkitys, joka kertomuksille annettiin jälkipolvien silmissä.

Tiettyä historiallista todistusarvoa voidaan antaa kirkkohistorioitsija Eusebius Kesarealaisen (Caesarealainen, k. 339) kertomukselle, jonka hän oli kuullut itseltään keisari Konstantinukselta. Keisarille olisi ilmentynyt ennen Milviuksen sillan voittoisaa ratkaisutaistelua kilpailijaansa Maxentiusta vastaan 28. lokakuuta 312 auringon ylle risti, jossa luki "tämän merkin alla tulet voittamaan" (in hoc vince). Seuraavana päivä-





Paavi Sylvester kastaa keisari Konstantinuksen. 1200-luvun freskomaalaus Rooman SS. Quattro Coronati -kirkon kappelista.

nä hän teetti joukoilleen Kristuksen monogrammilla varustetun sotaliipun ja kiinnitytti ristinmerkin sotilaidensa kilpiin.<sup>40</sup> Paavi Sylvesterin 400-luvulla kirjoitetun elämäkerran mukaan Sylvester olisi parantanut Konstantinuksen rutosta, jonka seurauksena keisari olisi antanut kastaa itsensä, tosin vasta kuolinvuoteellaan. Kertomukset ja legendat laajenivat, kunnes 700-luvun toisella puoliskolla vakiintui käsitys Konstantinuksen tekemästä lahjoituksesta. Sen mukaan keisarillisen residenssin siirtämisen yhteydessä Roomasta Konstantinopoliin Konstantinus olisi lahjoittanut kiitollisuuden osoituksena paavi Sylvesterille ylimmän vallan Rooman kaupungissa sekä Rooman valtakunnan läntisessä osassa.<sup>41</sup>

Eri lähteiden antama kuva tulee aina jäämään ristiriitaiseksi eikä Konstantinuksen kääntymiseen liittyvillä todellisilla tapahtumilla ole paaviuden tai Euroopan myöhemmän muotoutumisen kannalta juurikaan merkitystä. Suurta merkitystä sen sijaan tuli olemaan sillä, mitä kirkko ja keskiajan ihmiset uskoivat siitä myöhemmin. Konstantinuksen jälkimaineella oli Euroopan muotoutumisen kannalta paljon suurempi merkitys kuin Konstantinuksen kääntymisen todellisilla motiiv-

veilla ja yksityiskohdilla. Historiallisen tapahtuman todellisuus on tässä tapauksessa toisarvoinen suhteessa jälkipolvien uskomuksiin. Kirkon ja Rooman piispojen kannalta 'Konstantinuksen käänne' ei merkinnyt pelkästään kristinuskon tunnustamista, kirkon rakenteiden vakiinnuttamista ja maaomaisuuden sekä rakennusten lahjoittamista kirkon käyttöön. Keisari perusti vuonna 327 myös uuden, hänen nimeään kantavan kaupungin, Konstantinopolin, josta tuli pian Rooman kilpailija joka suhteessa. Rooman valtakunnan poliittinen painopiste siirtyi nyt lopullisesti itään, joka oli aina ollut väestömäärältään ja taloudelliselta painoarvoltaan läntistä osaa huomattavasti merkittävämpi.

Roomassa senaatti ja muut johtavat tahot yrittivät kaikin keinoin puolustaa vanhaa poliittista johtoasemaansa, mutta entisen pääkaupungin merkityksen nopea hiipuminen oli väistämätön tosiasia 300- ja ennen kaikkea 400-luvulla. 400-luvun alkupuolen ulkoiset uhkat ja Rooman kaupungin ryöstöt vuonna 410 länsigoottien ja vuonna 455 vandaalien toimesta olivat käännekohtia. Tosin fyysiset, kaupungin rakennuskantaan ja infrastruktuuriin kohdistuneet tuhot olivat huomattavasti pienemmät kuin on pitkään oletettu, mutta tapahtumat herättivät suurta huomiota koko valtakunnassa ja niitä pidettiin Rooman tuhon enteinä. Muutto Konstantinopoliin ja muualle kiihtyi entisestään. 400-luvun väestömäärä oli enää puolet 300-luvun väkiluvusta, mutta käsitti silti vielä 300000–500000 asukasta.<sup>42</sup> Rooman piispojen aseman kehitys on nähtävä tätä poliittista ja sosiaalihuollista taustaa vasten. Tiivis, pitkiä aikoja suoraan alisteinen suhde Bysantin keisariin ja pyrkimys irtaantua ja itsenäistyä siitä leimasivat Rooman piispojen politiikkaa vuosisatojen ajan läntisen Rooman valtakunnan muodolliseen loppumiseen asti vuonna 476 ja vielä pitkään sen jälkeenkin, aina 800- ja 900-luvulle saakka.

#### YKSI YLITSE MUIDEN: KOHTI PAAVIEN PRIMAATTIA

Pyrkimys kohti paavien Rooman piispojen erityisaseman sekä johtavan roolin tunnustamista (ns. primaatti) leimasi pitkälti heidän toimiaan ja politiikkaansa 300- ja 400-luvulla. Onkin sinänsä pidettävä hämmästyttävänä, että samassa suhteessa kuin Rooman kaupungin poliittinen merkitys ja yleinen painoarvo vähenivät tasaisesti, Rooman piispojen primaattiasema sai yhä selvempää tunnustusta varsinkin Rooman val-

takunnan läntisessä osassa. Kehityskulku ei ollut kuitenkaan itsestään-selvä ja Rooman piispojen primaattiaseman vastustajilla oli painavia argumentteja niin maallis-poliittisessa ja oikeudellisessa kuin myös teologisessa ja kirkollisessa mielessä. Primaattiaseman varsinaista historiallista perustaa, kahden pääapostolin toimintaa hiippakunnan perustajina, ei kuitenkaan pienin poikkeuksin kyseenalaistettu muualla. Erimielisyydet koskivat ennen kaikkea sen soveltamista käytännön päätöksenteoon ja siitä johdettua suurempaa auktoriteettiasemaa.<sup>43</sup>

Merkittävimpiin 300- ja 400-luvun kirkon kiistakysymyksiin kuului suurien kirkolliskokousten (konsiilien) asema suhteessa piispoihin ja varsinkin merkittävimpien hiippakuntien johtajiin. Kuka johti kirkkoa ja kenellä oli suurin auktoriteetti, konsiileilla vai apostoliseen traditioon perustuvilla hiippakunnilla? Kiista oli hyvin periaatteellista laatua eikä saanutkaan lopullista ratkaisua. Tämä johti siihen, että se tuli uudelleen esille 1000 vuotta myöhemmin, 1300- sekä 1400-luvun poliittisessa ja kirkollisessa tilanteessa, joka tietyiltä osin muistutti myöhäisantiikin oloja. Rooman valtakunnassa keisari oli ylin johtaja niin poliittisessa kuin uskonnollisessakin mielessä. Tämän perusteella oli täysin luonnollista, että keisarit toimivat kristinuskon tunnustamisen jälkeen myös kristillisen kirkon ylimpinä uskonnollisina johtajina. He antoivat ohjeita piispoille, puuttuivat kirkon rakenteeseen ja hallintoon sekä kutsuivat kirkolliskokouksia koolle silloin kun näkivät sen tarpeelliseksi teologisen tai poliittisen tilanteen takia, kyselemättä Rooman tai minkään muunkaan hiippakunnan johtajan lupaa. Roomalaisen valtio-opin mukaisesti kyse ei ollut suinkaan luvattomasta keisarien puuttumisesta kirkon omiin asioihin, vaan heidän laillisten oikeuksiensa ja velvollisuuksiensa täyttämisestä valtakunnan ylimpinä uskonnollisina johtajina. Kaikki neljä yleistä tai ekumeenista konsiilia, jotka pidettiin 300- ja 400-luvulla (Nikea 325, Konstantinopoli 381, Efesos 431, Kalkedon 451) ja joiden päätökset muodostavat vieläkin kaikkien kristillisten kirkkojen opillisen perustan, olivat keisarien koolle kutsumia ja niihin osallistuvat piispat työskentelivät keisarien tai heidän edustajiensa alaisuudessa.<sup>44</sup>

Näiden suurten yleiskirkollisten konsiilien ohella myös joillakin alueellisilla konsiileilla oli tiettyä merkitystä kirkon sekä paavin aseman muotoutumisessa. Keisari Konstantinus kutsui 1. elokuuta 314 edustajia kaikista Rooman valtakunnan läntisen osan hiippakunnista eteläranska-

laiseen Arlesin kaupunkiin. Pääasiallisena tarkoituksena oli selvittää Pohjois-Afrikan kirkkoon ja ennen kaikkea ns. donatistien oppeihin ja vainoihin liittyviä erimielisyyksiä, joihin Rooman piispa oli ottanut kantaa. Konstantinus ei nimittänyt koollekutsujaksi suinkaan Rooman, vaan Syrakusan piispan ja konsiilin istuntojen johtajaksi Arlesin piispan Marinuksen. Rooman piispa Sylvester lähetti edustajakseen paikalle kaksi pappia ja kaksi diakonia. Paaviuden muotoutumisen kannalta merkittävää oli kuitenkin, että konsiilin päätyttyä Sylvesterille lähetettiin kirje, jossa häntä informoitiin tehdyistä päätöksistä ja samalla tunnustettiin hänen primaattiasemansa läntisen kirkon piirissä.<sup>45</sup>

Nikeassa (nyk. Turkissa) vuonna 325 kokoontunutta konsiilia pidetään kaikkein merkittävimpanä yleiskirkollisena ekumeenisena konsiilina. Aloitteen teki tässäkin tapauksessa keisari Konstantinus, jonka tarkoituksena oli selvittää ja ratkaista Ariuksen harhaoppiin liittyvät kiistakysymykset. Myös Rooman piispa sai kutsun, mutta lähetti edustajakseen kaksi pappia. Länneestä saapui muutenkin hyvin vähän osanottajia: ainoastaan viisi piispaa, joista Cordoban piispa toimi Bysantin keisarin neuvonantajana. Itäisen kirkon piispoja osallistui sen sijaan useita satoja. Neljä suurta patriarkaattia eli Jerusalem, Antiokia, Alexandria ja Rooma saivat Nikeassa samanarvoisen kohtelun. 400-luvun lopulta on säilynyt kertomuksia, joiden mukaan Konstantinus olisi päättänyt yhdessä paavi Sylvesterin kanssa konsiilin koollekutsumisesta ja siitä, miten Cordoban piispa Ossius olisi luovuttanut Rooman piispan edustajille Nikean konsiilin puheenjohtajuuden. Historiallista pohjaa tälle tapahtumakululle ei ole kuitenkaan voitu osoittaa. Nikean konsiilin areiolaisuuteen ja muihin polttaviin kysymyksiin liittyvissä päätöksissä Rooman piispan edustajilla ei näyttäisi olleen erityistä, muita merkittävämpää roolia.<sup>46</sup>

Serdican (nyk. Bulgarian pääkaupunki Sofia) konsiilin koollekutsuja vuonna 343 oli keisari. Konsiilissa hyväksytyn päätöksen mukaisesti viraltapannulla piispalla oli oikeus vedota Rooman piispaan, jonka tuli toimia asian ratkaisijana perustuen siihen, että tämä 'piti yllä Pietarin muistoa'. Tällä dekreetaalilla oli kuitenkin vain vähän käytännön merkitystä ja yleistä Rooman piispan primaattiaseman tunnustamista siinä ei ole vielä nähtävissä. Päätöksen takana oli ilmeisesti paavi Julius I:n (337–352) lähettämä delegaatio.<sup>47</sup> Paavien aseman heikkous 300-luvun puolivälissä näkyy myös siinä, että keisari Constantius saattoi vuonna

355 karkoittaa Rooman piispa Liberiuksen (352–366) Thrakiaan (nyk. Bulgariassa), kun tämä puolusti keisarille epämieluisaa kantaa Nikean konsiiliin päätöksiin liittyvässä kysymyksessä. Paavi karkoitettiin itään samalla tavalla kuin vuosisatojen ajan Rooman vallanpitäjille epämieluisia ajattelijoita ja poliitikkoja, esim. Plinius. Keisarin salliman paluun jälkeen paavin arvovalta oli vain varjo entisestä.<sup>48</sup>

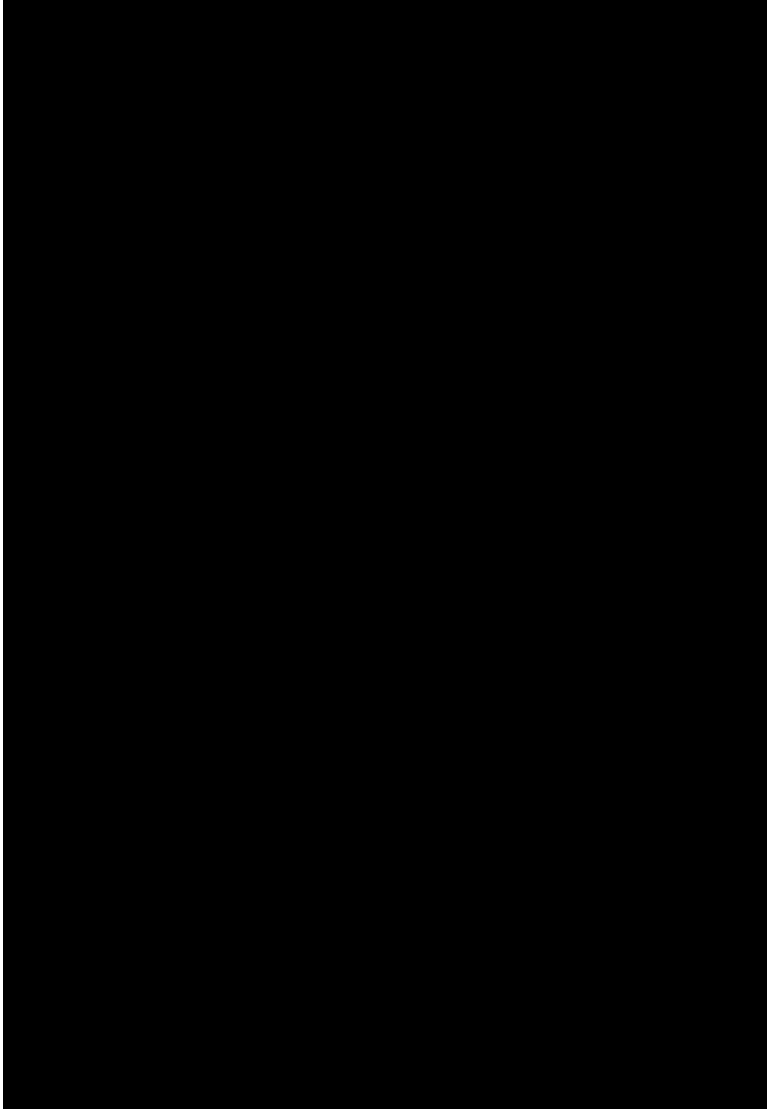
Rooman piispaksi 366 valittu Damasus I (366–384) puolsi vuonna 375 Rooman piispan opillista auktoriteettia vetoamalla Pietarin ja Paavalin luomaan apostoliseen traditioon. Hän oli ensimmäinen, jonka tiedetään käyttäneen ilmaisua *sedes apostolica* (apostolinen istuin). Sama nimitys esiintyy vieläkin paavin ja Vatikaanin virallisessa tituluurassa. Merkittävä saavutus hänen aikanaan oli keisari Teodosiuksen 27. helmikuuta 380 päivätty dekreetti, jolla tämä tunnusti kristinuskon Rooman valtakunnan uskonnoksi siinä muodossa kuin roomalaiset olivat sen aikoinaan Pietarilta saaneet. Hän rakennutti useita uusia kirkkoja (mm. S. Lorenzo in Damaso) Roomassa, kunnostutti katakombeja ja oli myös kiinnostunut paavillisen hallinnon tehostamisesta; mm. paavillista arkistoa varten hän rakennutti uudet tilat Lateraanikirkon viereen.<sup>49</sup> Myös Siricius (384–399) korosti voimakkaasti Rooman piispojen erityisasemaa. Hän ryhtyi ensimmäisenä laatimaan paavillisia kirjeitä keisarillisten dekretaalien mallin mukaisesti, ts. antoi keisarin tapaan ohjeita piispoille ja virkamiehille sekä vastasi heidän kysymyksiinsä. Hän puolsi vahvasti Pietarin ja Paavalin merkitystä paavin aseman perustana. Hänen aikanaan kristinuskosta tuli myös valtionuskonto Rooman valtakunnassa. Poliittiset tapahtumat antoivat lisäpontta Rooman aseman korostamiselle: Rooman valtakunnan jako itäiseen ja läntiseen puoliskoon sai vuonna 395 virallisen luonteen.<sup>50</sup>

Innocentius I (401–417) oli myöhäisantiikin tuotteliaimpia paaveja; häneltä on säilynyt suuri määrä Italian, Espanjan, Gallian ja Afrikan piispoille osoitettuja dekretaaleja, joilla hän pyrki perustelemaan ja vahvistamaan Rooman piispojen erityisaseman. Tämä olikin tarpeen, sillä varsinkin Pohjois-Afrikan ja Espanjan piispat pitivät vielä hyvinkin selkeästi kiinni omasta asemastaan ja riippumattomuudestaan.<sup>51</sup> Celestinus I:n (10.9.422–27.7.432) paaviuskauden merkittävin tapahtuma oli 432 pidetty Efesoksen konsiili, johon tosin osallistui piispoja voittopuolisesti valtakunnan itäosista. Efesoksen konsiilin merkittävään päätöksiin kuului Jeesuksen jumalallisen ja ihmismäisen luonteen

ykseyden vahvistaminen sekä Marian aseman korostaminen Jeesuksen synnyttäjänä.<sup>52</sup> Celestinuksen lähettämä kolmihenkinen delegaatio tuki tätä Maria-kultin voimistamista ja puolusti samalla Rooman etuoikeuksia vedoten jälleen kerran apostoli Pietariin.

Varhaiskristillisessä kirkossa vaikutti rinnakkain useita eri suuntauksia, joista hävinnyttä hyvin herkästi syytettiin jatkossa harhaoppisuudesta. Kesti vuosisatoja ennen kuin Rooman ja Konstantinopolin kirkolliset johdot saivat riittävästi vakiinnutettua auktoriteettiansa näiden kilpailevien suuntauksien kitkemiseksi. Kirkon johtajat käyttivät usein koviakin keinoja vastustajien vaimentamiseksi. Rooman kirkon kannalta hankalimpiin ja sitkeimpiin 'harhaoppeihin' kuuluivat donatismi sekä areiolaisuus. Donatismi syntyi ja vaikutti ennen kaikkea Pohjois-Afrikassa, joka kuului jo varhain kristillisen kirkon kaikkein vahvimpiin alueisiin; vuonna 250 siellä lasketaan sijainneen varmuudella 87 piispanistuinta ja vuoteen 340 luku oli kasvanut n. 250:een, kaikkein tiheimmin Kartagon alueella. Tässä hyvin vahvassa, vireässä ja itsenäisessä kirkossa myös opilliset ja henkilöiden väliset erimielisyydet saivat suurta painoarvoa. Donatismiin syntyi liittyy 300-luvun alun vainojen välienselvittelyihin. Valittaessa vuonna 311 uutta Kartagon piispaa diakoni Cecilianuksen valintaa ja vihkimistä vastustettiin sillä perusteella, että jotkut vihkimystä suorittavista piispoista olivat olleet vainojen aikana pettäjiä (traditores) luovuttamalla pyhiä kirjoja viranomaisille. Vastustava puolue valitsi piispaksi Maiorinuksen ja vähän myöhemmin Donatuksen, joka antoi liikkeelle nimensä. Keisari Konstantinus pyysi Rooman piispa Miltiadesta toimimaan tuomarina yhdessä kolmen gallialaisen piispan kanssa. Miltiadeksen päätöksen mukaan sakramenttien lailisuus ei riippunut niiden toimittajan henkilökohtaisista ominaisuuksista, vaan oli suoraa perua Jeesuksen antamasta valtuudesta; Cecilianuksen valinta jäi näin ollen voimaan.<sup>53</sup> Donatistit eivät tyytyneet tähän, vaan pitivät kiinni omasta kannastaan, joka oli muissakin kirkon oppiin ja liturgiaan liittyvissä asioissa hyvin jyrkkä. Donatistit palvoivat erityisesti marttyyreitään ja syytivät katolilaisia puuttuvasta kiinnostuksesta marttyyrikulttia kohtaan. Vuonna 411 keisari pakotti donatistit sulautumaan jälleen katoliseen kirkkoon. Kartagon seudulla donatisteilla oli kuitenkin tiettyä vaikutusvaltaa 600-luvulle asti, jolloin arabivalloitus heikensi ratkaisevasti voimakkaan kristillisen kirkon Pohjois-Afrikassa.<sup>54</sup>

Nikean konsiilissa tehtiin kirkon ja paaviuden kehityksen kannalta



Välittömästi Efesoksen konsiilin jälkeen rakennetun Rooman Santa Maria Maggiores kirkon apsismosaikki kuvastaa hyvin ajankohtaisella tavalla konsiilin päätöksiä: Maria esitetään kruunaamassa Jeesusta.

kauaskantoinen päätös: syyrialaisen papin Areioksen (k. 336) mukaan nimetyin areiolaisuuden opin tuomitseminen Areiolaisuuden mukaan Jeesus oli Jumalan myöhemmin luomana myös olemukseltaan erilainen (kreik. homoiosios) ja Jumalaa alempitaisoinen eikä olisi kyennyt tämän perusteella toimimaan vapahtajana. Tämä tulkinta olisi saattanut kristinuskon siihenastiset perusteet kyseenalaisiksi.<sup>55</sup> Areiolaisuus ei kuitenkaan hävinnyt välittömästi, vaan sillä oli vielä vuosisatojen ajan kannatusta niin idässä kuin myöhemmin lännessä. Euroopan historian kannalta merkittävää oli areiolaisuuden suosio germaanisten vaelluskansojen keskuudessa. Tämä ei johtunut siitä, että pakanalliset germaanit olisivat arvostaneet tai edes ymmärtäneet areiolaisuuden perustana olevia teologisia ja filosofisia hienouksia, vaan lähinnä siitä, että ensimmäiset germaanien keskuudessa vaikuttaneet lähetystyöntekijät sattuiivat olemaan areiolaisuuden kannattajia. Gootit olivat silloin asettuneet roomalaisten liittolaisina (foederati) Moesiaan (nyk. Bulgaria) ja heidän ensimmäisenä piispanaan toimi n. 340 vihitty Wulfila, joka laati myös gootinkielisen liturgian ja käänsi vuonna 343 raamatun ensimmäisen kerran germaaniselle kielelle, gootiksi. Wulfila pysyi konsiilien päätöksistä huolimatta areiolaisuuden kannattajana, kuten goottien papisto kokonaisuudessaan.

Gootit eivät luopuneet areiolaisuudesta myöskään uusilla asuinsijoillaan Italiassa (itägootit) ja Espanjassa (länsigootit).<sup>56</sup> Heidän vaikutuksesta myös muut merkittävät germaaniset vaelluskansat omaksuivat kristinuskon areiolaisessa muodossa, kuten Pohjois-Afrikkaan asettautuneet vandaalit, Pohjois-Espanjan sveevit, Keski-Ranskan burgundit sekä Italian langobardit.<sup>57</sup> Germaanisten vaelluskansojen areiolaisuutta on tulkittu varsinkin vanhemmassa saksalaisessa kirkkohistoriallisessa tutkimuksessa myös jonkinlaisena nationalismina. Tästä ei varmaankaan ollut kyse, korkeintaan germaanien erottautumispyrkimyksestä heidän valtaamiensa alueiden valtaväestöstä, joka pysyi kaikkialla katolisenä. Seurauksena olivat vuosisatoja kestävät kiistat roomanisen ja katolisen papiston kanssa, jotka kestivät usein germaanien sulautumiseen asti. Areiolaisuus ei toiminut pelkästään uskontoa, vaan koko yhteiskuntaa ja kulttuuria erottavana tekijänä. Kuvaavaa onkin, että ne germaanisetsat, joilla oli alueillaan pysyvää, nykypäivään asti tuntuva vaikutusta, kääntyivät pakanuudesta suoraan Rooman kirkon oppien mukaiseen katolilaisuuteen: alemannit, baierilaiset ja ennen kaikkea eurooppalaisen varhaiskeskijän tärkein kansa, frankit.



Paavi Leo I (440–461) ei suotta kannan lisänimeä 'Suuri'. Tämän vanhaa roomalais-aatelista syntyperää olevan Rooman piispan pitkän hallintokauden erityisansiona pidetään paavien primaattiaseman ideologista puolustamista ja laajentamista suhteessa Itä-Rooman keisareihin. Hänellä oli hyvät suhteet keisarinhoviin ja maallisiin viranomaisiin. Jo heti valintansa jälkeen hän julisti paavin olevan identtisen Pietarin kanssa, joten hänelle kuului myös Pietarille lankeava kunnioitus.<sup>58</sup> Leon mukaan apostoleista ainoastaan Pietari oli saanut Jeesukselta täydellisen vallan 'situa ja vapauttaa' (vrt. Matt. 16, 18). Ainoastaan Rooman piispat ovat apostoli Pietarin seuraajina Jeesuksen sijaisia (vicarii Christi), joille kuuluu 'täydellinen valta' (plenitudo potestatis):

1. ylin tuomiovalta (Matteus 16, 18),
2. kirkon ylin hallintovalta (Johannes 21, 25–27) sekä
3. ylin oppivalta (Luukas 22, 32).

Keisari Valentinianus III tunnusti 445 Rooman piispan primaattiaseman Italiassa, Espanjassa, Pohjois-Afrikassa ja Galliassa. Vuonna 451 pidetyssä Khalkedonin konsiilissa Rooman piispan asema voimistui ja kaikkien osanottajien hyväksymässä julistuksessa löytyy muotoilu 'Pietari on puhunut Leon kautta'. Leon menestys oli tosin suhteellista; saman konsiilin toisissa päätöksissä puhuttiin Rooman ja Konstantinopolin piispanistuinten tasavertaisuudesta perustuen kummankin kaupungin maalliseen asemaan: Rooma koska se oli antanut valtakunnalle nimensä, Konstantinopoli sen uuteena pääkaupunkina. Rooman piispan lähetit protestoivat tuloksetta tätä päätöslauselmaa vastaan.<sup>59</sup>

Kirkollisen valta-asemansa pönkittämiseksi Leo ei kaihtanut kovia keinoja. Eteläranskalaisen Arlesin suosittu metropoliitta Hilarius, joka Leon mielestä oli ylittänyt valtuutensa, joutui saapumaan paavin puhutteluun ja hänet määrättiin luopumaan metropoliitan asemastaan. Piispa Hilariuksen vastoinkäymiset saivat kuitenkin hyvitystä jälkimmäineen ja myöhemmin syntyneissä legendoissa. 1200-luvun laajalle levinneen 'Legenda aurean' (Kultainen legenda) mukaan Leo oli vastaanottanut konsiiliin saapuneen Hilariuksen hyvin ylimielisin sanoin, mihin tämä oli vastannut, että Leo nimestään huolimatta ei ollut mikään Juudaan leijonan ilmentymä eikä voinut katsoa istuvansa oikeudenmukaisuuden istuimella. Kertomuksen mukaan paavi poistui hyvin

vihaisena suorittamaan luonnolliset tarpeensa, ”siellä häneen kuitenkin iski yhtäkkiä kohtalokas ripuli, niin että kaikki hänen sisälmyksensä poistuivat aukosta ja hän kuoli surkealla tavalla”. Kun Hilarius sai tietää tästä, hän saarnasi konsiiliin kokoontuneille piispoille ja lähetti heidät taas takaisin hiippakuntiinsa.<sup>60</sup> Kyseessä on jälleen myöhemmin syntynyt kertomus, jonka suhde historiallisten tapahtumien yksityiskohtiin on toisarvoista suhteessa siihen kuvaan, joka luotiin jälkipolvien silmissä.

Konstantinuksen ajan jälkeisen paaviuden aseman ja yleisen kehityksen merkittävimpiä piirteitä 300- ja 400-luvulla oli kirkollisten rakenteiden vakiintuminen ja tiivistyminen kaikkialla Rooman valtakunnan alueella. Kristillinen kirkko oli siihen asti ollut yksi uskonnollinen suuntaus muiden joukossa, välillä sallittu ja välillä kielletty, mikä oli johtanut siihen, että kristillisen kultin rakennuksia ja toimintaa oli jouduttu ’naamioimaan’ ja pitämään kirkollisia toimituksia kristittyjen yksityistiloissa. Varsinaisten, Rooman valtiollisten elinten määräämien vainojen merkitystä on tosin uudemman tutkimuksen perusteella korostettu liikaa, mutta tietty varovaisuus ja tietoisuus oman aseman epävakaisesta asemasta olivat pitkään leimanneet kirkon toimintaa. Tämä kaikki muuttui Konstantinuksen määräämien uudistusten myötä; kristinuskosta ja kristillisestä kirkosta tuli ’näkyvä’ ja yhä hallitsevampi osa yhteiskuntaa, kristillisen kultin rakennuksia pystytettiin nyt näkyvästi myös pakanallisten kulttirakennusten viereen tai niiden tilalle.<sup>61</sup> Hiippakuntien hallinnolliseksi alueeksi vakiintuivat myöhäisantiikin kaupungit (civitas), jotka käsittivät itse kaupungin ohella myös ympäröivät maa-alueet. Civitas-alueita oli myöhäisantiikin Rooman valtakunnassa n. 1500 ja lähes jokaiseen oletetaan myöhäisantiikin aikana asettuneen piispan. Kun Galliassa oli vielä 300-luvun alussa n. 25–28 piispanistuinta, 400-luvun alussa piispanistuinta oli jo lähes kaikissa 115:ssä civitas-alueessa sekä lisäksi myös joissakin pienemmissä keskuksissa ja linnoissa.<sup>62</sup>

Virkaansa valittujen piispojen asema kristillisen kirkon sekä yhä enemmän myös alueensa yhteiskunnallisina ja poliittisina johtajina vahvistui merkittävästi. Heidän vastuullaan olivat kirkolliset toimitukset, kasteen ja messujen toimittaminen, pappien valinta sekä moraalinen valvominen. Konstantinuksen uudistusten myötä valtion ja kirkon yhteistyö tiivistyi ja sosiaalinen huolenpito, köyhäinhoito sekä avustukset siirtyivät valtiolta kirkolle. Hiippakuntiansa kautta kirkko oli näin luonut

400-luvulle mennessä vahvan yhteiskunnallisen organisaation, jonka verkosto oli pääpiirteissään valmis kun valtiollinen hallinto romahti 400-luvun puolivälin jälkeen. 400-luvun alkupuolelle tultaessa kristinusko ja kristillisen kirkon organisaatio oli tämän lisäksi levinnyt kattavasti myös Rooman valtakunnan läntisen osan pohjoisille reuna-alueille nykyistä Unkaria, Itävaltaa, Sveitsiä, Etelä-Saksaa, Belgiaa ja Englantia myöten, mistä todistavat mm. kirkolliskokousten osanottajalistat sekä jatkuvasti lisääntyvät arkeologiset löydöt näillä seuduilla.<sup>63</sup>

Varsinkin kristillisen kirkon virallisen sallimisen jälkeen Rooman armeijasta tuli merkittävä kristinuskon levittämisen väline nykyisen Euroopan ydinalueilla. Kasvavan germaanivaaran torjumiseksi armeijan yksiköitä ja pysyviä varuskuntia piti nimittäin 200-luvun puolivälistä lähtien jatkuvasti vahvistaa koko laajalla pohjoisella rajavyöhykkeellä Englannista Ranskan, Etelä-Saksan, Sveitsin, Itävallan ja Unkarin kautta Mustalle Merelle. Näille alueille jouduttiin usein sijoittamaan yksiköitä, jotka olivat kotoisin Rooman valtakunnan kristityiltä alueilta. Kristittyjen legioonalaisten vaikutuksesta sijoituspaikkakuntiansa kristillistämiseen on säilynyt lukuisia kertomuksia. Tietojen yksityiskohdistta ei voida olla varmoja, mutta ne kuvastavat yleisempää kehityskulkua. 400-luvun alkupuolelta peräisin olevien lähteiden mukaan Mauritius-niminen kristillinen upseeri palveli keisari Maximianusta (286–305) Egyptin Thebasta kotoisin olevassa legioonassa, joka oli sijoitettu alppien keskelle nykyiseen Länsi-Sveitsiin (nyk. kantoni Valais/Wallis). Kun hänen kokonaan kristityistä koostuva joukko-osastonsa kieltäytyi noudattamasta Maximianuksen käskyä lähteä tappamaan kristittyjä, keisari käski ensin teloituttaa joka kymmenenen miehen, myöhemmin koko osaston. Mauritius ja muut Theban legioonaa kuuluneiden marttyyrien kultti levisi 400-luvulta lähtien ja saavutti suurta suosiota sydän- ja myöhäiskeskiajalla. Egyptiläisistä juuristaan johtuen Mauritius kuvataan yleensä mustana; suuressa osassa keskiajan Eurooppaa ihmiset tutustuivat hänen pyhimyskuvansa kautta ensimmäisen kerran mustaan ihmiseen.<sup>64</sup> Mauritusta ja Theban legioonaa koskevia tietoja pidettiin pitkään epäluotettavina, mutta uudempi historiallinen sekä arkeologinen tutkimus on osoittanut niille tiettyä todistusarvoa. Keisari Maximianuksen aikana nykyisen Sveitsin alueella esiintyi uskonvainoja ja niiden arvellaan todellakin kohdistuneen myös sinne sijoitettuihin, kristittyihin sotilasosastoihin, joskaan varsinaisesta egypti-

läisestä legioonasta nykyisen Sveitsin alueella ei ole muita, riippumattomia todisteita. Kyse saattoi tosin olla pienemmästäkin joukkoyksiköstä.<sup>65</sup>

Etelä-Saksan voimakkaita kristillisiä keskuksia olivat 50000:n asukkaan Köln (Colonia) sekä varsinkin n. 80000 asukkaan keisariresidenssi Trier (Augusta Treverorum), jossa vaikuttivat mm. Ausonius sekä kirkkoisä Hieronymus. Trierin keisarinpalatsin viereen rakennettiin 300-luvun alussa Pietarin- ja Lateraanikirkon kokoiset, n. 120 metriä pitkät kaksoisbasilikat, jotka todistavat kristillisen väestön merkityksestä.<sup>66</sup> Kristinuskon ja kristillisen väestön osuus oli näissä kaupungeissa 300-luvulla selvästi merkittävämpi kuin vielä pitkään leimallisesti pakanallisessa Roomassa. Pohjois-Afrikkaan, Galliaan ja Espanjaan muodostui voimakkaita hiippakunta-alueita, joissa korostettiin omia liturgisia ja muita perinteitä sekä omaa riippumattomuutta. Paavit saivat äänensä kuuluviin vain tietyissä kysymyksissä. Pietarin ja Paavalin perinnöstä seuraavaa auktoriteettia tunnustettiin kyllä yhä laajemmin, mutta ei siihen perustuvaa paavien hallinnollista tai teologista johtoasemaa koko kirkossa.

Paaviuden ja lähetystyön kannalta erittäin merkittävä instituutio, luostarilaitos, sai myös tuolloin alkunsa. Antonios (k. 356) sekä Pakomios (k. 347) vetäytyivät Egyptin kuhisevasta ja maallistuneesta myöhäisantiikin yhteiskunnasta pakoon erämaahan. Antonios ryhtyi erakoksi (vrt. kreik. monos = yksin, monachos = yksineläjä) ja sai jo elinaiканаan laajan tukija- ja seuraajajoukon. Hänen luokseen tultiin kaukaakin, aina Rooman valtakunnan länsiosista, minne uudesta liikkeestä kertovat tiedot olivat levinneet hyvin nopeasti. Athanasiuksen (k. 373) kirjoittamasta kreikankielisestä elämäkerrasta tuli hyvin suosittu ja se käännettiin kirkkoisä Hieronymuksen toimesta pian myös latinaksi. Pakomios laati vuorostaan ensimmäisen munkkielämää kuvaavaan teoreettisen kirjoituksen sekä ennen kaikkea myös ensimmäisen järjestäytyneen munkkiyhdyskunnan säännösten, jolla tuli olemaan suuria vaikutuksia koko kristillisen kirkon alueella.<sup>67</sup>

#### ROMAN MAINEEN LEVITTÄMISTÄ: VARHAISET PYHIINVAELLUKSET

Käynti Pyhällä maalla, Raamatun tapahtumapaikoilla ja Jeesuksen sekä muiden Raamatun henkilöiden jalanjäljissä muodostui jo kristinuskon

alkuajoista lähtien hyvin tärkeäksi. Rooman keisariajan hyvin toimivat liikenneyhteydet mahdollistivat Italian, Ranskan ja Espanjan kristityillekin nämä vaellukset, kuuluihan Palestiina samaan valtakuntaan ja kauppalaivoja kulki runsaasti Välimeren poikki. Näistä Pyhälle Maalle suuntautuvista kristittyjen pyhiinvaelluksista on säilynyt 300-luvulta lähtien matkakertomuksia, mm. Pohjois-Espanjasta kotoisin olevan nunna Egerian selostus. Matka oli kuitenkin läntisestä Euroopasta pitkä eikä mahdollistanut koskaan suurten massojen lähtemistä vaelluksille.<sup>68</sup>

Varhaisessa kirkossa hyvin pian yleistä hyväksyntää saaneen käsityksen mukaan apostolien Pietarin ja Paavalin haudat sijaitsivat Roomassa, joka näin ollen kuului myös Raamatun henkilöihin liittyviin pyhiinvaelluskohteisiin. Kirkkoisä Eusebius mainitsee sekä Pietarin että Paavalin hautapaikoilla olleet trofeum-tyyppiset hautamonumentit. Pietarinkirkon alla 1940- sekä 1950-luvulla suoritettujen kaivaukset ovatkin paljastaneet jälkiä tällaisesta pienestä ja verrattain yksinkertaisesta, avoimessa tilassa sijaitsevasta hautamonumentista, joka oli suojattu pienellä katoksella säätä vastaan. Mistään suurempien pyhiinvaeltajajoukkojen vastaanottamiseksi tarkoitettua rakennelmasta ei voinut olla kyse.<sup>69</sup>

Roomassa oli kuitenkin jo ennen Konstantinuksen suuria kirkkorakennuksia toisiakin pyhiinvaeltajien kohteita: kristillisten marttyyrien haudat. 100- ja 200-luvun uskonvainojen aikana ja niiden loppumisen jälkeen kristityt ryhtyivät käymään vainoissa kuolleiden marttyyrien haudoilla. Heillä uskottiin olevan valtaa toimia välittäjinä ihmisten ja Jumalan välillä. Ensimmäinen kristitty alue, jossa tämä käytäntö ilmeni hyvin voimakkaana, oli Pohjois-Afrikka. Myös Rooman katakombeissa ja muualla sijaitsevien uskonvainojen uhrien haudoilla käytiin jo varhain, kuten katakombien seinämillä säilyneet raapustukset todistavat; vaeltajia saapui Kreikasta, Pohjois-Afrikasta, Espanjasta ja Etelä-Ranskasta. Vuonna 354 laadittu merkittävimpien roomalaisten marttyyrien lista (*Depositio Martyrum*) luettelee 32 marttyyria, joiden haudoilla tuli käydä heidän kuolinpäivänään. 400-luvulla laaditussa uusitussa listassa mainitaan näiden lisäksi yli seitsemänkymmenen muun marttyyrin nimet, joiden muistoa tuli kunnioittaa säännöllisesti. Kirkkoisä Hieronymus kertoo, kuinka hän nuorena opiskelijana kävi sunnuntaisin Rooman katakombeissa.<sup>70</sup>

Vasta keisari Konstantinuksen rakennuttama suuri basilikatyyppi-

nen Pietarinkirkko oli alun alkaen tarkoitettu suurten pyhiinvaeltajamäärien vastaanottamiseksi; se oli mitoiltaan jopa nykyistä Pietarinkirkkoa isompi: 119 metriä pitkä ja 64 metriä leveä sekä varustettu 90 metriä pitkällä poikkilaivalla. Trofeum-monumentti koristeltiin ja ympäröitiin hienoilla, Kreikasta tulleilla kierrepylväillä. Kirkon eteen rakennettiin lisäksi suuri eteishalli ja sisäpiha, jossa pyhiinvaeltajat suorittivat rituaalista puhdistautumista ennen kirkkoon astumista.<sup>71</sup> Myös muut Konstantinuksen rakennuttamat suuret kirkot (mm. San Giovanni in Laterano, San Paolo fuori le mura, San Lorenzo, Sant' Agnese) pystyivät vastaanottamaan suuria kävijämääriä ja niiden sisätilojen suunnittelussa pyhiinvaeltajien tarpeilla oli alusta alkaen merkittävä sija. Alkuvaiheessa Pietarinkirkossa pidettiin, kuten muissakin Rooman kirkkoissa, suuria, koko kirkon täyttäviä kuolleiden muistoaterioita, kunnes kristillisten teologien vaikutuksesta tämä pakanallisuudesta periytyvä käytäntö kiellettiin.<sup>72</sup>

Konstantinuksen jälkeen kirkkojen rakentamis- ja ylläpitovastuu alkoi siirtyä Rooman piispoille eli paaveille, jotka jatkoivat 300- ja 400-luvulla suurten, pyhiinvaeltajien vastaanottamiseksi tarkoitettujen kirkkojen rakentamista ympäri kaupunkia: Santa Maria Maggiore, San Clemente, Santa Sabina. 400-luvun paavit korjasivat myös niitä vaurioita, joita germaanien hyökkäykset olivat aiheuttaneet kirkkorakennuksille. Liber Pontificalis kertoo monen 400-luvun paavin kohdalla heidän kustantamistaan korjaustöistä sekä niistä liturgiaa varten tarvittavista kulta- ja hopeaesineistä, joita paavit lahjoittivat eri Rooman kirkkoille.<sup>73</sup> Leo I:n (440–461) mainitaan uusineen vandaalituhojen jälkeen (455) mm. kaikkien titulaarikirkkojen (pääkirkkojen) hopea-esineet.<sup>74</sup>

Kristinuskon sallimisen ja virallistamisen jälkeen 300-luvun alussa katakombeissa käynti oli vähentynyt, sillä maan päällä sijaitsevat kirkot olivat helpommin saavutettavissa. Pyhiinvaellusten ja marttyyrikultin merkitys paaviudelle kuvastuvat kuitenkin siinä, että paavillisen primaattiaseman tarmokkaimpiin puolustajiin kuulunut Damasus I (366–384) kunnostautui erityisesti myös huonoon kuntoon päässeiden katakombien korjaaajana. Hän vahvisti käytäviä ja portaita, avasi uudelleen umpeutuneita kulkuväyliä ja valoaukkoja ylöspäin. Pyhiinvaeltajia varten rakennettiin rukoushuoneita ja kappeleita, jotka koristeltiin freskoin. Myös vanhempien hautojen freskoja kunnostettiin. Merkittävä askel oli lisäksi katakombihautojen identifiointi ja nimikirjoituksilla va-

rustaminen; ilman Damasuksen jättämää nimiainesta tietomme katakombeihin haudatauista olisivat hyvin paljon niukemmat. Damasus näki selvästi paavillisen primaattiaseman sekä vahvan pyhimys- ja marttyrikultin välisen yhteyden.<sup>75</sup>

Uskonvainojen loputtua pyhimyksen käsite laajeni; välitysvoimaa taivaassa uskottiin marttyyrien ohella olevan myös muilla naisilla ja miehillä, jotka olivat eläneet hurskasta elämää. Alkukirkon aikoihin seurakunnat päättivät itsenäisesti siitä, kenet oli katsottava pyhimykseksi, mutta kirkon hallinnon ja rakenteiden vahvistumisen myötä tämä oikeus siirtyi pian piispoille. Pyhimysten palvonnasta tuli 300- ja 400-luvun vaihteessa yhä selkeämmin myös institutionaalinen, jumalanpalvelusmenoihin (liturgiaan) liittyvä osa kristinuskon harjoittamista.<sup>76</sup> Vuonna 401 Kartagossa pidetyssä konsiilissa hyväksyttiin päätös, jonka mukaan piispojen tuli tarkistaa, että jokaisen kirkon alttarin alla sijaitsi marttyyrien pyhänjäänöksiä.<sup>77</sup> Kuvaavaa on, että marttyyrien palvontaa koskeva keskeinen päätös tehtiin juuri Pohjois-Afrikassa pidetyssä konsiilissa; marttyyrien palvonta oli kehittynyt nimenomaan Pohjois-Afrikan voimakkaassa ja itsenäisessä kirkossa. Kartagon konsiilin päätöstä käytettiin ja sitaattiin läpi keskiajan kirkollisessa oikeudessa.

Myöhäisantiikin ja varhaiskeskiajan Rooman pyhimyskultin ja pyhiinvaelluksen vetovoima piilee paavin aseman lisäksi ennen kaikkea sen kultin monipuolisuudessa: Raamattuun liittyvien kahden apostolin haudan ohella Roomassa oli enemmän kuin missään muualla myös uskonmarttyyrien sekä muiden pyhimysten hautoja ja pyhänjäänöksiä. Vanhoja roomalaisia määräyksiä, joiden mukaan muurien sisäpuolelle ei saanut haudata, noudatettiin Rooman vallan muodolliseen loppumiseen asti ja vielä pitkään sen jälkeenkin. Roomassa tämä merkitsi sitä, että karolinkiaikaan saakka muurien sisäpuolelle ei voinut sijoittaa merkittäviä pyhiinvaelluskohteita; reliikkejä sai palvoa ainoastaan Rooman kaupunginmuurien ulkopuolella sijaitsevilla pyhiinvaelluskirkoissa ja -kohteissa. Goottien ja muiden hyökkäykset ja ryöstöt 410 alkaen johtivat tosin joihinkin reliikkisiirotuihin muurien sisälle, kuten vuonna 460, kun Primus ja Felicianus -nimisten marttyyrien reliikit siirrettiin Santo Stefano Rotondon kirkkoon. Tällaiset siirrot jäivät kuitenkin vielä pitkään poikkeukselliseksi. 300- ja 400-lukujen Rooman pyhiinvaeltajat joutuivat tekemään pitkän kierroksen 'muurien ulkopuolella' (fuori le mura) olevissa kirkoissa.<sup>78</sup>

Muualta Euroopasta Roomaan suuntaavista pyhiinvaeltajista tai heidän määristään ennen Konstantinuksen aikaa ei voida esittää juuri mitään varmaa. Kristillisenä pyhiinvaelluskohteena Roomalla ei ilmeisesti siihen asti ollut muita apostolien (mm. apostoli Markuksen hauta Alexandriassa) tai marttyyrien hautoja (mm. Pohjois-Afrikassa) suurempaa merkitystä. Vasta Rooman piispojen määrätietoinen apostolien Pietarin ja Paavalin aseman nostaminen sekä heidän kulttinsa levittäminen Rooman kirkon vaikutusalueella teki Roomasta 300- sekä 400-luvun kuluessa merkittävän pyhiinvaelluskohteen, jonka suosio kasvoi myös sitä myöten, kun myöhäisantiikin liikenneyhteyksien heikkeneminen vaikeutti pyhiinvaelluksia Pyhään Maahan. Pyhiinvaeltajien merkitys Rooman kaupungin taloudelle kasvoi sitä mukaan kun Rooman merkitys maallisen hallinnon keskuspaikkana väheni.

#### UHKIA POHJOISESTA: VAELLUSKANSAT

300- ja 400-lukujen aikana pohjoisesta ja idästä tulevia vaelluskansojen paine kasvoi kasvamistaan ja vaikutti pian myös kristillisen kirkon leviämiseen. Varsinkin 400-lukua voikin läntisen Euroopan kristinuskon suhteen nimittää 'vaaran ajaksi', jolloin uhattuina olivat ennen kaikkea Rooman valtakunnan länsiosan pohjoisella reunalla olevat, juuri kristillisen kirkon piiriin tulleet alueet Britanniassa, nykyisen Belgian ja Pohjois-Ranskan alueella, Etelä-Saksassa, Sveitsissä, Itävallassa, Unkarissa, Romaniassa sekä Balkanin alueella. Rooman piispojen varsinaiseen toimintakenttään – Rooman hiippakuntaan – tämä kehitys ei vielä juurikaan vaikuttanut, poikkeuksena sellaiset tapahtumat kuin goottien ja vandaalien ryöstelyt Rooman kaupungissa 410 ja 455. Ulkoisessa toiminnassaan paavit keskittyivät suhteisiin Konstantinopoliin sekä muihin idän merkittäviin hiippakuntiin. Laajempaa vastuuta kristillisen kirkon ahdingosta valtakunnan länsiosan reuna-alueilla Rooma ei vielä omaksunut itselleen. Pidemmällä tähtäyksellä tällä 400-luvun kehityksellä tuli kuitenkin olemaan suurta merkitystä paaviuden kannalta.<sup>79</sup>

Länsi-Rooman taloudelliset ja sotilaalliset voimavarat eivät 400-luvulla enää riittäneet tehokkaaseen torjuntaan ja rajojen puolustamiseen. Germaanikansojen kanssa solmituilla liittolaisuussuhteilla (ns. foederati-sopimukset, aikavälillä 395–476 yli 100) pyrittiin paikkaamaan rajapuolustuksen aukkoja, mutta samalla jouduttiin myös antamaan isoil-



le germaaniryhmille oikeus asettua pysyvästi valtakunnan rajojen sisäpuolelle. Tästäkin oli vain ajoittain apua; pidemmällä aikavälillä alueluovutukset olivat väistämättömiä. Yhtenä käännekohtana pidetään vuoden 406 viimeistä päivää, jolloin vandaalit, svevit ja alanit ylittivät Mainzin (roomalaiskaupunki Moguntiacum) kohdalla jäätyneen Reinin ja marssivat aluksi ilman suurempaa vastarintaa Galliaan asti.<sup>80</sup> Länsigootit olivat jo hieman sitä ennen lähteneet väliaikaisilta asuinsijoiltaan Tonavan alajuoksulla ja saapuivat 401 ensimmäisen kerran Italian maaperälle. Kuninkaansa Alarikin johdolla he suuntasivat kulkunsa pian etelään, kohti Roomaa. Kahden epäonnistuneen yrityksen jälkeen (vuonna 408 ja 409) heidän onnistui 14. elokuuta 410 päästä muurien sisäpuolelle ryöstelemään ja tuhoamaan. Rooman kaupungin rakennuksiin kohdistuvat tuhot jäivät pieniksi, mutta tapahtuma herätti laajaa huomiota; ikuisen kaupungin vuosisatainen rauha (kelttien valloituksesta lähtien) oli järkkynyt ja roomalaisten maailmankuva saanut pysyvän särön.<sup>81</sup>

Svevit asettuivat lopulta liittolaisina (foederati) Pohjois-Espanjaan ja vandaalit pitkien vaeltelujen jälkeen Pohjois-Afrikkaan, missä kirkkoisä Augustinus koki vielä heidän Kartagon piirityksensä. Pohjois-Afrikasta käsin vandaalit lähtivät 450-luvulla kohti Roomaa ja ryöstelivät sitä vuonna 455. Näiden pienempien vaelluskansojen – edellisten lisäksi on mainittava vielä mm. burgundit sekä itä- ja länsigootit – vaikutus valtaamiensa alueiden kirkollisiin oloihin oli merkittävä, mutta ei mullistava. He olivat valtaamallaan alueilla pieni ryhmä (50–90000 ihmistä, eli 1–2 % väestöstä) suhteessa kristilliseen valtaväestöön ja useimmat näistä germaaneista olivat itsekin kristittyjä – tosin areiolaisen suuntauksen kannattajia, joita Rooman ja Konstantinopolin kirkon johtomiehet vastustivat ankarasti.<sup>82</sup>

Suurempaa ja kirkon kannalta pysyvämpää merkitystä oli lukumäärältään isoilla, pakanallisilla vaelluskansoilla, frankeilla, alemanneilla, baierilaisilla ja anglosakseilla. Näiden suurten ryhmien tulo – sotilaallisin valloituksin tai asteittaisella tunkeutumisella – aiheutti valtaamallaan alueilla pysyviä yhteiskunnan, kielen, kulttuurin ja uskonnon muutoksia. Koko Länsi-Rooman valtakunnan pohjoisreunan vakiintunut kristillisen kirkon organisaatio 400-luvun alussa oli vaarassa ja joutui vetäytymään. Laajat alueet muuttuivat uudelleen pakanallisiksi. Alemannit, jotka olivat jo hyökkäyksellään vuonna 253 saaneet valloitettua itselleen osan Rooman valtakunnan alueesta Etelä-Saksassa (ns. Agri Decumates,

nyk. Baden-Württemberg) ryhtyivät nyt uudelleen liikehtimään ja käyttivät hyväkseen Rooman valtakunnan sekasortoista tilannetta. He etenivät ilmeisesti ilman suurempaa vastarintaa Reinin yli Gallian puolelle (nyk. Alsace/Elsass) ja Sveitsin pohjoisosiin.<sup>83</sup>

Alemannit olivat pakanoita ja aiheuttivat etenemisellään valloittamiensa alueiden pakanallistumista tai ainakin kristinuskon merkittävää heikkenemistä. Suuri osa näiden alueiden keski- ja yläluokasta siirtyi roomalaisen virkamiehistöön ja sotaväen kanssa etelään. Roomalaisia kristittyjä jäi vain yksittäisinä saarekkeina kaupunkeihin ja maaseudulle. Nykyisen Pohjois-Sveitsin 400-luvun alussa jo hyvin organisoitunut kirkko joutui vetäytymään etelämmäksi ja piispanistuimia siirrettiin useaan otteeseen turvallisempiin paikkoihin. Tästä on useita esimerkkejä: tunnetuimpiin kuuluu nyk. Baselin lähellä sijaitsevan, 300-luvulla perustetun piispanistuimen siirtäminen alemannien painostuksen vuoksi ensin 400-luvulla etelään päin Aventicumiin (nyk. Avenches, Neuchâtelin tai Neuenburgin järven rannalla), joka oli toiminut roomalaisen Helvetian provinssin pääkaupunkina. Aventicum oli kylläkin muurien ympäröimä, mutta sijaitsi tasaisella maalla eikä tarjonnut pitkän päälle turvaa, kun germaanijoukot tunkeutuivat tällekin alueelle. Hiippakunnan pääpaikka jouduttiin 500-luvulla siirtämään vielä kerran etelään päin sen nykyiseen sijaintipaikkaan, Lausanneen, jossa piispan linnoitus voitiin sijoittaa korkealle, hyvin puolustettavalle mäelle.<sup>84</sup>

Vastaavaa kehitystä tapahtui 400-luvun alussa myös nykyisen Baierin ja Itävallan alueilla, jonne baierilaiset tunkeutuivat. Myös Rooman valtakunnan Pannonian provinssi (nyk. Unkarin alueella) joutui pakanallisten germaani- ja hunniryhmien haltuun, joskin kristillisiä saarekkeita jäi tällekin alueelle. Parhaimpia sekä samalla lähes ainoita kuvauksia Rooman valtakunnan reunoilla sijaitsevien provinssien roomalaiskristillisen väestön ahdingosta myöhäisantiikin lopussa germaanien puristuksessa löytyy munkki Eugippiuksen kirjoittamasta Pyhän Severinuksen elämäkerrasta. Rooman valtakunnan itäosassa (mahd. Syyriassa) munkkina elänyt Severinus saapui 460-luvulla Noricumien alueelle (nyk. Salzburgin seutu, Itävalta), jossa Rooman valtakunnan hallinto ja armeija toimivat vielä suurissa vaikeuksissa Tonavan toisella puolella asuvien pakanallisten baierilaisten vuoksi. Roomalainen väestö oli jo täysin kristitty, tekstissä puhutaan mm. maaseutukyliä kirkoista ja luostareista. Severinus perusti itsekin luostareita.<sup>85</sup>

Eugippiuksen elämäkerrassa puhutaan pakanoista, jotka asuivat roomalaisissa kaupungeissa kristittyjen keskellä ja pakenivat taikauskoina maanjäristyksen sattuessa. Rajajoen (Tonavan) toiselta puolelta tulevien hyökkääjien pelossa kristityt muuttivat Eugippiuksen mukaan pienemmistä, huonommin puolustettavista paikoista muureilla varustettuihin isompiin kaupunkeihin. Liikenneyhteydet olivat hankalat ja roomalaiset sotilaat joutuivat odottamaan pitkiä aikoja päivärahojen saapumista alppien yli Italiasta. Germaanipakanoiden hyökkäykset aiheuttivat myös nälänhätää, jota Severinus yritti kirkonmiehenä lievittää. Hän järjesti kauempana sijaitsevista varastoista viljakuljetuksia jokilaivoilla ja sai rikkaan lesken avaamaan viljavarastonsa, joita tämä oli kerännyt hinnan nousun toivossa.<sup>86</sup>

Tekstistä saa yleensäkin kuvan, että roomalaisen hallinnon tehtävät olivat pitkälti siirtyneet jo kirkolle ja että Severinus oli ottanut roomalaisen paikallishallinnon johtoonsa. Severinus päätti alueensa kymmenysten käytöstä köyhiä varten. Hän kävi myös roomalaisen väestön edustajana neuvotteluja pakanoiden sekä heidän ruhtinaansa kanssa. Elämäkerran mukaan hän suunnitteli itse myös roomalaisen väestön siirtämistä alppien yli Italiaan. Tämä tapahtui hänen kuolemansa jälkeen, kun keisari Odoaker antoi käskyn roomalais-kristillisen väestön muutosta alppien yli etelään. Tämän muuton yhteydessä vuonna 488 myös Severinuksen ruumis, joka oli haudattu 482 hänen perustamaansa luostariin, otettiin mukaan ja vietiin Napoliin, missä Severinusta palvotaan vieläkin. Uudemman arkeologisen ja nimistötutkimuksen mukaan ei kuitenkaan enää oleteta, että koko Itävallan alueen roomalaiskristillinen väestö olisi 488 muuttanut etelään; kristillisiä saarekkeitä jäi toisaalta kaupunkeihin, toisaalta vuoristoalueille, missä osa niistä säilyi kristinuskon uudelleen leviämiseen saakka 500- ja 600-luvun vaihteessa.<sup>87</sup>

Kolmas merkittävä alue, josta Rooman valtakunta sekä kristillinen kirkko joutuivat perääntymään 400-luvun puolivälissä, oli Englanti. Gallian aseman heikkenemisen takia roomalaiset joukot vedettiin Britannian provinssista jo 410-luvulla ja kristillinen väestö jäi oman onnensa varaan. Pakanalliset juutit, anglit, ja saksit saapuivat 450-luvulla Tanskasta ja nykyisen Pohjois-Saksan ja Flanderin alueelta ja pakottivat roomalaiset kristityt perääntymään Walesiin, Cornwalliin, Skotlanttiin ja Ranskan Bretagneen.<sup>88</sup> Paaviuden ja Euroopan muotoumisen kan-

nalta kaikkein merkittäväntä oli kuitenkin suuren, pakanallisen frankkien kansan tunkeutuminen nykyiseen Belgiaan ja Pohjois-Ranskaan jo 300-luvulla. Roomalaiset saivat solmittua heidän kanssaan alusliittolaisuussopimuksen (ns. foedus), jonka ehtoja frankit noudattivatkin pitkään. Sopimuksen perusteella he autoivat mm. Gallian roomalaisia torjumaan vuoden 406/407 suuren germaanihyökkäyksen sekä 451 hunnien valtausyrityksen. Vasta alueen viimeisen roomalaisen sotapäällikön Aetiuksen kuoleman jälkeen vuonna 454 frankit aloittivat laajamittaisen tunkeutumisensa roomalais-kristittyjen asuttamille seuduille.<sup>89</sup> He muodostivat valtaamallaan alueilla merkittävän vähemmistön (15–20 %) ja olisivat hyvinkin voineet aiheuttaa samanlaisen kielen ja kulttuurin germaanistumisen kuin alemannien ja baierilaisten alueilla. Näin ei kuitenkaan käynyt, vaan frankit omaksuivat muutaman sukupolven kuluttua valtaväestön kielen, josta muotoutui myöhemmin ranska – romaanisten kielten eniten germaanisvaikutteinen kielimuoto.<sup>90</sup>

Huolimatta näistä kirkkoon suuntautuvista uhkista ja vaaroista, jotka johtivat myös kristittyjen joukkopakoon laajoilta alueilta, kirkon hallinnon lakkaamiseen sekä laajojen, täysin kristillisten seutujen pakanallistumiseen Keski-Euroopassa löydetään hyvin vain hyvin vähän viitteitä Rooman piispojen toimista tai edes heidän kiinnostuksestaan tätä kehitystä kohtaan. 300-luvun jälki- ja 400-luvun alkupuoliskon Rooman piispat olivat kyllä selvästi kiinnostuneet vaikutusvallastaan myös Rooman ja Italian ulkopuolella. Iberian niemimaan sekä Pohjois-Afrikan kirkon oloihin puututtiin säännöllisesti. Gallian (Etelä-Ranskan) ja Illyrian alueiden kirkollisen hallinnon paavit yrittivät määrätietoisesti sitoa Rooman alaisuuteen nimittämällä sinne paavillisia käskynhaltijoita. Thessalonikin piispa sai jo 385 paavi Siriciukselta (384–399) valtuudet toimia alueensa kaikkien piispanistuinten tarkastajana. Galliassa paavit puuttuivat kirkollisen hallinnon ja liturgian pieniinkin yksityiskohtiin, kuten Celestinus I vuonna 428 piispojen vaatetukseen.<sup>91</sup> Länsi-Rooman laaja 'germaanivyöhyke' valtakunnan pohjoisrajalla jäi kuitenkin vielä pitkään tällaisen järjestelmällisen paavillisen kiinnostuksen ulkopuolelle. Rooman paavit olivat kiinnostuneet vaikutusvaltansa lujittamisesta ja laajentamisesta kirkon kannalta vahvoilla, jo täysin kristityillä alueilla. Uuden testamentin lähestyökehotus ja sen toteuttaminen pakanoiden keskuudessa sen sijaan ei ollut paavien kannalta vielä keskeisellä sijalla. 400-luvulla riitti sinänsä

kristityilläkin alueilla vielä runsaasti tekemistä; pakanallisia saarekkeitä ja puolipakanallisuutta löytyi kaikkialta latinalaisen kirkon piiristä.

Paavi Innocentius I:n (402–417) aikana Rooman piispat joutuivat ensimmäisen kerran virkansa puolesta välittömään kosketukseen germaanien kanssa, kun länsigoottien kuningas Alarik joukkoineen piiritti kaupunkia. Paavin asema Rooman kaupungin todellisena johtajana kuvastuu siinä, että hän johti itse rauhanneuvotteluja aselevon aikaansaamiseksi, Bysantin käskenhaltijan ollessa kaukana pohjoisessa, Ravennassa. Neuvottelut kuitenkin epäonnistuivat ja Rooma valloitettiin 28.4.410, ensimmäisen kerran sen jälkeen kun keltit vuonna 387 eKr. olivat valloittaneet ja ryöstäneet varhaisen Rooman. Goottien ryöstely kesti kolme päivää, minkä päätteeksi he veivät mukanaan suuria rikkauksia sekä keisarin siskon Galla Placidian.<sup>92</sup> Kaupungin rakennuskannan saamia vaurioita vuoden 410 seuranneessa ryöstelyssä on usein liioiteltu, mutta tapahtuman henkiset seuraukset olivat joka tapauksessa hyvin merkittävät; ikuinen kaupunki oli monen sadan vuoden jälkeen joutunut barbaarien hyökkäysten kohteeksi, mikä koettiin pakanallisissa piireissä maailman- tai ainakin Rooman vallan lopun enteenä. Rooman kaupungin siihen asti vielä antiikin suurkaupunkia vastaava väkiluku kääntyi nyt selvään laskuun; usko Rooman voittamattomuuteen ja ikuisuuteen oli mennyt.

Neljäsataluvun alkupuolella Rooman piispat käänsivät ensimmäisen kerran katseensa myös läntiseen ja pohjoiseen Eurooppaan. Celestinus I (10.9.422–27.7.432) lähetti Prosper Akvitonialaisen kronikan mukaan vuonna 429 Germanus Auxerrelaisen johdolla valtuuskunnan Britanniaan tehtävänään kitkeä kerrettiläisiä virtauksia. Tästä on epäsuorasti myös pääteltävissä, että kristillinen kirkko toimi Englannissa edelleen aktiivisesti, huolimatta roomalaisen sotaväen ja virkavallan jo aikaisemmin (410) tapahtuneesta vetäytymisestä ja irlantilaisten hyökkäyksistä. Toteamus on tärkeä, koska samalta ajalta ei ole säilynyt juuri minkäänlaisia kirjallisia lähteitä roomalaisesta Britannian provinssista. Paavien biografiateoksesta (*Liber Pontificalis*) valtuuskunnan lähettämisestä ei tosin löydy mainintaa.<sup>93</sup>

Toisen, saman kronikoitsijan tiedon mukaan Celestinus olisi pari vuotta myöhemmin (431) lähettänyt Palladiuksen Irlantiin, saarivaltakunnan ensimmäiseksi piispaksi.<sup>94</sup> Paavit olisivat näin, mikäli Britannian ja Irlannin matkoista sekä lähetystyöstä kertovat tiedot pitävät

paikkansa, jo 430-luvulla ottaneet ensimmäiset askeleet 'Euroopan rakentamiseksi' ja kirkon vaikutuksen ulottamiseksi Rooman valtakunnan eurooppalaisten rajojen ulkopuolelle. Prosper Akvitanialaista on pidettävä suhteellisen luotettavana lähteenä; hän työskenteli vuodesta 440 paavi Leon kansliassa.<sup>95</sup> Toisaalta on huomioitava, että Celestinuksenkin toimissa 'pohjoinen ulottuvuus' oli vain marginaalisella sijalla; huomattavasti suurempi osa hänen Rooman ulkopuolelle suuntautuvista toimistaan ja yhteydenotoistaan koski erimielisyyksiä Pohjois-Afrikan piispojien kanssa sekä kristologiaan (Jeesuksen luonteeseen) liittyviä kiistoja itäisen Välimeren alueen piispojien kanssa. Mistään paavien maantieteellisen kiinnostuksen ja suuntautuneisuuden muutoksesta ei voida puhua vielä pitkään aikaan. Konstantinopolin, Pohjois-Afrikan ja yleensä Välimeren alueen kirkolliset ja maalliset asiat pysyivät vielä vuosisatojen ajan Rooman piispojien tärkeimpinä kohteina ja toiminta-alueina.

Varhaiskeskiajan merkittäviin paaveihin kiistattomasti kuuluneen Leo I:n (440 – 461) henkilökohtainen, mutta samalla myös paaviuden laajempi poliittinen painoarvo 400-luvun puolivälissä kuvastuu häneen hunnien kanssa käymissä neuvotteluissa. Aasiasta kotoisin olevat hunnit olivat hyökkänneet 452 Italiaan, aiheuttaneet laajoja tuhoja Pohjois-Italiassa ja uhkasivat myös Roomaa. Keisari Valentinianus III lähetti hunnien luo kolmehenkisen neuvotteludelegaation, johon kuuluivat roomalainen konsuli, entinen Rooman prefekti sekä paavi Leo I. Neuvottelut käytiin Mantovan lähellä. Yleensä luotettavan kronikoitsijan Prosper Akvitanialaisen mukaan Leo toimi delegaation moraalisenä selkärankana.<sup>96</sup> Leon osuutta nostetaan vieläkin näkyvämmiin esille Liber Pontificalis-biografiassa, jonka mukaan hän olisi yksin kävellyt hunnien kuninkaan puheille ja vapauttanut teollaan koko Italian.<sup>97</sup> Prosper Akvitanialaisen kertomus lienee silti lähempänä totuutta.

Rooman kaupungin ja sen piispan kannalta merkittävä takaisku oli vandaalien hyökkäys kuningas Geiserikin johdolla kesäkuussa 455. Vandaalien tunkeutumista Rooman muurien sisäpuolelle Leo ei pystynyt estämään, sen sijaan hän sai lunnaita vastaan heidät luopumaan laajemmista tuhopoltoista ja murhista. Vandaalien lähdön jälkeen hän korvasi Liber Pontificalis -biografian mukaan Rooman kirkkoille vandaalien ryöstelystä aiheutuneet tuhot ja kirkkokalleudet.<sup>98</sup> Uudemman tutkimuksen mukaan laajemmista rakennusten vaurioista tai tuhoista vandaalien hyökkäyksen yhteydessä ei voida puhua; nämä olivat

lähinnä kiinnostuneet kirkon hopeasta, kullasta ja jalokivista.<sup>99</sup> Leo puuttui aktiivisesti Pohjois-Afrikan, Iberian niemimaan, Gallian ja Illyrian kirkon oloihin ja vetosi kaikkialla paavilliseen primaattiasemaan, jonka keisari Valentinianus III oli tunnustanut. Galliassa Leo harrasti taitavaa 'divide et impera' (hajoita ja hallitse)-politiikkaa määrämällä vuonna 451 Gallian hiippakunnat toisaalta Arlesin, toisaalta Viennen alaisuuteen, millä hän esti yhtenäisen gallialaisen patriarkaatin muotoutumisen, joka olisi saattanut muodostua vaaraksi Roomalle.<sup>100</sup>

Viimeisen roomalaisyntyisen keisarin Romulus Augustuluksen valasta syökseminen vuonna 476 ja germaanikenraali Odoakerin kuninkaaksi julistaminen tapahtui paavi Simpliciuksen (468–483) hallintokaudella, mutta aikalaisten silmin kyse oli lähinnä normaalista vallanvaihdoksesta ja poliittisesti heikon keisarin korvaamisesta toisella vallanpitäjällä. Germaniasta kotoisin olevia sotilaita, upseereita ja kenraaleja Rooman armeijassa oli ollut jo vuosisatojen ajan ja useat heistä olivat nousseet myös roomalaisen aateliston jäseniksi. Odoaker säilytti roomalaisen hallintokoneiston ja tunnusti muodollisesti Konstantinopolissa olevan keisarin ylivallan. Perustavanlaatuista merkitystä kokonaisen aikakauden vaihtumisen merkinä tähän tapahtumaan on liitetty vasta myöhemmässä historiankirjoituksessa. Vallanvaihdoksen vähäinen painoarvo myös paaviuden suhteen näkyy mm. siinä, että Liber Pontificalis -teokseen sisältyvässä Simpliciuksen elämäkerrassa näistä poliittisista tapahtumista ei löydy mainintaa. Uudemmassa tutkimuksessa lähdetään laajasti siitä, että Länsi-Rooman valtakunnan toiminta ja vaikutus eivät loppuneet suinkaan vielä tämän tapahtuman myötä.<sup>101</sup>

## LÄHETYSTYÖN KAUTTA: EUROOPPA MUOTOUTUU (N. VUOTEEN 750)

Ajanjakso, joka ulottuu 400-luvun lopusta karolinkiaikaan, on Rooman piispojen (tai tässä vaiheessa yhä selkeämmin paavien) aseman kehityksessä ja vakiintumisessa ratkaisevassa asemassa. He karistivat viimeiset riippeat kuulumisestaan myöhäisantiikin Rooman valtakunnan yläluokkaan, irtaantuivat hitaasti Itä-Rooman keisarin ylivallasta ja alkoivat suunnata kiinnostuksensa ja toimintansa idän ja Välimeren ohella yhä enemmän myös Länsi- ja Pohjois-Eurooppaan puuttumalla säännöllisesti kristittyjen alueiden poliittiseen ja kirkolliseen organisaatioon sekä ennen kaikkea aloittamalla ja tukemalla lähetystyötä, joka ulottui entisen Rooman valtakunnan rajojen ulkopuolelle. Tällä suuntautumisella länteen oli ratkaiseva merkitys Euroopan muotoutumisen kannalta. Mistään paavien tietoisesta ja tavoitteellisesta 'Euroopan rakentamisprojektista' ei voida tosin silloin eikä vielä moneen vuosiakaan puhua. Suunnanmuutos paavien poliittisessa ja kirkollis-hallinnollisessa toiminnassa oli ulkoisten tekijöiden tulosta, kun vaikutusmahdollisuudet kaventuivat idässä ja Välimeri sulkeutui islamin nousun ja arabivalloitusten seurauksena.<sup>102</sup>

Tietoisesti tai tiedostamatta, tällä paavien johdolla tapahtuvalla lähetystyöllä ja kristillisen kirkon vaikutuspiirin laajenemisella luotiin ja rakennettiin Euroopan perusta. Kirkon kannalta menetetyt alueet entisen Rooman valtakunnan pohjoisrajalla saatiin uudelleen kirkon hallinnon piiriin, laajat pakanalliset alueet muuttuivat kristityiksi, germaani- ja slaavivallitsijat omaksuivat kristinuskon nimenomaan roomalaisessa muodossa ja ottivat sen poliittisen toimintansa ohjenuoraksi. Roomalaisesta teologiasta, liturgiasta ja pyhimyskultista tuli läntisen Euroopan yhteinen nimittäjä alueella, joka ulottui Italiasta ja Välimeren alueelta Alpeille ja Keski-Eurooppaan, Englantiin, Saksaan ja Skandinavian eteläosiin.



400-luvun lopusta aina 700-luvun alkuun asti Rooman piispat joutuivat toimimaan Bysantin keisareiden poliittisessa alaisuudessa, suoraan tai välillisesti. Sekä germaani Odoaker että hänet vuonna 493 vallasta syössyt itägootti Teoderik tunnustivat Italian kuninkaina Itärooman keisarin muodollisen ylivallan. Bysantin keisarit pitivät tiukasti kiinni myöhäisantiikin periaatteesta, jonka mukaan keisarilla oli ylin valta myös uskonasioissa. Hänelle kuului mm. oikeaoppisuuden tarkistaminen ja kerettiläisyyden kitkeminen. Tämän säännön mukaisesti paavitkin joutuivat 500- ja 600-luvulla toimittamaan uskontunnustuksensa (credo) Bysantin keisarille Konstantinopoliin tarkastettavaksi. Vasta tämän usein kuukausia kestävästä hyväksymisestä jälkeänsä voitiin toimittaa paavin virkaan vihkiminen.<sup>103</sup> Tätä paavien kannalta hankalaa ja aikaa viepää käytäntöä noudatettiin 680-luvulle saakka, kunnes keisari Konstantin IV suostui yksinkertaisempaan menettelyyn; virkaan vihkimiseen ei vaadittu enää keisarin hyväksyntää, vaan ainoastaan Ravennessa olevan keisarin käskynhaltijan (eksarkos) vahvistus.<sup>104</sup>

Bysantin keisarin nimissä Italiaa vuosina 493–553 hallinneiden itägoottien kanssa paaveilla oli monenlaisia hankauksia, mutta ainakin gootihallinnon ensimmäiset vuosikymmenet sujuivat paaviuden kannalta verrattain tyydyttävästi. Itägoottien ensimmäinen kuningas Teoderik (493–526) perusti valtansa kylläkin germaanisotureihinsa ja kielsi goottien ja latinalaisperäisen väestön seka-avioliitot, mutta nojautui muuten täysin roomalaiseen hallintokoneistoon. Hän kantoi myös erityistä huolta uskonnollisen rauhan säilymisestä eikä omasta areiolaisuudestaan huolimatta puuttunut pitkään aikaan katolisen kirkon toimiin. Rooman kirkko ja paavit pystyivät toimimaan itägootihallinnon aikana kuten aikaisemminkin jatkaen teologisia ja hallinnollisia kiistojaan ilman Ravennessa hovia pitävän kuninkaan väliintuloa.<sup>105</sup>

Sardiniasta kotoisin olevan ja pakanuudesta kristityksi kääntyneen paavi Symmakuksen (498–514) asema Roomassa oli yksin jo hänen taustansa perusteella heikko. Roomalaissyntyinen Laurentius valittiinkin samana päivänä (22. marraskuuta 498) vastapaaviksi ja Symmakuksen vallan vakiintumiseen kului lähes kymmenen vuotta. Usean vuoden ajan (502–506) Symmakus ja Laurentius jakoivat kaupungin kirkollisen hallinnon kirjaimellisesti keskenään, Symmakuksen hallites-

sa Pietarinkirkosta, Laurentiuksen Lateraanista käsin. Molempien kannattajat kävivät verisiäkin katutaisteluja. Näiden vaikeuksien keskellä ja paavin aseman pönkittämiseksi syntyivät ns. 'symmakiaaniset väärennökset', joilla oli kauaskantoista merkitystä paaviuden historiassa. Keskeisenä tavoitteena oli paavin laillisen koskemattomuuden ja tuomitsemattomuuden osoittaminen. Väärennetyn asiakirjan tekstin mukaan aikaisemmista paaveista mm. Marcellinusta ja Sixtus III:ta ei voitu tuomita tämän periaatteen takia ja itse keisari Konstantinus olisi yhdessä paavi Sylvester I:n kanssa julistanut että "kenelläkään ei ole oikeus tuomita paavia" (nemo iudicabit primam sedem).<sup>106</sup> Symmakus vahvisti myös paavien vaikutusvaltaa Länsi-Euroopassa ja nimitti vuonna 513 Caesarius Arlesilaisen paavilliseksi edustajakseen Galliaan tehtäväänään valvoa koko Gallian kirkollista elämää, kutsua tarvittaessa piispat koolle sekä toimittaa merkittävämmät kiistakysymykset Roomaan, paavin ratkaistavaksi.<sup>107</sup>

Vaikka tätä paavillista toimeksiantoa ei voitukaan sellaisenaan toteuttaa, se kertoo kuitenkin selkeästi 500-luvun alun paavien aikeista ottaa ohjakset käsiinsä myös kirkon alemmilla tasoilla. Gallia, jonka pohjoiset reuna-alueet eivät frankkien kääntymisen jälkeen enää olleet suoranaisesti vaarassa muuttua pakanallisiksi, koettiin paavillisen auktoriteetin vahvistamisen kannalta tärkeiksi alueiksi. Tässä ei kuitenkaan onnistuttu vielä pitkään aikaan; Caesariuksen seuraajat eivät enää toimineet paavien sijaisina ja kuninkaiden sekä yleensäkin maallisen vallan vaikutus merovinkiajan piispojen nimityksiin ja koko Gallian kirkon elämään oli merkittävä. Gallian kirkko olikin merovinkiaikana lähinnä kuninkaaseen sitoutunut instituutio, jonka siteet Roomaan jäivät löysiksi. Merovinkiajan synodit kutsuttiin koolle kuninkaan käskystä ja Rooman paaveihin ei synodiin päätöksissä juurikaan viitattu.<sup>108</sup>

Kuningas Teoderikin viimeisinä hallintovuosina ristiriidat paavien kanssa kärjistyivät. Teoderik määräsi paavi Johannes I:n (523–526) matkustamaan Konstantinopoliin ja puolustamaan siellä keisarin edessä areiolaisia. Tuloksettoman matkan jälkeen Teoderik vangitutti paavin syyttäen tätä vehkeilystä keisarin kanssa. Johannes kuoli pian sen jälkeen Ravennassa–katolilaisten silmissä marttyyrina. Itärooman merkittävimmän keisarin Justinianus I:n valtaannousu vuonna 527 vaikutti ennen pitkää myös paavien asemaan. Justinianus Suuren (527–565) tavoitteena oli nimittäin Rooman keisarikunnan pystyttäminen uudel-

leen. Tähän kuului keskeisenä osana Bysantin arvo- ja vaikutusvallan palauttaminen läntisellä Välimerellä. Riistettyään Pohjois-Afrikan vandaaleilta ja Espanjan länsigooteilta Justinianuksen sotapäälliköt Belisarius ja Narses suuntasivat kulkunsa Italiaan.<sup>109</sup>

Itägootit ryhtyivät kuitenkin tiukkaan vastarintaan ja seurauksena oli lähes kaksikymmentä vuotta (535–553) kestänyt sodankäynti Bysantin joukkojen ja itägoottilaisten välillä Italian maaperällä. Goottilais-sodat aiheuttivat suurta tuhoa, väestönmenetystä ja köyhtymistä; suuressa osassa Italiaa ne merkitsivät antiikin yhteiskunnan ja kulttuurin lopullista heikkenemistä. Roomakin joutui valloitusten ja ryöstelyn kohteeksi ja väestön määrä romahti ilmeisesti juuri tuona aikana ratkaisevasti. Paavi Silveriuksen (536–537) aikana Liber Pontificalis kertoo laajoista tulipaloista, kirkkojen ryöstelystä, taisteluista kaupungin sisällä, nälänhädistä sekä vesijohtojen (ns. akveduktien) katkaisemisesta.<sup>110</sup> Vasta pitkän ja verisen sodankäynnin jälkeen bysanttilaisten onnistui voittaa ja karkoittaa gootit.

Bysantin yhtenäinen valta Italian maaperällä ei kestänyt kuitenkaan pitkään. Skandinaviasta Pohjois-Saksan kautta etelään siirtyneet langobardit eli 'pitkäparrat' (lange Bärte > saks. Langobarden, it. longobardi, vrt. nyk. Lombardian maakunta) vyöryivät vuonna 568 alppien yli ja valloittivat nopeassa tahdissa suuren osan Pohjois- ja Keski-Italiasta. Bysanttilaiset joutuivat vetäytymään muutamalle alueelle pohjoisessa (Ravenna, myöh. Venezia), Keski-Italiassa (Rooma) sekä etelässä (Apulia, Kalabria, Sisilia), toisaalta langobardienkaan ei onnistunut koskaan valloittaa koko Italian niemimaata.<sup>111</sup> Gootti- ja langobardisotien seurauksena on laskettu, että Italian väestö väheni noin kolmanneksella. Tuhot maataloudelle ja muulle tuotannolle sekä kaupankäynnille olivat suuret. Kaupungit tyhjenivät ja Roomankin väestön lasketaan tuolloin alimmillaan pudonneen n. 30'000:een. Antiikin yhteiskunnan infrastruktuuri-tiestö, kulkuväylät, akveduktit-rappetui nopeassa tahdissa. Osa roomalaisesta yläluokasta pakeni Konstantinopoliin ja piispojen sekä yleensä kirkon, papiston sekä luostareiden rooli antiikin sivistyksen ylläpitäjänä korostui entisestään.<sup>112</sup>

Paaviuden kannalta langobardit olivat pitkän valtakautensa (568–774) aikana hankala vastapeluri. Pakanallisesta germaaniuskonnostaan he luopuivat tosin jo pian Italiaan asettautumisensa jälkeen, mutta ei siirtymällä katolilaisuuteen, vaan omaksumalla liittolaistensa goottien

vaikutuksesta kristinuskon areiolaisessa muodossa. Vasta kuningas Aripert I:n alaisuudessa (652–661) langobardit tunnustivat katolisen uskon ja siten muodollisesti myös paavin määräysvallan. Poliittisesti paavit olivat 700-luvulle saakka ’kahden tulen välissä’-riippuvaisia toisaalta Bysantin keisarista, toisaalta langobardikuninkaiden tahdosta. Itärooman keisarin ylivalta kuvastui paavien uskontunnustuksen ja samalla vaalikelpoisuuden tarkistamisen ohella hyvin monella tavalla.

Lakipisteensä keisarin puuttuminen paavien toimintaan saavutti paavi Martinus I:n kaudella (649–653). Vastakkainasettelu näkyi heti valinnan jälkeen. Martinus ei toimittanut uskontunnustansa keisari Konstantius II:lle (641–668) tarkastettavaksi, vaan antoi vihkiä itsensä suoraan, minkä seurauksena keisari kieltäytyi tunnustamasta valintaa. Kun Martinus tämän lisäksi asettui teologisissa kiistoissa (ns. monoteismi-kysymys) selkeästi keisarin kirkkopoliittikkaa vastaan, Konstantius II turvautui järempiin keinoihin. Keisarin käskynhaltija Italiassa vangitsi kesällä 653 lateraanipalatsissa sairaana makavan paavin ja kuljetutti tämän laivalla Konstantinopoliin, missä hänet asetettiin syytteeseen maanpetturuudesta ja tuomittiin kuolemaan. Julkisen ruoskinnan jälkeen kuolemantuomio muutettiin kuitenkin vankeuteen Krimillä. Sairas paavi ei kestänyt kovin pitkään raskaita vankeusoloja eikä kidutuksia ja kuoli 16. syyskuuta 654.<sup>113</sup>

Alistussuhteesta johtuen paaveilla oli pysyvä edustaja keisarin hovissa Konstantinopolissa. Tähän virkaan valittiin usein paavillisen kuurian kyvykkäimmät henkilöt, joista tuli vuorostaan useassa tapauksessa paaveja, tunnetuimpana tapauksena Gregorius I (590–604). 600- ja 700-luvun paaveista monet olivat kotoisin idästä, esim. Syyriasta, tai kuuluivat Italian kreikankieliseen väestöön, jonka osuus oli merkittävä tai paikoin jopa hallitseva Bysantin valtakuntaan kuuluvilla Italian alueille, varsinkin etelässä. Itse Rooman kaupungissa bysanttilais-kreikkalaisen varuskunnan ohella myös kreikankielisen muun väestön osuus oli tuohon aikaan merkittävä ja varhaiskeskiajan Roomaa on siinä suhteessa pidettävä kaksikielisenä kaupunkina. Itäinen perinne näkyi lukuisissa kreikankielistä liturgiaa noudattavissa kirkoissa ja luostareissa. 600-luvun n. 24:stä luostarista Rooman kaupungissa kuusi oli kreikankielisiä, noudattaen Basileoksen oppien mukaista itäistä liturgiaa.<sup>114</sup> Konstantinus I (708–715) oli viimeinen paavi, joka matkusti keisarin käskystä Konstantinopoliin. Hänen seuraajastaan Gregorius II:sta (715–731),

joka oli seitsemän kreikkalaisen tai syyrialaisen paavin jälkeen taas pitkään aikaan ensimmäinen roomalaissyntyinen Rooman piispa, alkoi varsinaisesti paavien poliittinen irtaantuminen niin langobardien kuin Bysantin keisarin ylivallasta. Tällöin tapahtui Euroopan kehityksen kannalta ratkaiseva yhteyden solmiminen frankkeihin.<sup>115</sup>

Merkittävä taustatekijä tälle muutosprosessille ja paavien kiinnostuksen suuntautumiselle länteen päin oli Välimeren sulkeutuminen 630-luvulta alkaen. Siihen saakka Välimeri oli säilynyt lähes samanlaisena kuin myöhäisantiikin aikana: meri ei suinkaan erottanut, vaan pikemmin yhdisti vahvoihin siteihin Etelä-Euroopan, Pohjois-Afrikan ja Lähi-Idän kansat ja kulttuurit. Nämä kiinteät yhteydet Välimeren yli koskivat myös kirkon hallintoa. Kiistat kristinuskon sisällöllisistä kysymyksistä ja harhaopeista voitiin käydä 600-luvun puoliväliin asti Välimeren yli käyttäen sen antiikista säilyneitä nopeita kulkuyhteyksiä ja kommunikaatioväyliä. Rooman piispojen kiinnostuksen ja toiminnan suuntautuminen etelään ja itään oli tässä valossa luonnollista; se ei johtunut pelkästään Bysantin keisarien poliittisesta vallasta, vaan oli seurausta Pohjois-Afrikan ja Lähi-Idän kristillisten kirkkojen vahvasta asemasta sekä Välimeren hyvin toimivasta kommunikaatioverkosta. Säilyneestä kirjeenvaihdosta näkee, kuinka hämmästyttävällä nopeudella teologiset ja samalla usein myös poliittiset väittelyt ja välienselvittelyt käytiin 600-luvulle saakka.

Kaikkeen tähän tuli ratkaiseva ja peruuttamaton muutos 600-luvun puolivälissä, islamin nousun ja islamilais-arabialaisten joukkojen valloitusten myötä. Välimeri menetti niiden seurauksena yhdistävän luonteensa. Mekkalaisen kauppiasperheen poikana kasvanut Muhammed (570–632) loi uuden uskonnollisen suuntauksen, jonka tarkoituksena oli alusta alkaen hajanaisten arabiheimojen vapauttaminen ja yhdistäminen.<sup>116</sup> Valloitusten vyöry lähti käyntiin jo hänen elinaikanaan ja vei mennessään hyvin nopeassa tahdissa Lähi-Idän ja Pohjois-Afrikan vahvat kristilliset alueet ja hiippakunnat. Egypti (Aleksandrian patriarkaatti) valloitettiin 642, nykyisen Tunisian alue (Kartago) 647 ja 669 islamilaiset joukot seisoivat jo Konstantinopolin porteilla, joka pystyi kuitenkin kokoamaan voimansa ja torjumaan vaaran ainakin ydinalueidensa suhteen.

Suuri osa Bysantin kristillisistä alueista siirtyi islamilaisille, mm. koko Pohjois-Afrikka. Paavit ottivat silmiinpistävän vähän kantaa kris-

tillisen Pohjois-Afrikan valloitukseen; he hyväksyivät sen ilmeisen nopeasti tapahtuneena tosiasiana. Heillä ei toisaalta ollut juurikaan käytännön mahdollisuuksia vaikuttaa tilanteeseen Bysantin sotilaallisen voiman luhistuttua alueella. Arabit tai oikeammin islaminuskoiset berberijoukot ylittivät 711 päällikkönsä Tarikin johdolla Gibraltarin (nimetty hänen mukaansa Dschebel-al-Tarik > Gibraltar) salmen ja valloittivat muutamassa vuodessa lähes koko Iberian niemimaan–heidän vaikutuspiirinsä ulkopuolelle jäivät ainoastaan muutamat alueet Pohjois-Espanjan vuoristossa. Muslimit ylittivät pian myös Pyreneiden vuoriston ja uhkasivat koko eteläistä Ranskaa.<sup>117</sup> Vuonna 721 paavi Gregorius II kehoitti frankkivaltakuntaan kuuluvaa Akvitanian ruhtinasta Oddonia vastarintaan Toulousessa, jota muslimit piirittivät. Paavillisen tuen osoituksena hän lähetti ruhtinaalle kankaita, joita oli käytetty Pietarinkirkon alttarin päällysteinä.<sup>118</sup>

Frankkihallitsija Kaarle Martellin voittoa Poitiersin taistelussa vuonna 732 on pitkään pidetty ratkaisevana, muslimien ekspansion Euroopan maaperällä päättävänä tapahtumana. Uudemman tutkimuksen perusteella kyse ei ollut valloitusyrityksestä, vaan pienen luokan sotaretkestä, jonka tarkoituksena oli ryöstää kalleuksia Poitiersin lähistöllä sijaitsevasta frankkien kansallisyhätöstä, Pyhän Martinin haudasta. Ratkaisevampaa oli paavien ja frankkihallitsijoiden herääminen siihen varaan, jonka islamin ekspansio muodosti kristittyjen hallitsemille alueille. Muslimien valloittamilla alueilla kristittyjä kohdeltiin tosin juutalaisten tapaan yleensä 'kirjan uskonnon' kannattajina–yhdistihän Vanha Testamentti kaikki nämä uskonnot–eikä systemaattista kristittyjen vainoamista esiintynyt kuin rajoitettuna ajanjaksoina kiihkoislamilaisten suuntausten noustessa pintaan. Kristittyjen tuli tosin maksaa erityistä, muita korkeampaa veroa, mikä ajan myötä toimi merkittävänä kimmokkeena kääntymisille.<sup>119</sup>

Siihen saakka Rooman ja Konstantinopolin kanssa teologisesti ja kirkollisessa hierarkiassa täysin tasavertaisten Lähi-Idän ja Pohjois-Afrikan hiippakuntien ja patriarkaattien valta oli arabien valloitusten seurauksena vain varjo entisestään eikä palautunut koskaan entiselleen, huolimatta kristinuskon säilymisestä nykypäivään asti esim. Egyptissä (koptilainen kirkko), Syyriassa tai Palestiinassa. Rooman piispojen merkittävistä vastapelureista ja yhteistyötahoista oli 600-luvun toisella puoliskolla jäljellä enää Konstantinopoli; Aleksandrian, Antiokian, Jerusale-

min sekä muiden myöhäisantiikin kirkon valtakeskusten merkitys oli huvennut olemattomiin. He pystyivät suurin ponnistuksin säilyttämään kristillisen kirkon rajoitettua vaikutusvaltaa alueillaan, mutta laajempaa, läntiseen Eurooppaan saakka säteilevää vaikutusta heillä ei enää ollut.

#### LUOSTARILAITOKSESTA PAAVIUDEN TUKIJA

Hiippakuntahallinnon vakiintumisen ohella kirkon piirissä kehittyi myös toinen instituutio, josta kasvoi pian merkittävä paavillisen politiikan tukija ja toteuttaja nimenomaan lähetystyössä: luostarilaitos. Egyptin aavikolla, Palestiinassa sekä Vähä-Aaasiassa 200- ja 300-luvulla muotouuneen luostarilaitoksen aatteet levisivät pian myös länteen pyhiinvaeltajien sekä Lähi-Idän munkeista ja nunnista kertovien tekstien myötä; erakkomunkkiaatteen luoja Antoniuksen elämäkerta käännettiin jo hyvin pian ilmestymisensä jälkeen (n. 360) kirkkoisä Hieronymuksen toimesta myös latinaksi. Rooman armeijan entinen sotilas Martinus Toursilainen ryhtyi 350-luvun jälkeen erakkomunkiksi Toursin lähellä jatkaen tätä elämäntapaa myös sen jälkeen, kun hänet oli valittu 371 Toursin piispaksi. Hänestä tuli lyhyessä ajassa hyvin suosittu ja munkki Sulpicius Severuksen kirjoittama elämäkerta levisi laajalti; siitä tuli vuosisadoiksi länsimaisen luostarielämän innoittaja.<sup>120</sup>

Toinen merkittävä alue oli Etelä-Ranska, jonka kristilliseen kulttuuriin muotoutui 400-luvun alkupuolella voimakas luostariike, joka otti oppinsa Egyptistä. Siihen liittyi myös runsaasti Pohjois-Ranskan frankkeja ja muita pakanoita paenneita yläluokan ihmisiä. Etelä-Ranskan luostariiliikkeen piirissä Caesarius Arlesilainen kehitti myös ensimmäisen säännöstön naisluostareille. Antoniuksen elämäkerran kirjoittaja Athanasius vieraili itse Roomassa vuonna 339 ja teki siellä luostarielämää tunnetuksi, kuten myös elämäkerran latinaksi käänttänyt kirkkoisä Hieronymus hieman myöhemmin. Alussa varsinkin Rooman varakkaat naiset innostuivat uusista aatteista ja matkustivat Lähi-Itään kokemaan luostarielämää paikan päällä. Augustinuksen mukaan vuonna 387 Roomassa toimi sekä munkki- että nunnaluostareita; pohjoisitalialaisesta Akvileiasta (Aquilaia) tietoja luostareiden toiminnasta on jo vuodelta 370.<sup>121</sup>

Näistä juurista ammensi myös Benedictus Nursialainen (n. 480/90–555/60), kun hän vuonna 530 jätti Roomasta hieman itään sijaitsevan

Subiacon erakkoluolansa perustaakseen Montecassinon luostarin, jota varten hän kirjoitti säännöstön (Regula Benedicti), josta muotoutui myöhemmin koko länsimaisen luostariliikkeen perusta.<sup>122</sup> Säännöstön pääkohtia olivat:

- 1) Velvollisuus pysyä kerran valitussa luostarissa (stabilitas loci),
- 2) Elämäntapojen muutos (conversio morum),
- 3) Kuuliaisuus apotille (oboedientia),
- 4) Kehotus 'rukoile ja työskentele' (ora et labora)

Lisäksi benediktiinluostarin ja -munkkien tai -nunnien tehtäviin kuuluivat säännöstön mukaan vieraanvaraisuus kävijöitä ja pyhiinvaeltajia kohtaan, armeliaisuus ja köyhäinhoito sekä luostarikoulun ylläpitäminen. Montecassino itse autioitui vuoden 577 langobardihyökkäysten jälkeen pitkäksi ajaksi ja koko säännöstökin olisi saattanut jäädä unohduksiin, ellei paavi Gregorius Suuri olisi kommentoinut sitä arvovallallaan ja suositellut kaikkien luostarien perussäännöstöksi.<sup>123</sup> Paavien tuki oli välttämätön tekijä benediktiinijärjestön kasvulle länsimaisen kirkon tärkeimmäksi luostarijärjestöksi.

## RAUHANOMAISEN LÄHETYSTYÖN MENESTYS

Ajanjakso Länsi-Rooman valtakunnan luhistumisesta karolinkisuvun valtaannousuun saakka 700-luvun puolivälissä oli läntisen Euroopan lähetystyössä ennen kaikkea rauhanomaisen ja useimmiten hyvin menestyksekkään etenemisen kautta. Paavien rooli kasvoi merkittäväksi ja he formuloivat kannanotoissaan runsaasti lähetystyön käytännönläheisiä periaatteita, jotka säilyivät läpi keskiajan ja joihin viitattiin yhä uudelleen, kun kristinusko laajeni uusille alueille. Lähetystyötä ja sen menestystä arvioitaessa tällä ajanjaksolla näkyy selvästi kaksi päälinjaa, joissa kummassakin paavien onnistui ajan mittaan saada yhä enemmän vaikutusvaltaa itselleen. Toinen näistä oli hallitsijakeskeinen kristinuskon leviäminen, joka perustui ennen kaikkea paikallisen hallitsijan omaan aktiviteettiin. Hallitsija näki kristinuskon omaksumisesta olevan selkeää valtapoliittista hyötyä: oman aseman vahvistamista suhteessa muihin sisäisiin vallantavoittelijoihin tai ulkoa uhkaaviin valloittajiin. Paavien rooli vaihteli tässä alkuaikojen passiivisesta sivustakatso-



jasta hyvinkin aktiiviseen neuvonantajaan tai paikallisen kristillistämisen prosessin ohjaajaan. Toinen oli kristinuskon leviäminen yksittäisten, paikallisella tasolla toimivien uskonlähettien kautta, jotka toimivat useimmiten hallitsijoiden suostumuksella, mutta ilman sotilaallista tukea tai muita voimakeinoja. Tässäkin paavien rooli kasvoi alkuaikojen passiivesta hyvinkin aktiiviseen, toimintaa ohjaavaan. Kumpaakin lähetystyömenetelmää leimasi rauhanomaisuus ja oma-aloitteisuus; voimakeinoilla ja uskoon pakottamisella ei ollut suurta merkitystä tai menestystä. Paikalliset hallitsijat eivät nähneet voimakeinojen käytössä etuja kuin harvoissa tapauksissa eivätkä paavit niitä puolustaneet missään virallisissa kannanotoissa.

#### KRISTILLISTÄMINEN PAAVIEN JA HALLITSIJOIDEN YHTEISTYÖNÄ

Pakanallisen hallitsijan oma-aloitteisuus kristillistämässä näkyi ensimmäisiä kertoja tapahtumaketjussa, jolla tuli olemaan kauaskantoista merkitystä. Merovinkisukuun kuuluvan frankkikuninkaan Klodovigin kääntyminen kristinuskoon 496 tai 497 johti ennen pitkää koko kansan kääntymiseen. Rooman paaveilla ei tosin ollut tässä vaiheessa vielä aktiivista osuutta asiaan, vaan aloitteentekijöiksi riittivät kuninkaan kristillinen puoliso sekä eteläisen Gallian vahva kirkko ja sen piispat. Frankkien valtapiirit ja heidän hallitsijansa olivat itse tulleet siihen tulokseen, että kääntymisestä oli heille valtapoliittista etua. Mikään ulkoinen sotilaallinen tai poliittinen mahti ei frankkeja siihen pakottanut. Frankkien historiankirjoittaja Gregorius Toursilainen kertoo, kuinka frankkien kuningas Klodovig olisi alemanneja vastaan käydyn taistelun yhteydessä vuonna 496 tai 497 kääntynyt kristinuskoon. Gregoriuksen mukaan hänen kristitty puolisonsa Klotilde olisi jo aikaisemmin tuloksetta kehoittanut häntä kääntymään. Sotaonnan ollessa vaakalaudalla Klodovig rukoili Jesukselta apua viitaten puolisonsa kehoituksiin sekä ennen kaikkea siihen, että hänen omat germaanijumalansa eivät olleet pystyneet auttamaan. Mikäli Jeesus ja kristillinen Jumala auttaisivat, Klodovig lupasi ottaa vastaan kristillisen kasteen yhdessä kansansa kanssa. Gregoriuksen ja muiden historiankirjoittajien mukaan niin tapahtuikin ja Toursin piispa Remigius kastoi frankkikuninkaan.<sup>124</sup>

Gregoriuksen ohella Klodovigin kääntymisestä kertoo jo aikaisemmin Viennen metropoliitta Avitus (494–518), joka lähetti Klodovigille

onnittelukirjeen. Avitus kehuu Klodovigin päätöstä ja mainitsee myös sen lähetystyövelvoitteen, johon Klodovig kääntymisensä seurauksena sitoutui: Jumala tulee hänen kauttaan saamaan frankkien heimon halltuunsa ja hänen tulee puolestaan edesauttaa kristinuskon levittämistä kauempana asuvien kansojen keskuuteen. Tapahtumaketjun todellisesta kulusta ei voida koskaan saada varmuutta, kertomuksen historiallisena ytimenä voidaan kuitenkin pitää frankkien kääntymistä suoraan katolilaisuuteen ilman areiolaisuuden välivaihetta, toisin kuin lähes kaikilla pienemmillä germaanikansoilla. Koko frankkikansan kristillistämiseen oli tosin tämänkin jälkeen vielä pitkä matka; pakanallisista kulteista kerrotaan vielä vuosikymmeniä myöhemmin mm. Trierin seudulla ja Reinin alueella.<sup>125</sup> Rooman piispojen suorasta osallisuudesta tähän tapahtumakulkuun ei ole todisteita. Frankit tukeutuivat eteläisen Gallian vahvaan ja itsenäiseen katoliseen kirkkoon, joka oli ollut koko 300- ja 400-luvun kilpailuasetelmissa Rooman kanssa eikä kaikilta osin suinkaan tunnustanut paavin primaattia. Frankkeja hallitsevan merovinkisuvun kannalta Rooman piispojen poliittinen valta alkoi vasta 600-luvulla ylittää Gallian omien piispojen valta-asemaa ja lopullinen sitoutuminen Roomaan tapahtui vasta hallitsijasuvun vaihdoksen ja karolinkien valtaannousun myötä 700-luvulla.

#### GREGORIUS SUURI JA PAAVILLISEN LÄHETYSTYÖN ALKU

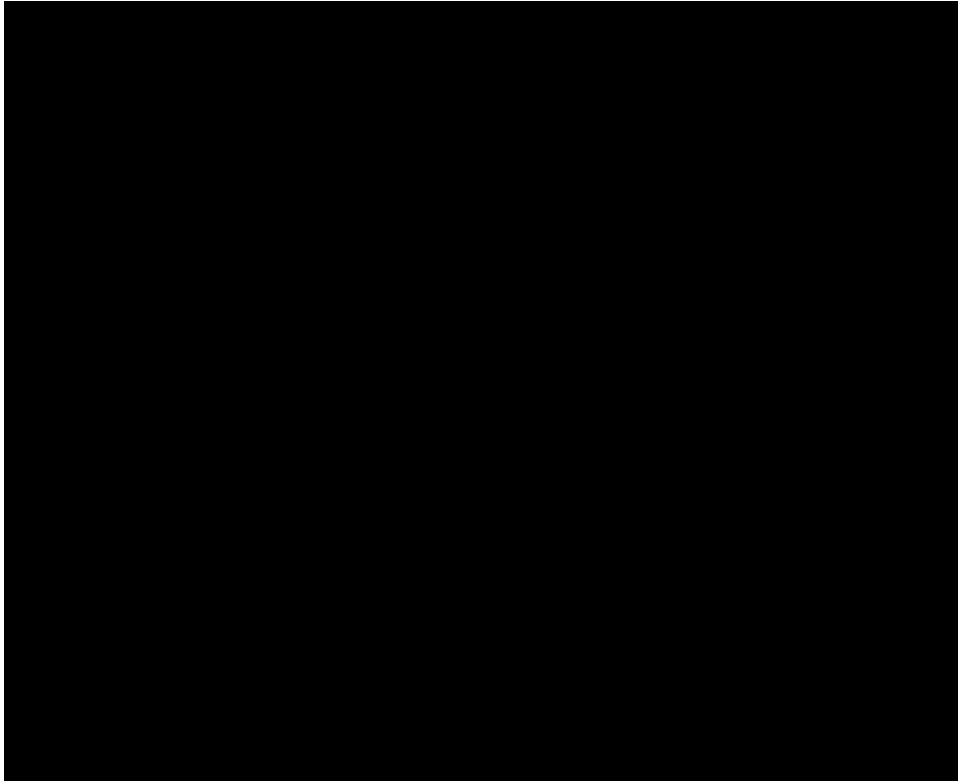
Hallitsijan aloitteellisuus näkyi myös sata vuotta myöhemmissä tapahtumakulussa, johon paaveilla oli ensimmäisen kerran läntisen Euroopan lähetystyön historiassa ratkaisevaa osuutta. Anglosaksisen Kentin kuningaskunnan pakanallinen hallitsija Ethelbert, jonka vaimo oli frankkilainen kristitty, oli lähettänyt valtuuskunnan Roomaan pyytäen paavilta lähetystyöntekijöitä. Gregorius I (Suuri) päätti heti tarttua tilaisuuteen; vuoden 595 syyskuussa hän lähetti apoottina toimineen benediktiinimunkki Augustinuksen kohti Englantia seuranaan 40 munkkiveljeä. Gregorius I, joka valittiin paaviksi 3. syyskuuta 590, oli ensimmäinen 'eurooppalainen', toiminnassaan idän ohella vahvasti myös länteen suuntautunut paavi, joka pyrki eroon Itä-Roomasta ja laajensi Rooman paavien vaikutusvaltaa uusille alueille. Leo I:n kanssa hänet voidaan kiistatta laskea varhaiskeskiajan suurten paavien joukkoon, mistä todistavat myös hänen laajalle levinneet, vaikutusvaltaiset teologiset ja liturgiset tekstinsä, joiden perusteella hänet laskettiin kes-

kiajalla yleensä kirkkoisien joukkoon sekä hänen laaja kirjeenvaihtonsa, noin 850 säilynyttä kirjettä.<sup>126</sup>

Taustaltaan Gregorius polveutui roomalaisesta aatelisperheestä ja tunsi hyvin kirkon yleispoliittisen tilanteen. Paavi Pelagius II lähettämänä hän oli ollut pitempiä aikoja Konstantinopolissa ja omaksui ilmeisesti tämän perusteella realistisen asenteen Itä-Rooman valtaa kohtaan: Bysantin aseman ja oikeuksien avoin kiistäminen olisi johtanut vain konfliktiin ja paavien poliittisen vallan heikkenemiseen. Parempi tie oli vakiinnuttaa ja laajentaa paavien vaikutusvaltaa lännessä käytännön toimien kautta. Kun Bysantin käskynhaltija Italiassa (Ravennassa) ei tehnyt mitään langobardien uhkan torjumiseksi, Gregorius solmi v. 592 rauhansopimuksen Spoleton langobardiherttuan Ariulfin kanssa ja järjesti Rooman kaupungin puolustuksen, kun Ariulf rikkoi seuraavana vuonna sopimuksen ja marssi joukkoineen Roomaa kohti. Lunnasmaksuilla Gregorius sai vältettyä Rooman valloituksen ja ryöstön. Gregoriuksesta tuli näinollen Italian todellinen hallitsija, kun Bysantin käskynhaltijat vaipuivat passiivisuuteen.

Kirkon hallintoa hän vakiinnutti organisoimalla uudelleen ne laajat maaomistukset, joita kirkolla oli Italian maaperällä. Maatilojen johtajat (rectores eli rehtorit) asetettiin paavin suoraan alaisuuteen ja he joutuivat vuosittain laatimaan raportit ja suorittamaan tilitykset tuloistaan. Tämän seurauksena paavien tulot kasvoivat merkittävästi, mikä mahdollisti tehokkaamman hallintokoneiston luomisen. Kasvaneilla tuloilla hän korjasi myös sosiaalisia epäkohtia ja jakoi vilja- sekä muita avustuksia köyhille Roomassa sekä kirkon hallitsevilla alueilla Italiassa, omaksuen näin selkeästi valtion elimille aikaisemmin kuuluneen roolin.<sup>127</sup> Paavi Gregoriuksen hyvä maine jälkimaailman silmissä sosiaalisen häädän lievittämisessä kuvastuu myöhemmin syntyneessä legendassa, jonka mukaan hänen ensimmäisenä paaviusvuotena Roomaa olisi uhannut ruttoaalto. Ruton välttämiseksi Gregorius olisi järjestänyt kulkueen, jonka aikana keisari Hadrianuksen (k. 138) mausoleumin yllä olisi nättäytynyt arkkienkeli Mikael, joka pisti tulta lieskuvan miekkansa tuppeeseen merkiksi siitä, että ruttoaalto loppuisi. Tästä legendasta muistuttaa vieläkin rakennuksen nimi (Castel S. Angelo = enkelin linna) sekä sen päällä sijaitseva, arkkienkeli Mikaelia esittävä pronssiveistos.

Gregorius näki itsensä ennen kaikkea nöyränä munkkina ja otti käyttöön paavin nimityksessä vieläkin esiintyvän formulaa 'Jumalan



Castel S. Angelon linnoitus Pietarinkirkon vieressä, 1500-luvun piirros

palvelijoiden palvelija' (servus servorum Dei). Titteli oli itse asiassa myös taitava vastaveto suhteessa Konstantinopolin piispaan, joka oli omaksunut itselleen suurellisen nimen "ekumeeninen patriarkka". Gregorius kritisoikin suoraan virkaveljeään näin suurellisen nimen omaksumisesta. Gregorius uudisti liturgiaa sekä liturgiassa käytettävää musiikkia perustamalla kuorokoulun – 'gregoriaaninen koraali' viittaa juuri näihin uudistuksiin. Gregorius oli länsimaisen luostariliikkeen perustajan Benedictus Nursialaisen (480–550) suuri ihailija ja laati tämän elämästä kertovan kirjan 'Dialogi'. Papiston moraaliala ja elintapoja hän uudisti mm. korostamalla selibaatin vaatimusta, jota siihen asti oli noudatettu hyvin heikosti. Gregoriuksen määritteli 591 julkaisemassaan

'sielunhoidon säännöstössä' (Regula pastoralis) piispojien sielunhoidolliset ja muut tehtävät ja periaatteet hiippakuntiansa johtajina. Säännöstö käännettiin vielä hänen elinaikanaan kreikaksi ja muille kielille ja siitä tuli vuosisadoiksi eteenpäin piispojien viranhoidon keskeinen ohje-nuora.<sup>128</sup>

Gregoriuksen toimista ja kirjoituksista kuvastuu hänen kiinnostuksensa ei-kristittyjä kohtaan. Hän puuttui kristittyjen ja juutalaisten väliin suhteisiin ja korosti useaan otteeseen miten tärkeää oli noudattaa lakeja, joilla juutalaisia suojeltiin. Kristittyjen vallattua synagogan Sardi-niassa hän kritisoi tätä voimakkaasti ja käski heidän välittömästi poistua sieltä. Gregorius tuomitsi myös yksiselitteisesti kaikenlaiset pakkokei-not, joilla juutalaiset pyrittiin käännyttämään kristinuskoon.<sup>129</sup> Grego-riuksen huoli sielunhoidosta oli todennäköisesti taustalla, kun hän kiin-nostui lähetystyöstä läntisessä Euroopassa. Hän oli ensimmäinen paavi, joka aloitti suunnitelmallisen lähetystyön pakanallisen väestön keskuu-dessa Englannissa. Gregoriuksen aloitetta voi tietysti mielessä pitää läh-tölaukauksena 'Euroopan rakentamiselle', joskaan ei ole mitään syytä olettaa, että hänellä olisi ollut pitkäjänteistä Euroopan muotoutumisen kokonaissuunnitelmaa taustalla – huoli anglosaksien sieluista ja sielun-hoidosta riitti hyvin lähetystyön motiiviksi. Itse asiassa paavi vain reagoi hänelle toimitettuun pyyntöön; anglosaksisen Kentin pakanallinen hal-litsija Ethelbert oli pyytänyt paavilta lähetystyöntekijöitä, johon tämä vastasi myöntävästi.

Toisen – lähdearvoltaan tosin hyvin epävarman kertomuksen mu-kaan korostuu paavin oma aktiivisuus. Gregorius olisi sen mukaan näh-nyt Rooman tai frankkivaltakunnan orjamarkkinoilla myytävän kook-kaita orjia ja kysynyt mistä he olivat kotoisin. Kun hän kuuli heidän olevan Englannista, hän tulkitsi tämän taivaan kehoitukseksi (englanti-laiset = angli, vrt. lat. angeli = enkelit) ryhtyä lähetystyöhön näiden or-jien kotimaassa. Legendassa saattaa osa olla tottakin; orjakauppa Länsi- ja Pohjois-Euroopasta Rooman kautta Välimeren alueelle jatkui Roo-man vallan loppumisen jälkeenkin ja englantilaisia orjia tiedetään olleen kaupan frankkivaltakunnassa ja Italiassa. Virallisluntonaisen ja pääosin luotettavan Liber Pontificalis – biografiateoksen Gregoriusta koskeva kohta ilmoittaa vain lakonisesti hänen lähettäneen munkkeja anglosak-sien luo tekemään lähetystyötä; tosin Gregoriusta koskevat Liber Ponti-ficalis -merkinnät ovat muutenkin hyvin niukat:

Tuohon aikaan pyhä Gregorius lähetti Jumalan palvelijat Mellituksen, Augustinuksen, Johanneksen sekä heidän kanssaan muita Jumalaa pelkääviä munkkeja; hän lähetti heidät saarnaamaan anglosaksille, jotta he kääntäisivät nämä Herraan Jeesukseen Kristukseen.<sup>130</sup>

Roomalainen Britannian provinssi (nykyinen Englanti ilman Walesia ja Skotlantia) oli jo roomalaisajan lopussa, viimeistään 300-luvun jälkipuoliskolta lähtien kuulunut kristillisen maailman piiriin, kuten arkeologiset löydökset selvästi osoittavat. Tuolloin Britanniassa oli jo ollut yhteiskuntaan täysin juurtunut kristillinen kirkko hiippakunti-neen. Näistä myöhäisantiikin Englannin hiippakunnista lähetettiin myös edustajia myöhäisantiikin merkittäviin kirkolliskokouksiin. Paavi Gregoriuskin oli tästä aikaisemmin vallinneesta tilanteesta tietoinen. Roomalaisten lähdettyä Britanniasta 410-luvulla ja varsinkin anglien, saksien ja juuttien saavuttua sinne 400-luvun puolivälissä maa muuttui nopeasti pakanallis-germaaniseksi. Englannin roomalais-kristillistä väestöä jäi tosin elämään pakanallisten valloittajien keskuuteen varsinkin kaupungeissa, mutta paljon pienemmässä määrin kuin Euroopan mantereella, missä roomalaiskristittyjä eli sukupolvien ajan pakanallisten frankkien, alemannien ja baierialaisten alueilla. Suurin osa Britannian kristityistä muutti ilmeisesti Ranskan Bretagneen (mistä maakunnan nimikin johtuu), Walesiin sekä jossain määrin myös Irlantiin ja Skotlantiin, vieden kristinuskonsa näille pakanallisille alueille.<sup>131</sup>

Lähetystyö anglosaksien keskuudessa eteni hyvin ja heinäkuussa 598 Gregorius saattoi kirjoittaa virkaveljelleen Aleksandrian patriarkka Eulogiukselle kehuja Englannin lähetystyön etenemistä. Paavi kertoo ”hänen oman luostarinsa” munkista Augustinuksesta, joka oli saapunut tuon kaukaisen kansan luo ja kastanut edellisenä jouluna (25. joulukuuta 597) huikean määrän anglosakseja:

hänet johdatettiin tuon kansan luo, joka asui maailman ääri-laidalla ... joulun jumalanpalveluksen yhteydessä kastettiin yli kymmenentuhatta anglosaksia.<sup>132</sup>

Tämä yksittäiseen käännytystapahtumaan liittyvä luku saattaa olla liioiteltu, mutta kuvastaa anglosaksien sekä laajemminkin germaanien

feodaalista, henkilökohtaiseen riippuvaisuuteen perustuvaa suhtautumista uskontoon. Kyse oli vallankäytöstä ja määräysten noudattamisesta; kun hallitsija vaihtoi uskontoa, tämä koski myös hänen alamaisiaan, tai ainakin hallitsijan läheisyydessä olevaa yläluokkaa.

Gregorius antoi kirjeissään selkeitä ohjeita kuningasparille; Bertha hän kehoitti noudattamaan Konstantinus Suuren äidin Helenan esimerkkiä sekä myötävaikuttamaan miehensä kääntymiseen.<sup>133</sup> Ethelbertia itseä hän kehoitti ottamaan keisari Konstantinuksen esikuvakseen sekä kitkemään pakanauskonnon valtakunnastaan.<sup>134</sup> Ethelbert ei toisaalta suostunut paavin käskettäväksi, päinvastoin. Olihan koko lähetystyöhanke käynnistynyt hänen aloitteestaan sen jälkeen kun hän oli itse kääntynyt paavin puoleen. Paavin kaavailemaa hiippakuntajakoa, joka olisi merkinnyt kirkon hallintokeskusten sijoittamista hänen valta-  
piirinsä ulkopuolelle, Ethelbert ei hyväksynyt, vaan määräsi, että hiippakunnan keskuksen tulee sijaita hänen kuningashovinsa yhteydessä, jonka hän oli pystyttänyt vanhan roomalaiskaupungin Purovernumin (keltt. Cantwarabyrig, myöh. Canterbury) raunioihin.<sup>135</sup>

Itse asiassa Ethelbertin olisi ollut huomattavasti helpompaa pyytää lähetystyöntekijöitä läheisestä Ranskasta ja sen paikalliselta kirkolta. Olihan hänen vaimonsa Bertha sieltä kotoisin ja Ethelbertin hoviin oli Berthan mukana tullut myös gallialainen piispa. Tätä Ethelbert ei kuitenkaan halunnut, koska se olisi merkinnyt samalla vaarallisen tiiviin poliittisen suhteen luomista merovinkihallitsijoihin, jotka pitivät Gallian kirkkoa tiiviissä ohjauksessaan. Kirkollinen alisteisuus olisi johtanut valtopoliittiseen riippuvuuteen. Tämän takia Ethelbertin kannalta oli huomattavasti turvallisempaa pyytää lähetystyöntekijöitä kaukaisesta Roomasta ja säilyttää lähetystyön kontrolli omissa käsissään. Tässä tulee ensimmäisen kerran esille koko myöhemmän eurooppalaisen lähetystyön hyvin tunnusomainen piirre: käännetystyö eteni nopeasti siinä tapauksessa, että se perustui paikallisen hallitsijan ehtoihin ja noudatti joustavuutta suhteessa aikaisemman pakanauskonnon käytäntöihin. Toinen, myöhemmin usein toistuva piirre oli paikallisen hallitsijan kääntymisen Rooman paavin puoleen välttääkseen lähempänä olevan poliittisen valtokeskuksen sekaantumista kristillistämiseen. Suora suhde paaviin nähtiin poliittisen riippumattomuuden takeena.

TAVOITTEENA YHTEISKUNNAN JA MORAALIN JOUSTAVA  
MUOKKAAMINEN

Gregoriuksen ohjeista arkkipiispa Augustinukselle sekä myös kuningas Ethelbertille näkyy hyvin käytännönläheinen ja suvaitsevainen suhtautuminen lähetystyöhön: pakanallisia kulttipaikkoja ei saanut tuhota, vaan ne piti pyhittää uudelleen vihkivedellä ja muuttaa kristillisiksi kirkkoiksi rakentamalla niihin alttareita:

heidän ei tule tuhota tämän kansan piirissä sijaitsevia (pakanallisia) kulttipaikkoja, vain ainoastaan hävittää niissä sijaitsevat epäjumalankuvat. Kulttipaikat tulee vihkiä uudelleen pyhällä vedellä. Rakennettakoon niihin alttareita, joihin tulee sijoittaa pyhänjäänöksiä.<sup>136</sup>

Samassa kirjeessä hän neuvoo myös sallimaan vastikään kääntyneille uhriaterioita, kunhan ne tapahtuvat kirkkojen yhteydessä ja pyhimysten juhlapäivinä: vastakääntyneet saivat luvan tuoda pyhimysten syntymä- tai kuolinpäiviä varten karjansa (boves) kirkkojen luo, mikäli he rakensivat karjalle oksista tehdyt suojat; juhlien yhteydessä vastakääntyneet saivat luovan syödä nämä uhrieläimet:

Ja koska he ovat tottuneet uhraamaan runsaasti karjaa epäjumalille, täytyy heille tämän tilalle sallia jokin muu juhlallisuus<sup>137</sup>

Näin jatkettiin kristillisessä muodossa vanhojen pakanallisten uhriaterioiden perinteitä, joissa hedelmällisyysjumalille oli tuotu suuria aterioita.

Tässä tapauksessa kyse ei ollut sinänsä Gregoriuksen täysin uudesta tulkinnasta, vaan käytännöstä, josta piispat koko Bysantin valtapiirissä – johon Roomakin kuului – olivat sopineet hieman aikaisemmin: pakanallisia kulttipaikkoja ei tullut tuhota, vaan ne tuli kristillistää vihkitöimitusten kautta, asettamalla niihin ristejä jne. Kuuluisimpia esimerkkejä tästä on Gregorius Suuren seuraajan, Bonifatius IV:n määräyksestä 'kristillistetty' Pantheon Roomassa; kaikkien (epä)jumalien temppeliin tuotiin runsaasti marttyyrien luita, ja rakennus vihittiin vuonna 608 kristilliseksi kirkoksi (S. Maria ad Martyres).<sup>138</sup> Kun kaikki pakanalliset kulttipaikat näin oli kristillistetty, tuli selväksi, että kristinusko oli vie-



nyt voiton kaikista pakanallisista temppeleistä. Anglosaksien kristillistämisen joustavuus ilmenee myös sanastossa. Pääsiäistä merkitsevä heprean kielen ”pascha”, joka siirtyi latinaan ja kaikkiin romaaniisiin kieliin, korvattiin anglosakseilla (ja germaaneilla) sanalla ”easter” (Ostern), joka viittaa kevätjumalattaren Eostre.<sup>139</sup>

Pragmaattiselle ja joustavalle asenteelle ei ollut anglosaksien suhteen juurikaan vaihtoehtoja; paaveilla ei ollut Englannissa mitään mahdollisuuksia tukeutua maalliseen tai sotilaalliseen valtaan. Irlannin kristityt olivat liian kaukana ja toimivat Roomasta riippumatta. Myös merovinkihallsijat sekä heidän alainen Gallian kirkko vaalivat tiukasti omaa itsenäisyyttään eivätkä olleet kiinnostuneet toimimaan yhteistyössä paavin kanssa. Anglosaksien arkkipiispalle annetut lähetystyöohjeet ovat muiltakin osin hyvin yksityiskohtaiset ja koskevat mm. rankaisukäytäntöjä, paastomääräyksiä, papiston avioliittoja, maallikoiden sallittuja ja kiellettyjä avioliittoja sekä raskaina olevien naisten suojelua.<sup>140</sup> Perhe-elämän kristillistäminen sekä naisten aseman parantaminen ja heidän suojeleminen tulivat näin selkeästi mukaan paavillisiin lähetystyöperiaatteisiin; niillä oli tästä eteenpäin merkittävä sija kristillisessä lähetystyössä. Lähetystyömääräyksistä kuvastuu selvästi pyrkimys ja vaatimus koko anglosaksisen yhteiskunnan, perhe-elämän ja arvomaailman muuttamisesta. Ulkoinen kääntyminen ja rukousten opetteleminen ei riittänyt paavin mielestä. Muutoksen varmistamiseksi kristillinen sanoma oli levitettävä suoraan paikallisen väestön kielellä; pelkkä tulkkien käyttö, johon turvauduttiin lähetystyön alkuvaiheessa, ei tähän riittänyt. Gregorius antoi selkeät ohjeet ostaa Roomasta lähetetyllä rahalla seitsemäntoista tai kahdeksantoista vuoden ikäisiä englantilaisia nuorukaisia, joista tuli kouluttaa luostareissa lähetystyöntekijöitä -menetelmä, jota käytettiin jatkossa säännöllisesti ympäri Eurooppaa, Saksassa, slaavilaisilla alueilla, Tanskassa, Norjassa, Ruotsissa ja Liivinmaalla.<sup>141</sup> Hyvin merkittävä askel oli roomalaismaailman, kansankielisen lakikirjan laatiminen, joka edellytti munkeilta ensin anglosaksien kielen oppimista ja sen jälkeen uuden kirjakielen luomista. Heidän tuli myös kerätä paikallinen suullinen lakikäytäntö ja ottaa se huomioon kääntäessään roomalaisen sekä kirkon oikeuden pykälää anglosaksien kielelle. Kaikki tämä valtava kulttuurityö suoritettiin noin kymmenessä vuodessa. Muutosprosessin läpivieminen koko anglosaksisessa yhteiskunnassa oli kuitenkin hyvin hidasta ja mm. Beda Venerabilis (k. 735) kertoo anglosaksi-

sen ajan parhaisiin lähdeteoksiin kuuluvassa kirkkohistoriassaan runsaasti esimerkkejä hänen aikanaan vielä esiintyvistä pakanallisista tai puolipakanallisista tavoista, kuten uhrien tuomisesta pakanallisiin kulttipaikkoihin sekä kristillisten pyhimysten alttareille, arpojen heittämisestä vaikeissa ratkaisutilanteissa, naisten ja miesten harjoittamasta magiasta, hedelmällisyysriiteistä yms.<sup>142</sup>

Tätä ei voi kuitenkaan pitää osoituksena kristillistämisen epäonnistumisesta, vaan kuvastaa lähinnä paavin antamien ohjeiden mukaista joustavuutta. Gregorius Suuri oli kehoittanut lähetysoikeittajiaan moneen otteeseen joustavuuteen ja antanut heille vapauden päättää paikan päällä, mitkä kristilliset normit tuli noudattaa tiukasti, mitkä väljemmin. Yhtenä esimerkkinä tästä joustavuudesta voi pitää Gregoriusin kehotusta välttämään humalatilaa, varsinkin sunnuntaisin ja kirkollisina juhlapäivinä; kehotusta ei annettu ehdottomana määräykseenä, vaan paavin mukaan maallikoille tuli sallia ainakin sunnuntaisin humalassa olemista, ”koska ankarasta kiellostä saattaisi seurata vielä suurempaa vahinkoa”.<sup>143</sup> Toisessa kohdassa paavi neuvoo lähetysoikeittajiaan hyvin käytännönläheisesti: ”Lienee mahdotonta poistaa kaikki samanaikaisesti heidän vastaanhangoittelevasta mielestään. Mieskin, joka pyrkii huipulle, etenee nimittäin askelettain ja vähitellen, eikä suurin hyppäyksin”.<sup>144</sup>

Gregoriusin lähetysoikeittajien ja vastakääntyneiden oloja käsittelevät ohjeet voidaan kiteyttää kahteen pääalueeseen:

- 1) pakanauskonnon korvaaminen kristinuskolla:
  - pakanauskonnon perinteiden ja tapojen ’hyödyntäminen’ jatkamalla kristillistä kulttia samoilla paikoilla ja samanlaisilla muodoilla
  - kristillisen pyhimyskultin hyödyntäminen pakanallisten jumalten korvaamiseksi
  - joustavuus esikristillisten tapojen sallimisessa, mikäli ne eivät olleet jyrkässä ristiriidassa kristillisten periaatteiden kanssa
  - kristillisen sanoman levittäminen paikallisen kulttuurin ja kielen puitteissa mm. kouluttamalla nuorukaisia papeiksi ja munkeiksi sekä laatimalla kristillisten tekstien käännöksiä paikalliselle kielelle

- 2) yhteiskunnallisten suhteiden muuttaminen kristillisten periaatteiden mukaisiksi:
  - perhe-elämän kristillistäminen määrittelemällä sallittujen ja kiellettyjen avioliittojen rajat: sukulaisavioliitot, moniavioisuus
  - naisten aseman suojeleminen
  - rankaisukäytäntöjen muuttaminen kristillistämällä lainsäädäntöä

Pääsääntöisesti voidaan sanoa, että ensimmäisen osa-alueen suhteen paavin ohjeet olivat huomattavan joustavat ja sallivat pitkiä ylimenokausia sekä pakanallisten ja kristillisten käytäntöjen rinnakkaineloa, kun sen sijaan perhe-elämän, yhteisön ja yhteiskunnan muuttamisessa pyrittiin nopeammin tuloksiin ja sallittiin poikkeuksia lähinnä vain alkuvaiheissa. Silmiinpistävää on lisäksi, että koko Gregoriuksen ja Augustinuksen kirjeenvaihdossa vastakääntyneistä eikä edes pakanoista puhuta halventavaan sävyyn, vaan yleensä ymmärtäväisesti. Vastakääntyneitä saatettiin kritisoida siitä että he ymmärtämättömyyttään tai inhimillisistä heikkouksista johtuen pitivät kiinni pakanallisista tavoista, mutta heitä tai pakanoita ei kuvattu verenhimoisina, raakoina tai vailla ihmisarvoa olevina olentoina.

Gregoriuksen suunnitelmissa oli kuten ilmeni hänen vuonna 601 lähettämästään kirjeestä pystyttävä mittava kirkollinen organisaatio, joka koostuisi Lontoon ja Yorkin arkkihiippakunnista sekä näiden kummankin alaisuudessa perustettavasta kahdestatoista hiippakunnasta.<sup>145</sup> Tällä Gregorius pyrki selvästi palaamaan siihen myöhäisantiikin Englannin kristinuskon tilanteeseen, joka oli vallinnut ennen anglosaksien tuloa. Lontoo ja York olivat olleet roomalaisen Britannian hallinnollisia keskuksia, joista käsin johdettiin myös myöhäisantiikin kirkkoa Britanniassa. Gregoriuksen laajasta suunnitelmasta ei kuitenkaan tullut mitään. Menestyksekkään lähetystyön oli ensin rajoitettava pieneen Kentin kuningaskuntaan, jonka hallitsija Ethelbert suhtautui kristityn merovinkivaimonsa Berthan kanssa muita anglosaksisia hallitsijoita suopeammin kristinuskon levittämiseen ja halusi pitää kristillistä kirkkoa oman valtapiirinsä sisällä. Näinollen Kentin pääkaupungista Canterburystä eikä Lontoosta tai Yorkista kuten oli kaavailtu tuli Englannin kirkon keskus ja pyhästä Augustinuksesta sen ensimmäinen arkkipiispa. Kirkon hallinnon ja liturgisten käytäntöjen muotoutuminen tapahtui roomalaisten esikuvien mukaisesti. Tämä menestys kaukana pohjoisessa

auttoi Gregoriusta ehkä unohtamaan Italian päivänpolitiikan huolia langobardien, kerettiläisten ja Bysantin käskynhaltijan kanssa. Tyytyväisyys Englannin lähetystyön saavutuksiin kuvastuu selvästi paavin säilyneistä kirjeistä.

Englanti säilyi koko 600-luvun Gregorius I:n seuraajien vahvan kiinnostuksen kohteena, kuten näkyy mm. Liber Pontificalis -teoksesta sekä säilyneestä paavien kirjeenvaihdosta. Englantilaiset piispat ryhtyivät käymään säännöllisesti Roomassa hakemassa neuvoja paavilta, kuten teki vuonna 610 Lontoon ensimmäinen piispa Mellitus, joka sai paavi Bonifatius IV:lta (608–615) ohjeita Englannin kirkon organisoimiseksi.<sup>146</sup> Paavien johtama lähetystyö ja kirkon hallinnon rakentaminen anglosaksien keskuudessa menestyi hyvin 630-luvun alkuun saakka, kunnes Northumbrian kristityn kuninkaan Edwinin häviö taistelussa aiheutti vakavan takaiskun. Rooman paavien lähetystyöntekijöiden rinnalle tulivat nyt irlantilaiset, joiden avustuksella ja johdolla saatiin 660-luvulla anglosaksien viimeinen pakanallinen kuningaskunta Sussex käännytettyä. Kuuluisassa Whitbyn synodissa vuonna 664 pitkään kytenyt, pääsiäisen laskentatapaa ja papiston tukanleikkuuta koskeva kiista irlantilais-kelttiläisen sekä Roomalle uskollisen suuntauksen välillä ratkaistiin Rooman hyväksi. Kiistan varsinaiset aiheet olisivat voineet olla toisenlaisetkin; niistä kuvastuu Rooman paaville uskollisen ja itsenäisen paikallisen kirkon välinen ristiriita. Seuraavan Canterburyn arkkipiispan Theodoruksen (669–690) aikana roomalaisten käytäntöjen mukainen kirkollinen organisaatio vahvistui merkittävästi ja irlantilaisten munkkien ja pappien oli lähdettävä maasta. Roomalainen tulkinta kirkollisesta oikeudesta hyväksyttiin ja toteutettiin anglosaksien keskuudessa, millä tuli olemaan kauaskantoisia seurauksia. On kiintoisaa, että Theodorus oli kotoisin Vähästä-Aasiasta (nyk. Turkki) ja tuli vasta myöhemmällä iällä Roomaan, missä paavi Vitalianus vihki hänet anglosaksien arkkipiispaksi. Apunaan hänellä oli Pohjois-Afrikan vahvasta kristillisestä kirkosta kotoisin oleva munkki Hadrianus, joka vaikutti voimakkaasti anglosaksisen luostarielämän rakentamiseen.<sup>147</sup> Kaksi kristillisen alueen toiselta laidalta ja islamin uhkaamilta alueilta kotoisin olevaa miestä rakensi siis anglosaksista kirkkoa roomalaisen mallin mukaisesti.

POHJOISTA KOHTI: FRIISIT JA TANSKALAISET LÄHETYSTYÖN KOHTEINA  
Nykyisen Hollannin ja osin Pohjois-Saksan alueella asuvan friisikansan kristillistämässä toteutettiin ensimmäisen kerran laajemmassa mittakaavassa pakkokäännynnän periaatetta; kristillinen käännytystyö liittyi frankkien sotilaallisiin valloituksiin. Vastustus oli merkittävä ja käännytystyö hidasta. Friisit olivat pitkään hallineet koko Pohjanmeren tuottoisaa kaupankäyntiä, muodostaen asuinalueilleen varhaiskeskiajan vauraimpiin kuuluvan yhteiskunnan. Dorestad oli Euroopan suurimpia satamakaupunkeja, jonka laajuudeksi on laskettu noin 250 hehtaaria (vrt. antiikin Rooma: 1230 hehtaaria). Tällaisen vauraan ja vaikutusvaltaisen alueen ja kansan kristillistäminen oli ensiarvoisen tärkeää. Friisien vallan ollessa suurimmillaan kuningas Radbodin kerrotaan harkinneen omaehtoista kääntymistä kristinuskoon. Tiedusteltuaan hänen hovissaan vierailevalta piispalta, tulisiko hän tapaamaan kristillisessä taivaassa hänen pakanalliset esivanhempansa, tämä oli vastannut kieltävästi, jolloin kuningas päätti pysyä pakanana.<sup>148</sup> Merovinkihallitsijat eivät halunneet kauan suvaita vauraan pakanallisen valtion olemassaoloa pohjoisrajallaan ja päättivät ryhtyä toimiin. Kristillisessä lähetytyössä he näkivät ilmeisesti yhden keinon saavuttaa tavoitteensa ja he ryhtyivät tukemaan anglosaksi Willibrordin (658–739) lähetytyötä friisien keskuudessa, johon hän oli hankkinut ja saanut hyväksynnän myös paavi Sergius I:ltä. Lähetytyön ohella frankit jatkoivat kuitenkin koko ajan myös sotilaallista valloitustaan ja friisien poliittista alistamista.

Lähetytyön ja sotilaallisen valloituksen yhteys toimi näin ensimmäisen kerran, mutta paljasti heti myös ratkaisevat heikkoutensa: pakon edessä tapahtuneen käännytystyön tulokset olivat heikot. Vielä monta vuosikymmentä käännytystyön aloittamisen jälkeen valitettiin lähteissä, että kristinuskoon kääntyneet friisit tunsivat tuskin enemmän kuin Isä meidän – rukouksen ja uskontunnustuksen.<sup>149</sup> Frankkikuningas Pippinin kuoleman jälkeen vuonna 714 friisit nousivat kapinaan ja karkoittivat tai tappoivat frankkien ohella myös lähetytyötä tehneet papit ja munkit. Willibrordkin joutui lähtemään Ytrechtista ja pystyi palaamaan vasta uuden frankkihallitsijan Kaarle Martellin valloitetuun friisien alueeseen. Sotilaallisen valloituksen avulla ja tuella suoritettu käännytystyö jäi pintapuoliseksi. Paavien ei tiedetä tukeneen tätä sotilaallisen voiman käyttöä käännytystyössä; heidän vaikutusmahdollisuutensa merovinkihallitsijoihin olivatkin hyvin pienet.

Ensimmäiset lähetystyöyritykset Skandinavian maaperälle ovat esimerkki paikallisen hallitsijan suopeudesta tai ainakin kiinnostuksesta, mutta niiden epäonnistuminen osoittaa toisaalta myös laajempien valtapoliittisten näkökohtien merkityksen: paikallinen hallitsija ei tässä tapauksessa nähnyt kristinuskon omaksumisessa riittävästi etuja suhteessa sisäisiin tai ulkoisiin kilpailijoihin tai vaaroihin, mistä syystä yritykset eivät kantaneet hedelmiä. Anglosaksi Willibrord teki 690-luvulla tunnustelumatkan Tanskaan; hän oli vaikuttanut jonkin aikaa pakanallisten pohjoisfriisien keskuudessa, mutta heidän käännättämisensä oli osoittautunut hankalaksi, koska friisit mielsivät lähetystöntekijät myös poliittiseen ylivaltaan pyrkivien frankkien edustajiksi. Tanskan käännättämisen tarkoituksena oli ilmeisesti käännättää ensin friisien pohjoiset naapurit ja vaikuttaa sitä kautta myös friiseihin.

Tanskan kuningas Ongendus otti Willibrordin ystävällisesti vastaan, mutta ei suostunut kääntymään kristinuskoon, joten Willibrord joutui taas palaamaan. Willibrord sai kuitenkin luvan ottaa mukaansa kolmekymmentä tanskalaista nuorukaista, joista oli tarkoitus kouluttaa lähetystyöntekijöitä.<sup>150</sup> Tässä toteutettiin Gregorius I:n kehotusta käyttää lähetystyössä hyväksi kohdemaan nuorukaisia, joita koulutettiin tehtävänsä luostareissa. Anglosaksi Willibrord toimi myös paavin valtuuttamana uskonlähettinä. Näinollen voi olettaa, että jonkinlaista tietoa ensimmäisistä tunnetuista Skandinaviaan suuntautuneista lähetystyöyrityksistä oli etu- tai jälkikäteen kantautunut myös Rooman kuuriaan. On kuitenkin ilmeistä, että mikään taho, Willibrord itse, frankkihallitsijat tai paavi, ei ollut tässä vaiheessa vielä erityisen kiinnostunut kristillisen kirkon vaikutuspiirin laajentamisesta Pohjolaan eikä ollut valmis sitomaan siihen suurempia voimavaroja. Tähän vaikutti ratkaisevasti myös aikakauden poliittinen tilanne, joka ei ollut vielä kypsä kristinuskon ja frankkien vallan laajentamiselle näin kauas pohjoiseen. Frankkivaltakunnan ja Pohjolan välillä sijaitsi pakanallisten saksien alue, jonka kristillistäminen onnistui vasta 700-luvun loppupuolella, monta sukupolvea myöhemmin.

#### PAAVIT JA KRISTINUSKON LEVIÄMINEN EUROOPAN MANTEREELLA: IIRILÄIS-ANGLOSAKSINEN KAUSI

Bysantin keisarin ja langobardien kuninkaan aiheuttamien paineiden keskellä tuntuu luonnolliselta paavien kiinnostuksen kasvaminen sel-

laisia alueita kohti, joihin Konstantinopolin keisarin tai langobardien vaikutusvalta ei ulottunut. Suunnanmuutos oli kuitenkin hidas ja varsinkin alussa satunnaisista tekijöistä riippuvainen. Ensimmäisiin konkreettisiin toimiin kuului paavien aktiivisuus pakanallisten anglosaksien käännättämiseksi. Edellytyksenä ja merkittävänä taustana tälle voidaan pitää kristinuskon juurtumista Irlantiin – ensimmäiselle alueelle, joka ei ollut koskaan kuulunut Rooman valtakuntaan. Irlannin saarella ja sen kelttilaisella väestöllä on varhaiskeskiajan historiassa ja yleensäkin länsimaisessa kulttuurikehityksessä merkittävä rooli, joka oli sidoksissa hyvin varhaiseen ja syvälliseen kristinuskon omaksumiseen sekä sen leviittämiseen Manner-Eurooppaan. Kristinuskon saapumisen vaiheet Irlantiin ovat edelleen hämärän peitossa; niistä kertovia lähteitä on hyvin niukasti, ja ne ovat enimmäkseen peräisin paljon myöhäisemmältä ajalta. Irlanti on varhaiskeskiajan kristillistämistämiskehityksessä kiinnostava ja erikoislaatuinen tapaus – läntisen Euroopan ensimmäinen kristillinen alue antiikin Rooman rajojen ulkopuolella. Kristinusko levisi sinne ilmeisesti ilman suurempaa vastarintaa, alhaalta päin, suurelta osin tuntemattomien lähetystyöntekijöiden ja myöhäisantiikin Britannian sekavaa tilannetta paenneiden kristittyjen toimesta.<sup>151</sup>

Irlannin apostolina pidetyn Pyhän Patrikin toiminnasta ei ole säilynyt juurikaan luotettavaa lähdetietoa. Jopa arviot hänen lähetystyökautensa tarkemmasta ajankohdasta vaihtelevat laajasti. Patrik syntyi ilmeisesti 300-luvun lopussa Britanniassa roomalaisen virkamiehen poikana, joutui irlantilaisien orjaksi, sai uskonnollisen herätyksen, pakeni ja eli ehkä munkkina eteläranskalaisissa luostareissa. Hänen piispanvihkimyksensä sekä vaellus Roomaan, missä hän olisi paavi Celestinukselta saanut valtuutuksen Palladiuksen Irlannissa aloittaman lähetystyön jatkamiseksi, ovat hyvin epävarmoja tietoja. Ilmeistä on, että hän toimi jonkinlaisena Irlannin lähetystyön johtajana, mutta kenen valtuuttamana jää epäselväksi. Viime vuosikymmenten arkeologiset löydöt ovat tosin antaneet viitteitä kristillisistä vaikutteista jo ennen Patrikin aikaa, 300-luvun toisella puoliskolla.<sup>152</sup>

Vaikka tämä Irlannin lähetystyön ja kirkollisen elämän alku saattoi tapahtua paavillisella valtuutuksella tai myötävaikutuksella, Irlannin kirkko kehittyi jatkossa hyvinkin itsenäisesti, paavien toimista riippumatta. Syynä ei ollut niinkään – kuten esitetään monesti – tietoinen pyrkimys autonomiaan ja riippumattomuuteen Roomasta, vaan yksin-

kertaisesti yhteyksien katkeamisesta ja eristäytymisestä johtuva autonominen kehitys, joka on sinänsä verrattavissa kehitykseen muilla varhaisen kirkon reuna-alueilla, jotka joutuivat poliittisten ja muiden tapahtumien vuoksi eristyksiin kristinuskon valta-alueista: Armenia, Abessinia (Etiopia), Persia. Heiveröinen ja välikäsien kautta tapahtuva yhteydenpito Irlannin ja Rooman välillä katkesi nimittäin 450-luvulla lähes kokonaan monen sukupolven ajaksi, kun germaaniheimoihin kuuluvat anglit, saksit ja juutit saapuivat Tanskasta ja Pohjois-Saksasta roomalaisjoukkojen tyhjäksi jättämään Britanniaan. He olivat pakanoita ja aiheuttivat myös valloittamiensa alueiden uudelleen pakanallistumista. Kristittyjä roomalaisia jäi ilmeisesti vielä asumaan kaupunkeihin, mutta he eivät pystyneet pitämään valtapoliittisesti pintansa lukumääräisesti paljon suurempia tulokasryhmiä vastaan.

#### IRLANTILAISET JA MANNER-EUROOPAN PAKANAKANSAT

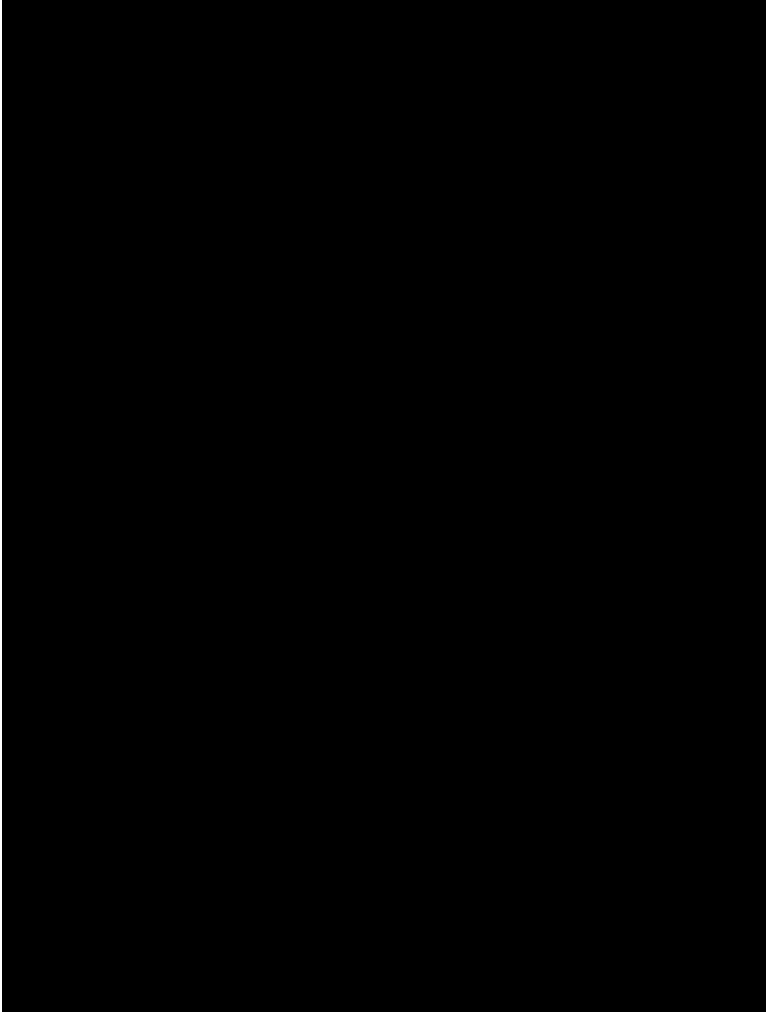
Paavi Gregorius I:n käynnistäessä 500-luvun lopussa lähetystyön Englannissa tilanne Euroopan mantereella oli hyvin epävakaa. Entisen Rooman valtakunnan pohjoisosassa kristillisen kirkon organisaatio oli kärsinyt kansainvaellusten myllerryksissä pahoja takaiskuja, joiden seurauksena laajoilla alueilla oli palattu kokonaan tai osittain pakanallisuuteen, joko väestön vaihtumisen tai valloittajaväestön painostuksen takia. Tämä tilanne vallitsi laajalla vyöhykkeellä, joka ulottui Hollannin ja Belgian alueelta Pohjois-Ranskan, Etelä-Saksan, Sveitsin ja Itävallan kautta Unkariin. Näiden Euroopan ydinalueiden perinteinen, 200- ja 300-luvulta periytyvä kristillisuus rajoittui lähinnä roomalaiseen ja roomalaisperäiseen väestöosaan, joka oli vetäytynyt kaupunkeihin ja muihin hyvin puolustettaviin paikkoihin. Heidän pienistä saarekkeistaan kristinusko ei juuri levinnyt, sillä näillä roomalaiskristityillä oli täysi työ oman kristillisyytensäkin säilyttämisessä. Laajoilta alueilta mm. nykyisessä Pohjois-Ranskassa, Etelä-Saksassa, Itävallassa ja Unkarissa kristinusko hävisi kokonaan. Hallitsevat germaanit olivat joko pakanoita, kuten alemannit ja baierilaiset tai Rooman kirkon kannalta kerettiläisiä ja epäluotettavia areiolaiskristittyjä. Länsi-Euroopan johtavan germaanikansan, frankkien yläluokka kääntyi kääntyi kyllä suoraan katolilaisuuteen jo 490-luvulla (vrt. edellä mainittu kuningas Klodovigin kääntyminen), mutta frankkien koko suuren kansan kääntäminen kristinuskoon oli monta sukupolvea kestävä prosessi; pa-



kanallisista tavoista frankkien keskuudessa kerrotaan lähteissä vielä pitkälle 500- ja 600-luvulle.<sup>153</sup>

Apua saapui kanaalin takaa, ensin Irlannin ja myöhemmin Englannin vasta kristityiltä alueilta, joilla raamatun lähetystyökäskey sai heti suurta vastakaikua. Irlantilaisilla ja englantilaisilla uskonläheteillä oli ratkaiseva vaikutus varhaiskeskiaikaisen eurooppalaisen kulttuurin muotoutumiseen ja kristinuskon uudelleen vahvistamiseen alueilla, joilla se oli uhattuna. Kun nämä uhanalaiset alueet oli jälleen saatu kristinuskon ja kirkollisen organisaation piiriin, voitiin siirtyä kristinuskon ulottamiseen uusille alueille, jotka eivät olleet koskaan olleet kristityn myöhäisantiikin Rooman valtakunnan osana. Sekä uskonlähettien lähtöseudun että Rooman piispojen osallistumisen suhteen voidaan puhua kahdesta selkeästi erottuvasta vaiheesta. Noin sata vuotta (590–690) kestävänsä itsenäisen iiro-skottilaisen jakson jälkeen, jolloin kristinuskoa vahvistettiin ennen kaikkea uhanalaisilla alueilla, seurasi vuodesta 690 eteenpäin anglosaksinen lähetystyöväihe, joka ulottui selkeästi myös kristinuskon kannalta täysin uusille alueille. Tämä toinen vaihe tapahtui tiiviissä yhteistyössä ja yhteydenpidossa Rooman paavien kanssa.<sup>154</sup>

Irlannin vahva ja omaperäinen kristillisuus perustui ennen kaikkea tiheään luostarien verkostoon, joka oli muotoutunut 500-luvulla vihereälle saarelle. Irlannissa jopa piispat joutuivat – selkeään erona muille kristityille alueille – alistumaan vahvojen luostareiden apoteille. Patriikin ajoista lähtien Irlannissa oli myös naisluostareita, joiden johtajilla (abbeddissoilla) oli hyvin suurta vaikutusvaltaa ja auktoriteettia. Erittäin ankara kuri oli irlantilaisten luostareiden tunnusmerkki, mutta toisaalta myös kristillisen ja sitä kautta antiikin sivistyksen vaaliminen sekä kirjallisen kulttuurin arvostaminen. Merkittävä osa antiikin teksteistä on säilynyt ainoastaan irlantilaisten luostareiden ja siellä harjoitetun antiikin käsikirjoitusten kopiointityön välityksellä. Tästä vahvasta luostarikulttuurista lähti liikkeelle Euroopan muotoutumisen kannalta erittäin keskeinen, noin sata vuotta kestänyt lähetystyön aalto. Vuonna 590 munkki Columbanus saapui pohjoisirlantilaisesta Bangorin luostarista 12 munkkitoverin kanssa Euroopan mantereelle, merovinkien hallitsemaan Galliaan. Columbanus, joka oli silloin noin 50-vuotias, pääsi pian merovinkien aateliston ja kuningashovin suosioon ja sai luvan perustaa luostareita, joista merkittävimpiin kuului keskiranskalainen



Book of Kells (n. 800) kuuluu irlantilaisen kulttuurin ja kirjamaalausperinteen hienoimpiin saavutuksiin.

Luxueuil. Merovinkiaateliston ja laajan kuningassuvun tuki oli ratkaiseva; monet sen jäsenistä liittyivät itsekin luostarien jäseniksi.<sup>155</sup>

Columbanus itse toteutti omassa elämässään irlantilaisen kristillisyyden ”elämä on pyhiinvaellusta” – periaatetta, jonka perusteella hän oli

lähtenyt Irlannista ja saapunut Galliaan. Tähän periaatteeseen irlantilaiset liittivät myös velvoitteen lähetystyöstä pakanoiden keskuudessa tai kristinuskon vahvistamisesta siellä, missä se oli vain pintapuolisesti levinnyt. Perustettuaan Luxueil'n ohella useita luostareita frankkien ydinmailla (mm. Annegrey ja Fontaines) hän joutui hankaluuksiin merovinkien kuningashovin kanssa ja jatkoi vaellustaan itään päin, alemannien valtaamille alueille nykyisessä Sveitsissä ja Itävallassa, missä hän tapasi sekä vanhaa roomalaisperäistä kristillisyyttä että pakanallisia alemanneja, joiden keskuudessa hän harjoitti lähetystyötä. Columbanuksen seurassa tullut munkki Gallus jäi Bodenjärven alueelle ja perusti St. Gallenin luostarin, josta kasvoi myöhemmin Euroopan merkittävimpiä luostareita ja kulttuurikeskuksia. Columbanus itse jatkoi vaellustaan alppien yli langobardien alueelle Pohjois-Italiaan, missä hän perusti Bobbion luostarin, jossa hän kuoli 615.<sup>156</sup>

Columbanuksen lähetystyöstä alemannipakanoiden keskuudessa ja sen menetelmistä on kuvauksia Columbanuksen seuralaisen, munkki Jonaksen kirjoittamassa elämäkerrassa. Zürich-järven eteläpuolella Columbanus syytti pakanallisen temppelin tuleen ja heitti palvontakuvat järveen. Paikalliset asukkaat eivät tästä ilahuneet ja Columbanus joutui jatkamaan matkaa itään päin. Bodenjärven (Bodensee) itäpuolella sijaitsi vanha roomalainen kaupunki Brigantium (nyk. Bregenz, Vorarlberg), joka oli tuhottu ja jonne alemannipakanat olivat asettuneet. Columbanuksen saapuessa he olivat viettämässä Wotan-jumalan uhrijuhlaa, johon kuului suuri uhriastia täynnä olutta. Columbanuksen puhailtaessa voimakkaasti olutastia halkesi ja pakanat vaikuttivat kristityn jumalan sekä hänen palvelijansa voimasta.<sup>157</sup> Vastaavia käännytysihmeitä kerrotaan useitakin iiriläisten ja englantilaisten uskonlähettien elämäkertoissa. Niiden historiallinen todistusarvo saattaa yksittäisessä tapauksessa olla pieni, mutta ne todistavat yksinkertaisista, pakanalliseen mentaliteettiin sovelletuista menetelmistä sekä ennen kaikkea myös rauhanomaisesta lähetystyöstä saarnojen, esimerkkien ja henkilökohtaisen vaikuttamisen avulla; sotajoukkoa Columbanuksella tai muilla iiriläisillä uskonläheteillä ei ollut tukenaan, vaan he korostivat nimenomaan riippumattomuuttaan maallisesta vallasta.

Kun Galliassa lasketaan olleen ennen irlantilaisten tuloa noin 220 luostaria, niitä oli sata vuotta myöhemmin noin 550. Ylivoimaisesti suurin osa uusista luostareista (230) perustettiin frankkien ydinalueille

Keski- ja Pohjois-Ranskaan, ainoastaan pieni osa (20) etelään, jossa oli jo entuudestaan eniten luostareita Ranskassa. Tiheällä, suurelta osalta irlantilaisien munkkien vaikutuksesta muotoutuneella luostariverkostolla oli suurta merkitystä frankkien vallan vakiinnuttamisessa. Luostareiden kautta germaaninen, tavoiltaan pitkään hyvinkin raaka frankkiaatelisto omaksui kristillisyyden eettiset perusteet. Irlantilaisperäiset luostarit olivat sekä germaanis-frankkilaisen että vanhan roomalais-gallialaisen aateiston suosiossa ja auttoivat näiden yhteiskunnan johtavien ryhmien lähentymistä ja sulautumista – Euroopan muotoutumisen kannalta hyvinkin merkittävä liitto. Euroopan mantereella toimivat irlantilaiset liittivät omaan, erittäin ankaraan luostarisäännöstöön pian osia benediktiiniläisestä säännöstöstä ja edesauttoivat näin itse asiassa Benedictuksen säännöstön voittokulkua läntisen kirkon johtavaksi säännöstöksi. Tässä yhteydessä tutkimuksessa puhutaankin uudesta, näihin vaikutteisiin perustuvasta iirofrankkilaisesta luostariperinteestä.<sup>158</sup>

#### IRLANTILAISET VAHVISTAVAT PAAVIN VAIKUTUSTA

Rooman paavien kannalta merkittävää oli, että Columbanus ja hänen seuraajat toivat frankkilaiseen luostarilaitokseen autonomisuuden periaatteen; kun frankkilaiset luostarit olivat siihen asti olleet selkeästi alistettuja paikalliselle piispalle, joka vihki apotit ja toimi alueensa luostarien tarkastajana sekä ylimpänä tuomarina, irlantilaiset toivat tähän muutoksen. He korostivat luostareidensa juridista riippumattomuutta paikallisesta piispasta ja oikeutta itsenäiseen, omaehtoiseen apotin valintaan. Irlantilaisilla ei ollut tässä suinkaan tähtäimessä paavien etu, mutta käytännössä nämä uudet periaatteet johtivat paavien vaikutusvallan lisääntymiseen frankkilaisissa luostareissa. Täydellinen itsenäisyys olisi nimittäin merovinkivaltakunnan epävarmoissa oloissa pidemmän päälle ollut liian suojatonta ja irlantilaisvaikutteiset luostarit hakeutuivat pian paavien suojelukseen. Honorius I vapautti vuoden 628 julistuksellaan irlantilaisperäisen Bobbion luostarin paikallisen piispan tuomiovallasta ja asetti sen suoraan paavin alaisuuteen. Samanlaisen privilegion paavi laati myös Luxueil'n luostaria varten.<sup>159</sup>

Aikaisemmista tulkinnoista poiketen onkin uudemmassa tutkimuksessa korostettu Euroopan mantereen irlantilaisen lähetytyö- ja luostariliikkeen merkitystä paavillisen vaikutuksen vakiinnuttamisessa. Länsimaisen luostariliikkeen keskeinen periaate – riippumattomuus paikalli-

sesta piispasta ja suora alisteisuus Rooman paaville – toteutui ensimmäisen kerran irlantilaisperäisissä luostareissa. Irlantilainen lähetystyövaihe Euroopan mantereella kesti noin sata vuotta (590–690) ja vaikutusalueina olivat ennen kaikkea Pohjois-Ranska sekä alemannien alue. Irlantilaisen kauden keskeisiin saavutuksiin kuuluu kristinuskon vahvistaminen ja kirkollisen paikallishallinnon lujittuminen niillä frankkivaltakunnan alueilla, jonne se oli levinnyt vain pintapuolisesti. Uudemmassa tutkimuksessa onkin korostettu laajojen Länsi-Euroopan maaseutualueiden syväisempää kristillistymistä vasta nyt, vuosisatoja kirkon muodollisen leviämisen jälkeen.<sup>160</sup>

Columbanuksen elinaikana ja hänen kuoltuaan Irlannista saapui säännöllisin väliajoin uusia munkkiryhmiä, jotka jatkoivat aloitettua työtä. Osa irlantilaisista lähti näiden seutujen ulkopuolellekin, friisien alueelle (nyk. Hollanti), Baieriin sekä vielä kauemmas itään. Saksan Würzburgissa vaikutti esimerkiksi suoraan Irlannista tullut Kilian yhdessä kahdentoista munkin kanssa. Heidän kerrotaan käännyttäneen pakanallisen herttuan Gozbertin sekä hänen kansansa kristinuskoon.<sup>161</sup> Muutkin kuin irlantilaiset lähetystyöntekijät ryhtyivät toimimaan Columbanuksen periaatteiden mukaisesti, kuten Akvitaniasta (Etelä-Ranska) kotoisin oleva Amandus (k. 684), jota pidetään Belgian apostolina; hän perusti 639 merkittävän St. Amandin luostarin. Amandus haki ja sai lähetystyölleen myös valtuutuksen paavilta. Belgian ohella Amandus vaikutti myös baskien keskuudessa Pyreineitten vuoristossa sekä myöhemmin baierilaisten ja slaavien keskuudessa Tonavan varrella, toteuttaen näin irlantilaisten ’elämä on pyhiinvaellusta’ – perinnettä.<sup>162</sup> Irlantilaisten uskonlähettien merkitystä Euroopan ydinalueiden kristillistämässä tai saattamisessa takaisin kristinuskon piiriin ei voi yliarvoida. He olivat myös ensiarvoisen tärkeitä kulttuuriperinteiden ja sivistyksen välittäjiä; ilman 500- ja 600-luvun irlantilaisia munkkeja eurooppalainen kulttuuriperintö olisi huomattavasti köyhempi.

#### ANGLOSAKSIT: LÄHETYSTYÖTÄ PIETARIN, PAAVALIN SEKÄ PAAVIN NIMISSÄ

Kun irlantilaisten munkkien lähetystyöinto 600-luvun lopussa oli hii-  
pumassa, tuli englantilaisten vuoro. Paavi Gregorius I:n 596 aloittama  
lähetystyö anglosaksien keskuudessa oli kantanut nopeasti hedelmää ja  
johtanut sadassa vuodessa tiiviisti Roomaan sidottuun paikalliskirk-

koon, jossa noudatettiin romaalaista liturgiaa ja kalenteria ja jonka piispat olivat jatkuvassa yhteydessä Roomaan. Tästä 'roomalaisimmasta' läntisen Euroopan kirkosta lähti 690 käyntiin seuraava merkittävä lähetystyön aalto Euroopan mantereella. Sen pääpaino oli nyt ensimmäisen kerran alueilla, jotka eivät koskaan olleet kuuluneet Rooman valtakuntaan. Vastikään kristityiksi tulleet anglit ja saksit ryhtyivät harjoittamaan lähetystyötä niillä seuduilla, joilta he olivat muutamaa sukupolvea aikaisemmin lähteneet Englantiin ja joiden kieltä ja kulttuuria he vielä tunsivat hyvin: friisien ja saksien keskuudessa (nyk. Hollannissa ja Pohjois-Saksassa). Ensimmäisiin kuului Yorkin piispa Wilfrid (634–709), joka matkallaan Roomaan kulki vuodenvaihteessa 678–679 friisien alueen läpi saarnaten heille kristinuskoa.<sup>163</sup>

Varsinaisena friisien apostolina tai käännyttäjänä pidetään Northumbriasta kotoisin olevaa munkki Willibrordia (658–739), joka oli saanut oppinsa Wilfridilta. Vietettyään jonkin aikaa Irlannissa hän saapui vuonna 690 kahdentoista munkin kanssa – kuten Columbanus aikoinaan – friisien alueelle. Willibrordin lähetystyö tapahtui yhteistyössä frankkien kanssa ja Willibrord sai lähetystyöluvan frankkikuningas Pippiniltä. Lähetystyöstä tuli näin osa maallista laajenemis- ja valloituspolitiikkaa. Frankkien ohella toinen merkittävä tuki ja valtuutus tuli Roomasta. Willibrord matkusti jo lähetystyönstä alkuvaiheessa Roomaan ja sai paavi Sergius I:ltä (687–701) 692 tai 693 lähetystyövaltuutuksen friisien keskuudessa. Willibrord teki vuonna uudelleen matkan Roomaan, missä Sergius vihki hänet 27. marraskuuta 'friisien kansan' arkkipiispaksi. Hän sai silloin myös nimekseen Clemens, itse pyhän Pietarin legendaarisen seuraajan ja toisen 'paavin' mukaan.<sup>164</sup> Anglosaksista lähetystyöaluetta varten luotu arkkipiispan virka otettiin näin ensimmäisen kerran käyttöön Euroopan mantereella. Kirkollisessa hierarkiassa arkkipiispa jatkoi itäisen kirkon metropoliitan perinteitä. Frankkien valloitettua friisien pääkaupungin Ytrechtin Willibrord asetui sinne.<sup>165</sup> Paavi Sergiuksen virallinen biografiamerkintä tosin kuittaa Willibrordin vain hyvin lyhyesti mainiten paavin vihkineen hänet arkkipiispaksi. Arkkipiispanakaan Willibrord ei unohtanut munkkiaatteensa ja perusti useita merkittäviä luostareita.<sup>166</sup>

Willibrordin ohella anglosaksisen aallon kaikkein merkittävimpänä lähetystyöntekijänä voidaan pitää englantilaista munkki Bonifatiusta (672/75–754), jota nimitetään usein myös 'Saksan apostoliksi'.

Wessexin aateliseen perheeseen syntynyt Winfrid -niminen poika toimitettiin jo seitsemän vuoden iässä luostariin, mikä oli täysin tavallinen käytäntö siihen aikaan. Saatuaan perinpohjaisen koulutuksen ja toimittuaan mm. luostarikoulun johtajana hän päätti yli neljäkymmenen vuoden iässä toteuttaa haaveensa elämästä pyhiinvaeltajana. Vuonna 716 hän saapui Ytrehtiin, josta hän joutui kuitenkin friisien ja frankkien välisten taisteluiden vuoksi pian taas palaamaan Englantiin.<sup>167</sup> Hän suuntasi 718 uudelleen mantereelle, tällä kertaa suoraan Roomaan, paavi Gregorius II (715–731) puheille. Tämä valtuutti hänet 15. toukokuuta 719 tekemään paavin valtuutuksella lähetystyötä friisien keskuudessa ja Saksassa. Merkittävä seikka oli tämän yhteydessä paavilta saatu velvoite levittää vaikutusalueellaan nimenomaan roomalaista liturgiaa (messukäytäntöä). Tämä kehotus, tai formuloinnin perusteella pikemmin käsky, esiintyy hyvin painokkaasti paavin kirjeessä. On oletettavaa, että Gregorius halusi tällä nimenomaan korostaa eroa aikaisemman irlantilaisen lähetystyön käytäntöihin.<sup>168</sup> Määräys ei liittynyt pelkästään jumalanpalveluksen ulkoiseen muotoon, vaan sillä haluttiin varmistaa Bonifatiuksen lähetysaluiden siirtymistä Rooman alaisuuteen. Itsenäisesti työskentelevät irlantilaiset lähetystyöntekijät noudattivat vaikutusalueillaan pitkään omaa, roomalaisesta poikkeavaa liturgista käytäntöä. Bonifatiuksen menestys takasi näin ollen keskeisten eurooppalaisten alueiden siirtymistä suoraan Rooman paavien määräysvaltaan. Korostakseen uskollisuuttaan ja kuulumistaan paavin alaisuuteen Winfrid valitsi tuossa yhteydessä uudeksi nimekseen 'Bonifatius' (hyväntekijä).

Menestyksensä lähetystyön jälkeen Baijerin, Thyringenin sekä Hessenin alueella Bonifatius teki 722 toisen matkansa paavin luo, joka vihki hänet 30. marraskuuta 722 piispaksi. Bonifatius vannoi uskollisuudenvalan paaville ja sitoutui myös raportoimaan Roomaan säännöllisesti työstään. Selväsanaudessa uskollisuudenvalassa korostettiin kirkon yhtenäisyyttä; Bonifatius lupasi myös katkaista välinsä sellaisten piispojen kanssa, jotka eivät noudattaneet paavin ohjeita.<sup>169</sup> Gregorius II antoi hänelle lisäksi suosituskirjeen frankkivaltakunnan todelliselle vallanpitäjälle, muodollisesti vielä hovimestarina (Hausmeier) toimivalle Kaarle Martellille; paavit olivat hyvin tietoisia frankkivaltakunnan todellisista valtasuhteista. Frankkien sekä Kaarle Martellin tuki olikin jatkossa ratkaiseva tekijä niin Bonifatiuksen lähetystyön menestykselle kuin paavilliselle politiikalle yleensäkin.<sup>170</sup> Bonifatius onnistui laajenta-

maan lähetyalueitaan itään päin ja paavi Gregorius III nimitti hänet tämän johdosta 732 'Saksan arkkipiispaksi', asemapaikkana Erfurt.<sup>171</sup> Bonifatius matkusti 737 kolmannen kerran Roomaan, missä hän sai seuraavalta paavilta Gregorius III:lta virallisen nimityksen paavin legaatiksi, ts. täysivaltaiseksi edustajaksi.<sup>172</sup> Tässä ominaisuudessa hän toimi myös frankkihallitsijoiden neuvonantajana kaikissa kirkkoa koskevissa kysymyksissä kuten konsiilien koollekutsumisessa ja yhteiskunnallisten oikeuskäytäntöjen muuttamisessa kirkon haluamaan suuntaan.

Paaviuden kannalta hyvin merkittäviä olivat ne hallinnolliset uudistukset ja muutokset, jotka Bonifatius toteutti paavin nimissä frankkivaltakunnan kirkossa. Merovinkidynastian alaisuudessa frankkilainen kirkko oli joutunut yhä selkeämmin riippuvaisuuteen kuninkaanhovista sekä paikallisista hallitsijoista, jotka nimittivät ilman paavin valtuutusta piispoja ja pappeja, kutsuivat kirkolliskokoukset koolle sekä määräisivät liturgiasta. Kirkosta oli merovinkivaltakunnassa tullut maallisten hallitsijoiden 'omakirkko' (Eigenkirche), jota he pystyivät ohjailemaan pitkälti ja jonka riippumattomuudesta tai yhteyksistä Roomaan he eivät olleet kiinnostuneet. Tähän Bonifatius halusi muutosta ja saikin siihen Karl Martellin poikien ja seuraajien Karlmannin sekä Pippinin tuen; isänsä kuoleman (741) jälkeen he toimivat frankkivaltakunnan todellisuudessa vallanpitäjinä ja olivat itse kiinnostuneet Rooman paavin myötävaikutuksesta pyrkiessään syrjäyttämään viimeiset merovinkidynastian edustajat vallasta. Useassa Ranskassa ja Saksassa pidetyssä kirkolliskokouksessa, mm. vuosina 743, 745 sekä 747 toteutettiin ja vahvistettiin uudistuksia, joilla poistettiin tai rajoitettiin maallisten vallanpitäjien puutumista piispojen ja pappien valintaan.<sup>173</sup>

Anglosaksista lähetyalueita varten luotu arkkipiispan virka, jolla oli Rooman paavista riippuvainen tarkastusoikeus alueensa piispoihin ja hiippakuntiin, ulotettiin Willibrordista alkaen myös frankkivaltakunnan kirkolliseen hierarkiaan. Toisin kuin tuon ajan piispojen arkkipiispan oli virkaansa varten haettava valtuutuksensa sekä virkansa tunnusmerkit (mm. pallium = lampaanvillasta tehty kaulaliina) paavilta, jonka vaikutusvalta paikalliseen kirkkoon lisääntyi näin merkittävästi. Bonifatiuksen kehoituksesta myös suuri osa frankkivaltakunnan piispoista vannoi uskollisuuttaan Pietarille ja tämän roomalaiselle viransijaiselle (paaville); he sitoutuivat samalla noudattamaan kaikkia paavillisia määräyksiä. Bonifatiuksen tavoitteena oli saada frankkilaiset piispat tunnus-



tautumaan avoimesti Rooman kirkon yhteyteen ja alaisuuteen (tavoitteena ”unitas et subiectio Romanae ecclesiae”).<sup>174</sup> Kirkolta aikaisemmissa kiistoissa takavarikoitua maa- ja muuta omaisuutta palautettiin Bonifatiuksen toimesta ja frankkilaisen kirkon liturgia muutettiin roomalaisen mallin mukaiseksi, mikä tarkoitti mm. roomalaisen pyhimys- ja kirkkopyhäkalenterin noudattamista sekä kasteen ja messun toimittamista roomalaisen mallin mukaisesti. Varsinkin frankkivaltakunnan saksalaisissa osissa, joissa ei ollut pohjana myöhäisantiikista periytyvää kirkollista rakennetta, kristinuskon tulo merkitsi alusta lähtien hyvin tiivistä sitoutumista Rooman paaviin. Saksan kirkko, joka oli Bonifatiuksen tuloon saakka ollut ennen kaikkea frankkilainen paikalliskirkko, muuttui hänen toimintansa ansiosta erittäin Rooma-uskolliseksi.

#### BONIFATIUS, PAAVIT JA LÄHETYSTYÖN PERIAATTEET

Bonifatiuksen lähetystyö tapahtui pääosin myös rauhanomaisesti, saarnaamalla ja vakuuttamalla germaanit sanan voimalla kristinuskon ylivertauisuudesta. Menestyksekkään Thyringenin ja Hessenin lähetystyöjaksonsa jälkeen Bonifatius olisi halunnut laajentaa lähetystyöaluettaan Saksan viimeiselle vielä vahvasti pakanalliselle alueelle Saksiin, ja hän värväsi tähän jo sopivia lähetystyöntekijöitä. Paavi Gregorius II:lta on tässä yhteydessä säilynyt kirje, jossa hän kehoittaa Saksin koko kansaa luopumaan pakanaudestaan ja siirtymään rauhanomaisesti kristinuskoon Bonifatiuksen johdolla.<sup>175</sup> Tehtävä osoittautui kuitenkin liian vaikeaksi ja vaaralliseksi; saksit pitivät tiukasti kiinni pakanauskonnostaan eivätkä suvainneet lähetystyöntekijöitä alueellaan. Saksien motiiveista vastustaa kristinuskon tuloa on kiistelty pitkään ja puhuttu jopa pakanallisesta ’esinationalismista’. Tästä tuskin oli kyse, vaan selitystä on etsittävä mm. keskusjohdon (kuninkaan) puuttumisesta, joka olisi nähnyt poliittista etua kääntymisessä. Friisien kohtalo ja heihin suuntautuva frankkien miekkälähetys lienee toiminut myös varoittavana esimerkkinä.

Bonifatius päätti suunnata lähetystyönsä toiselle alueelle, Baijeriin ja Etelä-Saksaan. Näillä aikoinaan Rooman valtakuntaan kuuluneilla alueilla kyse ei ollut täysin uusien alueiden liittämisestä kristillisen Euroopan piiriin, vaan myöhäisantiikista säilyneiden kristillisten saarekkeiden elvyttämisestä sekä alueelle asettuneiden baierilaisten kristillistämisestä – heidän parissa mm. jo irlantilaiset olivat tehneet lähetystyötä. Bonifa-

tiuksen ja Gregorius II:n sekä hänen seuraajiansa (Gregorius III, Zacharias) välinen kirjeenvaihto kuuluu varhaiskeskiajan eurooppalaisen lähetystyön kiinnostavimpiin lähteisiin<sup>176</sup>. 700-luvun alkupuolen paavit jatkoivat näin Gregorius I:n 590-luvulla aloittamaa perinnettä antamalla yksityiskohtaisia ohjeita ja neuvoja lähetystyön periaatteista ja käytännöistä. Bonifatius kävi käännytystyön ongelmista myös säännöllistä kirjeenvaihtoa Englantiin jääneiden ystäviensä, mm. Winchesterin piispan Danielin kanssa. Tämä kehoitti häntä argumentoimaan pakanoiden kanssa aina rauhallisesti ja maltillisesti ja osoittamaan heille esimerkein kristillisen maailman ylivoiman. Yhtenä argumenttina hän neuvoi Bonifatiusta korostamaan että jumala oli antanut kristityille asuttavakseen maita, jotka olivat rikkaita viinistä, oliiviöljystä ja muusta, ”kun sen sijaan heille, eli pakanoille ja heidän jumalilleen hän oli jättänyt ai-noastaan ikuisen kylmyyden kangistamia seutuja”.<sup>177</sup>

Bonifatius oli Rooman käynneillään sitoutunut raportoimaan lähetysalueidensa oloista. Hän kysyi paavilta neuvoja suhtautumisestaan pakanoihin ja heidän tapoihinsa, kristinuskoon kääntymisen vaatimuksista, avioliittosäännöistä ja lukuisista muista asioista. Gregorius II vastasi 726 yksityiskohtaisesti Bonifatiukselle ja korosti järjestelmällisesti joustavuuden periaatetta suhteessa pakanoihin ja vastakääntyneisiin. Ensimmäinen kohta koski avioliittokäytäntöjä: paavin mukaan avioliiton solmimista sukulaisten kesken olisi vältettävä kokonaan, mutta ”koska kohtuus on parempi näin pakanallisen kansan suhteen kuin ankara nuhde” avioliitot neljännen sukupolven sukulaisuussuhteessa oli sallittava. Samassa yhteydessä Bonifatius oli ilmeisesti kysynyt, miten aviomiehen tulisi menetellä, jonka vaimo ei sairauden takia pystynyt toteuttamaan aviollisia velvoitteitaan. Tähänkin paavi vastasi että pidättyväisyys oli sinänsä toivottavaa tässä tapauksessa, mutta koska siihen pystyy ”vain todella suuri mies”, on parempaa että hän avioituu uudelleen, kuitenkin niin että hän maksaa edelleen edelliselle vaimolleen elustata.<sup>178</sup> Avioliittosääntöjen ohella kirjeessä käsitellään ennen kaikkea suhtautumista kirkonpalvelijoihin, jotka eivät eläneet (Rooman kirkon) määräysten mukaisesti ja olivat syyllistyneet siveettömyyteen ja rikoksiin. Tässäkin paavi nosti joustavuuden ohjenuoraksi: Bonifatiuksen ei tulisi katkaista välinsä näihin vaan pyrkiä vaikuttamaan heihin pikkuhiljaa suostuttelun kautta.

Seuraavalla paavilla (Gregorius III, 731–741) oli joissakin asioissa

hieman jyrkempi linja. Avioliiton solmimisen suhteen hän asetti sukulaisuuden rajaksi neljännen sukupolven sijasta seitsemännen sukupolven.<sup>179</sup> Pragmaattinen asenne saksalaisten perinteiseen moniavioisuuteen ilmeni toisessa määräyksessä: aviovaimojen kuoltua germaaninimies sai paavin mukaan mennä uudelleen naimisiin, mutta korkeintaan kahden vaimon kanssa. Tämä kohta oli tosin formuloitu enemmän toivomuksena (mikäli pystyt, vältä että...) kuin ehdottomana määräyksenä; ilmeisesti sen tiukka noudattaminen olisi Bonifatiukselle ollut hankalaa.<sup>180</sup> Uutta edelliseltä paavilta säilyneisiin määräyksiin olivat rikosoikeudelliset kohdat: lähisukulaisten murhaan syyllistyneille määrättiin elinikäinen kielto vastaanottaa ehtoollista, paitsi kuolinvuoteella. Loppuelämäksi määrättiin näissä tapauksissa myös lihan syömisen ja viinin nauttimisen kielto. Bonifatiuksen tuli myös estää kristinuskoon kääntyneitä germaaneja myymästä orjiaan pakanoille uhrattavaksi. Orjuuden olemassaoloon sinänsä tässä ei puututtu.<sup>181</sup> Paavi kehoitti Bonifatiusta myös kieltämään kristinuskoon kääntyneiltä hevoslihan syöntiä, niin villien kuin kesytettyjen hevosten: ”määrää heille tällaisesta (hevoslihan syömisestä) katumusharjoituksia, sillä se on epäpuhdasta ja inhottavaa”.<sup>182</sup>

Germaanipakanuuden näkyviä tunnusmerkkejä ei suvaittu ja pakanallisten uhri- tai palvontapaikkojen tilalle tai niiden välittömään läheisyyteen pystytettiin usein kirkko. Tunnetuimpia tapauksia oli Geismarissa sijaitsevan, germaanijumala Donarille (vrt. skandinaavinen Thorjumala) pyhitetyn tammen kaataminen; Bonifatius pystytti tammen puusta Pietarille pyhitetyn kirkon viereiseen Fritzlariin. Pakanauskonnon ja kristillisen kirkon kilpailutilanne ilmenee Gregorius III:n kirjeen kahdessa kohdassa, jossa puhutaan uudelleen kastamisen tarpeellisuudesta. Germaanisen pakanauskonnon papit olivat ilmeisesti (kristinuskon vaikutuksesta?) ryhtyneet myös kastamaan ihmisiä ja paavi antoi Bonifatiukselle määräyksen kastaa näitä pakanoiden kastamia ihmisiä uudelleen kolminaisuuden nimissä.<sup>183</sup> Toisessa kohdassa näitä ihmisiä kastavia pakanapappeja määritellään tarkemmin: he uhrasivat Juppiterille ja söivät uhrilihaa.<sup>184</sup>

Varsinaisen pakanuuden ohella Bonifatiuksen kirjeissä ja eri paavien vastauksissa käsitellään usein myös rajanvetoa itseään kristillisiksi nimitäviin pappeihin, jotka eivät noudattanut Rooman kirkon periaatteita ja määräyksiä. Kyse oli papeista, joiden väitettiin osallistuviin pakanallisiin uhritoimituksiin ja elävän siveettömästi jalkavaimojen kanssa. Merkittä-

vänä puutteena mainitaan monessa kohdassa kasteen suorittaminen väärällä tavalla, ilman Pyhän Kolminaisuuden mainitsemista. Kirjeissä puhutaan myös papeista, jotka eivät olleet saaneet vihkimyksensä piis-palta ja olivat syyllistyneet rikoksiin.<sup>185</sup> Joidenkin 'valepappien' toiminta Bonifatius selostaa yksityiskohtaisemmin ja mainitsee heidän tulleen Galliasta ja Skotlannista.<sup>186</sup> Paavi Zacharias määräsi Bonifatiusta kasta-maan uudelleen niitä, joiden kasteen latinaa taitamattomat papit olivat suorittaneet puutteellisella latinankielisellä lauseella, mainiten esimerk-kinä ”Kastan sinut isänmaan, tyttären ja pyhän hengen nimissä”.<sup>187</sup> Kiintoisaa rajanvetoa paavi kävi kuolleiden kunniaksi tarjottavien uhri-lahjojen suhteen: tämä käytäntö sallittiin, mikäli kuolleet esivanhem-mat tai sukulaiset olivat olleet katolisia kristittyjä, mutta kiellettiin, mi-käli kyse oli ei-katolisista kristityistä (non tamen pro impiis, quamvis christiani fuerint).<sup>188</sup> Todennäköisesti kyse oli kristityistä, joita Rooman kannalta puutteellisesti koulutetut papit olivat käännittäneet.

Lähetystyön kontinueettiin ja samalla myös varhaiskeskiajan histori-allisen tietoisuuden kannalta erityisen mielenkiintoinen on kirje, jonka Bonifatius lähetti 730-luvun puolivälissä, ts. noin kymmenen vuotta saksalaisen lähetystyönsä aloittamisen jälkeen Canterburyn arkkipiispa Nothelmille. Hän pyytää siinä Nothelmia toimittamaan hänelle jäljen-nökset Englannin kristillistämisen alullepanijan Augustinuksen ja paavi Gregorius I:n välisestä kirjeenvaihdosta. Erityisen kiinnostunut hän on avioliittoa ja sukulaisuussääntöjä koskevista paavin vastauksista. Augus-tinus pyytää Nothelmia myös tarkistamaan, onko kyseinen kohta todel-la peräisin paavi Gregorius I:ltä ja mainitsee kyselleensä samaa asiaa myös Rooman kuurian kansliavirkamiehiltä, jotka eivät olleet kuiten-kaan löytäneet kyseisten asiakirjojen jäljennöksiä. Kirjeensä lopussa Bonifatius pyytää tarkempaa anglosaksisen lähetystyön ajankohtaa: ”minä vuonna Kristuksen ihmiseksi tuleminen jälkeen Pyhä Gregorius lähetti ensimmäiset lähetystyöntekijät anglien luo?”<sup>189</sup> Kirjeestä voi ve-tää useitakin johtopäätöksiä. Kiinnostavana mutta ei sinänsä lähetys-työhön liittyvänä seikkana voi pitää Bonifatiuksen 'lähdekiittistä' asen-etta: hän pyysi tarkistamaan asiakirjojen aitouden, ilmeisesti paleo-grafisen tai sisällöllisen vertailun avulla. Kirje todistaa lisäksi arkistojen pidosta sekä Canterburyn arkkihiippakunnassa että Rooman kuuriassa, jossa oli arkistoetsintöihin sekä asiakirjojen aitouden tarkistamiseen koulutettua henkilökuntaa. Lähetystyön kannalta kaikkein tärkein ha-

vaino on kuitenkin selkeä tietoisuus kontinuiteetista ja nojautumisesta aikaisempien paavien määräyksiin: Bonifatius koki luontevaksi ja tarpeelliseksi tukeutua epäselvissä tapauksissa 130 vuotta aikaisemmin lausuttuihin paavin kannanottoihin, joiden katsottiin soveltuvan niin anglosaksien kuin germaanien oloihin ja todellisuuteen, huolimatta ajallisesta ja maantieteellisestä erosta. Kiinnostavaa tässä yhteydessä on joitakin vuosia myöhemmin (742–743) kirjoitettu kirje, jossa paavillisessa kuuriassa työskentelevä kardinalidiakoni Gemmulus pyytää Bonifatiukselta anteeksi, ettei ole vielä ehtinyt tehdä tämän vaatimaa Gregorius I:n kirjekokoelman kopiota. Formuloinnista päätellen Bonifatius oli pyytänyt tätä uudelleen, mihin Gemmulus nyt vastasi mainiten syyksi omaa heikkouttaan sekä erikoisesti jalkavaivojaan. Kuurian diakoni lupasi kuitenkin toteuttaa Bonifatiuksen pyynnön mikäli paransi ja jäisi elämään.<sup>190</sup> Bonifatius oli ilmeisesti katsonut asian niin tärkeäksi, että oli toistamiseen pyytänyt kopiota Gregorius I:n lähetystyötä koskevasta kirjeenvaihdosta itselleen ja paavillisen kuurian korkeaarvoinen virkailija (diaconus sanctae sedis apostolicae) laati tällaisia jäljitelmiä henkilökohtaisesti.

Kokonaisuudessa niin Bonifatiuksen Saksan lähetystyötä koskevissa kysymyksissä kuin kolmen eri paavin vastauksissa voidaan nähdä selvää jatkumoa Gregorius I:n ja Augustinuksen luomiin periaatteisiin niin pakanuuden joustavan hyödyntämisen kuin myös yhteiskunnan ja perhe-elämän muokkaamisen suhteen. Myös suhtautuminen vastakäynteisiin ja pakanoihin sekä heidän oikeuksiin oli 720–740-lukujen paaveilla ja Bonifatiuksella yllättävän samanlaista kuin aikonaan Gregorius I:n aikana, huolimatta tilanteen erilaisuudesta. Augustinuksen lähetystyötä anglosaksien keskuudessa pakanat eivät olleet häirinneet hyökkäyksillään, kun sen sijaan Bonifatius joutui useaan otteeseen ja kokemaan pakanallisten saksien hyökkäyksiä ja luopui myös aiotusta lähetystyöstä heidän keskuudessa. Hyökkäyksistä kerrotaan silti asiallisin sanoin (”tapahtui koettelemus” tai ”pakanat sytyttivät kirkkoja”), ilman että siihen olisi liitetty pakanoiden ihmisarvon halventamista.<sup>191</sup> Merkittävänä ongelmana tai osa-alueena, joka ei vielä esiintynyt anglosaksisessa lähetystyössä lainkaan, olivat kilpailutilanteet muualta kuin Roomasta tulevan lähetystyön kanssa sekä varsinkin suhtautuminen kasteeseen, jota oli suoritettu roomalaisten liturgisten määräysten kannalta puutteellisesti. Saksassa myös pakanauskonto oli jo ennen Bonifatiuk-

sen tuloa elänyt pitkään rinnakkain kristinuskon kanssa ja omaksunut siltä kultin ulkoiseen harjoittamiseen liittyviä piirteitä kuten kastamista, jonka suhteen oli käytävä rajanvetoa.

#### PIETARIN JA PAAVALIN LUO:

#### PYHIINVAELLUKSET VAKIINNUTTAVAT ROOMAN VAIKUTUKSEN

Paavillisen primaatin osoittaminen, keskusjohtoisen kirkon hallinnon rakentaminen sekä reuna-alueiden lähetystyö voidaan nähdä tärkeimpinä Roomasta ulospäin suuntautuvina toimenpiteinä, joilla paavit vakiinnuttivat omaa vaikutusvaltaansa. Tämän ohella on kuitenkin huomioitava myös toisensuuntainen, paaviuden kannalta hyvin tärkeä liike: Roomaan suuntautuneet pyhiinvaellukset kaikkialta kristillisestä Euroopasta. Bysantin alaisuudessa sekä langobardien poliittisessa ja sotilaallisessa puristuksessa eläville paaveille pyhiinvaellukset Pietarin ja Paavalin haudoille olivat myös merkittävä keino oman itsenäisen aseman korostamiseksi. Pietarin ja Paavalin kultti olivat hyvin tärkeällä sijalla silloin, kun lähetystyöntekijät vahvistivat ja pystyttivät uudelleen kristillistä kirkkoa niillä Länsi- ja Keski-Euroopan alueilla, joilla pakanallisten alemannien, baierilaisten ja muiden pakanallisten germaani-kansojen vyöry oli aiheuttanut kristinuskon heikkenemistä tai perääntymistä. Pietarin ja Paavalin nimissä toimivat myös ne lähetystyöntekijät, jotka paavi Gregorius Suuri lähetti 596 kristillistämään anglosaksiaja sekä ne englantilaiset lähetystyöntekijät, jotka vain muutama sukupolvi myöhemmin lähtivät lähetystyömatkoilleen friisien ja germaani-keskuuteen. Irlantilaisetkin uskonlähetit, jotka eivät alussa suosineet roomalaista liturgiaa, tunnustivat Pietarin ja Paavalin merkityksen ja levittivät näiden 'roomalaisten' apostolien kulttia.<sup>192</sup>

Kultin levittämisen myötä syntyi tarvetta lähteä henkilökohtaiselle pyhiinvaellukselle näiden kahden merkittävimmän kristillisen apostolin haudoille, jotta heiltä saataisiin henkistä voimaa tai rukoilemaan apua sairauksissa ja muissa vastoinkäymisissä. Toive aneiden kertymisestä – vapautusta syntien vuoksi kertyneistä kiirastulirangaistuksista – ei sitävastoin sisältynyt vielä varhaiskeskiajan pyhiinvaellusmotiiveihin, vaan kehittyi vasta sydänkeskiajan kuluessa. Merkittävä aihe olivat myös papiston ja munkkien matkat Roomaan 'viran puolesta' selostamaan pai-

kallisen kirkon tilannetta, pyytämään neuvoa tai toimittamaan viestiä. Rooman kaupungille ja roomalaisille pyhiinvaellukset tulivat 500- ja 600-luvulla yhä tärkeämmäksi tekijäksi myös taloudellisesti. Rooman kaupunki kärsi 500-luvulla pahoin bysanttilaisten ja goottien välisestä, vuosikymmeniä kestävästä sodankäynnistä sekä langobardien hyökkäyksistä 560-luvulta alkaen. Vasta näiden seurauksena kaupungin väkiluku romahti lopullisesti muutamaa kymmentä tuhatta henkeen.<sup>193</sup> Näille harvoille jäljelle jääneille asukkaille pyhiinvaeltajat olivat kirkon hallinnon – ns. paavillisen kuurian – ohella ainoat ulkopuoliset tulonlähteet.

Paavit, jotka toimivat silloin kaupungin tosiasiallisina johtajina, olivat tästä hyvin tietoisia. On kiinnostavaa, että nimenomaan paavien johtaman eurooppalaisen lähetystyön alullepanija Gregorius I muokkasi myös roomalaisten kirkkojen sisätiloja paremmin pyhiinvaeltajien vaatimuksia vastaaviksi. Liber Pontificalis –teoksen mukaan hän uudisti sekä Pietarin että Paavalin kirkkojen alttarirakennelmat niin, että apostolien hautojen päällä voitiin viettää messua.<sup>194</sup> Hän perusti pyhiinvaeltajia Pietarin kirkon viereen myös majatalon, joka oli olemassa vielä 800-luvulla. Gregoriuksen lähetystyön pääkohteesta, Englannista, muotoutuikin varhaiskeskiajan Roomaan suuntautuneiden pyhiinvaellusten merkittävä lähtöalue. Esimerkin tässä antoivat anglosaksiset lähetystyöntekijät: Wilfrid kävi kolme kertaa pyhiinvaelluksella Roomassa, joista viimeisen kerran yli 70 vuoden iässä jalan, kuten lähteessä korostetaan, vuosina 703–704. Hänen seurueeseen kuullut anglosaksi Benedictus kävi jopa kuusi kertaa pyhiinvaelluksella Roomassa 600-luvun toisella puoliskolla.<sup>195</sup>

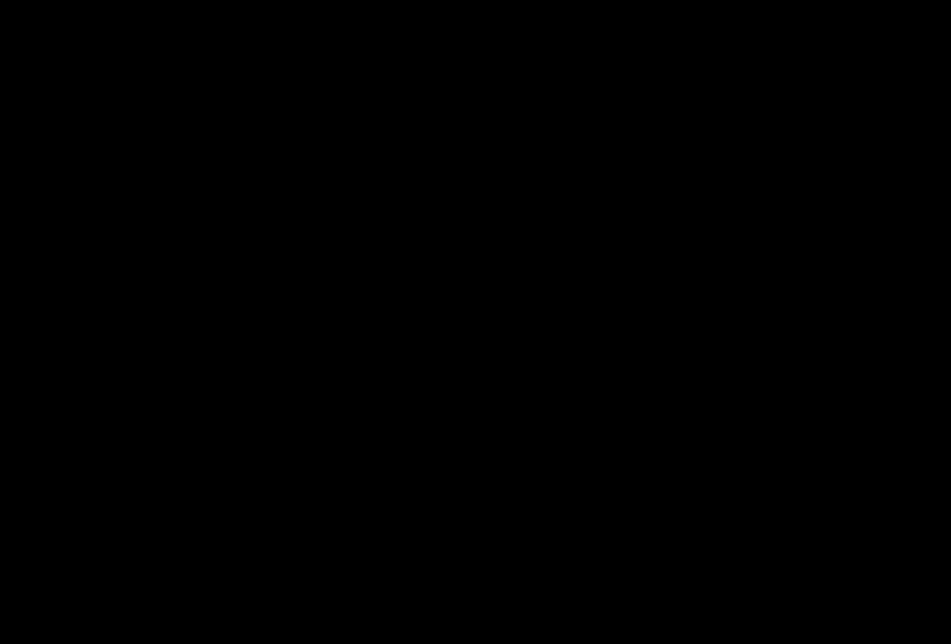
Myös anglosaksiset aateliset ja kuninkaat ryhtyivät 600-luvun loppupuolella tekemään pyhiinvaelluksia Roomaan. Wessexin pakanallinen kuningas Caedwalla (685–689) luopui 688 kruunustaan, koska hän halusi tulla kastetuksi Roomassa. Hän tunsu kuolemansa lähestyvän ja halusi kuolla apostolien kaupungissa varmistaakseen näin taivaaseen pääsynsä. Paavi Sergius I kastoikin hänet pääsiäisyönä (10. huhtikuuta) 689 Roomassa, missä hän kuoli vain muutama päivä myöhemmin.<sup>196</sup> Myös hänen poikansa Ini teki 725 pyhiinvaelluksen Roomaan.<sup>197</sup> Tästä alkoi anglosaksisten kuninkaiden ja aatelisten Rooman-vaellusten pitkä perinne; monet lähtivät sinne vanhuuden päivillään, toiveena kuolla Pietarin haudan läheisyydessä. Ainakin kuuden anglosaksikuninkaan

tiedetään vanhuudenpäivinään luopuneen kruunustaan ja lähteneen pyhiinvaellukselle Roomaan.<sup>198</sup> Pyhiinvaeltajia oli kaikista sosiaaliryhmistä, myös naisia. Näiden osuus oli ilmeisesti niin merkittävä, että siitä syntyi tiettyjä ongelmia. Bonifatius kirjoitti Canterburyn arkkipiispa Cuthbertille kirjeen, jossa hän kehoitti rajoittamaan tai kieltämään anglosaksisten naisten pyhiinvaelluksia Roomaan. Bonifatiuksen mukaan monet näistä naisista olivat keskeyttäneet pyhiinvaelluksensa ja jääneet Italian tai Ranskan kaupunkeihin myymään itseään: ”Lombardiassa, Franciassa tai Galliassa on vain vähän kaupunkeja, joissa ei ole englantilaisia avionrikköjä tai prostituoituja. Tämä on häpeäksi koko teidän kirkolle”.<sup>199</sup>

Yhteydet Pyhään Maahan vaikeutuivat huomattavasti 600- ja 700-luvun arabivalloitusten jälkeen. Tämä lisäsi entisestään sellaisten, läntisessä Euroopassa sijaitsevien pyhiinvaelluskohteiden suosiota, jotka liittyivät suoraan tai välillisesti Raamatun henkilöihin ja tapahtumiin. Apostolien hautojen lisäksi Roomassa sijaitsi Marian ilmestyksiin liittyviä kohteita, joista merkittävin oli Santa Maria Maggiore basilika, keisari Konstantinuksen äidin Helenan Pyhästä Maasta tuomat ristinpalaset (Santa Croce in Gerusalemme -kirkossa), seimen kappaleet ja monet muut pyhänjäännökset, joiden aitoutta keskiajan ihmiset eivät asettaneet kyseenalaiseksi. Näiden ohella marttyyrien haudat katakombeissa ja muualla säilyttivät merkityksensä ja houkuttelivat pyhiinvaeltajia. Marttyyriin liittyvien roomalaisten pyhiinvaelluskohteiden määrästä voi saada käsityksen Gregorius Suureen liittyvästä tiedosta, jonka mukaan hänen tiedetään lähettäneen langobardien kuningattarelle Theodelindelle kuusikymmentäviisi pientä öljypulloa, joka sisälsivät öljyä, joka oli palanut eri marttyyrien hautojen edessä.<sup>200</sup>

Pyhiinvaeltajia varten rakennettiin ja kunnostettiin teitä ja majataloja, heitä varten laadittiin *Mirabilia urbis Romae* – matkaoppaita, joiden avulla he suunnistivat Rooman eri kohteisiin. Rooman majatalojen kansainvälinen luonne kuvastuu irlantilaista apotti Cummaniaa koskevasta tiedosta vuodelta 633; hän yöpyi seurueineen roomalaisessa majatalossa yhdessä kreikkalaisten, egyptiläisten, heprealaisten ja skyytialaisten pyhiinvaeltajien kanssa, joiden kanssa he osallistuivat pääsiäismessuun Pietarin kirkossa.<sup>201</sup> Vanhoja roomalaisia määräyksiä vainajien ja heidän hautojensa koskemattomuudesta kunnioitettiin karolinkiaikaan asti ja marttyyrien pyhänjäännöksiä oli tultava palvomaan Roo-





Rooman suurista basilikoista San Paolon sisätilat edustavat parhaiten varhaiskeskiaikaisia muotoja, 1700-luvun piirros, G.B. Piranesi

man katakombeihin ja muihin hautoihin. Rooman vanhojen muurien sisäpuolella olevat kirkot olivat tämän takia pyhiinvaeltajien kannalta 700-luvulle saakka vähemmän merkityksillisiä kuin niiden ulkopuolella sijaitsevat suuret, pyhiinvaeltajamassojen vastaanottamiseksi tarkoitettut pyhätöt, kuten San Paolo fuori le Mura.

Tiettyä hölymistä tämän kiellon noudattamisessa voidaan tosin havaita 500-luvulta alkaen. Yhtenä käännekohtana voidaan pitää goottien sotajoukkojen Rooman piiritystä ja ryöstöä vuonna 537; paavit päättivät tämän jälkeen ryhtyä siirtämään kaikkein arvokkaimpia pyhäinjäännöksiä muurien sisäpuolella oleviin kirkkoihin. Paitsi sodan ja ryöstelyn uhkista tämä käytäntöjen muuttuminen johtui ilmeisesti myös kreikkalaisen papiston osuuden kasvusta tuon ajan Roomassa; idässä pyhimyksen ruumiin osia oli aina voinut siirtää paikasta tai kirkosta toiseen. Kovin laajamittaisesta siirto-operaatiosta ei ollut kuitenkaan vielä kyse.<sup>202</sup>

Ruumiillisten pyhänjäännösten siirtoja Rooman ulkopuolelle tapahtui vain poikkeustapauksissa, hallitsijoiden ollessa kysessä, kuten vuonna 546, kun merovinkikuninkaan Childebert I:n lähetystö saapui Roomaan pyytämään paavi Pelagiukselta roomalaisten marttyyrien pyhänjäännöksiä. Bysantin keisarin vaimo Constantina pyysi paavi Gregorius I:tä lähettämään hänelle apostoli Paavalin pään, mihin tämä vastasi vuonna 594 yksityiskohtaisella kirjeellä, jossa hän selvitti keisarinnalle, että Rooman käytännön mukaista ei ollut, toisin kuin idässä, jakaa ruumista tai edes koskea ruumiin osiin.<sup>203</sup> Voidaan tosin olettaa, että paaviuden kannalta niin tärkeää pyhänjäännöstä ei olisi muutenkaan luovutettu.

Toisen lähteen mukaan samainen paavi olisi lähettänyt länsigoottien vaikutusvaltaiselle kuninkaalle Rekharedille vuonna 599 ”apostoli Pietarin sekä Johannes Kastajan reliikkejä”<sup>204</sup>. On tosin mahdollista, että kyseessä ei ollut ruumiillisia pyhänjäännöksiä (luunpalasia tms.), vaan kosketusreliikkejä (lat. brandea, haudan lähellä sijainnutta öljyä, vettä, tomua, kankaita). Näitä oli kulkeutunut myöhäisantiikin ja varhaiskeskiajan pyhiinvaeltajien mukana runsain määrin Roomasta kaikkialle kristilliseen Eurooppaan. Willibrordin, Bonifatiuksen ja muiden lähetystyön tuloksena Germaanian uusilta alueiltakin alkoi saapua pyhiinvaeltajia Roomaan. Bonifatius, jolla oli vaikutusalueillaan täysi työ pakanallisten tapojen kitkemisessä, kirjoitti vuonna 742 juuri valitulle uudelle paavi Zachariakselle että Roomasta palanneet saksalaiset pyhiinvaeltajat (”jotkut yksinkertaiset alemannit, baierilaiset ja frankit”) olivat kertoneet hänelle nähneensä siellä tapoja, joita lähetystyöntekijät Saksassa olivat kieltäneet syntinä: vanhoja roomalais-pakanallisia juhlia oli vietetty Pietarinkirkon vieressä yötäpäivää laulaen pakanallisia lauluja ja tarjoillen ruokia ja juomia, naisten pitäessä ’pakanallisen tavan mukaan’ amuletteja, renkaita ja muita koristeita, joita he möivät myös kristillisille pyhiinvaeltajille.<sup>205</sup> Bonifatiuksen ja muiden lähetystyötä pakanoiden keskuudessa tekevien ongelmana oli että miten juuri kristinuskoon kääntyneitä saksalaisia saatiin luopumaan vanhoista tavoistaan, jos niitä esiintyi jopa Roomassa, Pietarin haudan välittömässä läheisyydessä? Tähän Bonifatiuksen kysymykseen on säilynyt myös paavin vastaus; Zacharias tuomitsi jyrkästi nämä uuden vuoden juhlinnat ja muut pakanallisuonteiset riitit ja on oletettavaa, että hän myös ryhtyi konkreettisiin toimiin näiden kitkemiseksi.<sup>206</sup>

# LAAJENEMINEN POHJOISEEN JA ITÄÄN

(N. 750–1050)

## RATKASEVA SUUNNANMUUTOS

750-luvun puolivälissä toteutui paavillisessa politiikassa ratkaiseva suunnanmuutos länteen ja irtaantuminen langobardien sekä ennen kaikkea Bysantin keisarin ylivallasta. Tämä osui yhteen frankkivaltakunnan poliittisten muutosten kanssa, ja paaveilla olikin itse asiassa merkittävää osuutta merovinkidynastian korvaamisessa karolingeilla, joilla oli taas ratkaisevaa merkitystä Euroopan laajentamisessa. Varhaiskeskiajan yhtenäinen Eurooppa luotiin pitkälti paavien ja karolinkien yhteisvaikutuksesta. Kaarle Martellin toisen pojan ja kanssahallitsijan Karlmannin vetäytyttyä vuonna 747 roomalaiseen luostariin Pippin hallitsi yksin frankkihovia, mutta muodollisesti kuninkaana oli vielä viimeinen merovinkidynastian edustaja. Vanhan dynastian (hallitsijasuvun) korvaamiseksi ja uuden laillistamiseksi tarvittiin hyväksyntä korkeimmalta mahdolliselta auktoriteetilta, Rooman paavilta. Pippin kääntyikin paavi Zachariaksen puoleen kysymyksellä oliko oikein kutsua sellaista kuninkaaksi, jolle ei ollut enää jäänyt mitään valtaa. Zacharias vastasi Roomasta, että oli parempi tehdä siitä kuningas, jolla oli todellinen ylin valta. Vedoten apostoliseen auktoriteettiinsa paavi määräsi tämän perusteella että Pippinistä tuli tehdä frankkivaltakunnan kuningas.<sup>207</sup>

## PAAVIT 'KUNINKAANTEKIJÄNÄ': KAROLINKIDYNASTIAN ALKU

Merovinkisuvun viimeinen edustaja, valtansa jo kauan aikaisemmin menettänyt Kilderik III pantiin tämän paavin toteamuksen perusteella viralta ja Pippin I (751–768) valittiin marraskuussa 751 kuninkaaksi Soissonissa. Valinnan vahvistamiseksi paikallinen piispa toimitti Pippinin juhlallisen voitelon, johon otettiin malli Vanhasta Testamentista,

missä David voideltiin 'Jumalan armosta' kuninkaaksi. Paavi toimi näinollen 'kuninkaantekijänä' ja vieläpä uuden dynastian perustajana – Euroopan historian ja muotoutumisen kannalta kaikkein merkittävimmän. Karolingit olivat tämän takia alusta lähtien erityissuhteessa ja kiittolisuudenvelassa paaveille. Ilman paavien avunantoa karolinkien valtaannousu olisi saattanut olla huomattavasti hankalampaa tai jopa mahdotonta. Paavit joutuivat pian kääntymään uuden liittolaisensa puoleen, kun langobardit saivat kuningas Aistulfin johdolla 751 vallattua Ravennan, bysanttilaisten viimeisen tukikohdan Pohjois-Italiassa ja uhkasivat tämän jälkeen Roomaa ja paavia. Konstantinopolin keisari kieltäytyi sotilaallisesta avusta, koska paavi ei suostunut perääntymään kuvienpalvontaa koskevassa teologisessa riidassa Konstantinopolin patriarkan kanssa. Zakariaksen kuoleman jälkeen uudeksi paaviksi valittu Stefanus II (752–757) ei nähnyt muuta mahdollisuutta kuin kääntyä Pippinin puoleen ja matkusti tämän takia ensimmäisenä paavina alpien yli Ranskaan, missä hän tapasi Pippinin Ponthionissa (Châlons-sur-Marnen lähellä) 6. tammikuuta 754.<sup>208</sup>

Frankkikuningas asettui apostoli Pietarin alaisuuteen ja lupasi palauttaa paaville tämän sijaisena kaikki langobardien valtaamat alueet Keski- ja Pohjois-Italiassa. Pippin sai myös 'Patricius Romanorum' (ts. roomalaisten suojelija) -arvonimen, joka oli siihen asti kuulunut Bysantin käskynhaltijalle Ravennassa. Paavi määräsi vuorostaan kirkonkirouksen uhalla, että frankkien kuninkaaksi sai valita ainoastaan Pippinin sukuun kuuluvan henkilön – karolinkidynastian luominen sai näin paavillisen tuen ja vahvistuksen. Kahdella sotaretkellä Pippin valloitti tämän jälkeen takaisin langobardien valtaamat alueet ja lahjoitti ne 756 paaville lahjakirjalla, joka tuotiin Pietarinkirkon alttarille. Pippinin lahjoitus merkittiin tarkasti myös Liber Pontificalis -biografiaan. Pippinin kerrotaan siinä tuoneen Ravennan ja muiden langobardeilta valloitetujen kaupunkien avaimet Roomaan sekä laittaneen ne Pietarinkirkon alttarille. Näiden kaupunkien niiden ympärillä olevien alueiden vakuutettiin siirtyneen ikuisiksi ajoiksi paavin sekä kaikkien hänen seuraajiensa omaisuuteen.<sup>209</sup> Näin oli syntynyt kirkkovaltio, paavien hallitsema valtiomuodostelma, joka elää vieläkin Vatikaanivaltion muodossa.

Pippinin valloitusten ja aluelahjoitusten myötä oli syntynyt uusi tilanne, joka vaati selitystä ja laillisten perusteiden tarkistamista. Koko Italian ja näinollen myös langobardeilta takaisinvalloitetujen alueiden

muodollinen valta kuului edelleen Konstantinopolin keisarille, joka vaatikin itselleen näiden alueiden hallinnan. Pippin ei tähän pyyntöön suostunut, vaan vastasi keisarin lähetille, että hän ei ollut valloittanut alueita itselleen, vaan apostoli Pietarin nimissä. Mahdollisesti tässä yhteydessä syntyi 700-luvun puolivälin jälkeen keskiajan ehkä merkittävin väärennösasiakirja: *Constitutum Constantini* eli Konstantinuksen lahjakirja. Erimielisyydet väärennöksen tekijöistä, motiiveista ja ajankohdasta ovat tosin historiankirjoittajien ja -tutkijoiden keskuudessa jatkuneet 1500-luvulta lähtien eivätkä tule luultavasti koskaan päätymään selkeään lopputulokseen.<sup>210</sup>

Väärennetyssä lahjakirjassa, joka muodollisesti väitti olevansa Keisari Konstantinuksen laatiman asiakirjan jäljennös, sanottiin keisarin kääntyneen kristinuskoon silloisen paavin Sylvesterin vaikutuksesta, joka olisi parantanut hänet rutosta. Kiitollisuudesta keisari olisi määrännyt paaville primaattiaseman (ylimman teologisen ja dogmaattisen vallan) kaikissa kristikunnan kirkoissa. Lateraanikirkon hän olisi määrännyt kaikkein ylimmäksi kristilliseksi kirkoksi ja lahjoittanut rakennuksen samalla paaville. Konstantinus olisi suonut paaville myös keisarillisten arvomerkkien ja etuoikeuksien käytön. Kaikkein merkittävin lahjakirjan kohta oli Italian sekä koko Rooman valtakunnan läntisen puoliskon ylimmän vallan luovuttaminen paaville keisarin itse jäädessä itäisen puoliskon hallitsijaksi. Suoranaisesti tähän lahjakirjaan ei kuitenkaan vedottu ennen kuin vasta 800-luvulta alkaen ja liian suoraa yhteyttä lahjakirjan sekä paaviuden nousun välillä ei uudemman tutkimuksen mukaan ole syytä vetää. Paaviuden vaikutus Euroopan muotoutumisessa ja laajentamisessa ei myöskään sinänsä vaatinut tuekseen italialaisen maa-alueen maallista hallintaa. Kyse oli enemmän yrityksestä luoda selitys muuttuneelle poliittiselle tilanteelle, paavin ja Konstantinopolin keisarin välien rikkoontumiselle, Bysantin vallan murenemiselle Italiassa sekä vastaavasti karolinkien vallan nousulle. Uusi tilanne sekä paavien vallan muuttuminen maalliseksi nähtiin oikeudenmukaiseksi ja sille piti etsiä historiallinen selitys, jossa palattiin paavin valta-aseman alkuun, eli ensimmäisen kristillisen keisarin aikoihin.

Kuten suurimmassa osassa keskiajan väärennöksiä kysymys väärennysteon tahallisuudesta ja todellisesta aikomuksesta jää lopullisesti ratkaisematta: tehtiinkö väärennös tahallaan ja tiedossa olevia asiakirjoja vääristellen vai 'bona fide' (hyvässä uskossa), ts. uskoen siihen, että his-

toriallinen tilanne oli todella kerran ollut näin ja asianomaiset dokumentit vain ajan saatossa hävinneet syystä tai toisesta. Hävinneeksi oletetun asiakirjan uudelleen tekeminen 'bona fide' oli varhaiskeskiajan yleisen käsityksen mukaan sallittu: kyse ei ollut väärennöksestä, vaan aikaisemman todella vallinneen tilanteen toteamisesta uudelleen kirjallisessa muodossa sen jälkeen, kun asiakirjat olivat hävinneet. On myös muistettava suullisen perimän ja tiedon oikeudellinen pätevyys varhaiskeskiajalla.<sup>211</sup>

Kansainvaellusten ja muiden tapahtumien myllerryksissä paavilliset arkistot olivat kärsineet merkittäviä menetyksiä ja Konstantinuksen lahjakirjan väärentäjät saattoivat hyvinkin toimia siinä uskossa, että tapahtumien kulku yli 400 vuotta aikaisemmin oli ollut kuvatun kaltainen. Paavit olivat näin saaneet itselleen maallista valtaa, mutta samalla saaneet niskaansa myös siihen liittyvät ongelmat, joista paavius hengellisenä instituutioon joutui kärsimään läpi koko keskiajan ja pitkälti sen ylikin. Paavien kasvanut maallinen valta oli tehnyt paaviudesta yhtäkkiä houkuttelevan kohteen roomalaisen ja italialaisen aateliston valtapelissä. Tämä ilmeni jo heti seuraavan paavinvalinnan yhteydessä: Paulus I:n kuoltua 767 Rooman lähellä sijaitsevasta Nepistä kotoisin oleva aatellinen Toto määräsi vastoin kaikkia valintasääntöjä veljensä Konstantinuksen paaviksi; tämän kausi kesti kuitenkin vain kuukauden.<sup>212</sup> Karolinkien puuttuminen asiaan esti räikeimmät väärinkäytökset, ainakin toistaiseksi.

Pippinin kruununperillinen Kaarle jäi veljensä ja kanssahallitsijansa Karlmannin kuolemaan jälkeen (771) yksin valtaan. Tämän myös 'Euroopan isäksi' kutsutun hallitsijan pitkän valtakauden leimallisimpia piirteitä oli erityisen läheinen suhde Rooman paaveihin sekä paaviuteen instituutioon. Tässä oli epäilemättä mukana sitä kiitollisuutta, joka oli seurauksena paavien toimista hänen isänsä Pippinin ja yleensä karolinkisuvun valtaan nostamiseksi, toisaalta myös Kaarlen aitoa henkilökohdasta kiintymystä apostoli Pietariin sekä sitä kautta paaveihin. Yhteistyö Kaarle Suuren kanssa osoittautui erittäin merkittäväksi paavien 'euroopalaisille tavoitteille', kristinuskon ja Rooman kirkon vaikutuspiirin laajentamiselle pohjoiseen ja itään päin. Kaarlen läheinen suhde paaveihin ilmeni jo heti hänen valtakautensa alussa, kun langobardit kuningas Desideriuksen johdolla uhkasivat aikaisemmista sopimuksista huolimatta vallata Rooman. Paavi Hadrianus I:n (772–795) avunpyyntöön

Kaarle reagoi välittömästi lähettämällä frankkien sotajoukon piirtämään langobardien pääkaupunkia Paviaa, joka antautuikin yhdeksän kuukauden piirityksen jälkeen. Kaarle nimitti itsensä *vastedes 'frankkien ja langobardien kuninkaaksi sekä roomalaisten suojelijaksi'*.<sup>213</sup> Kaarle saapui itse pääsiäisenä 774 Roomaan ja vahvisti sekä uudisti juhlallisesti Pippinin lahjakirjan lupaukset. Paavien alaiseen kirkkovaltioon kuuluvat maa-alueet määriteltiin tarkasti. Kaarle rahoitti henkilökohtaisesti myös Pietarinkirkon korjaustöitä sekä Rooman kaupungin köyhäinhoitoa.<sup>214</sup> Lisäksi hänellä oli ilmeisesti myös osuutta pyhiinvaeltajille tarkoitettujen majatalojen perustamisessa. Frankkilaisille pyhiinvaeltajille tarkoitettu majatalo ja siihen yhdistetty hautausmaa Campo Santo Teutonico on Kaarle Suuren perustama tai ainakin laajentama ja löytyy vieläkin Pietarinkirkon vierestä.

Euroopan muotoutumisen kannalta merkittäviin paaveihin on kiistatta luettava Leo III (26. / 27.12.795–12.6.816), joka tunnetaan siitä, että hän kruunasi Kaarle Suuren keisariksi jouluyönä 800.<sup>215</sup> Tämän teon taustoista ja motiiveista Leon ja Kaarle Suuren kannalta on esiintynyt eriäviä tulkintoja jo keskiajan historiankirjoittajista lähtien aina uusimpaan keskiajantutkimukseen saakka: tilasiko ja järjestikö Kaarle kruunauksensa, vai tapahtuiko se paavin vapaasta tahdosta? Kaarlen elämäkertakirjoittajan selostuksen mukaan Kaarle tuli täysin aavistamatta Pietarinkirkon messuun ja yllättyi täysin hänelle päähän laitetusta kruunusta. Tapahtumakululla oli joka tapauksessa hyvin suurta merkitystä niin paaviuden kuin keskiajan frankkilaisen (myöhemmän saksalaisen) keisariuden vakiintumisen kannalta – kumpikin olivat Euroopan muotoutumisprosessin tärkeimpiä voimia.<sup>216</sup>

Roomassa syntyneellä Leolla ei ollut taustanaan ja tukenaan mahtavaa aatelistiperhettä, vaan hän tuli vaatimattomista oloista, luultavasti kreikankielisestä, Etelä-Italiasta Roomaan muuttaneesta perheestä. Vallinnastaan hän ilmoitti välittömästi frankkien kuninkaalle ja lähetti hänelle Pietarin haudan avaimet. Vastauksessaan Kaarle sitoutui puolustamaan kirkkoa ja vakiinnuttamaan sitä laajentamalla kristinuskon aluetta. Leo toimi koko pitkän paavius kautensa ajan yhteistyössä Kaarle Suuren kanssa. Tämä toteutti valtakunnassaan merkittävän reformin, jolla yhtenäistettiin kirkon hallintoa, jumalanpalvelusta sekä luostarielämää roomalaisen mallin mukaisesti. Kirkon reformi oli keskeinen osa koko yhteiskuntaa koskevassa karolinkisessa reformissa. Reformi koski

mm. avioliiton, perhe-elämän sekä yleensä yhteiskunnan moraalisaantöjen uudistamista Rooman kirkon vaatimusten mukaisesti koko karolinkien hallitsemassa Euroopassa.<sup>217</sup>

Valtapolitiisena syynä paavien suunnanmuutokseen länteen voidaan nähdä myös muslimien kasvava uhka Italialle ja Roomalle, mihin Bysantti – alueen muodollinen hallitsija – ei pystynyt vastaamaan. Pohjois-Afrikan ja Iberian niemimaan jälkeen meritse liikkuvat muslimijoukot (ns. saraseenit) hyökkäsivät yhä säännöllisemmin ja rajummin Välimeren saarille. Ensimmäinen hyökkäys Baleaarien saarille tapahtui 798. Kreetta valloitettiin 827 ja samana vuonna alkoi myös Sisilian valloitus, joka kesti tosin Bysantin joukkojen vastarinnan takia hyvin pitkään, vuoteen 902 saakka. Saraseenien hyökkäys itse Roomaan vuonna 846 sai aikaan voimakkaan reaktion; he rantautuivat Ostiaan ja tulivat Tiberiä pitkin Roomaan saakka, missä ryöstivät Pietarin kirkkoa. Paavi Leo IV (847–855) päätti tämän jälkeen varustaa myös Pietarin kirkkoa ympäröivän alueen puolustusmuurilla. Paavin kokoama laivasto voitti vihdoin 849 saraseenit meritaistelussa Ostian edustalla. Vaara ei ollut kuitenkaan vielä ohi. Saraseenit olivat valloittaneet 848 tukikohdakseen eteläitalialaisen Barin kaupungin, jonka takaisinvalloitus onnistui vasta 871 frankkien, bysanttilaisten, venetsialaisten, eteläitalialaisten sekä kroatialaisten ja dalmatialaisten joukkojen yhteisvoimin. Pienen tauon jälkeen saraseenit jatkoivat taas hyökkäyksiään mm. Montecassinon luostaria vastaan ja pystyttivät uudelleen tukikohdan Rooman lähelle Garigliano-joen suistoon jossa he pysyivät aina vuoteen 915 saakka. Ainoita tehokkaita paavien ja Rooman suojelijoita tässä tilanteessa olivat frankkivaltakunnan hallitsijat.<sup>218</sup>

#### PAAVIT ROOMAN AATELISSUKUJEN PELINAPPULANA

Paaviuden ja Euroopan kannalta menestyksekkään karolinkiajan jälkeen voidaan 900-luvun alkupuoliskolla puhua hyvällä syyllä kriisikaudesta, jolloin frankkien poliittinen perinne hajosi, saraseenien, unkarilaisten ja viikinkien hyökkäykset aiheuttivat jatkuvaa epävarmuutta ja taloudellinen tuottavuus vajosi jälleen alhaiselle tasolle. Karolinkien seuraajat eivät 900-luvulle tultaessa enää pystyneet käyttämään valtaansa tehokkaasti ja paaveilta puuttui näinollen maallinen suojelija ja tukija. Tilaisuus olisi ollut otollinen Bysantin keisarien ylivallan palautta-



miselle, mutta näillä oli liian paljon omia sisä- ja ulkopoliittisia vaikeuksia hyödyntääkseen tilannetta kaukaisessa Italiassa. Jäljelle jäi kolmas paaviudesta kiinnostunut taho: Rooman kaupungin aatelisto. Ulkoisten suojelijoiden puuttuessa paavit olivat hyvin houkutteleva, suojaan pelinappula keskinäisessä valtapelissä kaupungin hallinnasta. Kirkon ja etenkin paaviuden suhteen puhutaan nyt todella pimeästä aikakaudesta. Paaviuskautet olivat hyvin lyhyitä ja ne päättyivät usein väkivaltaiseen tai vähintään epäselvään kuolemaan.<sup>219</sup>

Tammikuussa 904 paaviksi valittu Sergius III sai kiittää valinnastaan ennen kaikkea Teofylactus-nimistä paavillista varainhoitajaa sekä Rooman sotajoukkojen komentajaa, joka oli vaimonsa Teodoran kanssa Rooman todellinen hallitsija ja nimitti paaveja mielensä mukaan. Teofylaktin kuoltua hänen tyttärensä Marozia sekä tämän poika Alberik jatkoivat saman suvun häikäilemätöntä ylivaltaa aina Alberikin kuolemaan asti vuonna 954. Paavit, joiden toimet eivät miellyttäneet Teofylaktien sukua, murhattiin useassa tapauksessa. Vuonna 931 paaviksi nostettu Johannes XI oli kaikella todennäköisyydellä paavi Sergius III:n ja Marozian avioton poika. Paaviuden suhteen 900-luvun lähde-tilanne on erittäin puutteellinen kuvastaen kriisitilannetta, johon kirkko oli joutunut. Sekavat olot ja luotettavien lähteiden vähyys ovat vuosisatojen ajan ruokkineet erilaisia, 900-luvun paaviuteen liittyviä legendoja, kuten kertomus Johanna-nimisestä naisesta, joka olisi valeasussa päässyt paaviksi asti, kunnes synnytys kesken kirkollisen kulkueen olisi paljastanut hänet. Legendan todenperäisyydestä ei ole minkäänlaista osoitusta. Naisten roolia tuohon aikaan, mm. teofylaktien suvun naisten 'hirmuvaltaa', on muutenkin perinteisessä historiankirjoituksessa tarkastettu hyvin negatiivisessa valossa. Uudemmassa Rooman keskiaikaa koskevassa tutkimuksessa painotukset ovat tämän suhteen muuttumassa.<sup>220</sup>

Roomassa rakennettiin tai kunnostettiin 900-luvun alkupuoliskolla vain hyvin vähän kirkkoja tai muita julkisia rakennuksia; paaveilla ei ollut siihen varoja eikä mahdollisuuksia. Paaviuden kriisikausi merkitsi samalla myös Rooman kaupungin alennustilaa. Lähes ainoat uudet rakennukset olivat kilpailevien aatelisten linnoitustorneja antiikin rakennusten raunioilla. Syvien kriisien ja moraalisen rappion keskellä paavius instituutioon kuitenkin säilyi ja pystyi ylläpitämään eurooppalaista vaikutusvaltaansa reuna-alueita myöten. Paaviuden arvovalta instituutioon

kärsi huomattavan vähän yksittäisten paavien heikkoudesta. Tämä johdettiin uudemman tutkimuksen mukaan paljolti paavillisen kanslian – kirkon ylimmän hallintokoneiston – toimivuudesta ja tehokkuudesta kaikkien ulkoisten myllerrystenkin keskellä. Paavilliset kirjurit tai notaarit, joiden toiminta oli jatkunut keskeytyksettä myöhäisantiikista lähtien ja tehostunut merkittävästi karolinkisen reformin aikana, jatkoivat toimintansa totuttujen mallien mukaisesti riippumatta paavista tai hänen henkilökohtaisista ominaisuuksistaan. Paavien usein väkivaltaisesti vaihtuessa muutaman kuukauden tai vuoden välein samat kirjurit palvelivat vuosikymmeniä, vastasivat koko kristikunnasta tuleviin kyselyihin ja laativat paavin vastauksia totuttujen kaavojen mukaisesti. Paavillisista asiakirjoista voidaan laskea, että Stephanus-niminen notaari-kirjuri palveli paavillisessa kansliassa vuodesta 955 todennäköisesti aina vuoteen 992 laatien merkittävän osan tuolloin tuotetuista paavillisista kirjeistä. Samaan aikaan paavit vaihtuivat tiheään tahtiin, kuolivat usein väkivaltaisesti ja olivat täysin roomalaisen aateliston määräysvallassa.<sup>221</sup>

Rooman kaupunkiaatelisto kontrolloi paavin valintaa ja käytti tätä nappulana omassa valtapelissään, mutta ei pyrkinyt ilmeisesti juurikaan vaikuttamaan paavillisen kanslian henkilövalintoihin tai toimintaan. Rooman kaupunkiaatelisto oli kiinnostunut valtapelistä ainoastaan Roomassa ja sen välittömässä ympäristössä; kauempana sijaitsevat Italian osat eivät sitä kiinnostaneet, puhumatta alppien takana sijaitsevasta Keski- ja Pohjois-Euroopasta. Paaviuden 'saeculum obscurum' (pimeä kausi) merkitsi paavien henkilökohtaista kriisikautta ja rappiota, mutta ei paavillisen kuurian eikä paavien eurooppalaisen arvovallan kriisiä. Lähes vuosituhattoinen toimineen instituution painoarvo ja sen siihen aikaan jo hyvin vakiintunut arvovalta kristillisen Euroopan reuna-alueilla osoittautui merkittävämmäksi ja kestävämmäksi kuin sen viranhaltijoiden inhimilliset heikkoudet. Paavit henkilöinä saattoivat olla heikkoja, mutta paavius instituutiona säilyi vahvana.

#### PAAVIUDEN KRIISIÄ – KIRKON JA LÄHETYSTYÖN ETENEMISTÄ

700- ja ennen kaikkea 800-luvulla tapahtui eurooppalaisessa lähetystyössä ratkaiseva laajeneminen niiden alueiden ulkopuolelle, jotka olivat aikoinaan kuuluneet Rooman valtakuntaan ja siten myös myöhäisantiikin kristillisen kirkon piiriin. Anglosaksisten lähetystyöntekijöi-

den tiiviissä yhteistyössä Rooman paavien kanssa ja suurelta osin rauhanomaisin keinoin suorittamaa lähetystyötä ryhdyttiin nyt uuden frankkihallitsijasuvun toimesta toteuttamaan voimaperäisemmin ja selkeänä osana karolinkivaltakunnan sotilaallis-poliittista laajentamisprosessia. Kaarle Suuren jo heti valtaannousunsa jälkeen käynnistämän karolinkisen valloitus- ja lähetystyön päärintama oli ensin pohjoisessa, saksien suunnalla. Hieman myöhemmin painopistealueeksi tuli lisäksi itäinen Eurooppa, jossa avaarit muodostivat merkittävän uhkan. Toinen tärkeä suunta Kaarlelle oli etelä, missä hän tuki yhteistyössä paavien kanssa Pohjois-Espanjan kristittyjen puolustustaistelua muslimieja vastaan ja hiljalleen alkavaa Iberian niemimaan takaisinvalloitusta (reconquista). Paavi Hadrianus I:n siunasi 778 ensimmäisen retkikunnan, jonka Kaarle lähetti Pohjois-Espanjaan ja 801 frankkijoukot saivat valloitettua Barcelonan sekä suurimman osan nykyistä Kataloniaa frankkivaltakunnan eteläiseksi rajamaakunnaksi.<sup>222</sup> Frankkivaltakunnan pohjoisella rintamalla veriset saksilaissodat kestivät pitkään, yhteensä yli kolmekymmentä vuotta ja loppuivat vasta 803, kun Kaarle takasi sopimuksella sakselle tasavertaisen aseman frankkiyhteiskunnassa. Vuonna 791 Kaarle aloitti sodan avaareja vastaan – Aasiasta tullut ratsastajakansa, joka oli asettunut Tonavan alueelle (nykyiseen Unkariin) ja perustanut sinne laajan valtakunnan. Avaarien mittaamattoman arvokkaat kulta-aarteet joutuivat nopean voiton jälkeen Kaarlen haltuun. Kaarlen arvostus paavia kohtaan ilmenee siinä, että hän toimitti osan tästä saaliista Roomaan paavi Hadrianus I:lle.<sup>223</sup>

Jopa paaviuden synkimmän kriisikauden aikana 900-luvulla lähetystyö Euroopan alueella eteni ilman taukoja. Suurelta osin se tapahtui 'omalla painollaan', yksittäisten ja usein nimettömiksi jääneiden munkkien ja pappien toimesta. He liikkuivat itsenäisesti tai reuna-alueiden hiippakuntien johtajien valtuuttamina. Pimeänkin kauden paavit seurasivat ja suosivat mahdollisuuksiensa mukaan lähetystyötä nimittämällä pohjoisten ja itäisten reuna-alueiden hiippakuntiin säännöllisesti piispoja, joilla oli lähetystyövaltuudet läheisillä pakanallisilla alueilla. 'Ruothonjuuritason' lähetysaarnajat itse tai heidän kääntämänsä uudet kristityt eivät olleet usein tietoisia kaukaisten ja usein vaihtuvien paavien henkilöllisyydestä. Tiedonkulku Roomasta oli niin hidasta, että pohjoiseen saapunut tieto uudesta paavista oli monesti auttamatta myöhässä ja vanhentunut: seuraajakin saattoi olla jo virassa, kun tieto edelli-

sestä vallanvaihdoksesta saavutti lähetysalueet. Kaikkein tärkeintä oli että lähetystyö tapahtui Pietarin ja Paavalin nimissä, paavin henkilöllisyydellä oli tähän verrattuna huomattavasti pienempää merkitystä. Luottamus paaviuteen instituutiona oli vankkumaton ja arvostus pikemmin kasvoi maantieteellisen etäisyyden myötä.<sup>224</sup>

Karolinkisen, monelta osin epäonnistuneeksi katsotun verisen miekkalähetyksen jälkeen lähetystyön pehmeämmät menetelmät saarnaamisen ja pitkäjänteisen vaikuttamisen muodossa, joita kirkon johto oli aina suosinut, tulivat taas hallitseviksi. Paavit ottivat kantaa piispannimityksiin koko läntisen kirkon alueella ja jatkoivat myös paavillisen vaikutuksen tukiverkoston rakentamista myöntämällä merkittäville luostareille eri puolilla Eurooppaa vapautuksen paikallisen piispan kontrollista ja alaisuudesta. Näistä kysymyksistä Rooman kaupunkiaatelisto ei ollut kiinnostunut, mikä antoi paaveille liikkumavaraa ahdingostaan huolimatta. Luostarit – mm. Columbanuksen perustama Bobbio sekä 900-luvun lopussa mahtava Cluny – joutuivat nyt vielä selvemmin paavin alaisuuteen. Paavista tuli heidän ylin tuomarinsa kiistakysymyksissä, he saivat oikeuden valita itse apoottinsa ja suostuivat vastavuoroisesti maksamaaan vuotuista veroa suoraan paaville Roomaan.<sup>225</sup>

Paavi Agapetus II (946–955) määräsi 2. tammikuuta 948 Tanskan sekä muita Skandinavian osia Hampurin arkkihiippakunnan alaisuuteen. Kiinnostavaa on, että samana vuonna Hampurin arkkihiippakunnan alaisuuteen perustettiin näiden skandinaavisten hiippakuntien ohella myös Stargard-Oldenburgin hiippakunta Holsteinin alueen slaavilaisia asukkaita varten.<sup>226</sup> Saksassa oli vuonna 919 noussut kuninkaaksi Kaarle Suuren käännättämästä Saksista kotoisin oleva Henrik I (919–936), joka laajensi jatkuvilla sotarekillään valtapiiriään määrätietoisesti pohjoiseen ja itään. Henrikin poika Otto I (936–973) jatkoi isänsä laajentumispolitiikkaa ja hankki toiminnalleen alusta lähtien myös kirkon tuen. Alkuvaiheessa hänelle riitti yhteistyö paikallisten piispojen ja arkkipiispojen kanssa, mikä ilmeni mm. hänen kanslerinsa Adaldagin nimittämisessä lähetystyön kannalta keskeisen Hampuri-Bremenin arkkipiispaksi vuonna 937.<sup>227</sup>

Italian kuningas Berengar II (950–963) oli hyökännyt jo useita kertoja paavin hallitsemaa kirkkovaltiota vastaan ja vuonna 960 paavi Johannes XII (955–963) ei nähnyt ahdingossaan muuta ulospääsyä kuin lähettää avunpyyntö Saksan kuninkaalle Otolle. Vastapalveluna suoje-

lulle paavi lupasi tälle keisarinkruunun. Otto tarttui tähän tilaisuuteen ja laati paavin lähettien kanssa sopimuksen, jossa hän lupasi suojella sekä paavia että kirkkovaltiota. Helmikuun toisena päivänä 962 paavi voiteli Pietarinkirkossa Otto I:n juhlallisesti ja kruunasi tämän Rooman keisariksi – esikuvana Kaarle Suuri. Aloite oli tullut paavilta, mutta Otto I näki siinä heti selkeän valtopoliittisen hyödyn itselleen ja suvulle. Paavin tavoitteet ilmenevät siitä, että tämä ojensi uudelle keisarille välittömästi koristellun version Konstantinuksen lahjakirjan tekstistä, jonka tämä vahvisti pari viikkoa myöhemmin. Otto I ei kuitenkaan aikonut alistua paavin määräysvaltaan, vaan pani tämän viralta, kun Johannes XII ryhtyi liian aktiivisesti hakemaan poliittista tukea muualta.<sup>228</sup> Seuraava paavi Leo VIII (963–965) oli keisarin asettama ja hänen valintansa yhteydessä lisättiin sääntö, jonka mukaan uuden paavin tuli aina ennen vihkimystään vannoa uskollisuuttaan keisarille. Saksan keisarilla oli tästä lähtien ratkaisevaa vaikutusvaltaa Roomassa.<sup>229</sup> Paavien kannalta nämä järjestelyt merkitsivät paluuta siihen laajempaan, eurooppalaiseen vaikutusvaltaan, joka heillä oli ollut karolinkiajalla. Otto I:n jälkeen paavit kruunasivat Pietarinkirkossa neljä Saksan kuningasta keisariksi, viimeisin niistä oli Konrad II:n kruunaus vuonna 1027 – kruunausta seuraamaan saapui myös Tanskan ja Englannin kuningas Knud Suuri.<sup>230</sup>

Rooman kaupungin aatelissuvut – teofylaktien jälkeen valtaan tulivat crescentit ja tusculanit – käyttivät tämänkin jälkeen vaikutusvaltaa paaveihin, tosin huomattavasti peiteltyemmin ja ennen kaikkea sellaisina ajanjaksoina, kun Saksan keisarit eivät syystä tai toisesta halunneet suojella paavia ja puuttua Rooman asioihin. Ottonien suvun keisarien tiiviit suhteet Roomaan huipentuivat Otto III:n päätöksessä rakentaa vuonna 998 keisarillinen hallintopalatsi Roomaan Palatinus-kukkulalle, jonka merkitys antiikin Rooman keisarien asuntoalueena ja hallintokeskuksena oli silloin vielä hyvin tiedossa. Otto III:lla oli selkeänä tavoitteena ”Renovatio imperii Romanorum” (Rooman valtakunnan uudelleenpystyttäminen); Bysantin keisarinhoiviin kuuluneen äitinsä Theofanun kautta Otto III:lla oli myös laajaa tietoa Bysantin politiikasta ja tavoista. Vuonna 999 Otto valitutti paaviksi neuvonantajansa ja ystävänsä, Ranskasta kotoisin olevan Gerbert Aurillacilaisen (Sylvester II, 999–1003), jonka kanssa hän oli koko paaviuskauden hyvin tiiviissä yhteistyössä.<sup>231</sup> Laajasti oppineella Sylvesterilla oli selkeä näkemys paavin ja kirkon peri-

aatteista; hän tuomitsi kirkollisten virkojen kaupallisuuden ja puolsi piispan ja apotin vaalin riippumattomuutta. Otto lahjoitti Sylvester II:lle uusia alueita kirkkovaltiota varten, mutta korosti suorittavansa lahjoituksen omasta tahdostaan eikä ns. Konstantinuksen lahjakirjan perusteella, joka näin ensimmäisen kerran tuomittiin väärennöksenä. Voidaan olettaa, että Otto III:lla oli bysanttilaisten kontaktiensa kautta suoraa tietoa väitetyin lahjakirjan oikeudellisesta ja historiallisesta taustasta.

## MIEKKAA JA SANAA: LÄHETYSTYÖN MENETELMÄT

Karolinkisuvun nousun myötä 750-luvulta alkaen vakiintui läntiseen Eurooppaan roomalaisajan jälkeen taas ensimmäisen kerran vahva, keskitetysti johdettu valtio, joka laajensi varsinkin Kaarle Suuren ja hänen seuraajiensa aikana järjestelmällisesti aluettaan niin etelään kuin pohjoiseen ja itään päin. Merovingeilta perittyä, tiukasti hallitsijasukuun sidottua gallialaista kirkkoa käytettiin tässä laajentumisessa itsestäänselvänä apuna. Karolinkien näkemyksen mukaan kirkon oli palveltava hallitsijaa ja lähetystyön vuorostaan sotilaallis-poliittista laajentumista. Hallitsijasta riippumattomalle, paavin tai muiden piispojen johtamalle rauhanomaiselle ja omaehtoiselle lähetystyölle oli tässä järjestelmässä vain vähän tilaa.

## KAROLINGIT JA VALTIOLLINEN MIEKKALÄHETYS

Voimaperäisen ja laajamittaisen miekkalähetyksen alullepanijana läntisessä Euroopassa voidaan pitää Kaarle Suurta. Kaarle aloitti oman lähetystyönsä tuhoamalla vuonna 772 saksien heimon pakanallisen kulttipaikan – Irminsul-nimisen pyhän lehdon – ja tekemällä heidän kanssaan sopimuksen, jonka mukaan kääntymisestä ja frankkien valtaan alistumisesta luvattiin suojelua. Tässä hän noudatti sinänsä vielä myöhäisantiikista saakka vakiintunutta rauhanomaisen lähetystyön periaatetta, jonka mukaan voimankäyttöä sai harjoittaa korkeintaan pakanallisten kulttipaikkojen tuhoamisessa, mutta ei ihmisten pakottamisessa miekan uhalla uuteen uskoon. Saksit, jotka olivat Keski-Euroopan germaanialueen viimeinen suuri pakanallinen kansa, reagoivat tähän kuitenkin voimakkaasti ja tuhosivat seuraavana vuonna Kaarlen ollessa

Italiassa valtakunnan hallinnon kannalta tärkeitä luostareita (mm. Fritzlar), kirkkoja ja piispojen tukikohtia. Kaarlen elämäkertakirjoittajan Einhardin mukaan kuningas suuttui tästä menettelystä, jonka hän tulkitsi sopimuksen rikkomiseksi siinä määrin, että vannoi kostavansa sakseille sodalla, kunnes he joko alistuisivat ja ottaisivat vastaan kristinuskon tai tuhoutuisivat kokonaan.<sup>232</sup>

Saksit alistuivatkin 776 frankkien valtaan ja antoivat kastaa itsensä suurin joukoin. Kaarlen ollessa sotaretkellä arabeja vastaan Espanjassa saksit nousivat kuitenkin jälleen kapinaan ja tuhosivat kaikki kristilliset paikat alueellaan. Esimerkiksi Fuldan luostarin munkitkin joutuivat pakenemaan Bonifatiuksen pyhänjäännösten kanssa. Kaarlen kosto oli verinen: luostarivuosikirjojen mukaan hän mestautti Verdenissä yli 4 500 saksilaista vankia sekä määräsi laajoja väestökarkoituksia. Kaarlen laatiman antautumissopimuksen mukaan kuolemanrangaistus seurasi mm. kirkkoon tunkeutumisesta, pääsiäispaaston sääntöjen rikkomisesta, kuolleen polttamisesta pakanallisten tapojen mukaisesti, pakanallisten riittien salaisesta harjoittamisesta ja salaliitosta kristittyjä vastaan. Saksilaissodat kestivät tämänkin jälkeen vielä pitkään, yhteensä yli kolmekymmentä vuotta ja lopuivat pääosin vasta 803, kun Kaarle takasi uudella sopimuksella sakseille tasavertaisen aseman frankkiyhteiskunnassa. Historiankirjoittajien mukaan Kaarle reagoi kaikessa ankaruudessaan ainoastaan petokseen, jonka hän sai kokea saksien puolelta.<sup>233</sup>

Uudemmassa tutkimuksessa on kuitenkin voimakkaasti kyseenalaistettu frankkien hovihistorioitsijoiden esittämää kuvaa keisarin lähetyspoliittisten motiivien ensisijaisuudesta. Kaarle olisi tämän mukaan hyväksynyt ohjenuorakseen kirkon asettaman velvoitteen kristilliselle hallitsijalle levittää kristinuskoa ja alistanut tälle tavoitteelle koko ulkopoliittikkansa. Todennäköisempää on, että hän ensisijaisesti pyrki laajentamaan valtapiiriään keinoja kaihtamatta. Lähetystyö oli alistettu tälle tavoitteelle ja seurasi aina sotilaallista valloitusta. Lähetystyöllä varmistettiin ainoastaan frankkien vallan juurtumista; kristillistäminen sinänsä ei ollut ensisijaisena tavoitteena. Kaarlen jalot lähetystyötavoitteet ja sotilaallisten toimien määrääminen ainoastaan pakon edestä, oikeutettuna kustotoimenpiteenä petollisia uskosta luopuneita vastaan ovat tästä näkökulmasta tulkittuna lähinnä frankkien politiikkaa myötäilevien historiankirjoittajien (mm. Einhard) kaunistelua ja häikäilemättömän valtopoliittikan peittelyä. Tämä tulkinta saakin tukea siitä tosi-

seikasta, että kristinuskon periaatteiden opettaminen sotilaallisen alistamisen jälkeen tapahtui usein ylimalkaisesti. Yleisenä käytäntönä olivat suurten joukkojen massakasteet, jotka suoritettiin hyvin pintapuolisen evankeloidumisen jälkeen.<sup>234</sup>

Miekkälähetys – periaatteena kääntyminen kristinuskoon tai kuolema – oli näin tullut osaksi lähetystyön menetelmiä. Se tapahtui maallisen hallitsijan toimesta liittyen sotilaalliseen valloitukseen ja valtakunnan laajentamiseen. Miekkälähetysten käyttöönotto ei perustunut kirkon ylimmän johdon, teologioiden tai paavien kehoitukseen tai edes julklausuttuun suostumukseen. Kaarlen todellisista motiiveista ja tarkoituksesta voidaan lähteiden perusteella tuskin koskaan päästä lopulliseen yhteisymmärrykseen: oliko hänellä aitoa pyrkimystä edetä rauhanomaisen lähetystyön kautta, vai pyrkiikö hän alusta alkaen sotilaalliseen valloitukseen käyttäen kristinuskon levittämistä ja saksien 'petturuutta' vain tekosyynä. Miekkälähetysten perinne oli joka tapauksessa tullut jäädäkseen. Kirkon asenne kuvastuu karolinkien hoviteologin, anglosaksi Alkuinin (k. 804) valituksissa, joiden mukaan saksien kääntämisen kovat menetelmät olivat olleet hyödyttömät. Saarnaamalla ja sanan voimalla vaikuttamisella olisi saavutettu paljon parempia tuloksia ilman vastarintaa ja sakseille aiheutettua kärsimystä.<sup>235</sup>

Pakanoiden suoraa pakkokääntämistä miekkälähetysten muodossa ei tuettu koskaan avoimesti kirkon ylimmän johdon taholta tai kirkollisissa lainsäädännössä. Muodollisesti kirkkoisä Augustinuksen määräykset, joiden mukaan pakanoita ei saanut pakottaa uskon vastaanottamiseen, vaan kasteen piti tapahtua vapaaehtoisesti, pysyivät voimassa läpi keskiajan. Kirkon oikeudesta löytyi kuitenkin pykäliä, jotka määräisivät kristinuskosta luopumisesta (apostasia) hyvin ankaria rankaisuja, jopa kuolemantuomiota. Muodollisesti Kaarle saattoikin perustella ankaria toimiaan sillä, että saksit olivat ensin ottaneet vastaan kristinuskon, mutta sitten taas luopuneet siitä – kyse ei ollut tämän tulkinnan mukaan siis miekkälähetyksestä (kaste tai kuolema), vaan apostasiasta, johon piti soveltaa kirkonkin hyväksymä kuolemanrankaisu. Asiakirjoissaan ja julkilausumissaan Kaarle korosti johdonmukaisesti saksien ankaraa vastarintaa, sopimusten rikkomista ja petturuutta. Vastarinta frankkeja kohtaan merkitsi tässä argumentaatiossa samalla vastarintaa Jumalaa kohtaan ja sotilaallisen valloituksen tarkoituksena esitettiin 'kasteen armon' tuomista sakseille.<sup>236</sup>



Tosin Alkuinin ja muiden teologiin kritiikin kärki kohdistui juuri siihen, että vangittujen tai alistettujen saksien massakasteita oli toimitettu ilman riittävää valmentavaa opetusta, joten todellisesta, vapaaseen tahtoon perustuvasta kristinuskon vastaanottamisesta ja omaksumisesta ei voinut olla kyse. Tämän, kirkon johdon hyväksymän tulkinnan mukaan apostasiapykälää ei voinut soveltaa, koska kaste ei ollut vapaaehtoinen, vaan kyse oli selkeästi Augustinuksen pakkokastekiellon rikkomisesta. Paaveilla ei ollut saksien miekkalähetyksessä aktiivista osuutta, tosin ei ole myöskään tiedossa, että Hadrianus I, Leo III tai muut karolinkiajan paavit olisivat avoimesti kritisoineet Kaarlea, joka oli epäilemättä heille liian merkittävä liittolainen. Saksin alueen sotilaallisen valloituksen ja pakkokääntämisen tuloksista Leo III sekä hänen seuraajansa olivat sen sijaan hyvinkin kiinnostuneet ja toimittivat alueelle pappeja, piispoja, arkipiispoja sekä suosivat luostareiden perustamista. Paavien toimet voidaan tulkita tapahtuneen hiljaiseksi hyväksymiseksi; heillä ei ollut mahdollisuuksia eikä valtaa määrätä Euroopan mahtavinta hallitsijaa muuttamaan valloituspolitiikkansa periaatteita, varsinkin kun lopputulos – saksin alueen kristillistäminen – hyödynsi heitäkin ja vahvisti Rooman kirkon asemaa. Saksin ei myöskään tiedetä missään vaiheessa kääntyneen suoraan paavin puoleen pyytäen tätä vaikuttamaan Kaarle Suureen.

Toisessa, hieman myöhemmin alkaneessa lähetystyöhankkeessa käytettiin jälleen pehmeämpiä menetelmiä. Aasiasta tullut aavarikansa oli asettunut 500-luvun lopussa Tonavan alueelle (nyk. Unkariin), mistä käsin he hallitsivat laajoja alueita itäisessä Euroopassa. Kun aavarit olivat tukeneet Kaarlen vastustajia, tämä päätti aloittaa 791 sodan heitä vastaan. Nopean voiton jälkeen Kaarle pyysi paavia organisoimaan vallatun alueen lähetystyön. Yksi aavariruhtinaista kastettiin 795 Kaarlen hovissa Aachenissa Kaarlen osallistuessa itse kastetapahtumaan. Ylin aavarihalitsija (kagan) kastettiin 805 Kaarlen pojan toimiessa kastekummina. Varsinaista lähetystyötä valmisteltiin tällä kertaa huomattavasti huolellisemmin. Vuonna 796 pidetyssä kirkolliskokouksessa keskusteltiin kääntymistyössä sovellettavista menetelmistä. Alkuinin kritiikin perusteella päätettiin mm. että kastetta tuli edeltää vähintään kahdeksan päivän pituinen perehdyttäminen kristinuskon periaatteisiin. Suosituksena oli neljänkymmenen päivän pituinen perehdyttämiskausko. Alkuin korosti myös kasteen merkitystä henkilökohtaisen vapaan tahdon ilmaisuna ja

kritisoi tässä yhteydessä voimakkaasti saksien lähetystyössä käytettyjä menetelmiä. Avaarien lähetystyöalue jaettiin Salzburgin ja Aquileian arkkihiippakuntien välillä.<sup>237</sup>

#### VENDILÄISKAPINA JA KIRKON PERÄÄNTYMINEN

Karolinkien vahvan keskusvallan murentumisen jälkeen laajamittaista miekkalähetystä ei enää esiintynyt pitkään aikaan, sillä karolinkisilla seuraajavaltioilla ei ollut mahdollisuuksia eikä riittäviä voimavaroja laajamittaisiin valloituksiin. Vasta 900-luvun puolivälin jälkeen ja ottonikeisarien vallankasvun myötä valtiollisen miekkalähetysten perinnettä jatkettiin jälleen. Itämeren etelärannan ns. vendiläisheimot (nyk. Oldenburgin, Mecklenburgin ja Vorpommernin alueella) joutuivat 950-luvulla hyvin verisen valloituksen ja miekkalähetysten kohteeksi. Otto I:n johdolla saksalaiset joukot voittivat vuonna 955 taistelun vendiläistä obodriittien heimoa vastaan Mecklenburgissa. Seurauksena oli vendien alistaminen ja hiippakuntien perustaminen alueelle. Kyseessä oli täysin paikallisten saksilaisruhtinaiden sekä Saksan kuninkaan Otto I:n hanke, johon paaveilla ei ollut osuutta. Vendiläisheimojen vastarinta valloitusta ja miekkalähetystä vastaan jäi kuitenkin kytemään. Kun Saksan keisari Otto II lähti 980 suurelle sotaretkelle Italiaan, he katsoivat tilaisuutensa tulleen ja aloittivat suuren kapinan, joka kesti koko 980-luvun. Havelburgin ja Brandenburgin piispanistuintimet sekä niitä suojelevat varuskunnat tuhottiin. Vendit ulottivat sotaretkensä myös saksien alueelle ja tuhosivat useita luostareita (mm. Milde-joella sijaitseva Calbe). Kesällä 983 Magdeburgin kaupunki oli vaarassa tulla vallatuksi. Hampuria ryöstettiin ja Oldenburgin sekä jopa Tanskassa sijaitsevien Slesvigin, Riben ja Aarhusin piispat karkoitettiin; piispanistuintimet jouduttiin siirtämään pysyvästi tai ainakin väliaikaisesti muualle.<sup>238</sup>

Vasta 990-luvun alussa uusi Saksan keisari Otto III sai vakiinnutettua tilanteen, kun kristityt puolalaiset herttua Mieszkon johdolla ryhtyivät hyökkäämään vendien alueelle idästä käsin. Saksan keisarin kannalta vendien alue oli kuitenkin toistaiseksi menetetty. Kristityn Saksan ja pakanallisten pohjoislaavien rajaksi jäi pitkäksi ajaksi Elbe-joki. Kaikki linnat, varustukset ja niiden mukana myös lähetystyön saavutukset Elbe-joesta itään olivat menetetyt. Voimaperäinen ja yksinomaan sotilaalliseen voimaan tukeutuva valloitus ja miekkalähetys osoittautui

jälleen pitkäaikaisilta saavutuksiltaan heikoksi. Kristinuskoa ei haluttu hyväksyä valloittajien pakottamana ja vastarintaan ryhdyttiin heti, kun siihen tarjoutui tilaisuus. Kirkon edustajat – piispat, papit ja munkit – samaistettiin vihattuihin valloittajiin ja tapettiin heidän mukanaan kapinan yhteydessä. Kapinalliset eivät nähneet eivätkä halunneet tehdä eroa maallisten sortajien ja kristillisten lähetystyöntekijöiden välillä. Kuvaavaa on, kuinka pakanakapinalliset tuhosivat kronikoitsijoiden mukaan systemaattisesti laajoilta alueilta kaikki kristillisestä kirkosta muistuttavat merkit:

Kulkien slaavien maan läpi he polttivat kaikki kirkot ja tuhosivat ne perustuksia myöten. Papit ja muut kirkon palvelijat he kiduttivat ja tappoivat eivätkä jättäneet Elbe-joen toiselle puolelle minkäänlaista kristillisen uskon jälkeä.<sup>239</sup>

Miekkalähetyksen seurauksena oli slaavilaisten vendien voimakas ja korostunut pakanallisuus, joka jatkui 1100-luvun toisen puoliskon ristiretkiin asti ja vielä pitkään sen jälkeenkin. Miekkalähetyksellä oli johtanut täysin päinvastaiseen tulokseen kuin oli tarkoitus, pakanallisuuden voimistumiseen sukupolvien ajaksi.

#### OMAEHTOISEN LÄHETYSTYÖN MENESTYS

Huomattavasti parempiin tuloksiin kuin karolinki- ja ottonihallitsijoiden suosiman valtiollisen miekkalähetyksen kautta päästiin Itä- ja Pohjois-Euroopan 800- ja 900-luvun lähetystyössä toimimalla paikallisten hallitsijoiden ehdoilla ja käyttämällä rauhanomaisia keinoja. Tämän joustavan ja omaehtoisen lähetystyön kulkuun ja menetelmiin paaveilla oli suurtakin vaikutusta suoraan tai välillisesti. Leimaa-antava oli paikallisten hallitsijoiden aktiivinen rooli suhteessa paaviin tai muihin lähetystyötä koordinoiviin piispoihin.

Pohjola ei ollut läntisen Euroopan kannalta enää marginaalinen alue, sillä vuonna 793 Lindisfarnen ryöstöllä yleiseen tietoisuuteen nousseet viikingit olivat yhtäkkiä nostaneet myös heidän pohjoiset lähtöalueensa yleisempään eurooppalaiseen tietoisuuteen. Frankit olivat joutuneet jo Kaarle Suuren hallintokaudella uhraamaan merkittäviä summia rannikkopuolustuksen vahvistamiseen säännöllisiä viikinki-

hyökkäyksiä vastaan ja tilanne vain paheni Kaarle Suuren seuraajien aikana. Myös frankkivaltakunnan verotulot pienenivät viikinkien hyökkäysten kohteeksi joutuneilla alueilla. Skandinavian ja Itämeren alueen asukkaiden kristillistämistä toivottiin apua tähän tilanteeseen. Kaarle Suuren seuraaja Ludvig Hurskas (814–840) valitsi lähetystyössään toisen tien kuin edeltäjänsä ja toimi alusta lähtien tiiviissä yhteistyössä paavin kanssa. Tanskassa kunigas Godfredin murha vuonna 810 oli johtanut pitkälliseen sisällissotaan ja eri kruunun tavoittelijoiden keskinäiseen kamppailuun vallasta. Frankkikeisarin puoleen käännettiin useaan otteeseen tuen ja suojelun hankkimiseksi.<sup>240</sup>

Frankkien Skandinavian lähetystyön tukikohta perustettiin 822 lähellä Tanskan rajaa sijaitsevaan Münsterdorfiin ja hankkeen johtajaksi valittiin Reimsin arkkipiispa Ebo, jolla oli läheiset suhteet frankkien hoviin, hän oli itse asiassa kuningas Ludvigin nuoruudenystävä. Samana vuonna Ludvig lähetti arkkipiispa Ebon Roomaan hakeakseen paavilta siunauksen uudelle lähetystyöhankkeelle. Paavi Paschalis I:n (25.1.817–11.11.824) antoi hänelle vuonna 822 'Pietarin ja Paavalin nimissä' lähetystyövaltuutuksen Pohjolan pakanallisten kansojen parissa.<sup>241</sup> Tanskan kruunua tavoittelevan Haraldin avunpyynnön perusteella Ebo pääsi lähtemään Tanskaan, missä hän perusti seurakuntia ja kirkkoja. Ebo saikin Haraldin hyväksymään kasteen, joka toimitettiin 826 Saksan keisarin Ingelheimin linnassa. Harald aikoi palata Tanskaan, seuranaan nuori, ranskalaisesta Corbien benediktiinluostarista lähetetty munkki Ansgarius (801–865), jonka tehtävänä oli toimia vasta kastetun kuninkaan hengellisenä neuvonantajana sekä varmistaa lähetystyön eteneminen Tanskassa. Ansgarius jatkoi Ebon aloittamaa työtä tanskalaisen keskuudessa. Munkki Rimbartin kirjoittamaa Ansgariuksen elämäkertaa voidaan pitää pääosin luotettavana, sillä Rimbart oli tuntenut Ansgariuksen henkilökohtaisesti. Ansgariuksen tanskalainen lähetystyö näyttikin aluksi etenevän hyvin ja paavi Eugenius II (824–827) asetti lausunnossaan Pohjolan lähetystyön esikuvaksi koko kristillisen kirkon lähetystyölle.<sup>242</sup>

Haraldin puolue hävisi kuitenkin sisäisen valtataistelun Tanskassa, joten frankkien suunnalta tulevalta lähetystyöltäkin sulkeutuivat ovet toistaiseksi. Tanskan kuninkaaksi nousi 827 Godfridin poika Horik I (827–854), joka salli ilmeisesti Ebon aloittaman lähetystyön jatkumisen supistetussa muodossa. Eugenius II nimitti Ansgariuksen tällä välin

Hampurin piispaksi, jonka tehtävänä oli valvoa ja suunnitella Skandinavian lähetystyötä. Pian tämän jälkeen Ansgariukselle avautui yllättäen mahdollisuus lähetystyöhön vielä pohjoisempana, Ruotsissa. Svea-kuninkaalta oli tullut lähetystö frankkihallitsija Ludvig Pyhän luo, pyytäen kristillisten lähetysaarnaaajien lähettämistä.<sup>243</sup> Paavin valtuuttamana Ansgarius vieraili vuosina 829–830 Upplannin keskuksessa Birkassa ja oli näinollen ensimmäinen nimeltä tunnettu paavin valtuuttama lähetystyöntekijä Ruotsin maaperällä. Birkassa häneen suhtauduttiin alussa suopeasti ja hän jäikin sinne puoleksitoista vuodeksi rakennuttaen ensimmäisen tunnetun kirkon Ruotsin maaperällä. Ebon sukulaisten Gauzbertin nimitettiin piispaksi Birkaan.

Vuosina 831–832 piispa Ansgarius teki matkan Roomaan, jossa Gregorius IV otti hänet hyvin vastaan. Ansgariuksella oli keisari Ludvig Pyhän täysi tuki. Adam Bremeniläisen mukaan keisari lähetti Ansgariuksen paavin luo Roomaan nimenomaan hakemaan paavillista tukea ja hyväksyntää Hampurin hiippakunnan aseman ja lähetystyövaltuutuksen vahvistamiseksi.<sup>244</sup> Hampuri korotettiin 15. toukokuuta 834 arkkihiippakunnaksi<sup>245</sup> ja Ansgarius sai samassa yhteydessä paavillisen valtuutuksen toimia paavin legaattina ”ruotsalaisten, tanskalaisten, slaavilaisten sekä muiden pohjoisten alueiden kansojen keskuudessa”. Ansgariukselle annettiin ”Pyhän Pietarin reliikkien ja haudan edessä julkinen valtuutus lähetystyön järjestämiseksi” näiden kansojen keskuudessa.<sup>246</sup> Lähetystyövaltuutusta uusittiin ja vahvistettiin myöhemmin useaan otteeseen paavin vaihtuessa ja uuden paavin astuttua virkaansa.<sup>247</sup> Ansgariuksen lähetystyön menestykset Ruotsissa eivät olisi olleet mahdollisia ilman Tanskan kuninkaan Horik I:n myötävaikutusta. Hän kontrolloi eteläistä Itämeren, jonka halki myös Ansgariuksen yhteydet kulkivat. Tässä vaiheessa muotoutui lopullisesti Pohjois-Saksan ja Skandinavian välinen kiinteä kirkollinen yhteys, jonka varassa Pohjolan lähetystyö ja kirkollinen organisoiminen tapahtui paljolti lähes kolmen vuosisadan ajan. Ludvig Hurskaan kuoltua vuonna 840 Pohjolan lähetystyö joutui vaikeuksiin Ruotsissa. Birkassa leimahti vastarinta ja Gauzbert, jonka Ansgarius oli jättänyt sinne sijaisekseen, joutui pakenemaan. Viikinkien suuri hyökkäys tuhosi Hampurin vuonna 845 ja Ansgarius joutui pakenemaan sieltäkin. Hampuri yhdistettiin tämän seurauksena Bremenin kanssa Bremen-Hampurin arkkihiippakunnaksi, jonka johtoon paavi Nikolaus I asetti Ansgariuksen.<sup>248</sup> Ansgarius kävi

myöhemmin uudelleen Birkassa ja saikin seurakunnan tällä toisella Ruotsin lähetyksmatkallaan elpymään.

#### ANSGARIUKSEN LÄHETYSTYÖ

Ansgariuksen lähetystyössä näkyy runsaasti aikaisemmissa lähetyshankkeissa esiintyneitä elementtejä. Toisaalta ilmeni myös uusia tilanteita, jotka liittyivät ennen kaikkea siihen, että pohjoismainen viikinkiyhteiskunta toimi oman päätöksenteon suhteen toisella, 'demokraattisemmalla' tavalla kuin hierarkkisemmat germaani- ja slaavilaisyhteisöt Itämeren eteläpuolella. Rimbert kertoo Ansgariuksen ostaneen nuorukaisia vapaaksi orjuudesta, jotta heidät voitiin kouluttaa lähetystyöhön:

Hän alkoi ostaa niin tanskalaisten kuin slaavien joukosta nuoria poikia; toisia hän lunasti vankeudesta vapaaksi. Tarkoitukseensa hänellä oli kouluttaa näitä Jumalan palvelukseen.<sup>249</sup>

Tätä menetelmää oli kokeiltu ja toteutettu jo useaan kertaan aikaisemmin, lähtien Gregorius Suuren aloittamasta lähetystyöstä anglosaksien keskuuteen. Lisäksi Ansgarius perusti tanskalaisten keskuuteen lähetykskoulun, johon otettiin toistakymmentä oppilasta:

He (lähetystyöntekijät) tiedustelivat poikia, jotka he ostaisivat ja kouluttaisivat Jumalan palvelukseen... Lyhyen ajan sisällä he perustivat sinne koulun, johon otettiin yli kaksitoista poikaa.<sup>250</sup>

Ansgariuksen toiseen lähetyksmatkaan Ruotsiin liittyy mielenkiintoinen tapahtumakulku, joka kuvaa hyvin paikallista päätöksentekoa sekä suhtautumista lähetystyöhön ja lähetystyöntekijöihin pohjoismaisessa viikinkiyhteiskunnassa. Ansgarius oli saapunut Ruotsiin Tanskan kuninkaan Horikin suosituksen kanssa tarkoituksenaan käynnistää uudelleen lähetystyö. Ruotsin kuningas Olavi otti hänet ystävällisesti vastaan ja ilmaisi halukkuutensa tukea Ansgariuksen hanketta käynnistää lähetystyö uudelleen. Rimbertin mukaan Ruotsin kuningas sanoi kuitenkin päätöksen asiasta kuuluvan kansalle eikä hänelle ja perusteli tätä seuraavasti: aikaisemmin Birkassa olleet lähetystyöntekijät oli karkoitettu kansan kapinan takia eikä kuninkaan käskystä, joten ennen uutta paluutta oli kysyttävä kansan tahtoa:

(aikaisemmat) lähetystyöntekijät, jotka on karkoitettu kansan kapinoinnin, eikä kuninkaan käskyn perusteella. Tämän johdosta minäkään en voi enkä uskalla vahvistaa teidän lähetystönne valtuuksia ennen kuin olen kysynyt kansan tahtoa tästä asiasta.

Kuningas sanoi ottavansa asian esille seuraavassa ting-kokouksessa ja lupasi puhua siellä lähetystyön uudelleen aloittamisen puolesta. Ansgarius oli asiasta hyvin huolissaan. Ting-kokouksen päätös oli kuitenkin myönteinen, joten Birkan seurakunta sai taas luvan toimia ja lähetystyötä voitiin jatkaa.<sup>251</sup>

Rimbert kuvaa yksityiskohtaisesti tämän merkittävän ting-kokouksen kulkua ja siteeraa vanhaa miestä, joka nousi ylös ja puolusti lähetystyön hyväksymistä sillä argumentilla, että

jotkut meistä (ruotsalaista) olivat jo aikaisemmin matkustaneet Dorestadiin, huomanneet siellä kristinuskon hyödyllisyyden ja kääntyneet vapaaehtoisesti.<sup>252</sup>

Rimbertin kuvaama tapahtumakulku kuvastaa laajemminkin pohjoismaisen lähetystyön luonnetta ja sen menestyksen edellytyksiä. Lähetystyön suotuisa eteneminen ei liittynyt ulkoa tulevaan sotilaallis-poliittiseen painostukseen eikä myöskään paikallisen hallitsijan taholta tulevaan pakottamiseen; edellytyksenä oli ting-kokouksen demokraattinen päätös, jota kuninkaankin oli noudatettava. Pohjoismaisessa viikinkiyhteiskunnassa kuninkaan asema oli merkittävästi heikompi kuin frankkien (vrt. Klodovigin kääntyminen) tai anglosaksien (Ethelbert) keskuudessa, joissa kuninkaan kääntymispäätös johti lähes automaattisesti myös kansan kääntymiseen.

Viikinkikuninkaat tai päälliköt eivät voineet suoraan määrätä kääntymistä; päätös oli alistettava ting- tai muiden paikallisten kansankoustien arvioinnille. Vastaavista paikallisista tapahtumakuluista on viitteitä koko pohjoismaisen lähetystyövaiheen aikana, tunnetuimpana tapauksena Islannin ting-kokouksen päätös siirtyä saarivaltakunnassa kristinuskoon vuonna 1000. Tanskassa sen sijaan 800-luvun lähetystyö johti vaikeuksista huolimatta pysyvämpiin tuloksiin ja seurakuntien sekä myöhemmin hiippakuntien perustamiseen. Ansgariusen aloittees-

ta ja kuningas Horik I:n suostumuksella rakennettiin kirkkoja mm. Slesvigiin sekä Hedebyn ja Riben kauppakeskuksiin. Horik II:n tiedetään olleen suorassa yhteydessä paavi Nikolaus I:een ja lähettäneen tälle lahjoja; tämä vuorostaan kiitti ja kehoitti luopumaan epäjumalien palvonnasta.<sup>253</sup> Kristinuskoon Horik II ei koskaan kääntynyt, mutta hän salli silti Ebon aloittaman seurakuntaelämän jatkumisen Tanskassa.

900-luvun puoliväliin asti kristillisen lähetystyön vaikutus eteni kuitenkin vain hyvin hitaasti. Voimakkainta se oli Riben ja Hedebyn kaltaisissa kansainvälisissä kauppakeskuksissa, joissa eli jatkuvasti suuri joukko kristillisiä orjia sekä myös viikinkejä, jotka olivat Englannissa, Irlannissa tai muualla kääntyneet kristinuskoon. Paavillisessa kuuriassa nähtiin epäilemättä myös yhteys Skandinavian kristillistämisen sekä pakanallisten viikinkien ryöstöretkien välillä, joskin suoraan tämän yhteyden tiedostamiseen liittyviä dokumentteja ei ole säilynyt. Epäsuoria päätelmiä voi vetää siitä, että paavit joutuivat useastikin ottamaan kantaa niihin ongelmiin, jotka syntyivät frankkivaltakunnan rannikkoalueilla viikinkihyökkäyksien yhteydessä. Nikolaus I vastasi 860/61 Ranskan Théroutan piispan kyselyyn ja kielsi mm. sellaisten pappien vihkimisen, jotka olivat taistelussa tappaneet pakanallisia viikinkejä; Kristuksen sotilaalla ei ollut lupa taistella maallisen sotilaan tavoin.<sup>254</sup>

Pian Ansgariuksen kuoleman (vuonna 865) jälkeen seurakuntaelämä Birkassa kuihtui; paikallisten ruotsalaisten hallitsijoiden tuki ei ollut riittävä; he eivät pitäneet kristinuskosta saatavaa hyötyä riittävän suurena ja pakanauskonnolla oli tuossa vaiheessa Ruotsissa vankkaa kannatusta. Adam Bremeniläinen kuvaa vielä noin 200 vuotta myöhemmin (1070-luvulla) kirjoitetussa kronikassaan Upsalan suurta, kullattua pakanatemppeleitä ja siellä harjoitettuja uhrimenoja. Kuvauksen todenperäisyyttä on uudemmassa tutkimuksessa kyseenalaistettu, mutta ideaalittyyppisenäkin se osoittaa germaanipakanallisen uskonnon voimakkaasta asemasta vielä 1000-luvun vaihteen Ruotsissa.<sup>255</sup> Ansgarius, Gauzbert ja muut varhaiset Ruotsin lähetystyöntekijät jäivät pitkäksi ajaksi unohduksiin Ruotsissa eikä heidän työlleen ollut suoria jatkajia. Yksittäisiä lähetystyöntekijöitä liikkui tosin alueella jatkossakin, kuten myöhemmät pyhimyslegendat sekä Adam Bremeniläisen tiedot osoittavat. Adam Bremeniläinen kuvaa myös Hampuri-Bremenin virallisempia yrityksiä Ruotsin lähetystyön uudelleen käynnistämiseksi, kuten 930-luvulla, kun Hampurin arkkipiispa Unni teki henkilökohtaisesti



Ruotsiin lähetysmatkan, joka ei kuitenkaan johtanut pysyvämpiin tuloksiin.<sup>256</sup>

Pohjoismaiden ja pohjoismaalaisten kristillistämisen toinen aalto alkoi Länsi-Euroopasta niiden viikinkien keskuudesta, jotka olivat asettautuneet sinne pidemmäksi ajaksi 800-luvulta lähtien. Tästä on selkeitä viitteitä 800-luvun puolivälin jälkeen sekä Englannin että Irlannin viikinkialueilta. Yorkin alueen viikinkihallitsijat haudattiin jo varhain Yorkin katedraaliin ja tämän selkeästi viikinkienemmistöisen alueen viikinkihautojen vähyyttä selitetään sillä, että he kääntyivät aikaisessa vaiheessa kristinuskoon. Irlannin annaaleissa voidaan huomata 800-luvun puolivälissä selvä muutos; siihen asti Irlantiin asettautuneet norjalaiset viikingit nimitettiin lähteissä pakanoiksi, mutta 850-luvulta eteenpäin enää hyvin harvoin.<sup>257</sup> Ranskan Normandian viikinkiasutuksen kristillistämisestä on säilynyt mielenkiintoinen kirje, jonka paavi Johannes X (914–928) lähetti Reimsin piispa Heriveukselle, jonka alaisuuteen viikinkien asuttama alue kuului. Piispa oli ollut jo aikaisemmin hyvin aktiivinen ja kiinnostunut normannien käännyttämisestä, kuten kronikatiedot osoittavat. Vuonna 914 Heriveus oli lähettänyt paaville kirjeen, jossa hän kyseli suhtautumista alueensa kristittyihin (viikinkeihin), jotka olivat vastikään kääntyneet kristinuskoon, mutta pitivät silti vielä kiinni pakanallisista tavoistaan.

Heriveuksen kirje ei ole säilynyt, mutta paavin vastauksesta näkyy hänen käytännönläheinen suhtautumisensa. Hän ilmaisee ilonsa viikinkien kääntymisestä kristinuskoon ja kehoittaa piispaa olemaan ymmärtäväinen vastakääntyneitä kohtaan. Vaikka osa heistä oli kastettu jopa useaan kertaan, he pitivät kuitenkin kiinni pakanallisista tavoistaan tappaen muita kristittyjä ja pappeja. Tästä huolimatta paavi kehoitti piispaa osoittamaan ymmärrystä ja tulkitsemaan alkuvaiheessa kirkollisia määräyksiä väljästi.<sup>258</sup> Skandinavian kristillistäminen eteni samoina vuosikymmeninä vielä selkeämmin omaehtoisesti ja omalla painollaan. Tosin tässäkin taustalla oli, ainakin Tanskassa, Saksasta tuleva painostus tai pikemmin sen ennakoiminen ja torjuminen ottamalla kristillistämisen ohjaket omiin käsiin. Tanskalaiset olivat läheltä seuranneet naapuriansa saksien veristä valloitusta ja kristillistämistä ja päättivät toimia toisin.

POHJOISMAISET HALLITSIJAT JA RAUHANOMAINEN KRISTILLISTÄMINEN  
Ensimmäinen pohjoismainen kuningas, joka kääntyi kristinuskoon, oli Tanskan Harald Sinihammas (kuninkaana 940–986) noin vuonna 960. Legendan mukaan saksalainen pappi Poppo pystyi vakuuttamaan kuninkaan Kristuksen ylivoimasta pitämällä hehkuvaa rautaa kädes-  
sään ilman, että hän olisi kärsinyt tästä vahinkoa – tyypillinen käännys-  
tysihme, joita kerrotaan runsaasti varhaiskeskiajalta. Realipoliittinen  
syy kääntymiseen löytyy valtasuhteiden muuttumisesta, Saksasta tule-  
vasta painostuksesta ja sen torjumisesta. Vuonna 948 pidettyyn Ingel-  
heimin synodiin oli osallistunut kolme piispaa, jotka edustivat tanska-  
laisia Slesvigin, Riben ja Aarhusin hiippakuntia. On kuitenkin epäto-  
dennäköistä, että nämä piispat olisivat koskaan hallinneet hiippakun-  
tiaan, mutta tarkoitus oli selvä: Saksan keisarit ja Hampurin arkkihiip-  
pakunta halusivat näin osoittaa aikomuksensa laajentaa vaikutuspii-  
rejään pohjoiseen.<sup>259</sup> Onkin kuvaavaa, että Adam Bremeniläinen ker-  
too yli sata vuotta myöhemmin kirjoitetussa teoksessaan kuningas  
Haraldin kääntymisen kristinuskoon tapahtuneen sotilaallisen valloi-  
tuksen seurauksena, sen jälkeen kun keisari Otto olisi valloittanut  
Jyllannin ja alistanut tanskalaiset.<sup>260</sup> Tällaista valloitusretkeä ei silloin  
tehty, mutta myöhempi kertomus osoittaa valtasuhteiden merkityksen  
tässä tapahtumakulussa.

Poliittisen ja kirkollisen painostuksen edessa Harald Sinihammas  
katsoi viisaammaksi kääntyä itse kristinuskoon ennen kuin Saksan kei-  
sarit olisivat ryhtyneet toteuttamaan näitä laajentumispyrkimyksiään  
myös sotilaallisesti. Pysyvänä todisteena on vieläkin komea Jellingin rii-  
mukivi, jossa lukee:

Kuningas Harald teetti tämän kiven isänsä Gormin ja äitinsä  
Thyrin muistoksi; hän oli se Harald, joka oli valloittanut koko  
Tanskan ja Norjan sekä tehnyt tanskalaisista kristittyjä<sup>261</sup>

Knut Suuren (1018–1035) Englannin valloitus ja sen seurauksena syn-  
tynyt tanskalais-englantilainen Pohjanmeren valtakunta antoivat lopul-  
lisen sysäyksen kristillistämisen läpiviemiseksi Tanskassa; Knutin myö-  
tävaikutuksella Tanskaan saapui englantilaisia lähetyspiispoja, jotka kil-  
pailivat saksalaisen, Hampuri-Bremenista tulevan lähetystyön kanssa.  
Knut Suuren henkilökohtainen pyhiinvaellus Roomaan sekä osallistu-  
minen keisari Konrad II:n kruunajaisiin Pietarinkirkossa vuonna 1027

ratkaisi nämä ristiriidat saksalaisten hyväksi; Tanskan hiippakunnat jäivät Hampuri-Bremenin alaisuuteen kunnes Tanskaan muodostettiin oma Lundin kirkkoprovinsi, mikä toteutui vasta 1103.<sup>262</sup> Tanskalaisesta viikinkiyhdistyksestä merkittävä osa jäi vielä pitkään pakanalliseksi. Pakanoiden ja kristittyjen rinnakkainelo Tanskassa näkyy hautaustavoissa sekä kristillisten ja pakanallisten symbolien samanaikaisessa käytössä riimukivissä, koruissa ja rakennusten koristelussa.

Norjaan kristilliset vaikutteet tulivat puolestaan vielä hyvin myöhään ennen kaikkea Englannista ja Irlannista, jonne norjalaisilla viikinkeillä oli vuosisatojen ajan ollut tiiviit suhteet. 800-luvun paavien ja karolinkien lähetystyöohjelmien ei tiedetä ulottuneen Norjaan asti, mutta 900-luvun puolivälistä on tietoja englantilaisesta vaikutuksesta, mikä vaikuttaa luonnolliselta; suurin osa Englantiin ja Irlantiin asettautuneista norjalaisista viikingeistä oli tuolloin jo kääntynyt kristinuskoon. Hovirunoilija Snorri Sturlusonin mukaan pakanallinen kuningas Haakon kutsui 950-luvulla Englannista piispan sekä pappeja.<sup>263</sup> Noin vuodelta 975 löytyy englantilaisesta piispanlistasta viitteitä englantilaisen Sigfrid-nimisen piispan lähettämisestä Norjaan.<sup>264</sup> Norjassakin tarvittiin poliittisista syistä kristillistämistä kiinnostunut hallitsija ennen kuin kääntymisprosessi todella lähti käyntiin koko yhteiskunnassa. Maan ensimmäisenä kristillisenä kuninkaana pidetään Olavi Tryggvenpoikaa, joka oli johtanut viikinkien valloitusretkeä Englannissa ja saanut siellä kasteen vuonna 991. Norjan maaseudun kristillistäminen oli pitkä prosessi Olavi Tryggvenpojan sekä ennen kaikkea hänen seuraajansa Olavi Haraldinpojan (1015–1030) aikana. Olavi Haraldinpoika toi Norjaan Englannista lähetyspiispoja, jotka tosin hakivat toiminnalleen pian myös Hampuri-Bremenin arkkipiispan valtuutuksen.<sup>265</sup>

Olavi Haraldinpoika kuoli Stiklestadin taistelussa 29. heinäkuuta 1030. Kyseessä ei ollut kristillisen kuninkaan ja armeijan taistelu pakanoita vastaan, kuten pian kirjoitetussa pyhimyslegendassa esitettiin, vaan pikemmin sisäinen välienselvittely eri ryhmien välillä, joissa kaikissa oli sekä pakanoita että kristittyjä. Olavin pyhimysmainetta uskonmartyyrinä ryhdyttiin rakentamaan heti kuoleman jälkeen ennen kaikkea Nidarosin (nyk. Trondheim) piispan Grimkelin toimesta. Hän antoi määräyksen elämäkerran kirjoittamisesta sekä ihmekertomusten keräämisestä. Paikallisen piispan suorittamaa kanonisointia (pyhimyksi julistamista) pidettiin tässä tapauksessa ilmeisesti riittävänä.<sup>266</sup>

Viitteitä siitä, että Grimkel tai hänen seuraajansa olisivat pyytäneet paa-  
vin siunausta Olavin kultille, ei ole lähteistä löytnyt, vaikka aikakau-  
den paavit (mm. Johannes XIX, Benedictus IX) ottivat omasta aloittees-  
ta tai pyynnöstä kantaa monen pyhimyksen kulttiin.<sup>267</sup> Olavin kulttia  
ja sen vahvaa suosimista paikallisen kirkon puolesta jo alkuvaiheesta  
lähtien täytyy pitää merkittävänä tekijänä norjalaisen rauhanomaisen  
kristillistämisen prosessin loppuunsaattamisessa; pyhimykseksi nostettu  
entinen viikinkipäällikkö ja kristillinen kuningas oli kaikin puoli sopiva  
hahmo taivuttaessa vielä epäroivia norjalaisia siirtymään rauhanomai-  
sesti uuteen uskoon. Norjan kuninkaat Olavi Tryggvenpojasta lähtien  
näivät kristinuskossa etuja omien tavoitteidensa ajamiseen, mutta ai-  
kaisempi sagateksteihin nojaava tulkinta siitä, että he olisivat pakotta-  
neet vastaanhangoittelevat norjalaiset väkivaltaisain menetelmin vastaan-  
ottamaan kristinuskon on uudemmassa tutkimuksessa osoittautunut  
liian kärjistetyksi. Uudemmat arkeologiset tutkimukset Norjassa ovat  
vahvistaneet kuvaa rauhanomaisesta ja eripituisten siirtymäkausien  
kautta tapahtuvasta kristillistämisestä. Kirkon lähetystyö ja Norjan ku-  
ninkaiden pyrkimykset maan eri osien poliittiseksi yhdistämiseksi oman  
valtansa alle olivat rinnakkaisia prosesseja, jotka liittyivät toisiinsa, mut-  
ta eivät olleet toisilleen alistaisia.<sup>268</sup>

Islanti asutettiin 870-luvulta alkaen tuolloin vielä selkeästi pakanalli-  
sesta Norjasta käsin. Saagoissa ja muissa lähteissä on tosin viitteitä irlan-  
tilaisten munkkien läsnäolosta saarella viikinkiasutuksen alkuvaiheissa,  
mutta kristillistämisen suhteen tällä ilmeisesti ei ollut pysyviä vaikutuk-  
sia. Islanti säilyi pakanallisena koko 900-luvun.<sup>269</sup> Ensimmäiset vaikutteet  
tulivat muualla Euroopassa kristityiksi kääntyneiden islantilaisten päälli-  
köiden mukana, jotka olivat palanneet kotimaahansa. Näiden suojeluk-  
sessa toiminut saksalaissyntyinen lähetyspiispa Frederik karkoitettiin tosin  
Islannista 986. Pysyvämpiä tuloksia saavuttivat Norjan kuninkaan Ola-  
vi Tryggvenpojan lähetit. Thorvald-niminen islantilainen oli kääntynyt  
Saksissa kristityksi ja meni Norjan kuninkaan toimeksiannosta takaisin  
Islantiin saarnamaan kristinuskoa. Aluksi islantilaiset suhtautuivat kui-  
tenkin epäilevästi ja Thorvaldin oli taas lähdettävä maasta.

Olavi Tryggvenpojan lähetettyä saarelle uusia lähetystyöntekijöitä  
islantilaisten päälliköiden parlamentti Alting päätti vuonna 1000 ottaa  
heidät vastaan ja kuunnella argumentteja uuden uskon eduista. Pitkäl-  
listen neuvottelujen jälkeen islantilaiset päätyivät kompromissiin ja kris-

tinuskon vastaanottamiseen tietyin ehdoin – maailman ensimmäinen demokraattinen päätös kristinuskoon siirtymisestä. Islantilaiset antoivat kastaa itsensä ilman vastarintaa, mutta ting-päätöksen mukaisesti pakannaisia tapoja sallittiin vielä pitkään, kuten viikinkijumalien yksityistä palvelusta, sairaiden vastasyntyneiden heitteillejättöä tai hevoslihan syöntiä. Papiston selibaattivaatimusta ei saatu Islannissa toteutettua uskonpuhdistukseen mennessä. Ensimmäisen piispan islantilaiset saivat vasta 1000-luvun puolivälissä, kun Isleif matkusti Roomaan, missä Islannin kirkon organisaatio vahvistettiin. Paluumatkalla Hampurin kautta arkkipiispa Adalbert, joka oli silloin vielä vastuussa koko Pohjo-lan kirkkoprovinsista, vihki hänet piispaksi. Islanti jaettiin pian kah-teen hiippakuntaan, Skalholtiin ja Holariin.<sup>270</sup>

Kristillisen kirkon vaiheet Ruotsissa ovat Ansgariuksen lähdön jäl-keen hämärän peitossa eikä uudempi arkeologinenkaan tutkimus ole pystynyt selvittämään kuvaa. Adam Bremeniläisen mukaan Hampuri-Bremenistä tullut piispa Unni olisi yrittänyt elvyttää Ansgariuksen jättämää perintöä ja kuollut Birkassa vuonna 936.<sup>271</sup> Tämä jää kuitenkin yksittäiseksi episodiksi ja säilyneiden kirjallisten lähteiden tai arkeo-logisten löydösten perusteella piispa Unnin tai muiden lähetysaarnaa-jien toiminnasta Ruotsissa ei ole selkeitä todisteita – tosin hänen on väi-tetty käyneen jopa Ahvenanmaalla ja tehneen siellä lähetystyötä. Ruotsi määriteltiin joka tapauksessa koko 900-luvun siihen lähetystyön toi-mintakenttään, jonka paavi oli määrännyt Hampuri-Bremenin arkki-piispoille; Hampuri-Bremenin lähetystyövaltuutuksia Tanskaan, Ruot-siin ja viereisille slaavilaisille alueille vahvistettiin yleensä uuden arkki-piispan valinnan sekä usein myös paavin vaihtumisen yhteydessä. Näi-nollen voidaan kaikella todennäköisyydellä olettaa, että yksittäisiä pap-peja ja munkkeja lähetettiin paaviuden pimeimpinäkin kausina silloin tällöin pohjoiseen ja että jonkinlaisia tietoja kristinuskon tilanteesta Ruotsissa kantautui myös noina aikoina Roomaan saakka.

Eriilaisten myöhemmin kirjoitettujen legendojen sekä muiden tietoi-ten mukaan Ruotsissa vaikutti 900- ja 1000-luvulla useita nimeltä mai-nittuja ja nimettömiä uskonlähettejä, jotka kärsivät marttyyrikuoleman. Adam Bremeniläinen kertoo kronikassaan Ericus nimisestä miehestä, joka kärsi marttyyrikuoleman Mälaren-järven pohjoispuolella. 1200-lu-vun alussa kirjoitetussa Botvidin legendassa kerrotaan lisäksi tämän Erikin olleen munkki.<sup>272</sup> Saksan ohella toinen suunta, josta 900-luvulla

tuli kristillisiä vaikutteita Ruotsiin, oli Englanti, jonne Norjan ja Ruotsin länsiosan viikingeillä oli sukupolvien ajan ollut tiiviit suhteet. Ruotsin vanhimmassa liturgisessa kerrostumassa on selkeitä englantilaisia vaikutteita. Ruotsin ensimmäiset pyhimykset Eskil ja David – joita koskevat kertomukset ovat tosin paljon myöhäisemmältä ajalta – ovat englantilaisia ja ensimmäinen Ruotsissa syntynyt pyhimys Botvid kastettiin Englannissa. Adam Bremeniläinen puhuu Wolfredus-nimisestä englantilaisesta, joka olisi tullut pelkän ”jumalan rakkauden tähden Ruotsiin saarnaamaan pakanoilte jumalan sanaa”.<sup>273</sup>

Kristinuskoon siirtyminen tapahtui ilmeisesti (nykyisen) Ruotsin maaperällä hyvinkin hitaasti ja vaiheittain ja varsinkin Ruotsin vanha poliittinen ja samalla uskonnollinen keskuspaikka Upsala näyttää vielä pitkään pitäneen kiinni pakanallisesta uskostaan. Osoituksena tästä voi pitää kronikoitsija Adam Bremeniläisen kuuluisaa kuvausta kultakettingeillä koristellusta, isosta pakanallisesta temppelistä Upsalassa vielä niinkin myöhään kuin 1070-luvulla. Kuvaus ei tosin saa tukea mistään muusta kirjallisesta lähteestä eikä myöskään arkeologisista kaivauksista Upsalan vanhimman kirkon alueelta. Uudemmassa tutkimuksessa onkin kyseenalaistettu Adam Bremeniläisen antama kuva ja tulkittu sen johtuvan enemmän kirkkopoliittisista vastakkainasetteluista kuin vahvan pakanallisuuden todellisesta säilymisestä 1000-luvun toiselle puoliskolle saakka.<sup>274</sup> Selvää kuitenkin on, että kristinuskoon siirtymisessä oli Ruotsin alueella suuria alueellisia eroja ja että kristinuskon ja pakanallisuuden rinnakkaineloa esiintyi pitkinä ajanjaksoina. Ruotsin ensimmäisenä kristinuskoon kääntyneenä ruotsalaisena kuninkaana pidetään vasta Olavi Sylikuningasta (Skötkonung), jonka alaisuudessa perustettiin vuonna 1010 Skaran hiippakunta. Tosin nykyisen Ruotsin maaperälle kirkon organisaatio juurtui jo aikaisemmin; Tanskalle läpi keskiajan kuuluneessa Skånessa ensimmäinen kirkko rakennettiin noin vuonna 990. Mitkään Ruotsia koskevat lähteet eivät todista sen puolesta, että siirtyminen kristinuskoon olisi tapahtunut väkivaltaisen miekkälähetysten kautta, minkä ovat vahvistaneet uudemmat laajat tutkimushankkeet Ruotsissa.<sup>275</sup>

#### IDÄN JA LÄNNEN RAJAMAILLA: MÄÄRI JA BULGARIA

Skandinavian ohella toinen 800-luvun merkittävä eurooppalaisen lähestyksen rintama, jolla paikallisten hallitsijoiden rooli ja yhteistyö paa-

vien kanssa oli alusta lähtien merkittävä, sijaitsi idässä, slaavilaisten kansojen keskuudessa Tonavan ja sen sivujokien varrella. Kaarle Suuren tuhottua avaarien valtakunnan sen jättämään valtopoliittiseen tyhjiöön syntyi slaavilainen Suur-Määrin valtakunta, joka ulottui nykyisen Tsekin ja Slovakian alueelta Unkariin asti.<sup>276</sup> Paavitkin osallistuivat jo varhaisessa vaiheessa aktiivisesti slaavilaisten kansojen kristillistämiseen. Gregorius IV nimitti vuonna 832 Hampurin arkkipiispan Ansgariuksen paavilliseksi legaatiksi, jonka tehtäväalueeksi määriteltiin Skandinavian ohella myös 'slaavien maa'.<sup>277</sup> Paavillisen lähetystyöstrategian tarkoituksena oli ilmeisesti ryhtyä Hampurista käsin käännytystyöhön paitsi Skandinaviaan myös itään ja etelään päin, Itämeren rannikkoalueille ja Puolaan sekä Böömiin ja Määriin (nykyisten Tsekin ja Slovakian alueet) saakka. Tässä yhteydessä on muistettava, että pakanallisten slaavilaisten kansojen asuinalueet alkoivat silloin lähes välittömästi Hampurista itään. Koko itäisen Saksan (entisen DDR:n) alue Elbe-joesta itään oli silloin slaavilaisten tai balttilaisten kansojen asutamaa ja saksalainen asutus työntyi näille alueille vasta huomattavasti myöhemmin. Historiallinen 'Preussi' on lähes kokonaisuudessaan vanhaa slaavilaista ja balttilaista asuinalueita, jonne saksalaiset tulivat vasta 1000-luvun jälkeen.

Kirkkokin kiinnostui jo varhain tästä laajasta vyöhykkeestä, mutta Hampurin sijainti eturintamassa oli liian haavoittuvainen ja eristäytynyt laajan slaavilaismission toteuttamiseksi. Viikinkien hyökkäykset olivat jatkuvana uhkana ja Skandinaviankin lähetystyön ylläpitämisessä Hampurista käsin oli suuria vaikeuksia 800-luvun puolivälissä. Lähetystyöhön Itämeren sekä Keski-Euroopan slaavien keskuudessa ei riittänyt silloin voimavaroja ja sen käynnistämiseen voitiin ryhtyä vasta sata vuotta myöhemmin. Lähetystyö Keski-Euroopan slaavien keskuudessa käynnistyi Hampurin sijasta etelämpänä sijaitsevista lähetyshiippakunnista käsin. Määrin sekä ennen kaikkea Bulgarian lähetystyössä paavit joutuivat ensimmäisen kerran kilpailemaan tilanteeseen idästä, Konstantinopolista tulevan kristillisen lähetystyön kanssa. Näin alkoi samalla paavillisen lähetystyön perinne 'idän ja lännen rajamailla' jatkuen myöhemmin Unkarissa, Puolassa, Baltiassa ja lopulta Suomessa.

Ensimmäisistä Määriin suuntautuvista, Salzburgin arkkihiippakunnasta johdetuista lähetystyöryityksistä kerrotaan 820-luvun lopussa. Salzburgin arkkipiispan Adalramin kerrotaan vihkineen 827/28 kirkon

Nitrassa. Määriläinen ruhtinas Pribina sai valtakamppailussa tukea frankeilta ja antoi vuonna 833 kasta itsensä Ludvig Saksalaisen hovissa. Pribina vannoi uskollisuuttaan frankeille ja päästi Salzburgista tulleet uskonlähetit maahan. Kyse oli ilmeisesti karolinkien sekä heidän alaisuudessaan toimivien saksalaisten piispojen käynnistämästä hankkeesta, tavoitteena Böömin ja Määrin alueen valtaaminen ja liittäminen karolinkivaltakuntaan viereisestä Baierista käsin. Lähetystyö palveli valtapoliittista laajenemista ja oli alistettu sille, jatkaen näin Kaarle Suuren valloituspolitiikan periaatteita. Paavien osuudesta tähän Määrin alueen ensimmäisiin lähetystyörytysiin ei ole viitteitä.<sup>278</sup>

Ludvig Saksalainen asetti vuonna 846 Rastislavin Määrin kristilliseksi hallitsijaksi. Tämä pyrki kuitenkin jo pian irtaantumaan Saksan valtakunnan ja saksalaisten hiippakuntien vaikutusvallasta. Luodakseen vastapainon läntiselle vaikutukselle Rastislav kääntyi Konstantinopolin patriarkan puoleen pyytäen sieltä lähetystyöntekijöitä Määrin valtakunnan kristillistämisen tehostamiseksi. Vuonna 863 Kreikan Salonikista kotoisin olevat veljekset Kyrillos ja Methodius saapuivat alueelle ja saavuttivat nopeasti merkittäviä tuloksia; he hallitsivat slaavien kielen ja käänsivät kirkollisen liturgian slaaviksi. He loivat tässä yhteydessä slaavilaisten kansojen kirjakielen perustan ja kehittivät samalla myös ns. kyrilliset aakkoset. Määrin ruhtinas Rastislav joutui kuitenkin jo pian alistumaan Ludvig Saksalaiselle ja päästämään 864 uudelleen Baierista tulevia lähetystyöntekijöitä maahan. Kyrillos ja Methodius saivat toistaiseksi jäädä, mutta joutuivat toimimaan baierilaisten alaisuudessa, jotka suhtautuivat hyvin kriittisesti slaavin kielen käyttöön liturgiassa.


Kyrillos ja Methodius olivat vuonna 860 aloittaneet lähetystyönsä khasaarien keskuudessa, jotka asuttivat silloin Krimin niemimaata. Krimin lähetystyönsä yhteydessä he olivat kertomuksen mukaan löytäneet Pietarin toisen seuraajan paavi Clemensin jäännöksiä. Clemens kuuluu ensimmäisiin Rooman piispoihin, jonka suhteen ei tiedetä oikeastaan muuta varmaa kuin, että hän oli vuonna 96 laatimassa kirjelmää Korintoksen seurakunnalle. Tekstiä pidettiin niin merkittävänä, että se oli vähällä tulla sisällytetyksi Uuden Testamentin kirjoitusten joukkoon. 300-luvulla muotoutuneen legendan mukaan keisari Trajanus olisi karkoittanut Clemensin Krimille, missä hän olisi tehnyt lähetystyötä ja kärsinyt marttyyrikuoleman; hänet olisi heitetty mereen ankkuri kaulassa. Kertomuksen todenperäisyydestä ei ole löytynyt minkäänlaisia todistei-



ta, mutta siihen uskottiin varhaiskeskiajalla hyvin laajasti. Kun paavi Nikolaus I (24.4.858–13.11.867) kutsui veljekset vuonna 867 Roomaan, nämä ottivat Clemensin pyhänjäännökset mukaansa ja toivat ne Roomaan, missä Nikolauksen kuoleman jälkeen uudeksi paaviksi valittu Hadrianus II (867–872) otti ne juhlallisesti vastaan. Pyhänjäännökset tuotiin San Clementen kirkkoon. Seuraavana vuonna Kyrillos kuoli Roomassa ja hänet haudattiin samaan kirkkoon.<sup>279</sup>

Kehityskulku on monessa suhteessa hyvin mielenkiintoinen ja osoittaa paavien noudattaneen lähetystyössä tietoisesti eri linjaa kuin frankkihallsijoiden alaisuudessa toiminut Salzburgin arkkipiispa. Hadrianus II ei pelkästään ottanut slaavien kirjakielen ja liturgian kehittäjät ystävällisesti vastaan Roomassa, vaan nimitti Methodiuksen Määrin ja Pannonian (Sirmiumin) arkkipiispaksi sekä samalla myös pysyväksi paavin edustajaksi näille alueille, ts. hänelle annettiin valtuutus toimia ja päättää itsenäisesti paavin nimissä. Johannes VIII (872–882) jatkoi edeltäjänsä linjaa ja kävi kirjeenvaihtoa Methodiuksen kanssa.<sup>280</sup> Svatopluk, joka oli noussut Rastislavin kuoleman jälkeen vuonna 870 Määrin hallitsijaksi, joutui kuitenkin erimielisyyksiin Methodiuksen kanssa ja suosi jälleen saksalais-baierilaista lähetystyötä. Methodius vangittiin baierilaisten toimesta, mutta vapautettiin 873 paavi Johannes VIII:n (872–882) vaatimuksesta. Paavi vahvisti 880 Methodiuksen oikeutta käyttää alueellaan slaavinkielistä liturgiaa.<sup>281</sup> Kolme paavia peräkkäin (Nikolaus I, Hadrianus II, Johannes VIII) olivat näin johdonmukaisesti suosineet ja tukeneet Konstantinopolista käynnistettyä lähetyshanketta slaavien keskuudessa. Paavit olivat lisäksi sallineet slaavinkielisen liturgian käyttöönottoa ja puolustaneet sitä jopa baierilais-frankkilaisia lähetystyöntekijöitä vastaan, jotka vaativat siirtymistä latinankieliseen liturgiaan.

Methodiuksen kuoltua 6 huhtikuuta 885 uusi paavi Stephanus V:s (885–891) muutti kuitenkin saksalaisten painostuksesta suhtautumistaan, määräsi Methodiuksen seuraajakseen valitseman Goradzin tulemaan Roomaan, kielsi tältä slaavinkielisen liturgian käytön ja asetti piispaksi saksalaisen Wichingin. Methodiuksen kannattajat pakenivat tämän seurauksena itään ja jatkoivat Bulgariassa slaavinkielisen liturgian kehittämistä yhteistyössä Konstantinopolin kanssa. Taipuessaan saksalaisten vaatimuksiin paavi oli näin menettänyt loistavan tilaisuuden laajentaa vaikutustaan kauemmas itään päin Konstantinopolin kustannuksella. Määri säilyi kuitenkin läheisessä yhteydessä paaviin, joka lähetti



Freskomaalaus Rooman San Clementen kirkosta: Kyrillos ja Methodius tuovat vuonna 862 Clemensin pyhänjäänökset Roomaan

sinne jatkossakin legaattejaan järjestämään kirkollisia oloja – mm. Johannes IX:n (898–900) toimeksiannosta. Määristä käsin hallittiin tuohon aikaan myös Böömiä, jonne hajanaiset kristilliset vaikutteet olivat tulleet jo hyvin varhain läheisiltä Baierin ja Itävallan alueilta. Suur-Määrin valtakunnan alaisuudessa Böömi pystyi säilyttämään autonomisen asemansa. Kyrilloksen ja Methodiuksen slaavilaismission vaikutus ulottui 800-luvun lopussa myös Böömiin. Premyslidien suvun ensimmäinen ruhtinas Borivoj I antoi kasta itsensä ja rakennutti ilm. 880-luvulla Neitsyt Marialle pyhitetyn kirkon Prahan linnavuorelle.<sup>282</sup>

Pakanallisten unkarilaisten valloitukset tuhosivat kuitenkin vuonna 906 kristillisen Määrin valtakunnan ja lopettivat tai hidastivat merkittävästi Määriin ja Unkarin alueen kristillistämismisprosessia sekä seurakuntaverkoston rakentamista.<sup>283</sup> Böömin alueen kirkolliset ja poliittiset yhte-

ydet Konstantinopoliin heikkenivät ratkaisevasti. Slaavilais-bysanttilainen liturgia jäi muutamiin Böömin alueen luostareihin vielä sydänkeskiajalle saakka elämään, mutta Böömin kirkkopoliittinen orientoituminen Saksaan ja Roomaan oli peruuttamatonta. Böömin kansallispühimykseksi nousikin premyslidien sukuun kuuluva ruhtinas Vaclav (Wenzel). Myöhemmin muodostuneen legendan mukaan hänet murhattiin vuonna 935 taistelussa pakanoita vastaan. Tapahtumakulku liittyi todellisuudessa sisäiseen poliittiseen valtapeliin; kristinuskohan oli juurtunut Böömin alueelle jo huomattavasti aikaisemmin. Vaclav oli etsinyt poliittista tukea Saksan kuninkailta määräämällä mm. Prahan linnan kirkon suojeluspühimykseksi Vituksen. Vitus on Sisiliasta kotoisin oleva myöhäisantiikin marttyyri, jonka kultti oli levinnyt 800-luvun alkupuolella Saksaan, missä karolinkien suosima Corveyn luostari sai Vituksen pyhäinjäännöksiä. Corveysta ruhtinas Vaclav sai vuonna 929 Vituksen käden jonka hän sijoitti uuteen, Vitukselle pyhitettyyn kirkkoon (myöhempi Vituksen tuomiokirkko) Prahan linnanmäellä.<sup>284</sup>

Pakanallinen, slaavien asuttama Bulgaria kuului 800-luvun puolivälissä Balkanin alueen merkittävimpiin valtioihin, joka oli pitkään yrittänyt vastustaa Bysantin valtakunnan laajentumispyrkimyksiä. Bysantin keisari Mikael III:n (842–867) lähettämä armeija oli saavuttanut ratkaisevan voiton bulgarialaisista, minkä seurauksena Bulgarian hallitsija khaani Boris antoi kastaa itsensä vuonna 865. Boris I (852–889) ajoi myös kansansa kristillistämistä, mutta yritti samalla tavalla kuin Määrin ruhtinas säilyttää kirkollis-poliittisen riippumattomuutensa. Niinpä hän kääntyi paavi Nikolaus I:n (858–867) puoleen ja pyysi tätä lähettämään Roomasta 'lähetystyöntekijöitä sekä kirjoja'.<sup>285</sup> Alkuvaiheet sujuivatkin paavin kannalta suotuisissa merkeissä ja Rooman vaikutuksen pysyvä laajeneminen Bysantin läheisyyteen oli näköpiirissä.

Boris toimitti tässä yhteydessä paaville myös listan kristinuskoa, moraalialia ja kirkon oikeutta sekä organisaatiota koskevia kysymyksiä, johon Nikolaus vastasi pitkällä, 106 eri kohtaa sisältävällä kirjoitelmallalla. Siinä otettiin kantaa mm. messujen ja rukousten järjestämiseen, liturgiaan ja paaston ajankohtiin sekä lisäksi hyvin yksityiskohtaisesti myös yhteiskunnallisiin ja arkipäivän asioihin, kuten avioliittoon, seksuaalimoraaliin, eri rikosten tuomitsemiseen, pyhäpäivien pitämiseen tai metsästyksen kieltoon pääsiäisen aikana. Perheolojen ja avioliiton suhteen mielenkiintoista on paavin selkeä vapaan tahdon korostaminen avioliiton pe-

rustana; aikaisempi – usein vastoin (naisen) tahtoa – tapahtunut seksuaalinen kanssakäyminen ei kelvannut oikeudelliseksi perustaksi: ”avioliitto muodostuu tahdon, ei yhdynnän kautta” kuului paavin muotoilu. Merkittävä myönnytys oli lisäksi, että vaimon kuoleman jälkeen sallittiin uusi avioliitto.<sup>286</sup> Lähetystyön menetelmien suhteen merkittävää oli myös Nikolaus I:n yksiselitteisesti ilmaiseva kielto käyttää väkivaltaa pakanoita kohtaan. Pakanoita kehoitettiin ottamaan vastaan oikea uskonto ja heitä tuli siihen ’kehoittaa järjellä eikä voimakeinoin’. Pakkokeinoja ei saanut käyttää, vaan suostuttelu oli ainoa sallittu keino.<sup>287</sup>

Lähetyspiispaksi Bulgariaan nimitettiin Formosus, joka toimi jo sitä ennen Porton hiippakunnan piispana. Konstantinopolin patriarkka Photius, jonka toimesta itäinen lähetystyö Bulgariassa oli päässyt jo hyvään alkuun, ei katsonut tätä hyvällä silmällä ja protestoi paavin toimia vastaan. Bulgarian kuningas Boris I pyrki sitävastoin vahvistamaan Bulgarian poliittis-kirkollista autonomiaa ja pyysi paavia nimittämään Formosuksen Bulgarian arkkipiispaksi. Sekä Nikolaus I että Hadrianus II kieltäytyivät kuitenkin tästä, vedoten kirkollisoikeuden periaatteeseen, jonka mukaan vihitty piispa ei saanut siirtää piispanistuintaan muualle. Argumentointi perustui sinänsä johdonmukaiseen kanonisen oikeuden tulkintaan, mutta toisaalta voi katsoa paavien menettäneen tällä tiukan ’laillisella’ tulkinnallaan ainutlaatuisen tilaisuuden laajentaa vaikutusvaltaansa merkittävästi itään päin. Bulgaria joutui ennen pitkää täysin Konstantinopolin vaikutuksen alaiseksi ja oli näinollen ensimmäinen paavillisen lähetystyön kohteena ollut menetetty alue.<sup>288</sup> Bulgarian kirkollisen organisaation rakentaja Formosus nousi itse paavinistuimelle vuonna 891 ja oli näin ollen ensimmäinen paavi, joka oli toiminut ennen valintaansa henkilökohtaisesti lähetystyössä. Hän suosikin paaviutensa aikana lähetystyötä ja kristillisen kirkon vahvistamista Pohjois-Englannin sekä Pohjois-Saksan rajaseuduilla puuttuen mm. 893 Skandinavian kanalta hyvin tärkeän Hampuri-Bremenin arkkipiispan valintaan.<sup>289</sup>

Sekä Määrissä että Bulgariassa 800-luvun loppupuolen hallitsijat kääntyivät paavin puoleen ja pyysivät tätä organisoimaan lähetystyön. Hallitsijat näkivät suoraan Roomasta tulevassa ja sieltä johdetussa lähetystyössä takeen oman alueen poliittisen riippumattomuuden säilyttämiseksi viereisten valtojen ylivalta-yrityksiä vastaan. Määrissä uhkana oli frankkivaltakunta, joka yritti laajentua viereisestä Baierista itään päin, Bulgariassa taas Bysantin valtakunta. Kummassakin tapauksessa

paavit suhtautuivat alussa hyvinkin suopeasti heille esitettyihin pyyntöihin ja pystyivät joustavalla toiminnallaan laajentamaan lyhyessä ajassa merkittävästi vaikutusvaltansa itään päin. Ulkopuolinen painostus (Määrin tapauksessa) tai tiukan legalistinen tulkinta (Bulgarian lähetystyössä) johtivat kuitenkin näiden tilaisuuksien menettämiseen.

#### ITÄISEN EUROOPAN OMAEHTOINEN KRISTILLISTYMINEN

Saksan keisarien ja paavien yhteistyön myötä eurooppalainen lähetystyö astui uuteen vaiheeseen. Saksan keisarit tarvitsivat paavien arvovaltan oman politiikkansa tueksi, mistä ne korvauksena vapauttivat paavit roomalaisten sukujen mielivallasta. Paavien arvovaltaa tarvittiin ennen kaikkea kristinuskon ja samalla Saksan keisarien valtapiiriin levittämisessä itään päin. Itä-Euroopan alueen kristillistäminen etenikin merkittävästi 900-luvun toisella puoliskolla ja uuden vuosituhannen alussa. Merkittävä edellytys lähetystyön onnistumiselle koko itäisen Euroopan alueella oli unkarilaisvaaran eliminoiminen. Pakanalliset unkarilaiset olivat tunkeutuneet 890-luvun alussa nykyisen Unkarin alueelle ja hävittivät sieltä samalla myös kristinuskon, joka ulottui ajassa taaksepäin myöhäisantiikin Rooman valtakunnan Pannonian provinssiin. Unkarilaisten laajat ryöstöretket koko Euroopassa tekivät heistä pelätyn vihollisen, jonka kristillistäminen nähtiin tärkeänä tavoitteena. Hävitettyään ajanjaksolla 900–920 laajoja alueita Etelä-Saksassa, Ranskassa sekä nykyisen Sveitsin alueella unkarilaiset suuntasivat 930- ja 940-luvulla hävitysretkensä myös Italiaan ja pääsivät 940 Roomaan asti. Vasta Otto Suuren voitto unkarilaisista Lechfeldin taistelussa vuonna 955 katkaisi heidän sotilaallisen selkärankansa ja loi edellytykset Saksan keisarien ja paavin lähetystyön onnistumiselle koko itäisessä Euroopassa.<sup>290</sup>

Unkarin kristillistämisessä kyse ei ollut kuitenkaan 'neitseellisestä' lähetystyöstä pakanoiden keskuudessa, vaan pikemmin kilpailuasetelmasta itäisen, bysanttilaisen lähetystyön kanssa. Kaksi unkarilaista ruhtinasta Bulcsu ja Gyula olivat nimittäin jo 948 ja 953 saaneet kasteensa Konstantinopolissa ja 940–/950-lukujen vaihteessa Konstantinopolin patriarkka oli asettanut Hierotheos-nimisen piispan eteläistä, ruhtinas Gyulan hallitsemaa Unkarin osaa varten. Unkarilaisten pyrkimys itseensä kirkolliseen asemaan voidaan nähdä heidän paaville lähettämässään pyynnössä piispan lähettämiseksi. Johannes XII oli kuitenkin tuolloin joutunut epäsuosioon keisari Otto I:n silmissä, ja tämän miehet

vangituttivat lähetyspiispan.<sup>291</sup> Paavien ja Otto I:n yhteistyö 940-luvun lopussa näkyi uusien hiippakuntien perustamisena pohjoisten alueiden slaaveja varten. Hampurin arkkihiippakunnan alaisuuteen muodostetun Stargard-Oldenburgin lisäksi perustettiin 948 myös Havelburg-Brandenburgin hiippakunta Mainzin arkkihiippakunnan alaisuuteen.<sup>292</sup> Paavillisen tuen merkitys Saksan keisarin valtopoliittiselle asemalle näkyy jo välittömästi Otto I:n keisariksi kruunaamisen yhteydessä; uuden keisarin vielä oleskellessa Roomassa Johannes XII antoi 12. helmikuuta 962 Otolle sekä hänen seuraajilleen oikeuden perustaa lähetystyön tarpeiden mukaan hiippakuntia slaavilaiselle alueelle.<sup>293</sup>

Otto I:n lempihankkeisiin kuului Magdeburgin hiippakunnan kottaminen arkkihiippakunnaksi. Aikaisemmat yritykset olivat kilpistyneet vanhempien Mainzin ja Halberstadtin arkkihiippakuntien piispojen vastustukseen, mutta paavi Johannes XIII hyväksyi perustamisen vuonna 967 näiden vastustuksesta huolimatta; päätös vahvistettiin lisäksi vuonna 968 pidetyssä Ravennan synodissa. Piispa Adalbert nimettiin samassa yhteydessä myös metropoliitaksi. Lähetystyön kannalta hyvin kiinnostava on täsmennys, jonka mukaan Adalbertin valtuutus koski ”sekä kristinuskoon kääntyneitä että käännytettäviä”. Magdeburgin alaisuuteen asetettiin useita pohjoisslaavilaisen lähetystyön kannalta keskeisiä hiippakuntia. Magdeburgin arkkihiippakunta sai primaattiaseman kaikkiin Reinin idänpuolisiin kirkkoihin Saksan alueella ja nostettiin samanarvoiseksi vanhojen, myöhäisantiikilta periytyvien Mainzin, Kölnin ja Trierin arkkihiippakuntien kanssa.<sup>294</sup>

Pohjoisen Puolan piastien hallitsijasuvun ruhtinas Mieszko (960–992) oli joutunut tunnustamaan vuonna 963 keisari Otton ylivallan feodaaliherrana. Hänen päätöksessään antaa kastaa itsensä vuonna 966 on nähty pyrkimys säilyttää osa määräysvallasta omissa käsissä; kasteen hän otti vastaan vapaaehtoisesti, ei keisarin pakottamana. Puolan onnistui myös kirkkopoliittisesti jättäytyä Magdeburgin arkkipiispan ja Saksan kirkon suoran vaikutuksen ulkopuolelle. Vuonna 968 Poznaniin perustettiin ensimmäinen itsenäisen aseman omaava piispanistuin Puolan lähetystyötä varten. Paavit saivat täten suoraa, Saksan keisarista riippumatonta vaikutusvaltaa muotoutumisvaiheessa olevaan Puolan kuningaskuntaan.<sup>295</sup> Puolan kirkon itsenäinen, Saksasta riippumaton ja suoraan Rooman paaville alistainen asema oli hyvin hyödyllinen Brandenburgin ja Mecklenburgin alueen slaavien suuressa kapinassa 980-luvul-

la; Poznanin piispa ei joutunut hyökkäysten kohteeksi ja säilytti asemansa. Itsenäinen, alueen omien hallitsijoiden tukema ja suoraan paaville alisteinen kirkko johti tässäkin tapauksessa huomattavasti parempiin tuloksiin kuin ulkoisen sotilaallisen voiman avulla pystytetty kirkollinen organisaatio. Paavien tuki itsenäisten paikalliskirkkojen perustamiselle Itä- ja Pohjois-Euroopassa osoittautui lähes kaikissa tapauksissa viisaaksi politiikaksi. Puolan hallitsijan pyrkimys riippumattomuuteen ilmenee selkeästi Mieszkon viimeisen elinvuoden päätöksessä: vuonna 991 hän testamenttasi koko valtakuntansa Pyhän Pietarin ja paavi Johannes XV alaisuuteen.<sup>296</sup> Paaviuden heikko valtopoliittinen asema tuohon aikaan – roomalaisukujen ja Saksan keisarien puristuksessa – ei tue käsitystä siitä, että päätös olisi perustunut Johannes XV:n aloitteeseen tai kuurian aktiiviseen politiikkaan Puolassa ja slaavilaisalueilla, pikemmin siinä on nähtävä osoitus paaviusinstituution suuresta arvovallasta reuna-alueilla, riippumatta yksittäisten paavien asemasta ja vaikutusvallasta.

Böömissä premyslidiruhtinas Boleslav II (967–999) yritti samalla tavalla kuin Mieszko Puolassa varmistaa Böömin poliittista riippumattomuuttaan luomalla suorat suhteet Roomaan ja pyytämällä paavilta hiippakunnan perustamista valtakunnan keskukseen. Prahan hiippakunta perustettiin vuonna 973 ja paavi Benedikt VII nimitti sen ensimmäiseksi piispaksi saksilaisen Thietmarin, joka hallitsi myös slaavien kielä. Praha säilyi kuitenkin kirkollisesti vielä pitkään Mainzin alaisuudessa. Prahan toinen piispa, slaavilaisyntyinen Adalbert (Vojtech) joutui epäsuosioon premyslidihallitsijan silmissä ja päätti lähteä lähetystyöhön pakanallisten preussien luo Itämeren rannikolle, missä hän kärsi marttyrikuoleman vuonna 997.<sup>297</sup>

Hieman ennen ja jälkeen vuosituhatosen vaihtumista itäisen Euroopan kristillistämisen prosessissa tapahtui useita merkittäviä käännteitä, joissa näkyi nuoren keisarin Otto III:n sekä hänen entisen neuvonantajansa, paaviksi valitun Sylvester II:n (999–1003) yhteistyön tulosta. Böömissä kristillinen kirkko oli jo aikaisemmin vakiinnuttanut asemansa ja Puola ja Unkari sidottiin nyt Euroopan johtavien hallitsijoiden voimin osaksi kristillistä Eurooppaa. Roomassa, missä myös Otto III vietti pitkiä aikoja, käytiin poliittisia 'kolmikantaneuvotteluja' Puolan prinssi Boleslawin edustajien kanssa. Näiden tuloksena syntyi päätös Gnieznon arkkihiippakunnan perustamisesta. Päätöksen vahvistamiseksi Otto III teki

pyhiinvaelluksen Gnieznoon, jossa sijaitti hänen henkilökohtaisen ystävänsä, böömiläisen lähetyspiispan Adalbertin (Vojtech) hauta. Gnieznon alaisuuteen perustettiin kolme puolalaista piispanistuinta ja Otto III tunnusti samalla myös Puolan valtapoliittisen aseman.<sup>298</sup>

Unkarissa ruhtinas Geza oli antanut vuonna 976 kastaa itsensä ja perheensä, mutta ensimmäisenä varsinaisena kristillisenä Unkarin hallitsijana pidetään tämän poikaa Istvania (Tapania) joka nai vuonna 996 kristillisen Baierin prinsessan Giselan. Valtansa varmistamiseksi hän kääntyi paavi Sylvester II:n puoleen, joka lähetti hänelle ns. tapaninkruunun, jolla hänet kruunattiin joulupäivänä 1000 (tai 1. tammikuuta 1001) kuninkaaksi. Samana vuonna paavi Sylvester II teki myös päätöksen Esztergomin arkkihiippakunnan sekä tälle alistettujen hiippakuntien perustamisesta. Vuoden 1046 sisällissota johti pakanallisuuden hetkelliseen paluuseen ja vallankaappaukseen arpaadien sukuun kuuluvan Andreaksen johdolla. Tilanteen korjaamiseksi ja Unkarin palauttamiseksi paavin ja Saksan keisarin valtapiiriin tarvittiin vuonna 1051 Clunyn apotin Hugon ja paavi Leo IX:n välitys, jonka perusteella Unkarin kirkollinen organisaatio pystytettiin uudelleen.<sup>299</sup>

Itäisen Euroopan käännytystyön kannalta hyvin kiinnostava tieto paavien aktiviteetista vieläkin kauempana idässä, Venäjällä, löytyy ns. Nestorin kronikasta. Ensimmäiset kontaktit Kiovan hallitsijoiden ja latinalaisen kirkon välillä suuntautuivat Saksaan. Kiovan hallitsija, ruhtinatar Olga (945–n. 960) pyysi vuonna 959 keisari Otto I:stä lähettämään piispan sekä lähetystyöntekijöitä. Keisarin lähettämä ja venäläisten piispaksi nimittämä Adalbert Trieriläinen ei kuitenkaan saanut pysyviä tuloksia aikaan – oletettavasti hän edellytti Venäjän sitomista Saksan kirkon ja siten myös Saksan keisarin alaisuuteen, mihin Kiovan hallitsijat eivät suostuneet.<sup>300</sup> Ruhtinas Vladimirin hallintokaudella venäläisissä kronikoissa puhutaan useistakin paavin lähetystöistä, jotka olisivat saapuneet Kiovaan ja tuoneet ystävyden osoituksena mm. pyhäinjäännöksiä. Näistä paavin lähetystöistä kerrotaan vuosina 986, noin 990, 992 sekä 1000. Myös Vladimirin kerrotaan lähettäneen omia lähettejään Roomaan mm. vuonna 993 tai 994.<sup>301</sup> Paavillisista tai muista läntisistä lähteistä tietoa näistä lähetystöistä ei löydy; tosin paavien kirjeenvaihto ja muut asiakirjat tuolta ajanjaksolta ovat säilyneet hyvin puutteellisesti. Paitsi suoraan Roomasta osa lähetystöistä on saattanut tulla myös Saksan kirkosta, paavin valtuuttamana tai suostumuksella.<sup>302</sup>



Tilanne Venäjällä oli 900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä vielä monessa suhteessa avoin, minkä osoituksena voi pitää Nestorin kronikan tietoa, jonka mukaan islaminuskoiset bulgaarit ehdottivat vuonna 986 silloin vielä pakanalliselle Kiovan ruhtinaalle Vladimirille kääntymistä islaminuskoon. Ruhtinas pohti asiaa vakavasti, mutta ei kuitenkaan tarttunut ehdotukseen, mm. koska hän ei halunnut hyväksyä ympärileikkausta eikä pidättäytymistä viinin juomisesta tai sianlihan syömisestä. Toinen lähetystö koostui latinalaisen kirkon edustajista ja kolmas juutalaisista oppineista. Neljäs, kreikkalaisen kirkon edustajista koostuva lähetystö teki ruhtinaaseen ja hänen neuvonantajiansa suurimman vaikutuksen.<sup>303</sup> Kiintoisa yksityiskohta on, että kronikkatekstin mukaan latinalaisen kirkon edustajat ilmoittivat ”Tulimme paavin lähettäminä”. Kronikkatekstin mahdollinen epätarkkuus on tietysti huomioitava<sup>304</sup> viittaus paaviin ja Roomaan on joka tapauksessa selkeä. Huomattavasti myöhemmin muistiinpannun kronikan tietoja ei voi pitää täysin luotettavina, mutta ne antavat kuitenkin aihetta historialliseen pohdintaan: miten pohjoisen Euroopan kehitys olisi kulkenut, mikäli mahtavan Kiovan valtakunnan myötä islamilainen maailma olisi ulottunut Itämerelle saakka ennen kuin Roomasta tuleva lähetystyö siellä oli päässyt kunnolla vauhtiin? Voiton tässä uskonnollisessa, mutta samalla myös hyvin poliittisessä kilpajuoksussa Venäjälle, vei Bysantti. Vladimir hyväksyi bysanttilaisten lähettien ehdotuksen kääntyä Konstantinopolin mallin mukaiseen kristinuskoon ja nai Bysantin hallitsijan siskon. Uudemmassa tutkimuksessa Vladimirin kallistuminen bysanttilaiseen kristinuskon muotoon tulkitaan johtuneen venäläisen eliitin jo vanhastaan tiivistä kauppasuhteista; toisaalta Konstantinopoli oli kuitenkin liian kaukana voidakseen suoraan poliittis-sotilaallisesti määrätä Kiovan valtakunnan asioista.<sup>305</sup> Rooman paavikin olisi ollut riittävän kaukana, mutta Saksa ja Puola sitäkin lähempänä.

Yhteinen piirre näissä Itä-Euroopan kristillistämisprosesseissa on lähes kaikkialla ensimmäisten kristityiksi tulleiden paikallisten hallitsijoiden suora kääntyminen hengellis-poliittisen keskuksen puoleen, joka sijaitsi heidän kannalta riittävän kaukana: Rooman paavi tai Venäjän tapauksessa Bysantin patriarkka. Tavoitteena oli näin varmistaa oma poliittinen riippumattomuus suhteessa lähialueiden kristillisiin hallitsijoihin. Omaehtoinen kristinuskon vastaanottaminen suoraan Rooman paavilta nähtiin itäisessä Euroopassa keinona välttää Saksan keisarin lii-

allista asioihin puuttumista. Vuosituhatvaihteen paavit tukivat järjestelmällisesti itsenäisten hiippa- ja arkkihiippakuntien perustamista näillä alueilla ja takasivat näin itselleen suoraa, Saksan keisareista riippumattonta vaikutusvaltaa pohjoislaavien ja unkarilaisten ensimmäisissä valtiomuodostelmissa. Puolaan ja Unkariin perustetut arkkihiippakunnat olivat hyvin merkittävä tekijä paitsi kirkollisessa myös poliittisessa itsenäistymisessä ja tukivat näiden kuningaskuntien itsenäistä asemaa ja kehitystä. Böömi oli kirkollisesti ja samalla myös poliittisesti hyvin paljon tiiviimmin sidoksissa Saksan valtakuntaan, ja oma arkkihiippakunta Böömiä varten saatiin perustettua vasta monta vuosikymmentä myöhemmin. Kristinuskon hyväksyminen yhteiskunnan kaikissa kerroksissa oli kuitenkin pitkä prosessi, mistä todistavat myös yritykset vanhan pakanallisuuden palauttamiseksi. Ankarinta ja verisintä vastareaktio oli siellä, missä ei ollut syntynyt paikallisten hallitsijoiden hyväksymää kirkollista organisaatiota ja missä saksalainen ekspansio kulki käsi kädessä kristillistämisen kanssa, kuten Brandenburgin slaavilaisalueella 980-luvulla.

Itäisen Euroopan alueiden kristillistäminen eteni merkittävästi näinä vuosikymmeninä, vaikka paaviuden valta-asema oli vielä kaukana siitä, mitä se oli parisataa vuotta myöhemmin sydänkeskijällä. Lähetystyön eri strategioiden erot näyttäytyivät selvästi: kristillistäminen eteni hyvin ja ilman suurempia ihmishengen menetyksiä niillä alueilla, joilla kirkollinen organisaatio – seurakuntaverkosto ja hiippakunnat – pystytettiin yhteistyössä paikallisten hallitsijoiden kanssa ja suoraan Rooman paaville alistettuna, kuten Puolassa, Böömissä ja Unkarissa. Paavit tukivat nimenomaan tätä lähetystyöstrategiaa. Vaikeuksia, pakanallisia vastareaktioita ja hyvin verisiäkin, kristittyjä vastaan suunnattuja vastareaktiota ilmeni sen sijaan niillä alueilla, joilla kristinuskon tulo yhdistyi suoraan Saksan keisarien sotilaalliseen ekspansioon ja jossa hiippakunnat ja seurakuntaorganisaatio perustettiin valloittajien ehdoilla. Paavit eivät suosineet, mutta eivät myöskään vastustaneet avoimesti tätä karoliinkisen miekkalähetysten perinteen jatkamista – ottonikeisarien tuki oli heille liian tärkeä, jotta he olisivat halunneet vaarantaa sitä avoimella vastakkainasettelulla.

## PYHIMYSKULTTI JA PYHIINVAELLUKSET ROOMAN VAIKUTUKSEN VAKIINNUTTAJINA

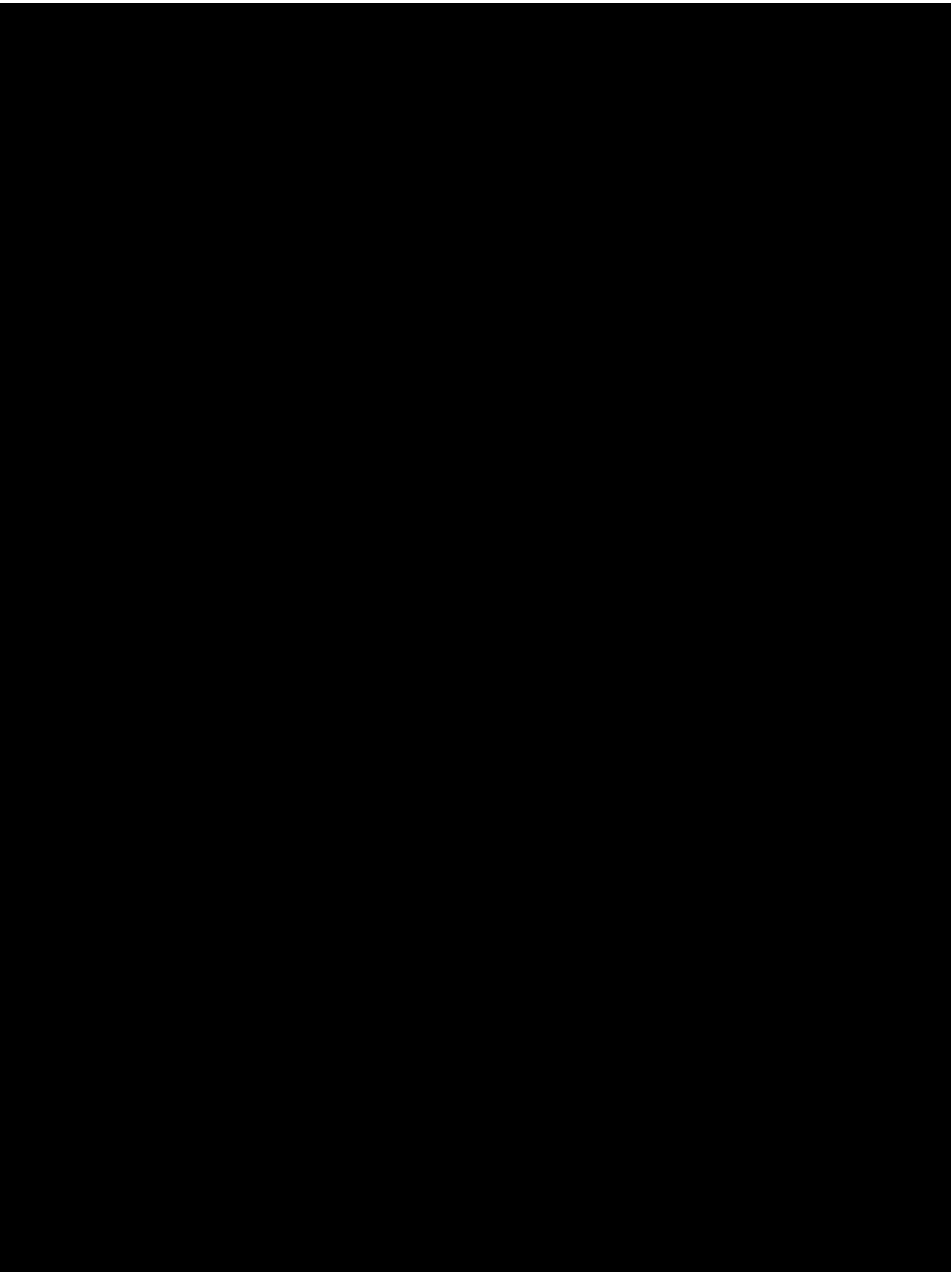
Manner-Euroopan poliittisten olojen vakiintumisen ja frankkivaltakunnan kasvun myötä Rooman pyhiinvaelluksen suosio lisääntyi merkittävästi. Anglosaksikuninkaiden jälkeen, jotka olivat jo 600-luvulla ryhtyneet tekemään säännöllisesti pyhiinvaelluksia Roomaan, myös frankkilaisen alueen vallanpitäjät ryhtyivät nyt järjestelmällisesti tukemaan pyhiinvaellusta Roomaan myöntämällä pyhiinvaeltajille erioikeuksia, parantamalla teitä ja rakennuttamalla majapaikkoja. Paavit itse toteuttivat 700-luvun puolivälin jälkeen ensimmäisen laajamittaisen pyhänjäännostien siirron katakombeista ja muista hautapaikoista Rooman kaupunginmuurien sisällä oleviin kirkkoihin. Välitön syy tähän oli langobardijoukkojen Rooman piiritys vuonna 756, joka johti laajamittaisiin tuhoihin muurien ulkopuolella sijaitsevilla hautuumailla. Liber Pontificalis -biografian mukaan Paulus I (757–767) antoi ensimmäisenä paavina määräyksen reliikkien siirrosta, koska katakombit ”olivat raunioituneet ja pääsivät huonoon kuntoon”. Paulus I aloitti myös katakombien reliikkien jakamisen Rooman eri kirkkoihin ja luostariin, pyhänjäännostien siirtäminen ja jakaminen kesti tosin vielä pitkälle 800-luvulle.<sup>306</sup>

700-luvun puolivälistä alkaen ja varsinkin 800-luvulla voidaan hagiografisista ja muista lähteistä havaita jatkuvasti laajenevaa roomalaisten marttyyrien ja muiden pyhimysten reliikkien siirtoja muualle Eurooppaan, varsinkin Ranskaan ja Saksaan. Aikaisemmin vain hyvin harvoissa poikkeustapauksissa sallituista reliikkien translaatioista (pyhänjäännostien siirroista) tuli nyt normaali käytäntö. Roomassa vierailevat piispat ja apotit pyysivät ja saivat mukaansa roomalaisten pyhimysten jäännöksiä. Tämän kehityskulun alkuvaiheita on voitu kiinnostavalla tavalla kytkeä paaviuden ja koko Euroopan historian kannalta merkittävään muutokseen 750-luvulla: paavien ja karolinkisuvun tiiviin yhteyden muotoutumiseen. Poliittisen liiton alullepanijat, paavi Stephanus II ja frankkien kuningas Pippin vahvistivat ja sinetöivät tätä liittoa myös pyhimyskultin ja reliikkien avulla. Liber Pontificalis kertoo Stephanuksen rakennuttaneen Pietarinkirkon viereen pienemmän kirkon, jotta frankkien kuningas Pippin voisi haudata siihen marttyyri Petronillan pyhänjäännostet.<sup>307</sup> Petronilla taas kuului varhaiskeskijän kirkon

arvostetuimpiin pyhimyksiin; silloin vallitsevan käsityksen mukaan hän oli itse apostoli Pietarin tytär, joka kärsi marttyyrikuoleman isänsä jälkeen. 750-luvulle saakka hänen hautansa sijaitsi Domitilla-katakombeissa. Paavin aloite kytkä frankkivaltakunnan uusi hallitsija juuri apostoli Pietarin tyttären Petronillan kautta tiiviimmin Roomaan oli valtopoliittisesti taitava veto, joka kantoi runsaasti hedelmiä. Karolinkisten asiakirjojen mukaan kuningas Pippin käyttikin tätä hänen 'oman pyhimyksen' kirkkoa useassa yhteydessä ja käytti Petronillasta nimitystä 'auxiliatrix' (auttajatar). Petronillan pyhänjäännöksiä mainitaan tämän jälkeen useissa merkittävässä karolinkivaltakunnan kirkoissa ja luostareissa.<sup>308</sup> Petronillasta alkoi laajamittainen roomalaisten pyhimysten kultin ja reliikkien leviäminen frankkivaltakuntaan.

Roomalaisten reliikkien 'tarve' oli kaikkein suurinta juuri kristinuskoon siirtyneillä alueilla, joissa ei ollut omaa, vanhempaa pyhimyskulttia. Kysyntää lisäävä tekijä oli myös karolinkisen kirkkoreformin synodeissa useaan kertaan vahvistettu määräys, jonka mukaan jokaisen alttarin alle oli sijoitettava pyhimysten reliikkejä. Kaikki nämä tekijät johtivat 800-luvun alkupuolella roomalaisilla reliikeillä tapahtuvaan suoranaiseen kaupankäyntiin, jossa saattoi liikkua suuriakin summia. Arvoltaan reliikit vastasivat kalleimpia kiviä tai arvometalleja. Kuuluista tapaus oli roomalainen diakoni Deusdona, joka uudemman tutkimuksen perusteella ei toiminut yksin, vaan pikemmin laajan reliikkikauppiaiden verkoston johdossa. Karolinkihovin vaikuttajahahmoihin kuuluva ja Kaarle Suuren elämäkerran kirjoittaja Einhard käytti Deusdonan palveluksia useampaan otteeseen vuodesta 827 lähtien, kun tarvittiin reliikkejä Saksaan perustettuja uusia kirkkoja ja luostareita varten. Deusdona matkusti myös karolinkihoviin Aacheniin ja solmi siellä notaarin laatiman sopimuksen reliikkien toimittamisesta. Einhard sai Deusdonalta mm. roomalaisten marttyrien Marcellinuksen ja Pietarin täydelliset pyhänjäännökset. Fuldan luostariin Deusdona toimitti mm. Alexanderin, Sebastianin, Fabianin, Urbanuksen, Felicissimuksen, Felicitaksen sekä Emerintineuksen pyhänjäännökset. 'Kauppamatkansa' frankkivaltakuntaan Deusdona teki kesäisin, talvikuukaudet hän käytti Rooman eri katakombien tutkimiseen ja pyhänjäännösten hankkimiseen niistä.<sup>309</sup>

Nämä roomalaisten pyhimysten reliikkien siirrot eivät kuitenkaan vähentäneet Rooman pyhiinvaelluksen suosiota eivätkä tehneet ne tar-



Pyhiinvaeltajat kävivät Rooman eri kirkoissa, mutta näkivät samalla myös antiikin monumenttien jäännöksiä, 1470-luvun piirros, Pietro del Massaio

peottomiksi, pikemmin päinvastoin. Roomalaisen reliikin sijoittaminen alttarin alle tarkoitti nimittäin, että kyseisen kirkon ja Rooman välille muodostui erityinen suhde. Translaatio (reliikkien siirto) oli hyvin juhlallinen tapahtuma, josta on säilynyt lukuisia kuvauksia.<sup>310</sup> Marttyyriin liittyviä juhlia ryhdyttiin viettämään säännöllisesti, pyhimyksen elämäkerrasta luettiin ja kerrottiin lyhyesti jokapäiväisessä messussa sekä yksityiskohtaisesti hänen kuolin- ja translaatiopäivänään. Tätä kautta 'Rooma-tietoutta' levisi hyvin tehokkaasti kaikkialle Eurooppaan, mikä sai vuorostaan ihmiset lähtemään pyhiinvaellukselle Roomaan tutustumaan heidän nimikkopyhimyksen ja muiden roomalaisten marttyyriin kaupunkiin. Leo III:n sekä muiden 800-luvun alkupuolen paavien toimesta lukuisia pyhiinvaeltajien kannalta tärkeitä kirkkoja – mm. S. Prassede, S. Susanna, S. Cecilia in Trastevere, SS. Quattro Coronati – varustettiin kryptarakennelmilla (alttarin alapuolella oleva maanalainen tila, johon sijoitettiin pyhänjäännökset) sekä käytävillä, jotka toisaalta suojelivat kallisarvoisia reliikkejä paremmin, toisaalta mahdollistivat suurten pyhiinvaeltajajoukkojen huomattavasti nopeamman kulun pyhänjäännösten ohi.<sup>311</sup>

Paavit järjestivät säännöllisen ruoan jakelun pyhiinvaeltajille, kuten paavi Zacharias (741–752). Paavi Hadrianus I (772–795) antoi määräyksen päivittäisestä viinin ja leivän jakelusta sadalle köyhälle Lateraanipalatsin vieressä sijaitsevan rakennuksen portaikosta.<sup>312</sup> 700-luvun lähteissä mainitaan yleisten majatalojen (xenodochia) lisäksi myös eri maiden pyhiinvaeltajille tarkoitettuja kansallisia majataloja, ns. scholae. Kuuluisin oli saksilaisille ja friisiläisille tarkoitettu Schola saxonum Pietarin kirkon vieressä, jonka juuret saattavat juontaa jo anglosaksisten kuninkaiden perustamiin majataloihin. Tulen mainitaan tuhonneen 800-luvun alussa saksilaisen majatalon rakennukset, joita oli kuvauksen mukaan useita. Saksilaisen majatalon asukasjoukko oli niin suuri, että se rekrytoitiin vuonna 846 taistelemaan Ostiaan rantautuneita saraseeneja vastaan. 800-luvun lähteissä mainitaan myös frankkien ja langobardien omat kansalliset majatalot pyhiinvaeltajia varten. Vaikea ky-

symys oli myös kuolleiden ulkomaisten pyhiinvaeltajien hautaaminen – monet tulivat Roomaan nimenomaan kuollakseen apostolien hautojen läheisyydessä. Paavi Leo IV:n kirjeessä vuodelta 854 mainitaan S. Salvatore in Terrione -kirkko, jonka hautausmaa oli nimenomaan varattu tähän tarkoitukseen.<sup>313</sup>

Pietarin kultti levisi lähetystyön myötä yhä laajemmin ympäri Eurooppaa; Pietarin kultin esiintymisestä voidaan itse asiassa vetää johtopäätöksiä lähetystyövaiheessa perustetuista kirkkoista, niiden määrästä ja sijainnista. Tämä vuorostaan lisäsi pyhiinvaeltajien määrää kristillisen Euroopan uusilta alueilta idässä ja pohjoisessa. Pyhiinvaeltajien kannalta rauhallisen karolinkiajan alun jälkeen olot muuttuivat taas epävarmoiksi 800-luvun toisella puoliskolla johtuen ensin saraseenien ja myöhemmin unkarilaisten hyökkäyksistä. Kummatkin ulottivat ryöstöretkensä myös Pohjois- ja Keski-Italiaan häiriten näin pyhiinvaeltajien kulkua Roomaan. Saraseenit jatkoivat lisäksi pysyvien tukikohtien perustamista Italiaan, Etelä-Ranskaan ja jopa Euroopan sisämaahan, alppi-alueelle, joista käsin he pystyivät tehokkaasti kontrolloimaan ja verottamaan pyhiinvaeltajia ja muita teillä liikkuji. Myös viikinkien hyökkäykset jatkuivat vielä Pohjois-Euroopan rannikkoalueilla. Tilanne helpottui vasta 900-luvun loppupuolella, jolloin unkarilaisten häviö Saksan keisarille ja heidän kääntymisensä kristinuskoon poisti merkittävän eurooppalaisen epävarmuustekijän. Saraseenitkin saatiin karkoitettua ja viikinkien hyökkäykset hiipuivat heidän lähtöalueidensa kristillistämisen myötä. Paavien johtamalla lähetystyöllä Unkarissa ja Pohjoismaissa oli näin merkittävää osuutta Euroopan yleisten olojen rauhoittumisessa. Tämä loi vuorostaan edellytykset Rooman pyhiinvaelluksen lisääntymiselle, mikä näkyy pyhiinvaeltajainintojen lisääntymisessä kirjallisessa lähdeaineistossa.

Canterburyn arkkipiispa Sigeric teki 993 matkan Roomaan vastaanottaakseen siellä paavi Johannes XV:lta ns. palliumin (arkkipiispan asemaa symbolisoiva koristeliina) ja laatii matkaansa liittyvän yksityiskohdallisen selostuksen. Sigericin tiedot osoittavat 900-luvun lopun Rooman sisäisten kulkureittien tehokkuuden ja ilmeisesti myös hyvän hoidon. Kahden päivän aikana hän vieraili yhteensä kahdessakymmenessä kolmessa roomalaisessa kirkossa, joista yhdeksän sijaitsi muurien ulkopuolella.<sup>314</sup> Karolinkiajalta periytyvät, ulkomaisille pyhiinvaeltajille tarkoitettut majatalot (scholae) jatkoivat toimintaansa ja niitä kunnostettiin ja

laajennettiin. Kristinuskoon juuri kääntyneiden alueiden hallitsijat perustivat heidän valtakunnistaan tulevia pyhiinvaeltajia varten uusia kansallisia majataloja ja sopivat pyhiinvaeltajien suojelusta. Tanskan ja Englannin hallitsija Knuut Suuri vieraili 1027 Roomassa ja mainitsee Canterburyn arkkipiispalle osoitetussa kirjeessään vierailleensa Pietarin ja Paavalin kirkoissa sekä muissa pyhiinvaelluskohteissa. Samassa yhteydessä hän mainitsee myös sopineensa paavi Johannes XIX:n sekä Roomassa vierailevan keisari Konradin kanssa tanskalaisille ja englantilaisille pyhiinvaeltajille suotavasta suojelusta ja tullivapaudesta.<sup>315</sup>

Apostolien ja muiden roomalaisten pyhimysten palvonnan ohella joillakin pyhiinvaeltajilla oli muitakin, suoraan paavilliseen auktoriteettiin liittyviä syitä lähteä vaellukselleen. Vakavista rikoksista (esim. murha) langetettuun rankaisuun liitettiin yhä useammin velvoite käydä paavin luona Roomassa; paavi oli ainoa, jolta rikoksentekijä saattoi saada lievennystä hänelle langetettuun rankaisuun. Tähän käytäntöön liittyvät mm. 1000-luvun alun Englantiin liittyvä dokumenttien sarja, joka valaisee tätä käytäntöä. Canterburyn ja Lontoon piispojen sekä paavien laatimissa dokumenteissa mainitaan pyhiinvaeltajia, jotka olivat lähteneet paavin luo Roomaan sovittamaan murhaa, veljenmurhaa, lapsenmurhaa tai kirkon sytyttämistä humalassa.<sup>316</sup> Unkarin juuri kristinuskoon kääntynyt kuningas Tapani (997–1038), joka oli saanut paavilta kruununsa, perusti Roomassa luostarin, johon liitettiin myös hospitium (majatalo) unkarilaisia pyhiinvaeltajia varten.<sup>317</sup> Pyhän Tapanin elämäkerrassa mainitaan lisäksi, että hospitium koostui useasta rakennuksesta ja että sitä hoitamaan lähetettiin kaksitoista kaniikkia, mikä viittaa jo verrattain isoon yhteisöön ja suureen pyhiinvaeltajamäärään vastikään kristinuskoon kääntyneestä maasta.<sup>318</sup> Pyhimyskultin tietoisesta käytöstä lähetystyön varmistamiseksi voidaan nähdä ensimmäisiä kertoja merkkejä paavi Johannes XVIII:n (1003–1009) päätöksessä julistaa vuonna 1003 kuolleet marttyyrit Benedictus, Johannes, Isak, Matthäus sekä Kristian pyhimyksiksi. Näistä Benedictus oli Italiasta kotoisin ja lähtenyt ilmeisesti Saksan keisarin Otto III:n vaikutuksesta lähetystyöhön Puolaan.<sup>319</sup> Böömiläisen Adalbertin pyhänjäännösten palauttamisen yhteydessä vuonna 1039 esitettiin kronikoitsija Kosmas Prahalaisen mukaan ensimmäisen kerran vaatimus paavillisesta kontrollista tässä kysymyksessä: merkittävän lähetyspyhimyksen luita sai siirtää ai-noastaan paavin erikoisluvalla.<sup>320</sup>



# PAAVIEN MAAILMANVALTA, LÄHETYSTYÖ

## JA IHMISOIKEUDET (1050–1250)

Paaviuden nousu läntisen Euroopan johtavaksi poliittiseksi ja yhteiskunnalliseksi voimaksi alkoi 1000-luvun puolivälissä, huipentuen 1200-luvun alkupuolen paaviuden loistokauteen ja 'Euroopan herruuteen'. Nousun taustalla oli Euroopan taloudellinen ja yhteiskunnallinen elpyminen varhaiskeskiajan syvästä kriisikaudesta. Viikinkien ja unkarilaisten kristillistämisen myötä merkittäviä ulkoisia häiriötekijöitä oli poistunut, mihin paaveilla oli ollut ratkaisevaa osuutta. Aina mongolien tuloon asti 1240-luvulla islaminuskoiset arabit ja turkkilaiset olivat ainoa merkittävä ulkoinen uhka, jonka kanssa opittiin elämään: Sisiliassa ja Iberian niemimaalla heidät saatiin perääntymään Euroopan maaperältä. Ulkoisen rauhahan vallitessa eurooppalaisen yhteiskunnan kehitys alkoi edetä nopeassa tahdissa. Sydänkeskiajan ilmaston lämpeneminen loi suotuisat olosuhteet ns. 'maatalouden vallankumoukselle', joka merkitsi elintarviketuotannon määrällistä kasvua ja monipuolistumista ja mahdollisti vuorostaan merkittävää väestön lisäystä. Uusia ja tehokkaampia maatalouden työmenetelmiä, joiden levittämisessä luostareilla oli merkittävää osuutta, otettiin laajasti käyttöön: aurat, rautaiset työkalut, hevonen ve-toeläimenä härkien sijasta, kolmivuoroviljely.<sup>321</sup>

Aikavälillä 1000–1300 lasketaan Euroopan väestön kasvaneen yli kolmanneksella: noin 50:stä yli 75een miljoonaan. Tämä johti myös merkittävään sisäiseen ja ulkoiseen kolonisaatioliikkeeseen: uusia viljelyalueita raivattiin ja kunnostettiin Hollannin rannikolla, Pohjois-Italian suoalueilla sekä Keski-Euroopassa ja alpeilla, missä raivattiin laajoja metsiä. Paikalliset hallitsijat suosivat myös uudisraivausta houkuttelemalla kyvykkäitä talonpoikia usein kaukaakin ja toisilta kulttuurialueilta, mikä aiheutti muutoksia eri alueiden kielisuhteisiin. Maatalouden kasvu johti myös kaukokaupan merkittävään kasvuun ja kauppayhteyksien paranemiseen. Sydänkeskiajan Euroopan nousun näkyvimpiä ilmentymiä oli kaupunkien verkoston tihentyminen tai oikeammin eu-

rooppalaisen kaupunkilaitoksen ja porvariston synty. Varhaiskeskiajan kaupungit olivat joitakin poikkeuksia lukuunottamatta (mm. Pohjois-Italia) paikkoja vailla suurempaa yhteiskunnallista merkitystä: tuotanto, kauppa ja poliittinenkin toiminta tapahtui muualla, luostareissa, markkinapaikoissa, linnoissa. Kaupungin asukkaat olivat täysin hallitsijan alaisuudessa. Tähän tuli 1000-luvulta lähtien merkittävä muutos, vanhoja kaupunkeja laajennettiin ja luotiin tuhansia uusia, useimmiten paikallisen hallitsijan toimesta. Kaupunkiin muuttavalle luvattiin rakennustontin ohella tulli-, vero- ja elinkeinohelpotuksia sekä poliittisia ja itsehallinnollisia oikeuksia. Tämä johti ennen pitkää kokonaan uuden yhteiskunnallisen ryhmän, eurooppalaisen porvariston muotoutumiseen, joka vaati yhä selkeämmin omien oikeuksiensa laajentamista ja joka pyrki kohti täydellistä itsehallintoa. Kaupungeissa syntyi myös uutta ja laajenevaa koulutuksen, kulttuurin ja sivistyksen tarvetta. Porvarit ja kauppiat tarvitsivat luku- ja kirjoitustaitoa, joka oli siihen saakka rajoittunut lähinnä luostareihin ja papistoon.

Tälle yhteiskunnalliselle taustalle asettuu myös sydänkeskiajan paaviuden nousu Euroopan merkittävimmäksi vaikuttajaksi, joka pyrki muuttamaan politiikkaa, yhteiskuntaa ja mentaliteettia haluamansa suuntaan, onnistuen siinä hämmästyttävän tehokkaasti. Lähetystyö korostui nimenomaan laajenemisessa pohjoiseen ja Itämeren alueelle, joka oli 1000-luvun vaihteessa Euroopan viimeisiä laajoja pakanallisia alueita. Sydänkeskiajan paavit eivät kuitenkaan missään vaiheessa noudattaneet tietoisesti 'eurooppalaista' politiikkaa, puhumatta siitä, että he olisivat kokeneet 'rakentavansa Eurooppaa'. Paavit jatkoivat myöhäisantiikkista ja varhaiskeskiajalta periytyviä tavoitteitaan, tähtäimenään kaikkiin ihmisiin ulottuva kristikunta (christianitas). Tavoitteellisesti paavien politiikka oli aina ollut ja pysyi edelleen globaalina, pyrkien vaikuttamaan kaikkiin vielä pakanallisiin tai toisiin uskontoihin kuuluviin kansoihin. Käytännön politiikan ehdot sanelivat maantieteellistä rajoittumista Eurooppaan, mutta poliittisena käsitteenä 'Eurooppa' alkoi ilmaantua yleisempään kielenkäyttöön vasta hyvin myöhään. Eurooppa oli jo pitkälti muotoutunut paavillisen politiikan ja lähetystyön kautta, ennen kuin Eurooppa alkoi esiintyä omana, alueellisesti ja poliittisesti erottuvana käsitteenä. Tämä pätee myös Euroopan pohjoiseen ulottuvuuteen, Skandinaviaan ja Itämeren alueeseen, jotka tulivat osaksi Eurooppaa ennen Eurooppa-käsitteen tietoista poliittista käyttöä.

Kirkossa alkoi 1000-luvulla voimakas uudistusten aalto, jonka lähtökohdat olivat 900-luvun eurooppalaisissa kulttuurikeskuksissa, suurissa ja mahtavissa luostareissa, joista kaikkein merkittävin oli Burgundissa sijaitseva Cluny. Pyrkimyksenä oli luostari- ja koko kirkollisen elämän perinpohjainen reformi (=uudistaminen), puhdistaminen vahingollisista ulkoisista vaikutteista sekä paluu alkukirkon ideaaleihin ja hengelliseen puhtauteen. Cluny nousi pian kirkollisen ja yhteiskunnallisen reformin johtavaksi voimaksi. Uudistusten aalto ei ollut lähtöisin Roomasta, mutta paavit ryhtyivät niitä tukemaan jo varhaisessa vaiheessa. Merkittävä osa kuurian jäsenistä oli elänyt munkkina Clunyssä tai muissa reformiluostareissa sekä saanut sieltä vaikutteita.<sup>322</sup> Saksan kuningas Henrik III (1039–1056) seurasi huolestuneena Rooman kaupunkiaateliston vallan kasvua; Rooman sukujen sisäisillä välienselvittelyillä oli liian suurta vaikutusta paavilliseen politiikkaan, mikä vähensi Saksan kuninkaiden vaikutusvaltaa. Henrik päätti 1046 puuttua peliin ja nimitti lähipiiriinsä ja silloiseen seurueeseensa kuuluneen Bambergin piispan Suidgerin paaviksi; tämä otti nimekseen Clemens II (1046–1047). Samassa yhteydessä Henrik III kruunattiin Pietarinkirkossa keisariksi.<sup>323</sup>

Kirkon ja paavillisen kuurian uudistusmieliset tervehtivät tyytyväisyydellä tätä valintaa. Reformipaavien kaudet jäivät kuitenkin lyhyiksi ja vasta Leo IX (1049–1054) pystyi merkittävällä tavalla työskentelemään kirkollisten uudisten hyväksi tuomitsemalla ulkopuolisten piispannimitykset, pitämällä ympäri Eurooppa uudistussynodeja ja tehostamalla paavillisen kuurian organisaatiota. Hänen paaviuskautensa merkittävimpana yksittäisenä tapahtumana nostetaan usein esille lopullinen välirikko Bysantin kirkon kanssa, kun paavin lähetit veivät 16. heinäkuuta 1054 ekskommunikaatiobullaan Hagia Sofian alttarille, mihin Konstantinopolin patriarkka vastasi samanlaisilla kirkonkirouksilla.<sup>324</sup> Välirikossa oli kuitenkin vain kysymys jo pitkään kyteneiden erimielisyyksien leimahtamisesta; läntisen ja itäisen kirkon yhteyttä yritettiin tämänkin jälkeen palauttaa keskiajan loppuun asti.

Paavien kasvava vaikutusvalta edellytti paavinvalinnan selkeyttämistä. Ensimmäisellä vuosituhanella muotoutuneet käytännöt eivät enää riittäneet. Paavit valittiin muiden hiippakuntien johtajien tapaan.

Bysantin vallan aikana paavit joutuivat hyväksyttämään valintansa Konstantinopolissa; vasta keisarin suostumuksen jälkeen hänellä oli lupa vihkiyttää itsensä. 800- ja 900-luvulla frankkien hallitsijat ja Saksan keisarit puuttuivat valintaan ja 900-luvulla paaviudesta oli tullut osa Rooman kaupunkiaateliston sisäistä valtapeliiä ja säännönmukaisesta valinnasta ei ollut useimmiten mitään jälkeä. Henrik III:n toimet selkeyttivät hetkeksi tilannetta, mutta kirkollisen reformiliikkeen edustajien käänne ei tyydyttänyt pitkään. Rooman aateliston sijasta ulkoinen ja usein hyvin suorasukainen vaikuttaja oli jälleen Saksan keisari, frankkien ja ottonien luoman perinteen mukaisesti. Kaikenlaisen ulkopuolisen vaikutuksen lopettamiseksi reformipapisto päätti paavi Nikolaus II:n johdolla vuonna 1059 Lateranissa pidetyssä synodissa uudesta käytännöstä, jolla vähennettiin ulkopuolisten ja ennen kaikkea maallikkojen vaikutusvaltaa. Ainoastaan kardinaaleilla oli uuden käytännön mukaan oikeus valita paavi. Kardinaalien (cardo = ovensarana) collegio käsitti tuohon aikaan Roomassa noin 50 pappia, joiden tehtävänä oli avustaa Rooman piispaa liturgiassa ja köyhäinhoidossa.<sup>325</sup>

Valintaprosessi määrittäin kolmivaiheiseksi: piispojen collegion alustavien keskustelujen jälkeen vuorossa oli kardinaalien keskustelu- ja mietintävaihe, jonka lopuksi kardinaalit tekivät valinnan, jonka kirkon eteen kokoontunut klerus ja kansa hyväksyivät akklamaatiolla (julkinen, äänen lausuttu hyväksyntä). Uusi valintatapa tuotti lähes sadan vuoden ajan hyviä tuloksia ja suurelta osin erittäin kyvykkäitä viranhaltijoita, joskin kiistoja tai vastapaavien esiintymistä ei täysin onnistuttu estämään. Nikolaus II toteutti myös ensimmäisen kerran paavien kruunausseremonian, jolla korostettiin paaviuden monarkkista luonnetta. Erona kuninkaiden ja keisareiden kruunauksiin paavia ei kuitenkaan kukaan ulkopuolinen kruunannut, vaan itse suoritettu kruunaus toimi lähinnä muodollisena vahvistuksena sille arvoasemalle apostoli Pietarin seuraajana, jonka uusi paavi oli automaattisesti jo saavuttanut valintansa perusteella.<sup>326</sup>

Reformipaaveista kaikkein merkittävimpänä pidetään yleensä italia-laista Hildebrandia (syntynyt noin 1020), joka otti nimekseen Gregorius VII ja jonka pitkän paaviuskauden aikana (1073–1085) reformitavoitteiden toteutumisessa edettiin ripeästi. Gregorius oli toiminut aikaisemmin munkkina Clunyssä tai clunyläisessä luostarissa ja sen jälkeen lukuisissa eri tehtävissä paavillisessa kuuriassa. 1050-luvulla hänet

lähetettiin paavillisen diplomatian tehtävissä mm. Ranskaan ja Saksaan ja 1060-luvulla hän oli paljolti vastuussa paavillisesta 'ulkopolitiikasta'.<sup>327</sup> Pari vuotta valintansa jälkeen Gregorius VII kiteytti tavoitteensa ja käsityksensä paavin asemasta kuuluisassa 'Dictatus papae' (paavin sanelu) -tekstissä. Kyseessä ei ollut yhtenäinen traktaatti, vaan kanonisen, ts. kirkollisen oikeuden kokoelma, josta on säilynyt meidän päiviimme saakka ainoastaan 27 kohtaa käsittävä sisällysluettelo. Kanonisen oikeuden sisällysluetteloiden tapaan eri kohtien sisältö kiteytettiin lauseiden muodossa, jotka ilmentävät Gregoriuksen käsitystä paavin ja paaviuden ylivertaisesta asemasta kaikkiin muihin vallanpitäjiin nähden. Paavilla oli Gregoriuksen mukaan ylin päätäntä- ja tuomiovalta niin kirkossa kuin koko yhteiskunnassa, hän saattoi asettaa virkaan tai panna viralta niin piispoja kuin maallisia hallitsijoita kuninkaita ja keisareita myöten, hän saattoi laatia lakeja koko kristikuntaa varten ja kumota kaikkien tuomioistuinten päätöksiä. Paavin päätökset olivat lopulliset ja kaikkien kristittyjen oli niitä noudatettava. Maallikoilta kiellettiin investituura, ts. suora vaikuttaminen pappien ja piispojen valintaan.<sup>328</sup>

Pitkällinen kiista maallisen vallan kanssa syntyi nimenomaan investituurasta, joka oli Saksan ja frankkivaltakunnan hallitsijoille ollut vuosisatojen ajan merkittävä vallankäytön väline. Varsinkin piispat ja arkkipiispat olivat poliittisesti tärkeitä henkilöitä, joiden valintaan hallitsijat olivat kaikkialla halunneet vaikuttaa. Euroopan tärkeimmän valtakunnan hallitsija, Saksan kuningas Henrik IV (1056–1106) ei suinkaan halunnut luopua tästä etuoikeudestaan, vaan nimitti paavin määräyksestä huolimatta vuonna 1075 Italiassakin piispoja virkaansa, mm. Roomasta etelään sijaitsevassa Spoletoissa. Gregorius nuhteli tämän perusteella kuningasta ankarasti, minkä seurauksena tämä järjesti Saksan piispojen synodin, joka julisti paavin kirkonkiroukseen ja viralta pantavaksi. Konfliktia ei voitu enää välttää, ja investituurariidan nimellä tunnettu eurooppalainen valtakamppailu oli leimahtanut. Gregorius asetti vuorostaan Henrik IV:n kirkonkiroukseen, julisti hänet viralta pantuksi ja vapautti hänen alamaiset uskollisuudenvälänsä. Henrik IV taipui ja lähti tammiukuussa 1077 vaimonsa ja poikansa kanssa alppien yli, pyytääkseen anteeksi ja taipuakseen paavin tahtoon. Kolmen päivän odottamisen jälkeen tämä päästi kuninkaan Canossan linnaan ja otti Henrikin alistumisen vastaan. Kiista jatkui vielä Gregorius VII:n ja hänen seuraajiensa alaisuudessa ja lopullisesti paavien kanta voitti vasta Wormsin konkor-

daatissa (sopimuksessa) 23.9.1122, jossa Saksan keisari Henrik V (1106-1125) luopui paavi Kalixt II:n (1119–1124) edessä investituura-oikeudestaan.<sup>329</sup>

Paavien itsensä suosimat yhteiskunnalliset ja poliittiset reformiaatteet saivat yhdessä taloudellisen nousun kanssa aikaan liikehdintää myös roomalaisissa. Porvaristo oli kaikkialla Euroopassa nousemassa uudeksi yhteiskunnalliseksi voimaksi ja kaupungit pyrkivät poliittiseen riippumattomuuteen tai vähintään laajentamaan itsehallintoaan. Paavien valintatavan uudistukset olivat kasvattaneet paaviuden valtaa ja riippumattomuutta, kun valitsijakardinaaleista suuri osa oli Rooman ulkopuolelta, mutta johtaneet samalla myös Rooman kaupungin asukkaiden ja paavien välisten siteiden löystymiseen. Roomalaiset aatelissuvut ja rikkaat kauppiat halusivat hallita kaupunkia ilman paavien määräilyä ja löysivät vaatimuksilleen tukea antiikin Rooman tasavallan itsehallinnon perinteistä. Ensimmäisenä ilmentymänä pidetään yleensä vuoden 1143 tapahtumia, kun Arnold Brescialaisen johdolla Rooman senaatti 'herätettiin uudelleen henkiin' roomalaisia edustavana ja hallitsevana elimenä. Uudemman tutkimuksen perusteella ei puhuta kuitenkaan enää spontaanista, antiikin ihanteista ammentavasta kansan liikkeestä, vaan johtavien aatelis- ja kauppiasperheiden avoimesti tai välikäsien kautta johtamasta hankkeesta, joka oli alkanut jo huomattavasti aikaisemmin. Nimestään huolimatta todellisesta antiikin ajan senaatin uudelleensyntymisestä ei ollut myöskään kyse, kuten aikaisemmassa romantisoivassa historiankirjoituksessa on haluttu esittää; Rooman senaatin toimintavaltuudet ja periaatteet olivat samat kuin tuhansien eurooppalaisten keskiajan kaupunkien itsenäisillä kaupunginneuvostoilla (vrt. Pohjois-Italian kaupunkien 'consulta', saksalaisten kaupunkien 'Stadtrat'). Kuten muualla Euroopassa kaupunginneuvoston tavoitteena oli kaupungin ja kaupunkilaisten itsehallinnon saavuttaminen sekä vallan riistäminen kaupunkeja aikaisemmin hallinneilta ruhtinailta tai piispoilla.<sup>330</sup>

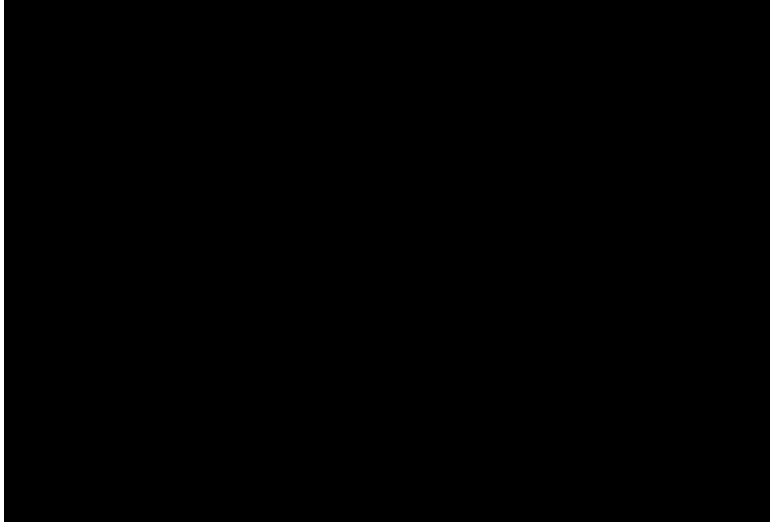
Roomalaisten kannalta ero oli vain siinä, että Rooman kaupungin hallitsijana ei ollut pelkästään paikallinen ruhtinas tai piispa, vaan sydänkeskijalla itseään koko Euroopan ylimpänä hallitsijana pitävä paavi. Tästä seikasta oli kuitenkin pitkinä ajanjaksoina enemmän hyöttyä kuin haittaa. Sydänkeskijajan paaveilla ja kuurialla oli niin paljon eurooppalaista valtapoliittikkaa 'mietittävänä', että keskiajan mittapuussa

pienen Rooman kaupungin ongelmat tuntuivat toisarvoisilta. Kirkkoa repivien skismojen vuoksi paavit asuivat myös pitkiä aikoja Rooman ulkopuolella, jolloin roomalaisilla oli suurempi toimintavapaus. Haittaa paavien asemasta kaupungin herroina oli vasta silloin kun paavit päättivät omistautua kunnolla Rooman hallintaan; roomalaisten voimat eivät riittäneet paavien tehokkaaseen vastustamiseen.

1140-luvulta aina 1200-luvun alkuun saakka, kun paavien yleinen valta-asema ei ollut vielä riittävän vakiintunut, paaveilla oli osittain suuriakin vaikeuksia roomalaisten kanssa, ja eurooppalaisessa politiikassa hyvinkin aktiiviset paavit kuten Hadrianus IV tai Aleksanteri III joutuivat viettämään koko kuurian hallintokoneiston kanssa pitkiäkin aikoja kaupungin ulkopuolella. Paikallinen valta-asema ei vastannut ulkoista merkitystä. Euroopan valtijoina toimivat 1200-luvun paavit löysivät tietyn, joskin välillä rakoilevan tasapainon roomalaisten alamaistensa kanssa. Rooman kommuuni pysyi tämänkin jälkeen yllättävän pitkään vallassa; vasta Avignonin kauden päätyttyä paavit palauttivat kaupungin hallinnan omiin käsiinsä ja nimittivät omia käskynhaltijoita – näin itenäisen Rooman kaupungin ja raadin tarina päättyi juuri renessanssin kynnyksellä.

#### PLENITUDO POTESTATIS – VALLAN TÄYTEISYYS

1100-luvun puolivälin jälkeen alkoi paaviuden nousu suurimpaan eurooppalaiseen vaikutusvaltaansa ja loistoonsa; huippu saavutettiin kiistatta Innocentius III:ssa, joka otti paavin aseman tunnuksiksi 'plenitudo potestatis'. 1200-luvun alkupuolen paavit olivat Euroopan todellisia hallitsijoita, jotka ohjasivat sekä kirkkoa että Euroopan maallista politiikkaa, loivat yhtenäisen, eurooppalaista yhteiskuntaa säätelevän oikeusnormiston ja vaikuttivat ennenäkemättömän tehokkaan massakommunikaatiovälineen – papiston, sisterssiläisten ja kerjäläisveljien saarnatoiminta – kautta eurooppalaisen mentaliteetin muotoutumiseen yhteiskunnan kaikissa kerrostumissa. Aleksanteri III (20.9.1159–30.8.1181) oli ensimmäinen 1100- ja 1200-luvun merkittävistä juristi-paaveista. Hän vaikutti ratkaisevalla tavalla kirkollisen ja yhteiskunnallisen reformin tavoitteiden läpiviemiseen ja paaviuden aseman nostamiseen kohti 1200-luvun alun huippua. Orlando Bandinelli eli Aleksanteri III oli saanut perusteellisen juristin koulutuksen ja hänen opet-



Paavi Innocentius II (1130–1144) valitsee uuden Rooman senaatin, piirros 1200-luvun alun ns. Jenan käsikirjoituksesta

tajiin kuului mm. kirkollisen eli kanonisen oikeuden tärkeimpiin luojiin lukeutunut munkki Gratianus. Aleksanteri III oli itsekin toiminut kanonisen oikeuden professorina tämän oppialan johtavassa keskuksessa Bolognassa.<sup>331</sup>

Hänen käsistään on säilynyt tuhansia (yli 4500) kannanottoja ja vastauksia kyselyihin; suuresta osasta tuli dekretaalien muodossa vuosisadoiksi osa kirkon lainsäädäntöä. Sisältönä oli teologista pohdintaa ja kirkon hallinnon kehittämistä, mutta suurelta osin hyvin käytännönläheisiä kannanottoja ja pohdintoja eri yhteiskunnallisista asioista, avioliitosta, perheestä, perintöasioista, rikoksista jne. Paavillisen vallan kasvu 1100-luvun loppupuolella merkitsi, että kanonisesta oikeudesta tuli ensimmäinen hyvin käytännönläheinen, koko Euroopassa voimassa oleva oikeusnormisto, joka oli selkeästi Eurooppaa yhtenäistävä tekijä. Sen vaikutus ulottui koko yhteiskuntaan, määrittelemällä avioliiton ja perhe-elämän normit, väkivallan käytön, perintöoikeuden jne. Kanonisen oikeuden yhtenäistämiseen ja yhteiskunnan oikeudellisen normiston kehittämiseen liittyi voimakkaasti eurooppalaisen yliopistolaitoksen



muotoutuminen. Sen syntyjuuret ovat suurelta osin niissä tuomiokapituleihin liittyvissä kirkollisissa koulutuslaitoksissa (ns. katedraalikoulu), joiden perustamista reformipaavius määrätietoisesti suosi 1000-luvulta alkaen. Vanhimpiin yliopistoihin kuuluva Pariisi kehittyi 1100-luvulla Notre-Damen katedraalin yhteydessä olleesta koulusta. Bologna kehittyi sen sijaan selkeämmin maallisen oikeuskoulun pohjalta, kun paavit myönsivät privilegioita ja suojelusta saaden näin palvelukseensa siellä koulutettuja oikeusoppineita. Näiden kahden eri mallin – Pariisin opettajakeskeisyys, Bolognan opiskelijakeskeisyys – mukaisesti eurooppalainen yliopistolaitos jakaantui keskiajan loppuun saakka.<sup>332</sup>

Aleksanteri III:n paaviuskauten kestänyt jo lähes kaksikymmentä vuotta hän ryhtyi miettimään myös seuraajansa valintatilanteen järjestelyjä. Sata vuotta aikaisemmin aikaansaatu valintaprosessin muutos oli parantanut tilannetta, mutta osoittanut myös heikkoutensa. Paavin valitsemiseksi vaadittavaa äänimäärää tai enemmistöä ei tuossa yhteydessä määritelty tarkemmin, mistä aiheutui usein hankaluuksia ja kaksoisvalintoja kun hävinnyt osapuoli ei halunnut tunnustaa omaa tappiotaan. Aleksanteri III:n valintaan vuonna 1159 tyytymätön vastapaavi Viktor IV repi kertomuksen mukaan tämän viitan harteilta ja poistui vihaa täynnä. Vastavien tilanteiden estämiseksi Aleksanteri III hyväksytti vuoden 1179 Rooman konsiilissa päätöksen, jonka mukaan paavin valintaan tarvittiin kaksi kolmasosaa kardinaalien äänistä – malli tähän käytäntöön tuli roomalaisesta oikeudesta, jonka tuntemus lisääntyi siihen aikaan merkittävästi. Mikäli hävinnyt osapuoli ei tunnustanut tappiotansa, hänet ekskommunikoitiin. Tämä uusi käytäntö osoittautui toimivaksi ja esti pitkäksi ajaksi vastapaavien esiintymiset, joita sitä ennen oli vuosina 1059–1179 ollut kaksitoista.<sup>333</sup>

Innocentius III:n pitkää paaviuskautta (1198–1216) pidetään monessa mielessä paavien poliittisen ja yhteiskunnallisen valta-aseman huipentumana. Innocentius oli Rooman lähellä olevasta Anagnista kotoisin, aatelista syntyperää oleva diakoni, joka oli valintahetkellä vasta 37-vuotias. Kanonista oikeutta hän oli opiskellut sekä Pariisissa että Bolognan yliopistoissa, ja sovelsi sekä kehitti sitä mestarillisesti koko paaviuskautensa aikana. Hänen kynästään on lähtöisin teologiaan, filosofiaan ja liturgiaan liittyviä kirjoituksia sekä laaja kirjeenvaihto.<sup>334</sup> Saksassa, tuolloin Euroopan merkittävimmissä valtakunnassa, oli syntynyt keisari Henrik VI:n kuoltua 1197 uusi tilanne. Sisäinen valtataistelu eri keisa-

rinkruunua tavoittelevien tahojen, Filipp Svabilaisen, Otto IV:n sekä 1210 alkaen Fredrik II:n välillä jatkuivat koko Innocentiuksen paaviuskauden ja ratkesivat vasta Fredrik II:n keisarikruunaukseen vuonna 1220. Innocentius III hyötyi tilanteesta ja pystyi lujittamaan valta-asemaansa tehokkaasti. Valtapoliittiseksi tunnuslauseekseen, jota hän käytti kirjeissään ja kannanotoissaan yhä uudelleen, Innocentius valitsi ”plenitudo potestatis” – vallan täyteisyys, joka Innocentiuksen mukaan oli nimenomaan paavilla, kaikkien muiden hallitsijoiden yläpuolella. Kyseessä oli sinänsä looginen huipentuma varhaiskeskialta lähtien esitetyistä ajatuksista paavin asemasta sekä kirkollisen että maallisen vallan ylimpänä haltijana.<sup>335</sup>

Aikansa johtaviin lainoppineisiin kuulunut Innocentius tuotti valtavan määrän paavillisia kannanottoja yhteiskunnallisiin oloihin. Hänen yli 10 000:sta säilyneestä kirjeestä merkittävä osa päättyi dekretaalien muodossa kirkolliseen (kanoniseen) lainsäädäntöön. Innocentiuksen oikeuskäsityksen kulmakiviä oli paavin oikeus puuttua ylimpänä tuomarina kaikkiin kirkollisiin ja maallisiin oikeusasioihin. Tämä perustui vuorostaan käsitykseen siitä, että ainoastaan paavi pystyi vapauttamaan synnistä tai synneistä langetetuista rangaistuksista. Tällä Innocentiuksen kehittämällä uudella tulkinnalla oli kauaskantoisia seurauksia: yhä suurempi osa yhteiskunnallisista asioista kuului paavin ylimmän tuomiovallan alaisuuteen ja yhä suurempi osa kiistakysymyksistä tuotiin paavin eteen ratkaistavaksi. Innocentius III:n kaudesta alkaa eri paavillisten veetoomustuomioistuinten nopea kehitys; niiden koko kristillistä Eurooppaa ja sen yhteiskuntaa sitova vaikutus jatkui vielä pitkään sen jälkeenkin kun paavien poliittinen ylivalta oli hiipunut, aina uskonpuhdistukseen saakka.

Innocentius III:n yhteiskunnallisen oikeusreformin huipentuma oli 11.–30. marraskuuta 1215 pidetty neljäs Lateraanikonsiili, keskiajan merkittävin kirkolliskokous, jonka Innocentius oli kutsunut koolle 19. huhtikuuta 1213. Vain muutama päivä myöhemmin Innocentius laati myös koko Eurooppaan lähetetyn kiertokirjeen uuden ristiretken suunnittelemiseksi epäonnistuneen neljännen ristiretken jälkeen. Molempien julistusten samanaikaisuus osoittaa kirkollisen reformin ja ristiretkiaatteen tiivistä yhteyttä paavillisessa politiikassa. Konsiilin kunnianhimoisena tavoitteena oli kirkon ja samalla myös koko yhteiskunnan perinpohjainen uudistus: *Reformatio universalis ecclesiae*. Konsiiliin

kokoontui ennennäkemättömän suuri joukko osanottajia, yli 400 piispa sekä 800 luostarin apottia, lisäksi suuri joukko maallisten hallitsijoiden lähettejä. Kristillisen Euroopan reuna-alueetkin olivat ensimmäisen kerran konsiilien historiassa hyvin edustettuina: Skandinavia, Baltia, Espanja, Puola, Unkari, Itä-Eurooppa.<sup>336</sup>

Konsiilissa päätettiin 70 uutta säännöstöä (canones), joista merkittävä osa säilyi voimassa vuoden 1960 toiseen Vatikaanikonsiiliin saakka. Neljännessä Lateraanikonsiilissa päätettiin mm. papistolle ja piispoille asetettavista tehtävistä ja moraalisisista vaatimuksista, papiston koulutuksesta, vuotuisesta ripittäytymisvelvollisuudesta kaikille kristityille, sallitun velan- ja koronoton muodoista, rikosprosessin järjestelyistä ja lukuisista muista koko yhteiskuntaa koskevista asioista. Merkittäviä uudistuksia tuli mm. avioliittolainsäädäntöön. Aikaisemmin vallinnutta avioliittokieltoa seitsemänteen sukulaisuusasteeseen saakka lievennettiin erityisesti myös lähetystyöstä saatujen kokemusten perusteella. Salaiset avioliitot kiellettiin ja seurakuntapapit veloitettiin tämän takia julkistamaan (ts. kuuluttamaan) seurakuntalaistensa avioliittoaikeet.

Uudistuksiin liittyi myös rajoituksia tiettyjä ryhmiä, mm. juutalaisia ja kerettiläisiä vastaan. Islaminuskoisiin maihin ei saanut viedä aseita eikä laivanrakennustarvikkeita ja kauppasuhteita yleensäkin sallittiin ainoastaan erikoisluvalla. Viimeksimainitut pykälät liittyivät Innocentiuksen lempihankkeeseen, uuteen ristiretkeen, josta tehtiin myös päätös konsiilin loppuistunnossa. Juutalaisvastaisilla pykälillä, joihin kuului mm. velvollisuus pitää omaa, kristityistä erottuvaa vaatetusta, tuli olemaan pitkällä tähtäyksellä ikäviä seurauksia eurooppalaisten juutalaisten suhteen.<sup>337</sup> Niitä käytettiin perusteluina lukuisissa 1200- ja 1300-lukujen juutalaisvainoissa; tosin paavit ja kirkon ylin johto eivät koskaan puoltaneet juutalaisvainoja, vaan korostivat johdonmukaisesti juutalaisten suojelua ja erityiskohtelua. Rajoituspykälät olivat kuitenkin tulleet osaksi yleistä kirkollis-yhteiskunnallista lainsäädäntöä ja mahdollistivat haluttaessa myös ankan juutalaisvastaisia tulkintoja. Konsiilin yksityiskohtaiset päätökset kuvastavat täysin Innocentiuksen oikeuskäsitystä, jonka mukaan paavilla oli oikeus puuttua halutessaan kaikkiin maallisiin ja kirkollisiin oikeusasioihin, lisäksi kaikki tavalla tai toisella syntiin tai synnistä langetettuun rankaisuun liittyvät asiat kuuluivat automaattisesti paavin päätösvaltaan.<sup>338</sup> Laaja osanotto koko kristillisestä maailmasta mahdollisti myös eri alueellisten ongelmien ja mm. lähetys-

työn käsittelyn istuntojen aikana ja niiden ulkopuolella. Paaville hyvin läheisen Liivinmaan tilanteesta keskusteltiin virallisesti ja epävirallisesti moneen kertaan; Itämeren alueen piispoja osallistui nyt ensimmäisen kerran kattavasti merkittävään kirkolliskokoukseen.

Seuraavatkin merkittävät paavit Honorius III (1216–1227), Gregorius IX (1227–1241) sekä Innocentius IV (1243–1254) jatkoivat kirkollisen ja yhteiskunnallisen oikeusnormiston kehittelyä. Erityisesti tässä suhteessa kunnostautui Gregorius IX, joka julkaisi 1234 laajan omien sekä aikaisempien paavien kannanottojen (dekretaalien) kokoelman, josta muodostettiin yhdessä 1140-luvulla munkki Gratianuksen laatiman kokoelman kanssa yhtenäinen kirkollis-yhteiskunnallinen (kanoninen) oikeusnormisto ”Corpus Iuris Canonici”.<sup>339</sup> Läntisen Euroopan oikeusoppineet mm. Bolognan koulukunnassa olivat 1100-luvulla löytäneet uudelleen myös roomalaisen siviilioikeuden, joka oli pitkään ollut unohtuksissa. Siitä oli tehty aikoinaan Bysantin keisarin Justinianuksen toimesta 530-luvulla laaja kooste Corpus Iuris Civilis, joka oli pysynyt käytössä Bysantin valtakunnassa, mutta unohtunut läntisessä Euroopassa. Länsi-Euroopan maalliset hallitsijat ja varsinkin keisari sekä hänen neuvonantajansa saivat roomalaisesta siviilioikeudesta sopivan välineen oman, itsenäisen valta-aseman perustelemiseksi.

Roomalainen siviilioikeus Justinianuksen korpuksen muodossa ei kuitenkaan soveltunut sellaisenaan koko keskiajan yhteiskuntaa palvelevaksi lakikokoelmaksi; suuri osa sen pykälistä oli ’kuollutta kirjainta’, ne oli laadittu suureksi osaksi yli tuhat vuotta aikaisemmin täysin toisenlaista yhteiskuntaa, roomalaista myöhäisantiikkia varten. Kesti pitkään, ennen kuin oikeusoppineet kehittivät roomalaisen oikeuden pohjalta elävää oikeutta keskiajan yhteiskuntaa varten. Kanoninen oikeus liittyi sitä vastoin hyvin kiinteästi keskiajan yhteiskunnan ajankohtaisiin ongelmiin ja oli ’elävää oikeutta’; sen pykälät koostuivat käytössä olevista kirkolliskokousten päätöksistä ja paavien sekä piispojen kannanotoista. Kanoninen oikeus ei ollut pelkästään kirkon oikeutta, vaan ainoa kiistatta koko kristillisessä Euroopassa läpi koko keskiajan voimassa ollut yhteiskunnallinen lakikokoelma, jolla oli suurta yhtenäistävää vaikutusta vielä kauan sen jälkeenkin, kun paavien poliittinen valta-asema oli murtunut.

## MAAILMANPOLITIikkaa JA LÄHETYSTYÖTÄ PIETARIN NIMISSÄ

Uudistusmielisen reformipaaviuden nousu ja sen myötä vahvistuvat uudet tulkinnat paavien asemasta yhteiskunnassa ja maallisessa politiikassa vaikuttivat ratkaisevalla tavalla paavien suhtautumiseen muihin vallanpitäjiin sekä ennen kaikkea heidän omaan poliittiseen toimintaansa. Lähetystyö liittyi yhä saumattomammin paavien muuhun poliittiseen toimintaan. Paavit lähtivät nyt entistä selkeämmin oikeudetaan määrätä apostoli Pietarin nimissä koko kristikunnan asioista ja poliittisesta kehityksestä Konstantinuksen lahjakirjan tekstin mukaisesti. Saksan keisarin Otto III:n ilmaisema perusteltu epäily lahjakirjan aitoutta kohtaan jäi pian unohduksiin eikä siihen palattu kuin vasta 1400-luvulla, monta sataa vuotta myöhemmin. Maalliset hallitsijat koko läntisessä Euroopassa hyväksyivät Konstantinuksen lahjakirjan sisällön ja kiistat liittyivät sen tulkintaan, ei lahjakirjan oikeudellisuuteen sinänsä. Reformiaatteet, paavien kasvava valta ja riippumattomuus sekä poliittista elämää koko Euroopassa hallinneet feodaaliset periaatteet yhdistyivät käsitykseksi paavista kaikkein ylimpänä feodaaliherrana, josta kaikki muut hallitsijat olivat riippuvaisia, niin keisarit kuin kuninkaat sekä ruhtinaat. Reformipaavius lähti itsestäänselvästi oikeudesta toimia Pietarin ja Paavalin nimissä kaikkien kristillisten hallitsijoiden yläpuolella, tuomita heitä ja päättää heidän hallintonsa legitimitteetistä.

Tästä johdettiin myös oikeus periä ylimmän herruuden merkkinä läänitysmaksuja kaikilta kristillisiltä hallitsijoilta. Läänitysmaksujen muodollisena saajana oli apostoli Pietari, käytännössä paavi, joka toimi hänen nimissään ja hänen edustajanaan maan päällä. Paavien käsitys itsestään kristillisen Euroopan ylimpinä feodaalierhoina sai yllättävän laajan ja nopean hyväksynnän. Ensimmäisenä selkeänä ilmentymänä tästä uudesta tulkinnasta voi pitää Nikolaus II:n (1058–1061) vuonna 1059 solmimaa sopimusta Etelä-Italiaa hallitsevien normannien kanssa, ns. Melfin sopimus. Sopimukseen sisältyi ensimmäisen kerran määritelmä maallisen hallitsijan suorasta vasallisuhteesta paaviin. Kiintoisaa on, että tämä tapahtui vain pari kuukautta sen jälkeen, kun paavin valitsemiseksi oli hyväksytty uudet säännöt, jotka vähensivät selkeästi paavin riippuvaisuutta ulkoisista tekijöistä. Normanniherttuaat Rikhard Capualainen ja Robert Guiscard saivat Capuan provinssin, Kalabrian,

Apulian ja Sisilian paavillisena läänityksenä; muodollisena perustana viitattiin Konstantinuksen lahjakirjaan. Sopimukseen sisältyi vuotuinen läänitysmaksu ja velvollisuus suojella sotilaallisesti niin paavia henkilönä kuin myös uuden paavin valintaprosessia.<sup>340</sup>

Läänitysopimuksella oli suuri merkitys myös lähetystyön ja Rooman kirkon vaikutuspiirin laajentamisen kannalta: Etelä-Italiassa ei ollut pakanoita, mutta tärkeitä alueita oli toisaalta Bysantin keisarin, toisaalta islaminuskoisten arabien hallussa, ennen kaikkea Sisiliassa. Normannien valloitusota, joka kesti vuoteen 1072, tapahtui jatkossa paavin ja Pyhän Pietarin nimissä. Nikolaus II:n seuraaja Alexander II:n (1061–1073) ryhtyi määrätietoisesti soveltamaan edeltäjänsä aikana kehitettyjä uusia tulkintoja, joiden mukaan paavilla oli oikeus ja suoranainen velvollisuus puuttua apostoli Pietarin nimissä valtiollisiin ja poliittisiin oloihin koko kristikunnan alueella. Paavin aktiiviset kannanotot ja rohkaisut saivat Robert Guiscardin karkoittamaan vuonna 1071 viimeiset bysantilaiset ja vuotta myöhemmin myös saraseenien joukot Sisiliasta, joka joutui nyt täysin paavilliseen vaikutuspiiriin. Normannien tapauksessa paavit hyötyivät selvästi feodaalisuhteen julistamisesta ja avoimen tuen osoittamisesta; tukemalla normannien politiikkaa ja heidän valloitusretkiään Etelä-Italiassa he saivat vastavuoroisesti normanneista tärkeitä ja sotilaallisesti vahvoja tukijoita paaviudelle ja kirkkovaltiolle.

Tätä uutta oppia ja tulkintaa ryhdyttiin pian soveltamaan muuallakin tukemalla sellaisten hallitsijoiden politiikkaa, josta toivottiin olevan hyötyä paaviudelle. Osoituksena tuesta ja sotaretken paavillisesta hyväksymisestä kristillisen oikeudenmukaisuuden nimissä paavi Alexander II ryhtyi lähettämään hallitsijoille lipun, jossa oli apostoli Pietarin kuva. Tällaisen Pietarin lipun saivat 1060-luvulla mm. Roger Sisilialainen, Wilhelm Akvitonialainen ja ehkä tunnetuimpana tapauksena Wilhelm Valloittaja ennen sotaretkiään Englantiin vuonna 1066.<sup>341</sup> Wilhelm Valloittajan tapauksessa paaviuden tavoitteena oli ollut englantilaisen kirkon sitominen jälleen tiiviimmin Roomaan, missä ei kuitenkaan onnistuttu kuin osittain. Paremmin tässä tavoitteessa onnistuttiin Espanjassa, jossa Rooman paavien vaikutusvalta oli koko varhaiskeskiajan ollut hyvin heikko. Länsigoottien hallitsema kirkko oli 500- ja 600-luvulla järjestelmällisesti korostanut omaa, Roomasta riippumatonta asemaansa ja arabien valloituksen jälkeen (vuonna 711) suurin osa Iberian

niemimaan kristityistä joutui kääntymään islaminuskoon tai elämään eristettyinä muusta kristitystä maailmasta. Kristillisiksi jääneiden pienten Aragonin ja Navarran kuningaskuntien johdolla ja frankkien tuella Iberian niemimaan takaisinvalloitus muslimeilta (reconquista) oli edennyt 800- ja 900-luvulla hitaasti etelään päin. 1000-luvulla reconquista muuttui paikallisten voimien sodankäynnistä yhä enemmän eurooppalaiseksi hankkeeksi, jota Clunyn mahtava luostarijärjestö ryhtyi tukemaan.

Merkittävä aatteellinen tekijä reconquistan 'eurooppalaistumisessa' oli myös apostoli Jakobin kultin levittäminen Clunyn luostarijärjestön tuella; apostolin oletetusta hautapaikasta Santiago de Compostelasta muodostui sydänkeskijällä Rooman ja Jerusalemin ohella kristillisen maailman tärkeimpiä pyhiinvaelluspaikkoja. Luoteis-Espanjassa (Galiciassa) sijaitsevan Santiago de Compostelan nousu Rooman jälkeen merkittävimmäksi eurooppalaiseksi pyhiinvaelluskohteeksi liittyy hyvin läheisesti reconquistaan, Espanjan takaisinvalloitukseen muslimeilta, sekä laajemmin myös ristiretkiaatteen muotoutumiseen ja kristinuskon vaikutuspiiriin laajentamiseen. Nykyisen Compostelan kaupungin lähistöltä oli löydetty 800-luvun alussa luuta, joiden uskottiin pian kuuluneen apostoli Jaakobille. Hän olisi aikaisempien tekstien mukaan tehnyt ennen kuolemaansa saarnamatkan Iberian niemimaalle, millä perusteella häntä alettiin pitää Espanjan apostolina. Palestiinasta hänen luunsa olisivat kulkeutuneet ihmeellisellä tavalla Välimeren halki ja Iberian niemimaan ympäri Galician rannikolle.<sup>342</sup>

Kultti pysyi alkuvaiheessa paikallisena. Vuodelta 951 lähteistä löytyy maininta ensimmäisestä ulkomaisesta pyhiinvaeltajasta, Le Puy'n piispasta Godescalcista. Tämän jälkeen maininnat lisääntyvät nopeaan tahtiin. On kiintoisaa, että nimenomaan 900-luvun reformiliikkeen käynnistänyt Clunyn luostarijärjestö ryhtyi määrätietoisesti suosimaan Jaakobin kulttia ja Santiagon pyhiinvaellusta. Espanjan kirkko pystyi pian menestyksekkäästi kilpailemaan muiden apostoliseen traditioon perustuvien kirkkojen – mm. Rooman – kanssa. Muiden pyhimysten tapaan Jaakobia palvottiin pitkään lähinnä hänen nimeensä luettujen ihmeiden takia. Historiallisesti ei voida tarkkaan ajoittaa, milloin muotoutui kuva sotaisasta apostolista, joka suojeli kristillisiä joukkoja taistelussa muslimeja vastaan. Legenda hänen ilmestymisestään Clavijon taistelussa vuonna 844 kristillisten joukkojen edellä valkoisen ratsun selässä

on myöhäsyntyinen; ensimmäiset maininnat ovat 1000-luvun puolivälistä. Suuri arabialainen sotapäällikkö Al-Mansur tiedosti apostolin symbolisen arvon, kun hän ulotti sotaretkensä vuonna 997 Santiagoon, jonka suurta pyhiinvaelluskirkkoa muslimit vaurioitivat. Reliikit saatiin kuitenkin turvaan. Laajasti tiedostettu hyökkäys ei johtanut kuitenkaan musliimipelon lisääntymiseen, vaan teki Jaakobin kultista koko kristikunnan asian. Hengellisen motivaation lisäksi Santiagoon vaellettiin nyt myös puolustamaan apostolin hautaa vääräuskoisten hyökkäyksiltä. Pyhiinvaeltajien määrä koko kristillisestä Euroopasta lisääntyi tämän jälkeen merkittävästi.

1000-luvun toisen puoliskon reformipaavius pystyi tässä tilanteessa kasvattamaan merkittävällä tavalla vaikutusvaltaansa Iberian niemimaalla. Aragonian kuningas Sancho Ramirez tunnusti vuonna 1068 apostoli Pietarin eli käytännössä paavi Alexander II:n feodaaliherrakseen, minkä seurauksena Espanjan kirkon liturgiaa muutettiin roomalaisen mallin mukaiseksi ja Aragoniasta maksettiin vuotuista läänitysmaksua paaville.<sup>343</sup> Vastavuoroisesti paavit antoivat avoimen tukensa espanjalaisille, normannilaisille sekä ranskalaisille sotajoukoille, jotka lähtivät taistelemaan Espanjan takaisinvalloittamiseksi islaminuskoisilta arabeilta. Tässä yhteydessä paavi myönsi ensimmäisen kerran aneet kaikille sotaretkkeen osallistuville – vapautuksen niistä rankaisusta, jotka oli määrätty syntien perusteella tuonpuoleisessa. Kastilian kuningas Ferdinand I teki vuosina 1063–64 hyvin menestyksekkään sotaretken muslimreja vastaan. Ennen Coimbran valloitusta kuningas oli käynyt Santiago de Compostelassa pyytämässä apostolin apua. Toinen merkittävä voitto saavutettiin Saragosan lähellä Barbastrossa. Rintamalinja saatiin työnnettyä ratkaisevasti etelään päin.<sup>344</sup>

Jaakobin ohella apua tuli toiselta apostolilta, Pietarilta. Ennen sotaretken aloittamista paavi Alexander II oli nimittäin julistanut bullan (*Eos qui in Hispaniam*), joka oli käännteentekevä suhteessa myöhempisiin ristiretkiin Väli- ja Itämeren alueella. Siinä julistettiin ensimmäisen kerran laaja syntien anteeksianto sotaretkelle lähteville; merkittävimpiin osallistujiin kuuluivat Wilhelm Akvitaniaalainen sekä merkittävä osa Ranskan aatelistosta. On mahdollista, että Wilhelm Akvitaniaalainen vastaanotti Pietarin lipun paavin kädestä. Voimakkaan paavillisen tuen hyväksyminen tarkoitti samalla myös paavillisten oikeuksien vahvistamista valloitetuihin alueisiin.<sup>345</sup> Alexander II:n julistus oli suuntaa-an-



tava ja sitä käytettiin myöhemmin laajasti mallina vastaaville julistuksille. Kanonisen lain kokoelmien kautta siitä tuli osa kirkon yleistä lain-säädäntöä.

## GREGORIUS VII JA PAAVIEN MAAILMANPOLITIikka

Kirkollisen reformin merkittävin toteuttaja, munkki Hildebrand eli Gregorius VII (30.6.1073–25.5.1085) oli ollut jo ennen paaviuskauntensa alkua kuurian virkamiehenä ja paavin legaattina (lähettinä) keskeisellä sijalla erilaisissa läänityssopimuksissa sekä yleensä paavien vaikutusvallan laajentamisessa reuna-alueilla. Tätä paaviuden ekspansiivista politiikkaa hän jatkoi määrätietoisesti valintansa jälkeen. Silmiinpistävää on Gregoriuksen toimintakentän maantieteellinen laajuus sekä hänen suvereeni toimintatapansa: hän katsoi oikeudekseen ja suorastaan velvollisuudekseen järjestellä yksinvaltiaan tavalla koko kristillisen maailman poliittisia oloja riippumatta siitä oliko kyse Roomasta muutamana kymmenen tai muutaman tuhannen kilometrin etäisyydellä olevista alueista. Nimenomaan Pietarin nimessä suoritettu lähetystyö antoi paaville tämän opin mukaisesti oikeuden puuttua kaikkien kristillisten alueiden asioihin.<sup>346</sup>

Gregorius kehoitti voimakkain sanoin Ranskan aatelista osallistumaan Espanjan takaisinvalloitukseen. Konstantinuksen lahjakirjaan perustuen Gregorius esitti paavien omistusoikeuden islaminuskoisilta takaisinvalloitetuihin alueisiin. Myös Sardinian ja Korsikan suhteen hän esitti samanlaisia vaatimuksia. Yleensäkin kaikista uusista valloitetuista alueista tuli maksaa paaville vuotuista läänitysmaksua. Englannissa ja Ranskassa nämä paavilliset vaatimukset kohtasivat vastarintaa ja johtivat välien huononemiseen. Gregoriuksen ekspansiivinen politiikka oli ennakkoluulotonta ja kaukasiakin alueita yhdistävä. Tanskan kruununperijälle hän tarjosi esimerkiksi Kroatian ja Dalmatian paavillisina eli Pietarin läänityksinä, koska hän oli tyytymätön paikallisiin hallitsijoihin.<sup>347</sup> Tanskan kuningashovissa ei oltu kuitenkaan kiinnostuneita niin kaukaisista alueista, joten Kroatian kuningas Zvonimir sai nämä paavilliset läänitykset itselleen. Paavin politiikka oli tässä tapauksessa ollut 'liian globaalia'. Myös alueita, joille läntisen kirkon vaikutus ei varsinaisesti ulottunut, luvattiin paavillisena, Pietarin omistusoikeuteen perustuvina läänityksinä, kuten Venäjältä karkoitetun hallitsijan Iaro-

polkin tapauksessa: hänelle luvattiin Kiovan kuningaskunta paavillisena läänityksenä.<sup>348</sup>

Unkarin suhteen Gregorius joutui läänitystä koskevan tulkintansa vuoksi ristiriitaan Saksan keisarin kanssa. Viitaten paavin erityisasioihin Unkarin kristillistämässä – Tapaninkruunun lähettäminen Roomasta – ja siihen, että Unkarin ensimmäinen kuningas Tapani oli ensin lahjoittanut maansa silloiselle paaville Sylvester II:lle, jolta hän oli saanut sen vuorostaan läänityksenä takaisin, Gregorius vaati Unkarin läänitysmaksuja itselleen. Unkarin kuninkaan Salomonin vaimo Judith oli kuitenkin Saksan keisarin Henrik IV:n sisar, minkä perusteella Unkari oli tunnustanut Saksan keisarin lääninherrakseen. Gregorius päätti ryhtyä vastatoimiin ja kehoitti kruunua tavoittelevaa prinssi Gezaa ryhtymään kapinaan Salomonista vastaan. Paavin mukaan Salomon oli anastanut väärin perustein Pietarille kuuluvaa valtaa. Gregorius julisti kuningas Salomonille opettavaiseen sävyyn, että ”kuten maasi viisat ja vanhat voivat sinulle opettaa, kuningas Tapani on luovuttanut Unkarin apostoli Pietarille kaikilla oikeuksilla”.<sup>349</sup> Geza nousikin kuninkaaksi, mutta vain muutamaksi vuodeksi (1074–1077), joten paavi ei hyötynyt merkittävästi. 1083 Gregorius tuki Unkarin kuningasvaltaa julistamalla Tapani I:n pyhimykseksi. Gregorius sovelsi Unkarissa ensimmäisen keran menestyksekkäästi oppia, jonka mukaan paavilla oli Pietarin sijaisena oikeus erottaa ja asettaa valtaan hallitsijoita.<sup>350</sup> Paavi katsoi Pietarin seuraajana olevan oikeutettu toimimaan koko kristillisen maailman ’monarkkina’. Eurooppaa ei käytetty Gregoriuksen aikana hallinnollisena tai maantieteellisenä terminä lainkaan, vaan paavillisissa kannanotoissa ja määräyksissä puhuttiin ’kristikunnasta’ (christianitas) eri kuningaskuntien ja keisarikunnan yläpuolella olevana käsitteenä.

Gregorius VII:n säilynyt laaja kirjeenvaihto – yli 400 yksittäistä kirjettä, jotka ovat kuitenkin vain pieni osa aikoinaan lähetetyistä tai saaduista – todistaa vakuuttavasti hänen kiinnostuksestaan läntisen kirkon reuna-alueisiin, jonne merkittävä osa hänen kirjeistään suuntautui. Silmiinpistävää on, että reuna-alueille suuntautuvien kirjeiden vastaanottaja oli useimmiten kuningas tai korkea hallitsija, kun sen sijaan Ranskan, Italian ja Saksan kirjeenvaihdossa Gregoriuksen viestien vastaanottajat kuuluivat useimmiten paikallisen kirkon johtoon.<sup>351</sup> Iberian niemimaalla Gregorius jatkoi edeltäjänsä aloittamaa linjaa ja ilmoitti Aragonin ja Kastilian kuninkaille, että Espanjan valtakunnan ”omistus-

oikeudet oli luovutettu Pyhälle Pietarille ja pyhälle Rooman kirkolle”. Gregoriuksen viitoittamaa paavillisen politiikan linjaa Iberian niemimaalla jatkettiin tämän jälkeenkin, kuten paavi Lucius II:n (1144–1145) kaudella, kun Portugalin muslimeilta valloitetut alueet määriteltiin Pietarin läänityksiksi.<sup>352</sup>

Merkittävä saavutus Gregoriukselle oli Kastilian kuninkaan Alfons VI:n (1072–1109) vuonna 1080 julistama päätös ottaa valtakunnassaan käyttöön roomalainen eli täysin latinalainen liturgia aikaisemman ns. mozarabialaisen sijasta; mozarabialainen sekaliturgia oli muotunut muslimien valloittamilla alueilla ja jäänyt voimaan reconquistan jälkeenkin. Roomalais-latinalaisen liturgian käyttöönotto merkitsi, kuten hieman aikaisemmin viereisessä Aragoniassa, Rooman paavin auktoriteetin täydellistä tunnustamista myös seurakuntien tasolla. Muslimeja vastaan suunnatut sotaretket Iberian niemimaalla saivat Gregoriuksen täyden tuen,<sup>353</sup> ja hän kehitti myös jo paaviuskautensa alkuvaiheessa ajatusta ristiretkestä islaminuskaisia turkkilaisia vastaan Lähi-Idässä; tavoitteena oli Bysantin keisarin auttaminen turkkilaisia vastaan ja itä- ja länsikirkon uudelleen yhdistäminen – muodollisesta erosta (vuonna 1054) oli kulunut vasta parikymmentä vuotta. Hankkeen tavoitteena oli Pyhän Haudan vapauttaminen Jerusalemissa, ja Gregorius ajatteli asettautua johtoon henkilökohtaisesti.<sup>354</sup> Poliittinen kehitys Länsi-Euroopassa ja kamppailu Saksan keisarin kanssa veivät Gregoriuksen huomion kuitenkin muualle ja estivät näiden suunnitelmien toteuttamisen. Siemen oli kuitenkin kylvetty, ja ajatus paavien johtamista kristillisten ritarien ristiretkistä oli näissä kaavailuissa viety jo hyvin pitkälle.

#### LEGAATIT – PAAVIEN TEHOKAS TYÖVÄLINE

1000-luvun paavien merkittävä uudistus ja erinomainen väline paavin tavoitteiden toteuttamisessa kaukaisilla alueilla olivat paavilliset legaatit (lähetit), joita ryhdyttiin käyttämään systemaattisesti paavillisen politiikan välineenä Nikolaus II:n paaviuskaudesta alkaen. Niillä tuli olemaan suuri merkitys kirkon rakenteiden, hallinnon ja käytäntöjen saattamiseksi reformipaaviuden toivomiin muotoihin sekä laajempien yhteiskunnallisten reformien toteuttamisessa niin kristillisen kirkon vakiintuneilla alueilla kuin myös juuri pakanuudesta tai islaminuskosta (Iberia) vapautuneilla reuna-alueilla. Reformipaavien legaatit kutsuivat

koolle alueellisia kirkolliskokouksia, joissa he paavin nimissä valvoivat ja toteuttivat kirkollisen ja yhteiskunnallisen lainsäädännön uudistamista sekä yhdenmukaistamista. Paavillisia legaatteja oli tosin käytetty jo 300-luvulta lähtien, mutta yleensä rajatuilla valtuuksilla ja ennen kaikkea yhteydenpidossa Bysantin keisariin ja Konstantinopolin patriarkkaan, kirkollissynodeissa sekä joissakin muissa rajatuissa tehtävissä. Reformipaaviudesta alkaen legaatteilla saattoi olla laajat valtuudet järjestellä vaikutusalueidensa poliittisia, yhteiskunnallisia ja kirkollisia oloja paavin ja Pietarin nimissä. Tämä näkyy myös muuttuneessa suhtautumisessa, sillä reformipaaviuden legaatit eivät olleet pelkkiä paavien sanna-aattajia tai viestinviejiä, vaan täysin valtuuksin varustettuja paavien sijaisia; heitä kunnioitettiin ja pelättiin samalla tavalla kuin paavia itseään.

Nikolaus II käytti legaatteina aikansa merkittävimpiin ajattelijoihin ja teologeihin kuuluvia Petrus Damiania ja Anselm Luccalaista. Heidän tehtävänään oli toteuttaa kirkollisen reformin tavoitteet kristillisen kirkon ydinalueilla, Italiassa, Ranskassa, Saksassa ja muualla. Nicolaus II:n tärkeimpiin legaatteihin varsinkin Pohjois-Euroopassa ja Saksassa kuului Hildebrand, myöhempi paavi Gregorius VII, joka näin oppi tuntemaan läheisesti Euroopan pohjoisten reuna-alueiden ongelmat; hän matkusti useita kertoja Pohjois-Saksaan asti, järjestääkseen keskeisen Hampuri-Bremenin arkkihiippakunnan asioita. Tätä kautta hän sai myös henkilökohtaista tuntumaa kirkollisiin ja poliittisiin oloihin Skandinaviassa, joka muodosti keskeisen osan Hampuri-Bremenin toimintakentässä. Alexander II:n aikana legaatit järjestivät Ranskassa ja Espanjassa paikallisia kirkolliskokouksia (synodeja), joissa päätettiin reformin toteuttamisesta sekä reformin vastustajien tuomitsemisesta. Gregorius VII käytti paaviksi valintansa jälkeen legaatijärjestelmää hyvin tehokkaasti ja nimenomaan myös kristillisen Euroopan reuna-alueilla. Legaatijärjestelmä oli tullut jäädäkseen paavilliseen 'ulkopolitiikkaan'. Merkittäviä 'legaattipaaveja' olivat 1100-luvun puolivälin jälkeen Hadrianus IV sekä Alexander III, edellinen toimi itsekkin ennen valintaansa legaattina Pohjoismaissa.

Gregorius VII:n kaavailema paavin kirkollinen ja poliittinen johtosema koko kristillisessä maailmassa näkyi ensimmäisen kerran Urbanus II:n (1088–1099) aikana hänen kehoittaessaan kristillistä maailmaa lähtemään ristiretkelle Pyhään maahan. Paavin julistus Clermont-

Ferrandin kirkolliskokouksessa 27. marraskuussa 1095 sai valtavan, ja paaville itselleenkin yllätyksellisen myönteisen vastaanoton.<sup>355</sup> Urbanus II ei ollut ennalta suunnitellut eurooppalaisen, paavien johtaman ristiretkiliikkeen aloittamista tai Pyhän Maan valloittamista. Urbanus II toisti lähinnä – soveltaen niitä ajankohtaiseen tilanteeseen – aikaisempien paavien lausuntoja kristikuntaa ja sen pyhiä paikkoja uhkaavista vaaroista. Urbanus II kehoitti kaikkia kristittyjä vapauttamaan Jerusalemin muslimien vallasta. Islaminuskoisten turkkilaisten valloitusvyöry oli pari vuosikymmentä aikaisemmin johtanut Bysantin joukkojen raskaaseen tappioon Manzikertin taistelussa (1071) sekä egyptiläisten fatimidien vetäytymiseen Palestiinasta. Fatimidien ja heitä edeltävien islaminuskoisten arabien alaisuudessa kristityt pyhiinvaeltajat olivat päässeet vuosisatojen ajan lähes esteettä tai verrattain pienillä tullimaksuilla Pyhään Maahan, mutta turkkilaisten hallinto suhtautui kristittyihin huomattavasti epäluuloisemmin; kristittyjen pyhiinvaellukset Jerusalemiin loppuivat lähes kokonaan. Kristittyjen pyhiinvaelluksen turvaamiseksi ja Konstantinopolin kristittyjen auttamiseksi jo paavi Gregorius VII oli suunnitellut asettuvansa kristityn ritariarmeijan johtoon ja marsivansa itään.<sup>356</sup>

Ajatus jäi elämään ja sai uutta tuulta Urbanus II:n julistuksesta. Ranskasta kotoisin oleva paavi sai Ranskan ja sen johdolla muunkin Euroopan aateliston sekä nousevan ritarihuokan innostumaan. Taitavalla propagandalla oli merkittävä sija; Urbanus käytti järjestelmällisesti ammattitaitoisia saarnamiehiä – varsinkin sisterssiläisiä – viestinsä levittämiseen. Kirkollisen ja samalla myös yhteiskunnallisen reformin tavoitteet olivat saaneet laajaa vastakaikua yhteiskunnan alemmissakin ryhmissä ja ristiretket tarjosivat sopivan purkautumiskeinon kristillisen maailman uudistuspyrkimyksille. Urbanus II:n julistuksen saama yllätyksellinen vastakaiku selittyy myös kirkollis-yhteiskunnallisen reformiliikkeen yhden päätavoitteen toteutumisella: feodaalisotien rauhoittamisella. Jumalan rauha (Pax Dei tai Treuga Dei) -liike oli onnistunut tavoitteissaan niin hyvin, että sukupolvien ajan itsensä jatkuvalla sodankäynnillä elättänyt eurooppalainen feodaaliaatelisto ja palkkasoturien armeija koki yhä enemmän 'tekemisen puutetta'. Espanjan reconquistan voitot olivat osoittaneet mallin toimivuuden: kirkon siunaaman sodankäynnin kautta ritarit olivat saavuttaneet paitsi kunniaa myös maita ja rikkauksia itselleen.

Paavit suosivat ristiretkille lähtijöitä monin tavoin lupaamalla aneita, vero- ja tullihelpotuksia, velkojen anteeksiantoa ja oikeudellista suojaa. Sota muslimeja vastaan ja Raamatun pyhien paikkojen vapauttaminen määriteltiin Augustinuksen oppien mukaisesti oikeutetuksi sodaksi. Paavit eivät määränneet tavoitteeksi kristillistä lähetystyötä tai latinalaisen lähetystyötä ristiretkeläisvaltion perustamista; Urbanus II puhui tarkasti ottaen vain avusta idän kristityille ja tarkoitti ilmeisesti läntisten ristiretkeläisten liittymistä Bysantin joukkojen osaksi auttamaan näitä Jerusalemin takaisinvalloituksessa. Ensimmäisen ristiretken valmisteluvaiheisiin liittyy myös toisenlainen tapahtumaketju, joka ilmentää ristiretki-ideologiaan liittyvät vaarat: ensimmäiset laajemmat eurooppalaiset juutalaisvainot ristiretkeläisjoukkojen kokoontuessa Ranskassa sekä erityisesti Etelä- ja Keski-Saksassa.<sup>357</sup> Laajan innostuksen vallassa ritarit ja sotilaiden sekavat joukot lähtivät ensimmäiselle ristiretkelle eivätkä alistuneet Bysantin palvelukseen, kuten paavi oli olettanut. Menestys ja 15. heinäkuuta 1099 tapahtunut Jerusalemin valloitus selittyy enemmän laajalla innostuksella ja vastustajan heikkoudella kuin hyvällä suunnittelulla tai taktiikalla: yhtenäinen johto puuttui ja eri ryhmittymät toimivat pitkälti omin päin. Jerusalemin valloitus johti kaupungin arabi- ja juutalaisväestön tappamiseen. Kristittyjen ja arabien välit huononivat pysyvästi. Kristityt eivät millään tavalla tarttuneet maltillisten fatimidihallitsijoiden yhteistyö- ja sovintotarjouksiin, mikä vuorostaan suosi huomattavasti jyrkempiä turkkilaismuslimeja.

Palestiinaan muodostettiin Jerusalemin latinalainen kuningaskunta ranskalaisen Bouillonin herttuan johdolla. Se muutettiin omaehtoisella päätöksellä pian kuningaskunnaksi. Sinne muotoutui omalaatuinen yhteiskunta, jota leimasivat toisaalta pitkään siellä asuneiden ristiretkeläisten vuorovaikutus ympäröivän muslimiyhteiskunnan kanssa, toisaalta uusien ristiretkeläistulokkaiden sotaisan jyrkkä asenne. Paaveilla oli tässä ja kuudessa seuraavassakin isommassa ristiretkessä merkittävää osuutta aloitteentekijänä ja innostajana. Paavit kehittivät ristiretkien ideologisen taustan: ristiretkeläiset olivat pyhiinvaeltajia ja heille luvattiin täydelliset aneet – vapautus syntien vuoksi kertyneistä kiirastulirangaistuksista. Ristiretkeläisille tämä oli merkittävä motivaatio. Ristiretkien 'käynnistämisen' ohella Urbanus II puuttui legaattiansa ja kirjeenvaihtonsa kautta aktiivisesti Englannin ja Ranskan ohella erityisesti myös muslimeilta takaisinvalloitetujen alueiden kirkolliseen ja poliittiseen

järjestämiseen Sisiliassa ja Espanjassa, jossa Kastilia ja Aragon yhä tiiviimmin sitoutuivat vasallisuhteeseen paaviin ja Pietariin. 1100-luvun alkupuoliskon paavit yrittivät ennen kaikkea viedä uudistustavoitteita eteenpäin kirkossa ja yhteiskunnassa. Jatkuvat ristiriidat maallisen vallan kanssa ja epävakaat paaviuskaudet – vastapaavit seurasivat toinen toisiaan Paschalis II:n kauden jälkeen – estivät usein tehokkaan omistautumisen lähetystyölle ja reuna-alueiden ongelmille. Paavien tarmo kului kiistelyissä Saksan keisarin ja normannien kanssa, kirkkovaltion rakentamisessa ja puolustamisessa sekä ristiretkiaatteen ylläpitämisessä.

### 'PAAVINTEKIJÄ' BERNARD CLAIRVAUXLAINEN

1100-luvun alkupuolen paaviudesta ja varsinkin sen eurooppalaisesta merkityksestä Euroopan laajentumiselle ei voi puhua mainitsematta Bernard Clairvauxlaista (1090–1153), tuon ajan eurooppalaisen kirkollisen ja maallisen politiikan suurta taustavaikuttajaa. Vuonna 1090 Ranskan Burgundissa syntynyt Bernard liittyi 1112 sisterssiläisjärjestykseen, jonka johtavaksi hahmoksi hän pian nousi. Filosofisten ja uskonnollisten teostensa, saarnojensa sekä laajan kirjeenvaihdonsa myötä Bernard sai suurta, koko Eurooppaan ulottuvaa vaikutusvaltaa. Honorius II:n kaudesta (1124–1130) lähtien Bernard Clairvauxlainen oli paavillisen politiikan tärkein taustavaikuttaja ja toimi 1130- ja 1140-luvulla varsinaisena 'paavintekijänä': hän nosti Innocentius II:n paaviksi, vaikutti vastapaavi Viktor IV:n eroamiseen ja oli ensimmäisen sisterssiläispaavin Eugenius III:n merkittävin neuvonantaja ja taustavaikuttaja. Hänellä oli myös tiiviit ja luottamukselliset suhteet aikansa maallisiin hallitsijoihin ja hän pystyi pitkälti taivuttelemaan heitäkin tahtoonsa. Bernardia on joskus nimitetty 1100-luvun puolivälin "Euroopan kruunaamattomaksi keisariksi". Bernard Clairvauxlainen kehitti paavien maallisen vallan perustana olevan "kahden miekan teorian" lopulliseen muotoonsa. Luukaan evankeliumin mukaan (22.38) Jumala oli Jeesuksen kautta myöntänyt apostoleille eli paaveille molemmat miekat, toisen henkisen, jota hän käytti itse, sekä toisen maallisen (sotilaallisen), jonka hän luovutti edelleen maalliselle ruhtinaalle, jotta tämä käyttäisi sitä paavin tahdon mukaisesti.<sup>358</sup>

Bernard toimi koko elämänsä ajan nimenomaan sisterssiläisen luostarijärjestyksen piirissä ja oli paljolti vastuussa sen leviämisestä koko

Eurooppaan sekä sisterssiläisten vahvasta suuntautumisesta lähetystyöhön kristillisen Euroopan reuna-alueilla. Sisterssiläisjärjestön synty liittyy hyvin keskeisesti tuon ajan kirkolliseen reformiliikkeeseen. Perusta laskettiin vuonna 1098 Ranskan Burgundissa, Dijonin lähellä sijaitsevassa Citeaux'ssa, jonne Robert Molesmelainen perusti uuden luostarijärjestön, jonka tarkoituksena oli palata Benedictuksen luomiin ideaaleihin, joista 1000-luvun benediktiiniläiset olivat erkaantuneet. Sisterssiläisjärjestö olisi ilman Bernard Clairvauxlaisen vaikutusta jäänyt todennäköisesti pieneksi, alueellisesti rajatuksi reformijärjestöksi. Bernard liittyi 1112 Citeaux'n luostariin ja sai 1115 tämän apotilta tehtävän perustaa tytärluostarin läheiseen Clairvaux-nimiseen paikkaan. Pian Bernard Clairvauxlainen nousi liikkeen johtoon ja oli keskeisesti vastuussa sen nopeasta leviämisestä; Bernardin kuollessa vuonna 1153 siihen kuului suuren, 700 munkkia käsittävän emäluostari Citeaux:n lisäksi 338 tytärluostaria koko Euroopassa, Espanjasta ja Sisiliasta Skandinaviaan. Itämeren alueella sisterssiläisluostareita perustettiin 1140-luvulta lähtien Ruotsiin, Tanskaan ja Norjaan. Tanskasta käsin perustettiin tytärluostareita niin Tanskan maaperällä kuin myös pitkin Tanskan vaikutusvallassa olevaa Itämeren rannikkoa, mm. Pommerin ja Preussin alueella, yhteydessä Tanskan valloituksiin. Eteläisen Itämeren rannikon sisterssiläisluostareilla oli merkittävä sija alueen kristillistämässä.<sup>359</sup>

Eugenius III (1145–1153) tutustui nuorena miehenä Bernard Clairvauxlaiseen ja oli tästä niin vaikuttunut, että liittyi munkiksi Clairvaux'n luostariin. Valintahetkellä hän toimi Rooman lähellä sijaitsevan sisterssiläisluostarin apottina ja oli siten ensimmäinen sisterssiläispaavi, joka ei koskaan luopunut munkin kaavustaan ja noudatti paavin istuimellakin sisterssiläisten askeettisia elintapoja. Läheinen yhteys oppi-isään Bernard Clairvauxlaiseen säilyi Eugeniuksen koko paaviuskauden ajan. Bernard suhtautui aluksi oppilaansa valintaan jopa pensästi ja piti tätä kykenemättömänä paavin virkaan, mutta muutti pian kantansa. Eugenius III perusti maallisen vallankäyttösä Bernard Clairvauxlaisen kehittämään ”kahden miekan teoriaan”. Kirkollista ja yhteiskunnallista reformia hän toteutti Bernardin oppien mukaisesti monissa kirkolliskokouksissa Ranskassa, Englannissa, Italiassa ja muualla. Islaminuskoiset turkkilaiset valloittivat 23. joulukuuta 1144 Edessan kaupungin, joka oli ollut latinalaisen ristiretkeläisvaltion itäisin linnake. Paavi sai pian tiedon tästä ja vuoden 1145 kuluessa hänen luokseen saa-



pui useita piispoja idästä, jotka selostivat tilannetta tarkemmin ja pyysivät apua. Ristiretkien ja Jerusalemin latinalaisen kuningaskunnan ylimpänä suojelijana paavi katsoi velvollisuudekseen reagoida ja 1. joulukuuta 1145 hän kehoitti Ranskan kuningasta Louis VII:ttä (1137–79) ryhtymään toiseen ristiretkeen. Ristiretkikehoitus uusittiin 6.3.1146, jolloin paavi velvoitti myös Bernard Clairvauxlaisen aloittamaan laajan eurooppalaisen saarnakiertueen ristiretken julistamiseksi. Sotilaallisesti toinen ristiretki Pyhälle Maalle epäonnistui; ristiretken johdossa olevat Saksan, Ranskan, normannivaltion sekä Bysantin hallitsijat eivät pystyneet tehokkaaseen yhteistoimintaan, vaan kuluttivat voimiaan toisiaan vastaan. Islaminuskoisille turkkilaisille menetettyjä alueita (Edessan provinssi) ei saatu valloitettua takaisin ja hyökkäys Damaskokseen epäonnistui.<sup>360</sup>

#### PIETARIN NIMISSÄ: GLOBAALIPOLITIikka EUROOPASSA

Paavien eurooppapolitiikasta 'ante litteram' voidaan ensimmäisen kerran puhua 1100-luvun toiselta puoliskolta alkaen. Ei niin että heillä olisi ollut 'eurooppapoliittinen ohjelma' tai että he olisivat tietoisesti pyrkinet Euroopan poliittiseen yhtenäisyyteen. Euroopalla poliittisena käsitteenä tai alueena ei ollut paaveille merkitystä, vaan he toimivat oman käsityksensä mukaan kaikkien kristittyjen ylimpänä johtajana, riippumatta siitä, missä nämä asuivat. Paavien ratkaiseva merkitys Euroopan muotoutumiselle syntyi tämän heidän käsityksensä sivutuotteena johtuen yksinkertaisesti siitä, että ylivoimaisesti suurin osa Roomalle uskollisista kristityistä asui länsi- ja itäkirkon välirikon ja Pohjois-Afrikan menettämisen jälkeen läntisessä Euroopassa. Tietoisesta Euroopan suosimisesta tai paavillisen politiikan rajoittumisesta Eurooppaan ei ollut kyse; ristiretket olivat vahvin ilmaisu paavien vuosisaitaisesta pyrkimyksestä laajentaa vaikutusvaltaansa nimenomaan myös Lähi-Itään, kristikunnan synnyinsijoille.<sup>361</sup>

Sydänkeskiajalla paavien 'eurooppalainen hallintoalue' täydentyi kartan viimeisillä 'valkoisilla läiskillä' pohjoisessa ja idässä ja saavutti huippunsa myös yhteiskunnallisessa kattavuudessa. Mikään merkittävämpi yhteiskunnallinen ryhmä Euroopassa ei kyseenalaistanut paavin auktoriteettia eikä oikeutta puuttua mihin tahansa hallinnolliseen tai oikeudelliseen päätökseen. Ainoa eurooppalainen taho, joka kyseen-

alasti tämän paavien auktoriteettikäsitteksen, olivat Saksan keisarit, jotka etsivät ja löysivät tukea käsityksilleen uudelleen löydetystä roomalaisesta oikeudesta. Fredrik Barbarossan tuki Bolognan yliopistolle ja sen lainoppineille selittyä juuri tästä syystä. Kiista koski tosin lähinnä valta-pyramidin kaikkein ylintä osaa ja paavien oikeutta antaa keisarille käskyjä ja määräyksiä myös maallisissa asioissa. Keisarit eivät kiistäneet paavien oikeutta puuttua vapaasti poliittisiin ja yhteiskunnallisiin asioihin alemmalla tasolla myös keisarin valtapiirissä tai yleensä koko kristillisessä maailmassa. Äärimmillään vietynä keisarin näkemys, varsinkin Fredrik Barbarossan muotoilemana, olisi tosin merkinnyt ylimmän eurooppalaisen vallan siirtymistä paavilta keisarille; paavista olisi tullut vasallin kaltainen keisarin alainen, kuten Konstantinopolin patriarkka oli suhteessa Bysantin keisariin. Näin ei kuitenkaan tapahtunut, mikä oli 1100-luvun toisen puoliskon valtopoliitiikan merkittävimpiä saavutuksia paavien kannalta.<sup>362</sup>

Aleksanteri III:n pitkä kausi (1159–1181) oli hyvin merkittävä kristillisen Euroopan reuna-alueiden ja lähetystyön suhteen. Reuna-alueilta tuleva poliittinen tuki oli Aleksanteri III:lle poliittisesti tärkeä. Paavien ja Saksan keisarin Fredrik Barbarossan ristiriita johti Aleksanterin valintapäivänä (7.9.1159) keisarin tukeman vastapaavin Viktor IV:n valitsemiseen. Paavi joutui tässä tilanteessa etsimään poliittista tukea Ranskan ja Englannin ohella mm. Espanjasta, Unkarista sekä Skandinavian kuningaskunnista. Victor IV:n kuolemakaan ei ratkaissut kamppailua täysin, sillä Fredrik Barbarossa nimitti Aleksanterin paaviuskauden aikana vielä pari muuta vastapaavia (Paschalis III, Calixtus III). Näiden poliittinen kannatus rajoittui ennen kaikkea keisarin valtapiirin ydinalueille, Saksaan ja lähialueille. Aleksanteri III:n oli kuitenkin jatkuvasti oltava varuillaan ja varmistuttava tuestaan nimenomaan myös reuna-alueilla. Valtakamppailun vuoksi Aleksanteri III:n oli vietettävä pitkäaikaisia aikoja Rooman ulkopuolella, varsinkin Ranskassa, jonka merkitys paavillisessa politiikassa kasvoi huomattavasti. Tänä aikana luotiin pohja sille tiiviille suhteelle, joka johti 1300-luvun paavien Avignonin kauteen. Vasta Fredrik Barbarossan suostuminen rauhansopimukseen ja paavin aseman täydelliseen tunnustamiseen Venetsiassa vuonna 1177 toi helpotusta ja mahdollisti Aleksanterin paaluun Roomaan seuraavana vuonna.<sup>363</sup>

Englannissa Aleksanteri joutui pitkään valtataisteluun maata hallit-

sevan Henrik II:n kanssa. Tämä julisti vuonna 1164 ns. Clarendonin päätökset, joilla Englannin papisto alistettiin kuninkaalle ja Roomaan vetoaminen kiellettiin. Paavin henkilökohtainen ystävä, Canterburyn arkkipiispa Thomas Becket ei hyväksynyt tätä, ja joutui pakenemaan paavin luokse Ranskaan. Paavillisten legaattien välityksen jälkeen Thomas Becket palasi marraskuussa 1170 Englantiin, missä neljä kuninkaalle uskollista ritaria murhasi hänet 29. joulukuuta 1170 Canterburyn katedraalissa. Murhan jälkeen kuningas joutui kuitenkin nöyrytmään ja peruuttamaan vuonna 1172 Clarendonin päätökset. Aleksanteri III:n kannalta tärkeä Englannin kirkko oli jälleen paavin määräysvallassa. Osana murhan sovittamista, ns. sovitusristiretkenä, Henrik II toteutti 1171 Irlannin valloituksen ja liittämisen Englannin alaisuuteen, millä oli paaviudenkin kannalta merkitystä; Irlannin omaperäinen, varhaiskeskiajalta saakka hyvin itsenäinen ja omaa kalenteria sekä omia jumalanpalvelusmenoja noudattava kirkko joutui nyt paavilliseen määräysvaltaan. Becketin tapauksessa paavi käytti myös pyhimyskulttia poliittisiin tarkoituksiin. Murhattu arkkipiispa kanonisoiitiin hyvin lyhyessä ajassa ja Thomas Becketin hauta Canterburyn tuomiokirkossa kehittyi paavin tuella nopeasti Englannin suosituimmaksi pyhiinvaelluskohteeksi. Kuningaskin joutui tekemään sinne heinäkuussa 1174 julkisen sovituspyhiinvaelluksen ja anomaan anteeksiantoa Becketin pyhäinjäännösten edessä. Paavi oli saavuttanut voiton.<sup>364</sup>

Aleksanteri III:n poliittisten kannanottojen ja päätösten maantieteellinen säde oli laaja. Tuhansien paavillisten kirjeiden vastaanottajien joukossa oli hallitsijoita Portugalista ja Espanjasta Skotlantiin, Irlantiin, Tanskaan, Norjaan, Ruotsiin, Venäjään, Puolaan, Böömiin ja Unkariin. Paavin määräyksillä ja kannanotoilla oli yleensä suuri merkitys. Unkarissa Aleksanteri III:n lähettämä paavillinen legaatti järjesteli vuonna 1169 maan kirkollisia ja poliittisia oloja määräämällä mm. uusia aluejakoja sekä aikaisemmin kuninkaan määräysvallassa olleiden 25 kirkon ja luostarin siirtymisestä kirkon ja paavin alaisuuteen. Aleksanteri III:n politiikan suuria saavutuksia oli Kolmas Lateraanikonsiili, joka avattiin 5. maaliskuuta 1179 yli 300 piispan ja vielä useamman apootin läsnäollessa. Konsiilissa hyväksyttiin kirkon ja ruhtinaiden väliset sopimukset, lisäksi rajoitettiin maallisten ruhtinaiden kontrollia perustamiinsa kirkkoihin. Muihin konsiilin päätöksiin kuuluivat köyhien opiskelijoiden vapauttaminen opintomaksuista, kerettiläisyyden kitkeminen, musli-

meille ja juutalaisille osoitettu kielto pitää kristillisiä ortja sekä aseita ja asetarvikkeita koskeva kauppakielto muslimien kanssa.<sup>365</sup> Itäinen Eurooppa säilyi Aleksanterin kuoleman 1181 jälkeenkin vahvan paavillisen kiinnostuksen kohteena. Aloitteet paavien puuttumiseen tulivat osittain myös alueen maallisten hallitsijoiden taholta. Varsinkin Unkarin kuningas Bela III pyrki aktiivisesti lähentymään länteen ja paaviin. Hän määräsi 1183 kreikkalaisen Sirmionin hiippakunnan keskuksen (Bacs) yhdistämisen latalaiseen Kalocsan hiippakuntaan sekä aloitti kreikkalaisten luostarien latalaistamisen. Palkinnoksi tästä lähentymisestä Celestinus III julisti vuonna 1192 lähes sata vuotta aikaisemmin (1095) kuolleen kuningas Ladislaus I:n pyhimyukseksi – merkittävä poliittinen kanonisaatio, jolla paavi halusi osoittaa tukensa Unkarin kuningassuvulle.<sup>366</sup>

Välimeren ristiretket säilyivät 1100-luvun viimeisinäkin vuosikymmeninä paavien kiinnostuksen keskipisteessä. Palestiinan ristiretkeläisvaltion kristilliset joukot kärsivät 4. heinäkuuta 1187 merkittävän tappion, joka johti 2. lokakuuta 1187 Jerusalemin valloitukseen; ristiretkeläisvaltio rajoittui tämän jälkeen Antiokian, Tripolin ja Tyruksen kaupunkeihin ympäristöineen. Tapaus herätti suurta huomiota ja hämmennystä ympäri Eurooppaa. Paavi Gregorius VIII (21.10.–17.12.1187) laati vielä ennen valintansa vahvistamista ristiretkikehoituksen ja lähetti legaatteja ympäri Eurooppaa julistamaan uutta ristiretkettä; heitä lähetettiin Saksan ja Ranskan ohella mm. Tanskaan ja Puolaan.<sup>367</sup> Paavin ristiretkikehoitus ei johtanut välittömään toimintaan, koska Englannin ja Ranskan välillä oli käynnissä sota. Vasta tämän päättyminen 1189 mahdollisti eurooppalaisten joukkojen lähtemisen Lähi-Itään kolmannelle ristiretkellä, jonka paavi Clemens III (20.12.1187–3.1191) katsoi paaviutensa tärkeimmäksi hankkeeksi ja jota hän tuki voimakkaasti. Paavi sai henkilökohtaisella panoksellaan toskanalaisia ja jopa roomalaisia aatelisiä liittymään ristiretkeläisten joukkoon, mitä on pidettävä harvinaisena saavutuksena; Rooman aateliset suhtautuivat perinteisesti hyvin nihkeästi paavien aloitteisiin. Paavin laaja paneutuminen ristiretken valmisteluihin näkyy mm. siinä, että hän kääntyi 1189 myös Armenian ruhtinaan ja Armenian kristittyjen johtajan (katholikos) puoleen pyytäen näiltä tukea ristiretkelle. Fredrik Barbarossa asettui ristiretkeläisarmeijan johtoon, mutta kuoli itse tapaturmaisesti 10.6.1190 ylittäessään jokea nyk. Turkin alueella. Tämän jälkeen Englannin ja Ranskan ku-

ninkaat asettuivat ristiretkeläisten johtoon. Jerusalemia ei saatu valloitettua takaisin, mutta rauhansopimus sulttani Saladinin kanssa takasi kristityille pyhiinvaeltajille pääsyn Pyhään Maahan.<sup>368</sup>

Toiminta paavillisena legaattina eri puolilla Eurooppaa ennen valintaa paaviksi oli 1100- ja 1200-luvulla pikemmin sääntö kuin poikkeus. Tätä kautta he olivat mukana toteuttamassa paavillista politiikkaa käytännön tasolla ja saavuttivat yksityiskohtaisen tietämyksen kaukaisista-kin Euroopan alueista ja niiden paikallisista ongelmista. Hadrianus IV:n ja Aleksanteri III:n ohella voi mainita erityisesti Gregorius VIII:n, jonka paaviuskausi jäi yllättävän sairastumisen takia lyhyeksi (21.10.–17.12.1187). Ennen valintaansa hän oli 1160-luvulta lähtien toiminut Albertus Morralaisen nimellä paavillisena legaattina, ensin Dalmatiassa ja Unkarissa. Tämän jälkeen hän sai tehtäväkseen sovintoviestin toimittamisen keisari Fredrik Barbarossalle, minkä jälkeen hänet lähetettiin uudelleen pariaksi vuodeksi Dalmatiaan. Seuraava kohde oli Ranska, jossa hän toimi kaksi vuotta legaattina. Sieltä käsin hän osallistui paavin ja Englannin kuninkaan sovinnon valmisteluun ja laati näiden välillä sopimuksen. Englannin jälkeen hän toimi pitempään legaattina Pohjois-Italiassa. Seuraava kohde oli Iberian niemimaa, missä hän osallistui Pohjois-Espanjan kuningaskuntien välisten riitojen sovitteluun ja oli perustamassa Pyhän Jaakon miekan ritarikuntaa, jonka perussäännöstön hän laati; ritarikunnan tehtäviksi määriteltiin taistelu vääräuskoisia vastaan sekä Santiagon pyhiinvaeltajien suojeleminen.<sup>369</sup> Ennen paaviksi valintaansa Gregorius VIII toimi siten lähes yhtäjaksoisesti yli kahdenkymmenenviiden vuoden ajan paavillisena legaattina koko Euroopassa – pohjoisin Eurooppa oli ainoa alue, jossa hän ei vaikuttanut henkilökohtaisesti. Näin laajan diplomaattisen kokemuksen omaavan henkilön valinta paaviksi oli vain luonnollista ja hänen vaikutuksensa kuurian eurooppalaiseen politiikkaan olisi epäilemättä ollut merkittävä, mikäli kuolema ei olisi katkaissut hänen tietänsä.

Myös Celestinus III (1191–1198) kuuluu näihin merkittävään legaattitaustan omaaviin paaveihin; ennen valintaansa hän oli toiminut pitkiä aikoja legaattina Iberian niemimaalla ja hänen paaviuskautensa aikana kuurian Espanja-tietämys lisääntyi merkittävästi – samalla tavalla kuin Pohjolan legaattina toiminut Hadrianus IV oli lisännyt kuurian tietämystä Euroopan pohjoisista alueista. Vaikea kysymys oli vallattujen alueiden muslimien kohtalo, jossa päädyttiin toistaiseksi suvaitsevaan

linjaan; muslimien joukkokarkoitukset Espanjasta tapahtuivat vasta myöhäiskeskiajalla. Näiden legaattien myötä – myös niiden jotka eivät päätyneet paaveiksi asti – kuuriaan kertyi koko Euroopasta valtava määrä tietoa, jonka pohjalta paavit saattoivat tehdä päätöksiään ja toimia tehokkaasti 'Euroopan hallitsijoina'. Paavillisen kuurian euroopanlaajuiset tiedot olivat ainutlaatuiset; legaattien lisäksi tietoja välittivät piispat ja apotit säännöllisillä Rooman käynneillään, sekä Roomaan saapuneet pyhiinvaeltajat. Saksan keisarin hovissakin oli tarkat tiedot keisarin valtapiiiriin kuuluvista alueista, mutta sen ulkopuolelle jäävistä maista keisari ei ollut kiinnostunut kuin silloin, kun ne liittyivät hänen valtiopoliittikaansa. Paavi sen sijaan tarvitsi ja hankki tietoja kaikkialta, missä eli Roomalle uskollisia kristittyjä. Legaattien kautta kertynyt tietopohja selittää myös, minkä vuoksi paavien eurooppalaista hallintokoneistoa pystyttiin ylläpitämään ilman tarkempaa maantieteellistä kuvaus- ja kartta-aineistoa. Tarkemmista, antiikin ajan maantieteellisen tietämyksen ylittävistä kartoista on merkkejä vasta huomattavasti myöhemmältä ajalta, 1300- sekä 1400-luvulta. Sydänkeskiajan paavillisessa kuuriassa legaattien kautta välittyvä suullinen tietopohja katsottiin ilmeisesti riittäväksi.<sup>370</sup>

Paavillisen toimintakentän globaali luonne ilmenee myös Celestinus III:n aikana 1192 laaditusta asiakirjasta: ”Liber censuum Ecclesiae Romanae” (Roomalaisen kirkon verojen/tulojen luettelo). Kyseessä oli tarkka luettelo alueista, hiippakunnista ja luostareista, joista suoritettiin säännöllisiä maksuja Rooman kuuriaan. Luettelon laati kuurian vaikutusvaltaisimpiin henkilöihin kuuluva kamreeri Cencius, josta tuli myöhemmin paavi Honorius III. Pietarille ja paaville suoraan alistettuina läänitysalueina, joista paavi peri vuotuista läänitysmaksua, luetellaan mm. Sisilia, Aragonia ja Portugali. Lievempää riippuvaisuutta ilmentää ns. Pietarinpenninki, joka maksettiin luettelon mukaan Roomaan mm. Englannista, Puolasta ja Skandinavian kuningaskunnista. Luettelosta löytyy myös ensimmäisiä mainintoja Suomen alueesta. Veroluetteloon liittyvä valtiopoliittinen aspekti ilmenee siitä, että siihen liitettiin hieman myöhemmin kopio Konstantinuksen lahjakirjasta sekä muita asiakirjoja, jotka osoittivat paavien hallintaoikeuksia kirkkovaltiossa ja laajemminkin Italiassa.<sup>371</sup> Asiakirjan laatiminen liittyy paavillisen hallinnon ja varainhoidon tehostamiseen sen jälkeen, kun paavin ja Rooman porvarien välillä oli 1188 päästy sopimukseen, joka mahdollisti paavin pa-

luun. Kirkkovaltio tuli taas paavin hallintaan ja paavien verotulot Italiasta sekä läänitysmaksut, kymmenykset ja Pietarinpennyngit muualta Euroopasta luetteloiitiin tarkasti perinnän tehostamiseksi. Tämä mahdollisti vuorostaan paavillisen hallinnon merkittävän tehostamisen ja laajentamisen; eri virastojen tehtävät määriteltiin tarkemmin ja uusia virastoja perustettiin. Paavillinen kuuria kasvoi 1100-luvun loppupuolella Euroopan tehokkaimmaksi hallintakoneistoksi, ainoaksi joka toimi todella euroopanlaajuisesti.<sup>372</sup>

Innocentius III (22.2.1198–16.7.1216) jatkoi paavillisen puuttumisen politiikkaa kaikkialla Euroopassa ja laati myös tähän liittyviä teologisia ja kanonisia traktaatteja. Saksa oli keisarin henkilöstä käydyn pitkällisen valtakamppailun heikentämä, joten reformipaavien pitkäaikainen vastustaja ei voinut esittää tehokkaita vastatoimia. Ranskassa Innocentius puuttui lukuisilla kirjeillä ja määräyksillä kuningas Filipin avioliittoasioihin; tämä oli hylännyt vaimonsa, tanskalaisen Ingeborgin. Paavi pakotti pitkällisen prosessin jälkeen kuninkaan taipumaan ja ottamaan Ingeborgin uudelleen vaimokseen, mutta hyväksyi kuitenkin samalla kuninkaan toisen vaimon Agneksen synnyttämät lapset laillisiksi perillisiksi. Tämän jälkeen paavin ja Ranskan välit lähentyivät, ja Ranskasta tuli paavien vallan merkittävä tukija 1200-luvulla. Etelä-Ranskan kerettiläisiä tai katarilaisia vastaan paavi joutui kuitenkin toimimaan pitkälti ilman kuninkaan tukea. Paavi ei halunnut avointa välirikkoa Etelä-Ranskan paikallisten hallitsijoiden kanssa. Paavien julistama, tukema ja legaattinsa kautta johtama ristiretki albigensikerettiläisiä vastaan kuuluu paaviuden ja Innocentius III:n valistuneen kauden vähemmän kunniakkaisiin hankkeisiin. Kyseessä oli ensimmäinen ristiretki, joka julistettiin selkeästi Euroopan sisällä elävää, kristittyä ryhmää vastaan. Siihenastiset ristiretkijulistukset olivat koskeneet islaminuskoisia Palestiinassa ja Espanjassa, tai Itämeren alueen pakanoita.

Paavillisen legaatin Petrus Castelnauin murhan jälkeen vuonna 1208 Innocentius katsoi ilmeisesti kirkon aseman todella olleen laajemminkin uhattu ja halusi asettaa varoittavan esimerkin kerettiläisyyden tukijoille julistamalla ristiretken Toulousen alueen hallitsijaa, legaatin murhannutta Raymond VI:tta vastaan. Ristiretken johtoon asetettiin sistersiläinen apotti Arnald-Amalric ja joukot koottiin ennen kaikkea Ranskasta ja Englannista, myöhemmässä vaiheessa Saksastakin. Hyvinkin veriset taistelut alkoivat 1209 ja johtivat kerettiläisalueiden ja -kaupun-

kien valloittamiseen. Sodankäynti muuttui pian ristiretkien nimellä käytäväksi valtataisteluksi Etelä-Ranskan hallinnasta, joka jatkui vielä Innocentiuksen paaviuskauden yli. Itse katarilaisuus kärsi sodankäynnistä yllättävän vähän, sillä se pystyi toistaiseksi mukautumaan uuteen tilanteeseen. Katarilaiset siirtyivät ristiretkeläisten vielä valloittamattomille alueille ja muuttivat kaupungeista maaseudulle, mistä heidät oli vaikeampi tavoittaa. Katarilainen papisto luopui tunnusomaisesta vaateuksesta ja jumalanpalveluksia ryhdyttiin harjoittamaan piilossa. Ristiretken tavoite jäi siten pitkälti saavuttamatta.<sup>373</sup>

Englannissa Innocentius määräsi kuninkaan pitkällisen kiistan ja viiden vuoden kirkonkirouksen jälkeen vuonna 1213 hyväksymään paavin suosikin Stephen Langtonin Canterburyn arkkipiispaksi sekä julistamaan kuningaskuntansa paavin vasallimaaksi (läänitykseksi). Tähän tarvittiin tosin myös paavin toimesta aikaansaatu Ranskan kuninkaan Filipin sodanuhka; paavi oli valtuuttanut tämän valloittamaan Englannin ja Filip oli ryhtynyt tarvittaviin valmisteluihin, mikä sai Englannin kuninkaan peräännyttämään piispanimityskiistassa. Iberian niemimaalla Aragonian kuningas Pietari II (1169–1213) uusi paavin kanssa vuonna 1089 solmitun vasallisopimuksen, mihin yhdistyi poliittisesti merkittävä, paavin suorittama kruunaus. Pietari II saapui 1204 Roomaan, missä paavi oli häntä vastassa kaupungin portilla. Kardinaali voiteli hänet pyhällä öljyllä ja Innocentius asetti kuninkaankruunun hänen päähänsä, minkä jälkeen hänelle luovutettiin kuninkaan arvomerkit (insignia). Pietari puolestaan vannoi uskollisuutta kirkolle ja paaville. Pietarinkirkossa kuningas Pietari II tarjosi kuningaskuntansa apostoli Pietarille sekä lupasi suorittaa vuotuista läänitysmaksua.<sup>374</sup>

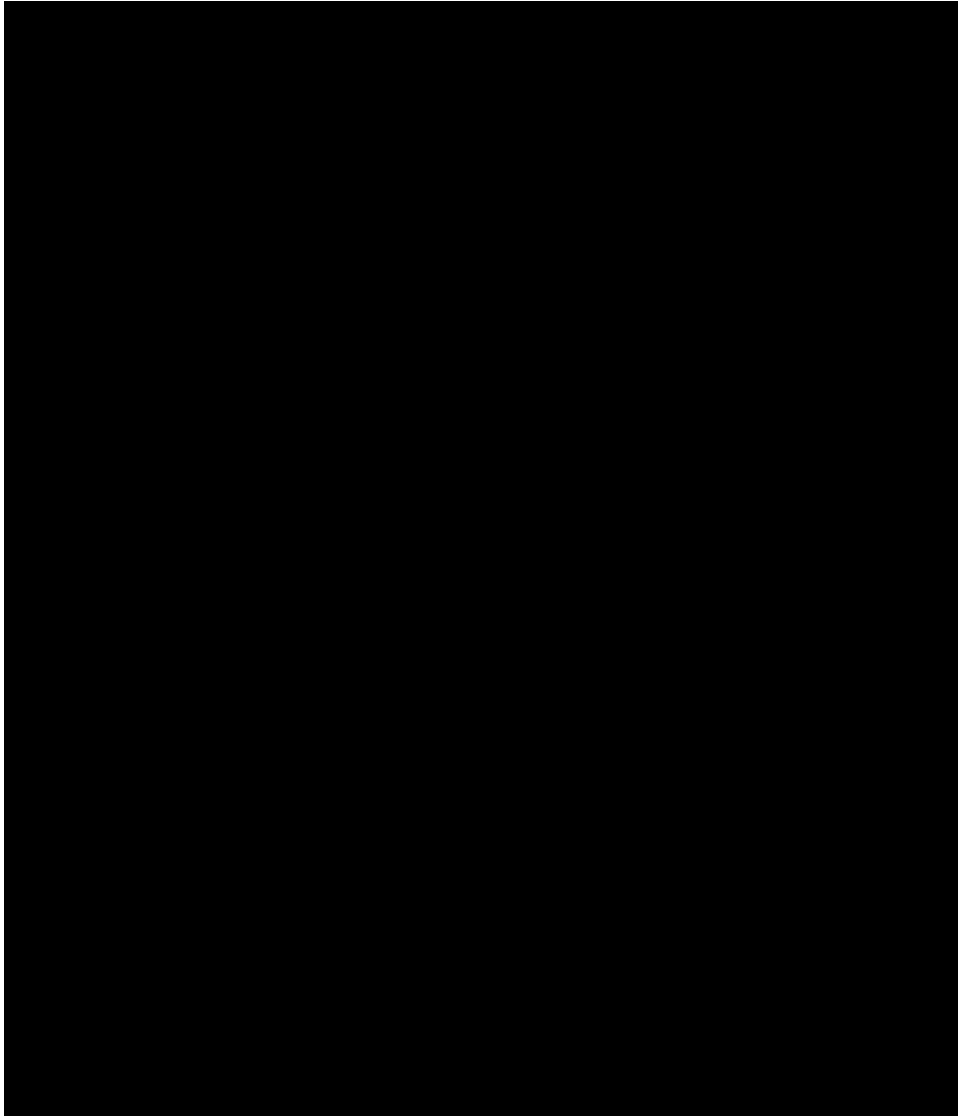
Myös Portugalin ja Kastilian kuningaskunnat uusivat vasallisopimuksensa paavin kanssa. Innocentius sovitteli henkilökohtaisesti ja legaattiansa avulla ristiriitoja Iberian niemimaan kristillisten kuningaskuntien välillä. Ne pystyivät paavin poliittisella tuella saavuttamaan 16. heinäkuuta 1212 ratkaisevan voiton arabeista, joiden valtapiiri rajoittui tämän jälkeen ja vuoteen 1492 saakka enää eteläisimpään Espanjaan. Suuret alueet olivat reconquistan etenemisen myötä joutuneet kristittyjen haltuun. Paavien kanssa tehtyjen läänityssopimusten perusteella näiden uusien alueiden kirkollinen ja samalla myös poliittinen organisoiminen suunniteltiin Roomasta käsin. Tähän olivat paneutuneet henkilökohtaisesti jo Aleksanteri III sekä Clemens III ja Celestinus III;



reconquistan nopea eteneminen asetti nyt entistä suuremmat haasteet, joihin paavit katsoivat läänityssopimusten perusteella velvollisuudekseen puuttua.<sup>375</sup> Itäisessäkin Euroopassa Innocentius puuttui poliittisiin oloihin ylimmän lääninherran ominaisuudessa. Neljännen ristiretken (1204) ja Konstantinopolin valloituksen jälkeen paavin valta ulottui kauemmas itään kuin koskaan aikaisemmin. Bulgaria julistautui uuden kuninkaansa Joannitzan alaisuudessa paavilliseksi läänitykseksi ja sitoutui säännöllisen läänitysmaksun suorittamiseen Roomaan. Böömin kreivi Ottokar sai paavilta kuninkaan arvon, mikä säilyi Böömin hallitsijoilla vuosisatoja uudelle ajalle saakka. Unkarissa Innocentius puuttui legaattiansa kautta vallanperimyriitihin ja rajakiistoihin mm. Bulgarian kanssa.<sup>376</sup>

Epäonnista neljättä ristiretkeä voidaan pitää pitkäaikaisten seurausten kannalta Innocentiuksen suurimpana poliittisena takaiskuna, joka kariutti myös lopullisesti paavien haaveet itäisen ja läntisen kirkon unionin elvyttämisestä. Valmistelut olivat alkaneet Innocentiuksen 15. elokuuta 1198 antaman ristiretkikehoituksen jälkeen lupaavasti, ja paavi panosti niihin voimakkaasti jatkaen edeltäjiensä linjaa. Kehoitukseen liittyi tarkka suunnitelma mm. Euroopan hallitsijoiden välisten sisäisten kiistojen lopettamisesta, jotta voimat voitiin keskittää ristiretkeen. Ristiretkivalmistelujen etäännyminen paavin valvonnasta alkoi keväällä 1201, kun Venetsian kanssa tehtiin sopimus ristiretkeläisarmeijan kuljettamisesta Välimeren yli. Venetsialaiset näkivät tässä tilaisuuden omien poliittisten ja kaupallisten intressien toteuttamiseksi, ja paavi huomasi vaaran liian myöhään. Paavin legaattina Venetsiassa toimiva Petrus Capuanus sai tietää venetsialaisten ristiretkeläisten avulla toteutettavista valloitus suunnitelmista, mutta ei katsonut voivansa puuttua niihin enää. Ristiretkeläisten suorittama dalmatialaisen Zaran kaupungin valloitus 10. marraskuuta 1202 sai paavilta jyrkän tuomion, heikkensihän se paaville tärkeitä suhteita Unkariin, joka oli hallinnut Dalmatian rannikkoa siihen saakka.

Venetsialaisten ohjailun huipentuma oli Konstantinopolin valloitus 12. huhtikuuta 1204, joka johti ennennäkemättömään kalleuksien ja pyhänjäännösten ryöstelyyn sekä Bysantin keisarin ja patriarkan pakoon. Pyhään Maahan saakka jatkoi tämän jälkeen vain pieni osa ristiretkeläisistä ja Jerusalemin valloitukseen ei ollut enää voimia. Innocentius hyväksyi Konstantinopolin valloituksen tapahtuneena tosiasiana



Innocentius III:n uni: Pyhä Fransiskus tukemassa kristillistä kirkkoa, Giotton maalaus Assisin yläkirkosta

ja näki sinne perustetussa Latinalaisessa Keisarikunnassa tilaisuuden laajentaa paavin vaikutusvaltaa itään päin ja saavuttaa kauan toivotun kirkon unionin. Molemmat haaveet jäivät lyhytaikaisiksi.<sup>377</sup> Keisarikunnan kirkollisen hallinnon perustamiseksi ja ylläpitämiseksi paavien oli kuitenkin uhrattava valtavia summia koko sen olemassaolon ajan, aina vuoteen 1261 saakka. Konstantinopolin häikäilemätön ryöstö oli nostanut Bysantin valtakunnan kreikkalaisen väestön vastustuksen; asenne säilyi vihamielisenä ja torjuvana koko latinalaisen kuningaskunnan olemassaolon aikana. Syvä epäluulo jäi ja romutti lopullisesti paavien unelmat kirkkojen yhdistämiseksi.

Honorius III (1216–1227) katsoi politiikkansa päätehtäväksi toteuttaa edeltäjänsä 1215 julistaman uuden ristiretken. Euroopan poliittisen tilanteen kannalta merkittävää oli Honorius III:n ja hänen legaattiansa määrätietoinen työskentely alueellisten rauhansopimusten aikaansaamiseksi eri tahojen välillä; tällä haluttiin luoda pohja voimien keskittämiseksi ristiretkiin. Paavi toimi välittäjänä mm. Ranskan Filip II:n sekä Aragonian Jaakko I:n välillä ja painosti Ranskaa luopumaan Englannin valloitus suunnitelmista. Itä-Euroopassa hän sovitteli alueellisia konflikteja mm. Puolassa.<sup>378</sup> Euroopan poliittisessa rauhoittumisessa onnistuttiin, mutta itse paavin päähanke, viides ristiretki (1217–1221), epäonnistui, tehokkaan johdon puuttumisen ja voimien liiallisen hajauttamisen takia. Osasyynä pidetään myös paavillista ristiretkilegaattia Pelagius-ta, joka noudatti hyvin jäykästi annettuja ohjeita eikä mukauttanut ristiretkeä muuttuviin oloihin. Jerusalemin sijasta ristiretkeläiset juutuivat Niilin suistoon Egyptiin, mistä he joutuivat kirvelevien tappioiden jälkeen palaamaan takaisin Välimeren toiselle puolelle.<sup>379</sup>

Gregorius IX (1227–1241) oli ennen valintaansa toiminut menestyksekkäästi paavillisena legaattina mm. Etelä- ja Pohjois-Italiassa, Toskanassa ja Saksassa. Siinä yhteydessä hän oli myös tutustunut Saksan keisarikunnan uuteen vahvaan johtajaan, 1220 kruunattuun Fredrik II:een (1220–1250). Poliittinen valtakamppailu Fredrik II:n kanssa leimasikin koko hänen paaviuskauttaan. Osan ajasta tosin yhteistyökin onnistui, mm. silloin kun paavi joutui Rooman porvariensa karkoittamaksi 1232 ja 1234. Välirikko keisarin kanssa kärjistyi 1239, kun Fredrik II oli ottanut haltuunsa paaville läänitettyjä alueita Italiassa, mm. Sardinian. Seurauksena oli keisarin pannaan julistaminen ja yhä kovenavat syytökset puolien ja toisin. Paavi kuoli elokuussa 1241 keisarin

piirittämässä Roomassa. Viimeisinä ulkopoliittisina toiminaan Gregorius joutui kesällä 1241 ottamaan kantaa mongolihyökkäykseen; mongolit olivat silloin jo tunkeutuneet Eurooppaan ja valloittaneet suuren osan Unkaria, johon paaveilla oli aina ollut erityissuhde. Kesäkuussa 1241 Gregorius kehoitti ristiretkeen kristikunnan uhkaksi muodostuneita mongoleja vastaan.<sup>380</sup>

Gregoriuksen tavoin 1200-luvun suuriin juristipaaveihin lukeutuva Innocentius IV (1243–1254) joutui hänkin Fredrik II:n ja tämän seuraajien kanssa jatkuviin kiistoihin, joiden vuoksi hän pakeni 1244 Ranskaan. Lyonissa pidettiin Innocentiuksen kutsusta vuonna 1245 konsiili, jossa käsiteltiin Pyhän maan tilannetta, uuden ristiretken suunnitelmia sekä mongolihyökkäyksen seurauksia. Mongolit olivat tosin sisäisten valtataistelujen vuoksi vuonna 1242 yhtäkkiä vetäytyneet Euroopasta, mutta paavin kuuriassa ja maallisten hallitsijoiden keskuudessa vetäytymisen syitä ei tunnettu. Vielä pitkään mongolien pelättiin ilmestyvän uudelleen tuhoamaan kristillistä Eurooppaa. Lyonin konsiiliin kutsuttiin asiantuntijoina henkilöitä, jotka olivat olleet läheisessä tekeissä mongolien kanssa tai olivat eläneet heidän alaisuudessaan. Innocentius IV kävi myös kiinnostavan kirjeenvaihdon mongolien hallitsijoiden kanssa ja lähetti fransiskaaneljiä tiedustelemaan tilannetta, toimittamaan viestejä sekä aloittamaan lähetystyötä mongolien keskuudessa.<sup>381</sup> Kaukana Asian sisämaassa ei yritetty vaikuttaa 1200-luvun vallitsevilla menetelmillä, ristiretkillä ja miekkalähetyksellä, vaan palatettiin kirkon perinteisiin, Augustinuksen muotoilemiin lähetystyömenetelmiin, jotka kerjäläisveljet olivat ottaneet ohjenuorakseen: sanan, saarnan ja esimerkin kautta vaikuttamiseen. Rauhanomaisella lähetystyöllä mongolien keskuudessa ja Kiinassa olikin alkuvaiheessa huomattavaa menestystä.

Paavien maailman- tai ainakin Euroopan herruuteen nähden vaikuttaa ristiriitaiselta Rooman pyhiinvaelluksen suosion lasku 1100- ja 1200-luvulla. Varhaiskeskiajalta saakka toimineita kansallisia pyhiinvaeltajien majataloja suljettiin, kuten kävi irlantilaisen hospitsin kanssa. Englantilaisen majatalon diakoni valitti pyhiinvaeltajien ja tästä johtuvaa tulojen vähyttä. Majataloja muutettiin myös sairaaloiksi.<sup>382</sup> Silmiinpistävää on ylempiin yhteiskunnan kerrostumiin kuuluvien pyhiinvaeltajien vähyys, kun heitä samanaikaisesti löytyy runsaasti Santiagon de Compostelan pyhiinvaellusteillä. Santiagon samanaikainen suosi-

on kasvu, joka ohitti todennäköisesti Rooman pyhiinvaeltajien määrän onkin nähtävä yhtenä taustatekijänä Rooman suosion alamäkeen. Paavit eivät suinkaan yrittäneet estää Santiagon pyhiinvaelluksen suosion kasvua, vaan tukivat sitä päinvastoin aktiivisesti. Pyhiinvaellukset Santiagoon liittyivät itse asiassa saumattomasti 1100- ja 1200-luvun paavien 'ulkopoliittisiin' tavoitteisiin sekä samalla myös lähetystyöhön. Apostoli Jakob (Santiago) oli Iberian niemimaan takaisinvalloituksen suojeluspyhimys. Tekemällä vaelluksen Santiago de Compostelaan nekin, jotka eivät voineet tai halunneet itse lähteä ristiretkelle, kokivat tukevansa kristikunnan suurta hanketta. Samanlaista ajan hengessä olevaa latausta ei liittynyt Rooman pyhiinvaellukseen.

Varsinaisia syitä tähän Rooman pyhiinvaelluksen taantumiseen on kuitenkin etsittävä monelta taholta. Paavit ja kuuria keskittyivät valtopoliittisen asemansa laajentamiseen, mikä johti lähes koko sydänkeski-ajan kestäväan vastakkainasetteluun Saksan keisarin ja hänestä riippuvaisten hallitsijoiden kanssa. Rooma ja Italia joutuivat lähes jatkuvasti pienemmän tai laajemman sodankäynnin kohteeksi, mikä teki pyhiinvaellusreiteistä turvattomia. Vastakkainasettelun ollessa kuumimmillaan hallitsijat, kuten Saksan keisari Fredrik II, kehottivat alaisiaan jopa olla lähtemättä pyhiinvaellukselle Roomaan, mistä tämä saikin vakavat nuhtelut paavi Innocentius IV:ltä. Paavien ja Rooman aateliston ja porvariston vastakkainasettelu, joka pakotti paavit välillä pitkiinkin evakkoaikoihin Rooman ulkopuolelle, ei ollut myöskään omiaan lisäämään pyhiinvaellusten suosiota. Silmiinpistävää on, kuinka vähän uusia kirkkoja tuohon aikaan rakennettiin Roomaan – 1100- ja 1200-lukujen loistelas eurooppalainen kirkkogotiikka puuttuukin Roomasta lähes täysin. Paavien mittavat investoinnit Rooman kirkkoihin keskittyivät ennen kaikkea vanhempien rakennusten kunnostamiseen ja laajentamiseen. Alempiin yhteiskuntaryhmiin kuuluvien pyhiinvaeltajien tulo Roomaan jatkui kuitenkin. He jättivät tosin kirjallisiin lähteisiin huomattavasti vähemmän jälkiä, joten heidän määristään on mahdotonta antaa tarkempaa tietoa. Vastikään käännytettyjen reuna-alueiden pyhiinvaeltajat Skandinaviasta ja Itä-Euroopasta tulivat mielellään heille uuteen Roomaan. Pohjolan legaattina toimineella paavi Hadrianus IV:llä kerrotaan aina olleen aikaa Pohjois-Euroopasta tulevia kävijöitä varten.<sup>383</sup>

Lähetystyössä ja reuna-alueiden olojen järjestelyissä aktiiviset paavit suosivat sieltä suoritettavia pyhiinvaelluksia sovituksena eri rikoksista.

Kuultuaan inestisuhteiden yleisyydestä Ruotsissa Aleksanteri III kirjoitti Upsalan arkkipiispalle, että tämän tuli lähettää tähän rikokseen syyllistyneitä Roomaan sovittamaan tekonsa. Pyhiinvaellus Roomaan nähtiin keinona lujittaa näiden juuri kääntyneiden yhteiskuntien siteitä kristikunnan keskukseen. Yhteiskunnassa vallinneet pakanalliset käytännöt perhe- ja seksuaalielämässä saatiin kitkettyä pyhiinvaelluksen ja muiden sovitustekojen avulla huomattavasti ankaria rankaisuja tehokkaammin. Rooman pyhiinvaellus toimi näin kristillistämisen keinona. Rooman pyhiinvaellukselle houkuttelivat 1100-luvulta alkaen yhä enemmän aneet, joita pystyi saamaan sen eri kohteissa. Aneilla tarkoitettiin vapautusta tai vähennystä rankaisujajoista tuonpuoleisessa kiiras-tuksessa. Kirkon oppien mukaisesti pyhimykset olivat hyvien tekojensa ansiosta keränneet niin suuren määrän ansioita tuonpuoleisessa, että niitä voitiin jakaa ihmisille hyviä tekoja vastaan. Pyhiinvaellus kuului näihin hyviin tekoihin. Tällä opilla oli sydänkeskiajan pyhiinvaellukses-sa yhä suurempi merkitys, kunnes se kasvoi hallitsevaksi myöhäiskeski-ajalla. Edelläkävijänä toimi pyhiinvaellus Roomaan sekä ristiretket. Sydänkeskiajan pyhiinvaellusoppaat kertovat jo varhain eri Rooman kohteisiin liittyvien aneiden määrän.

#### PAAVIT JA POHJOLA: RAUHANOMAISEN VAIKUTTAMISEN TIE

Reformipaavius suuntasi katseensa entistä enemmän Saksan valtakun-nan yli vielä pohjoisemmaksi, jossa sille avautui laaja toimintakenttä. Suorista suhteista oli hyötyä niin pohjoismaisille hallitsijoille kuin paa-veille itsellekin; kummatkin saattoivat tällä tavoin korostaa omaa riip-pumattomuuttaan Saksan kuninkaista, keisareista ja muista vallanpitä-jistä. Maantieteellisesti kaukainen Pohjola ja Itämeren alue tulivat näin kiinteäksi osaksi paavillista politiikkaa. Pohjola sidottiin juuri Rooman kautta tähän 'Eurooppaan ennen Eurooppaa'. Paavien suurimman val-lan ja Euroopan herruuden aika oli samalla myös heidän suurimman 'pohjoisen kiinnostuksen' aika. Hadrianus IV:stä sekä varsinkin Alek-santeri III:sta alkaen aina Innocentius IV:een asti lähes jokainen paavi oli tiiviissä ja säännöllisessä yhteydessä Pohjoismaiden sekä Itämeren alueen hallitsijoihin ja johtaviin kirkonmiehiin – huomattavasti ti-i-vimmin kuin aikaisemmat paavit. Myöhemmiltä, 1300- ja 1400-lu-

vun paaveilta on säilynyt määrällisesti enemmän kirjeenvaihtoa pohjoisen suuntaan, mutta suurin osa siitä oli rutiininomaista, kirkon hallintoon ja poliittisten suhteiden ylläpitämiseen liittyvää. Useat 1100- ja 1200-luvun paaveista olivat myös tutustuneet jo ennen valintaansa legaatin ominaisuudessa Skandinavian ja Itämeren alueen ongelmiin ja kuurian tietoisuus pohjoisista alueista kasvoi heidän myötä nopeasti. Itämeren alue oli tuolloin ensimmäisen kerran paavillisen ja samalla myös eurooppalaisen politiikan tärkeitä alueita – paavillisen politiikan kautta Pohjoismaat ja Itämeren alue tulivat 1100-luvun toisella ja 1200-luvun ensimmäisellä puoliskolla osaksi yhteistä kristillistä Eurooppaa. Kyse oli toisaalta jo aikaisemmin kristittyjen alueiden (Tanska, Norja, osa Ruotsista) kirkollisen organisaation ja itsenäisen kirkkopoliittisen aseman toteuttamisesta, toisaalta varsinaisen lähetystyön järjestämisestä ja tukemisesta 1100-luvun puolivälissä vielä pakanallisilla alueilla Pohjois-Skandinaviassa, Suomessa ja ennen kaikkea Baltiassa. Vajaassa sadassa vuodessa, 1150-luvulta 1250-luvulle, pohjoisen lähetystyön rintamat siirtyivät ratkaisevalla tavalla pohjoiseen ja itään.

Reformipaaviuden alkuvaiheissa jatkettiin edeltävien paavien linjaa Skandinavian lähetystyössä tukemalla saksalaisten hiippakuntien lähetystyöhankkeita pohjoisessa. Kuvaava on tässä yhteydessä paavi Victorius II:n asiakirja vuodelta 1055, jossa hän vahvistaa Hampuri-Bremenin arkkihiippakunnan lähetystyövaltuutuksia, viitaten usean edeltävän paavin antamiin valtuutuksiin. Vaikutuskentäksi määritellään ”ruotsalaisten, tanskalaisten, norjalaisten, islantilaisten, saamelaisten (mahd. samalla myös suomalaisten), grönlantilaisten sekä kaikkien pohjoisten kansojen alueet, tämän lisäksi slaavilaisten alueet Peene-joesta Eiderjoelle”.<sup>384</sup> Pian tästä ensisijaisesta tukeutumisesta Saksan kirkkoon kuitenkin luovuttiin Roomassa ja ryhdyttiin solmimaan suoria suhteita Skandinavian hallitsijoihin. Lähetystyön menetelmien suhteen valaiseva on Gregoriuksen 15. joulukuuta 1078 Norjan kuninkaalle Olavi III:lle lähettämä kirje, jossa hän korostaa paavin kiinnostusta Norjan kristittyjä kohtaan. Paavi ilmoittaa aikomuksestaan lähettää Norjaan lähetystyöntekijöitä levittämään Jumalan sanaa, mutta myöntää kuitenkin tämän olevan suoraan Roomasta käsin hyvin vaikeaa johtuen matkan pituudesta ja ennen kaikkea puuttuvasta kielitaidosta. Gregorius pyytää tämän vuoksi Norjan kuningasta lähettämään Roomaan sopivia aatelisiä nuorukaisia, jotka voisivat myöhemmin toimia Norjassa saatuaan

oppinsa paavillisessa kuuriassa.<sup>385</sup> Kyseessä on sama menetelmä, jota jo hänen suuri edeltäjänsä Gregorius I oli harrastanut Englannin lähetystyössä ja jota myös Ansarius oli soveltanut Pohjolassa. On oletettavaa, että Gregorius VII oli tietoinen näistä aikaisemmin käytetyistä metodeista. Tanskan kuninkaalle Haakonille Gregorius lähetti useita paimenkirjeitä, joissa hän selosti kristillisen uskon periaatteita ja antoi yksityiskohtaisia ohjeita, mm. määräyksen kitkeä valtakunnasta säähän ja noituuteen liittyviä maagisia riittejä.<sup>386</sup> Gregoriuksen kirjeen muotoilusta voi päätellä hänen saaneen tähän liittyviä valituksia luultavasti tanskalaisen papiston puolelta. Tanskalaiset olivat syyttäneet papistoa epäsuotuisista sää- ja viljelyolosuhteista ja sairauksista – luultavasti samalla tavalla kuin he olivat aikaisemmin menelleet pakanallisen viikinkipapiston kanssa. Paavi Gregorius määritteli tämän vakavaksi synniksi ja kehoitti kuningasta kitkemään tällaiset tavat valtakunnasta. Kiinnostava on myös Gregoriuksen kirjeen seuraava kohta, jossa hän puhuu naisista, joita syytettiin ja tuomittiin ”samasta syystä”. Paavi kielisi tällaiset ”barbaariset riitit” ja uhkasi ”Jumalan vihalla”.<sup>387</sup>

Gregorius VII:n kaavailema ja pohjoismaisten hallitsijoiden jo pitkään toivoma kirkkopoliittinen irtaantuminen saksalaisesta Hampuri-Bremenin arkkihiippakunnasta toteutui 1103 paavi Paschalis II:n (1099–1118) kaudella. Tapahtumaan liittyvää paavillista asiakirjaa ei ole säilynyt, joten tiedot perustuvat kronikka- ja muihin lähteisiin. Tanskan kuningas Erik Ejegod (1095–1103) teki 1098 Pyhälle maalle pyhiinvaelluksen. Hän matkusti Rooman kautta ja sai hovirunoilijan laatiman tekstin mukaan paavin hyväksymään arkkihiippakunnan perustamisen Tanskaan. Myöhemmät lähteet tukevat tietoja kuninkaan matkasta Roomaan. Lundin arkkihiippakunta perustettiin vuonna 1104. Kuningas Erikillä oli varmaan osuutta irtaantumisen lopullisessa toteuttamisessa, mutta pyrkimyksiä tähän oli esiintynyt eri tahoilta jo huomattavasti aikaisemmin. Ilman Hampuri-Bremenin ja Saksan kirkon tiukkaa vastustusta ulkoiset edellytykset Skandinavian kirkkopoliittiselle itsenäistymiselle olisivat mahdollistaneet tämän askeleen ottamista jo huomattavasti aikaisemmin: kristillistäminen oli toteutettu eteläosissa jo huomattavasti aikaisemmin, hiippa- ja seurakuntaorganisaatio toiminut jo pitkään. Paavi suostui lisäksi myös tukemaan Erikin esi-isän pyhiinmykseksi julistamishanketta.<sup>388</sup>

Tämä poliittisesti ratkaiseva irtaantuminen Saksan kirkon alaisuus-



desta ja siirtyminen suoraan Rooman paavin vaikutusvaltaan sekä kuninkaallisen dynastian merkittävään perustajahahmon nostaminen pyhimykseksi on prosessina mielenkiintoinen. Molemmissa tapauksissa sekä paikallisen hallitsijan että Rooman paavin vaikutusvalta lisääntyivät merkittävästi. Skandinavia oli näin siirtynyt suoraan Rooman alaisuuteen. Paschalis II otti jatkossakin kantaa Skandinavian kirkollisiin oloihin. Hän kirjoitti 1117 Tanskan kuninkaalle kirjeen kehoittaen tätä noudattamaan kirkon määräyksiä sekä toteuttamaan papiston selibaattivaatimusta (naimattomuutta).<sup>389</sup> Paavin kehoituksesta voi päätellä, että selibaattimääräyksen täytäntöönpanossa Tanskassa oli vaikeuksia. Saksan kirkon puolelta Skandinavian irtaantumista ei haluttu hyväksyä. Hampuri-Bremenin arkkipiispat yrittivät useaan otteeseen 1100-luvun alkupuolla saada vanhat, 800-luvulta periytyvät etuoikeudet ja lähetystyövaltuudet vahvistettua uudelleen. Tähän poliittiseen kamppailuun liittyi myös suoranaisia asiakirjaväärennöksiä. 1100-luvun alussa tehdyssä Ansgariuksen elämäkerran versiossa korostetaan hänen saaneen aikoinaan (831/832) paavi Gregorius IV:ltä valtuudet lähetystyöhön lähes koko pohjoisessa Euroopassa; alueina mainitaan Skandinavian sekä siihen liittyvien saarien ja slaavien maan lisäksi ylipäänsä kaikki pohjoiset ja itäiset kansat, ”millä nimellä heitä sitten kutsutaankaan”. Ansgariukselle annettiin ”julkinen valtuutus lähetystyön järjestämiseen” kaikilla näillä alueilla. Valtuutus on tässä muodossa kiinnostava dokumentti Hampuri-Bremenin valtapyrkimyksistä. Taitavasti laajennettu ’valtuutus’ ei koskenut pelkästään Ansgariusta itseään vaan myös kaikkia hänen seuraajiaan sekä huomattavasti laajempaa aluetta kuin alunperin kaavailtu.<sup>390</sup>

Lähetystyövaltuutuksen väärennöksestä hyötyi vuonna 1123 Hampuri-Bremenin arkkipiispaksi valittu Adalbero, jonka onnistui Saksan kuninkaan Lotharin tuella saada vuonna 1133 paavi Innocentius II:lta metropoliitan oikeudet ja siten myös lähetystyövaltuudet Bremenin vanhoille vaikutusalueille Skandinaviassa sekä Itämeren slaavien keskuudessa.<sup>391</sup> Paavi määräsi Tanskan kuningasta Nielsiä sekä Tanskan piispoja tottelemaan Adalberoa.<sup>392</sup> Selkeään ratkaisuun ja vanhan etupiirijonon palauttamiseen tämä ei kuitenkaan johtanut, vaan Lundin arkkipiispanistuin jatkoi toimintaansa ja samainen paavi vahvisti 1137 uudeksi Lundin arkkipiispaksi valitun Eskilin valtuudet.

Ensimmäisen ja tähän asti ainoan englantilaisen paavin Hadrianus IV:n verrattain lyhyt paaviuskausi (1154–1159) kuuluu saavutuksiltaan ja pitkäaikaisilta vaikutuksiltaan 1100-luvun merkittäviin. Hänen kohdallaan täytyy kuitenkin paaviuskauden ohella tarkastella myös edeltäviä vuosia, joilla oli suurta merkitystä paavillisen kuurian suhteiden vakiintumiselle Pohjois-Eurooppaan ja ennen kaikkea Skandinaviaan.<sup>393</sup> Nicholas Breakspear syntyi vuonna 1100 köyhistä vanhemmistä St. Albansin luostarin (Hertfordshire) läheisyydessä. Hän lähti Englannista jo nuorena Ranskaan opiskelemaan ja tuli 1135 Saint Rufus -luostarin apotiksi Avignonin lähellä. Useampien Rooman matkojen yhteydessä paavi Eugenius III oppi tuntemaan ja arvostamaan häntä. Paavin pyynnöstä hän jäi Roomaan. Eugenius nimitti hänet Albanon kardinaalipiispaksi ja käytti häntä mm. paavillisena legaattina eri tehtävissä. Suurimmat ansiot hän saavutti toimiessaan paavillisena legaattina Pohjoismaissa, ennen kaikkea Norjassa ja Ruotsissa, missä hän uudisti perinpohjaisesti kirkollisia ja samalla myös poliittisia ja yhteiskunnallisia oloja. Koko Skandinavia kuului silloin kirkollisesti tanskalaisen 1104 perustetun Lundin arkkihiippakunnan alaisuuteen. Sekä Norjassa että Ruotsissa oltiin kuitenkin tyytymättömiä tähän kirkkopoliittiseen alisteisuuteen Tanskalle ja molemmissa maissa oli käynnissä sisäisiä valtataisteluja eri kruununtavoittelijoiden välillä.<sup>394</sup>

Välitön syy Nicholas Breakspearin legaatioon olivat kuitenkin laajemmat eurooppalaiset tapahtumat Pohjois-Euroopan kirkkopoliittikan lisäksi. Toisen ristiretken täydellisen epäonnistumisen jälkeen Saksan kuningas Konrad III ryhtyi ajamaan itsenäisempää politiikkaa suhteessa paaveihin, mikä merkitsi pohjoisessa vaikutusvaltaisen Bremenin arkkipiispan vaatimusten tukemista. Bremen-Hampuri ei ollut nimittäin Lundin arkkihiippakunnan perustamisen jälkeenkään koskaan luopunut omista primaattivaatimuksistaan koko Skandinaviaan, ja Bremenin arkkipiispa Hartwig esitti 1151 uudelleen näiden vaatimusten tarkistamista Rooman kuuriassa. Konrad III:n kuoleman 1152 jälkeen hänen seuraajansa Fredrik I tuki entistä tarmokkaammin Hampuri-Bremenin vaatimuksia. Paavi Eugenius III ei halunnut taipua tähän Hampuri-Bremenin aseman vahvistamiseen Pohjolassa, mikä olisi samalla mer-

kinnyt Rooman paavin suoran vaikutusvallan merkittävää vähenemistä Skandinavian maissa. Paavi oli ilmeisesti saanut myös suoraa ja luottamuksellista tietoa asioiden taustoista Lundin arkkipiispa Eskililtä, joka vastusti Bremenin arkkipiispan Hartvigin kaavailuja. Paavin luottomiehen Nicholas Breakspearin legaatiomatka keväällä 1152 on nähtävä tätä taustaa vastaan; epäilemättä paavi oli antanut hänelle tarkat ohjeet toivotuista muutoksista ja Skandinavian kirkkopoliittisen aseman vahvistamisesta.<sup>395</sup>

Legaatti saapui Norjaan heinäkuussa 1152 ja käytti loppuvuoden tietojen keräämiseen ja yhteyksien luomiseen. Hän toimi menestyksellä sovittelijana eri vallantavoittelijoiden välillä ja sai näiltä tukea yhteiskunnalliselle ja poliittiselle reformille. Norjassa oli alkanut 1130 sisäisten valtariitojen kausi, joka kärjistyi välillä sisällissodaksi. Paavin legaatti ei onnistunut lopettamaan ristiriitoja, mutta kaikki osapuolet kunnioittivat häntä ja hän sai aikaan ainakin hetkellisen rauhoittumisen. Samana vuonna kuin Nicholas Breakspear aloitti menestyksellään legaattikautensa Pohjolassa, toinen Eugenius III:n lähettämä legaatti, Johannes Paparo, toimi toisella kristillisen Euroopan reuna-alueella: Irlannissa. Irlannin kirkko oli Pyhän Patrikin ajoilta lähtien noudattanut hyvin itsenäistä ja Roomasta riippumatonta linjaa. Johannes Paparo kutsui 1152 koolle irlantilaisen synodin, jossa päätettiin uudesta irlantilaisesta hiippakuntajaosta, yhteiskunnallisista reformeista sekä ennen kaikkea roomalaisen liturgian käyttöönotosta – Irlanninkin kirkko ja yhteiskunta joutuivat näin vihdoin roomalais-eurooppalaisen reformin piiriin.

Alkuvuodesta 1153 Nicholas Breakspear kutsui koolle norjalaisen valtakunnankokouksen, jossa hyväksyttiin laaja ja yksityiskohtainen lakipaketti kirkon ja koko yhteiskunnan uudistamiseksi yleiseurooppalaisen reformin hengessä. Sen pääkohteisiin kuului kirkon, piispojen ja pappien riippumattomuuden takaaminen suhteessa kuninkaaseen ja maalliseen valtaan. Paikallisia olosuhteita otettiin huomioon sallimalla naimisissa olevien miesten vihkiminen papeiksi sillä edellytyksellä, että he lupasivat noudattaa pidättyväisyyttä. Varsinainen selibaattivaatimus tuli Norjan kirkollislakiin vasta 1260-luvulla. Kirkolle määrättiin myös itsenäinen verotusoikeus. Näiden kirkon asemaan liittyneiden uudistusten ohella kardinaali Breakspear toteutti samassa yhteydessä myös laajoja yhteiskunnallisia reformeja. Naisten perintöoikeutta vahvistettiin ja

avioliittosäännöksiä uusittiin. Miesten moniavioisuus ja peräkkäiset avioliitot kiellettiin. Paikallisten olosuhteiden huomioiminen näkyy siinä, että paavin legaatti salli norjalaisille avioliitot myös lähemmässä sukulaisuussuhteessa kuin yleinen kirkollislaki määräsi. Breakspear määräsi lisäksi aseenkantokiellon norjalaisiin kaupunkeihin sekä laati määräyksiä ja suosituksia mm. lasten opetuksen järjestämisestä, kirjallisen kulttuurin käyttöönotosta maallisissa ja kirkollisissa kanslioissa, kalenterin uudistamisesta sekä eurooppalaisten rakennusmestarien käytöstä kirkollisissa ja maallisissa rakennuksissa.<sup>396</sup>

Norjalaisen reformin hyväksymisen jälkeen Breakspear matkusti Ruotsiin, missä hän sovitteli eri valteryhmittymien välisiä kiistoja, joita oli siellä ollut käynnissä 1120-luvulta lähtien vanhan Stenkilin kuningassuvun viimeisen edustajan kuoltua. Nicholas Breakspearin Ruotsin matkan aikoihin hallitsijana oli itägöötanmaalainen Sverker, joki oli noussut valtaan 1130-luvun alkupuolella. Hänen valtaansa ei kuitenkaan tunnustettu Ruotsin kaikissa osissa ja 1150-luvun alkupuolella länsigöötanmaalainen Erik – myöhempi Erik Pyhä – sai yhä laajempaa kannatusta valtapyrkimyksilleen, joskin Erikiä koskeva lähdetilanne on kokonaisuudessaan hyvin heikko ja epävarma. Näiden ristiriitojen keskellä ja niistä huolimatta Nicholas Breakspearin onnistui Ruotsissakin kutsua koolle valtakunnallinen kokous, jossa hyväksyttiin vastaavanlainen kirkollisen ja yhteiskunnallisen reformin ohjelma kuin hieman aikaisemmin Norjassa. Ruotsi sitoutui samassa yhteydessä maksamaan säännöllistä veroa – ns. Pietarinpenninkä – Roomaan. Taitavalla valmistelutyöllä ja ottamalla huomioon paikalliset olosuhteet ja toivomukset paavin legaatti sai näin poliittisista ristiriidoista huolimatta laajaa hyväksyntää yhteiskunnalliselle lainsäädäntötyölleen Pohjoismaissa. Hyvin tärkeä seikka olivat myös ne alustavat neuvottelut, joita hän kävi Nidaros-Trondheimin sekä Upsalan arkkihiippakuntien perustamiseksi ja hänen menestyksensä sovittelutoimintansa riitaisten vallantavoittelijoiden kesken. Legaatin toimesta sekä Norjassa että Ruotsissa hyväksyttiin myös reformikirkon suosima 'Jumalan rauha' -periaate, jolla rajoitettiin merkittävästi sisäisten poliittisten ja yhteiskunnallisten ristiriitojen ryöstäytymistä aseellisiksi selkkauksiksi.<sup>397</sup>

Nicholas Breakspearin merkittävimpiä hallinnollisia saavutuksia legaattina oli perustaa norjalainen Nidarosin arkkihiippakunta, josta Anastasius IV teki päätöksen 30. marraskuuta 1154, paaviuskautensa

viimeisinä toimina. Anastasius IV kuoli 4. joulukuuta 1154. Nidaros-Trondheimin arkkihiippakunnan alaisuuteen määriteltiin tässä yhteydessä hyvin laaja alue, johon kuuluivat Manner-Norjan lisäksi Norjan edustalla oleva saaret, Orkney, Shetland, Islanti ja Grönlanti.<sup>398</sup> Ruotsinkin kirkollis-poliittinen itsenäistyminen, joka tapahtui muodollisesti vasta Aleksanteri III:n päätöksellä 1164, pohjustettiin epäilemättä jo Nicholas Breakspearen legaattimatkan yhteydessä. Ruotsin sisäpoliittinen tilanne ei vain ollut silloin vielä yhtä suotuisa tällaisen askeleen ottamiseksi kuin Norjassa, joten sitä lykättiin Hadrianuksen legaatti- ja paaviuskauden yli. Upsalan arkkihiippakunta perustettiin Aleksanteri III: päätöksellä vuonna 1164.<sup>399</sup>

Menestyksenkäs legaattitoiminta Pohjoismaissa oli keskeisellä sijalla, kun Nicholas Breakspear valittiin Anastasius I:n kuoleman jälkeen nopeasti ja yksimielisesti paaviksi. Nimekseen hän otti Hadrianus IV. Paaviksi oli näin ensimmäisen kerran noussut mies, jolla oli hyvin yksityiskohtaista tietoa kristillisen kirkon pohjoisesta reuna-alueesta, Skandinaviasta ja Itämeren alueesta. Hadrianuksen nopea valinta paaviksi pian Skandinavian matkan jälkeen merkitsi myös, että häntä Pohjolan legaattimatallaan avustaneet henkilöt siirtyivät suoraan paavillisen kuurian palvelukseen ja takasivat näin Skandinavia-tietämyksen laajuuden. Breakspear-Hadrianuksen toimesta ja vaikutuksesta otettiin näin ratkaiseva ja kauaskantoinen askel Skandinavian yhteiskunnan eurooppalaistumisessa. Suosimalla ja takaamalla Norjan ja Ruotsin kirkkopolitiittista itsenäistymistä paavillinen kuuria sai varmistettua itselleen ratkaisevaa poliittista vaikutusvaltaa Pohjois-Euroopassa. Saksan kirkon (Hampuri-Bremen) ylivalta-yritykset Skandinaviassa saatiin lopullisesti torjuttua. Ilman taitavan legaanin toimintaa ne olisivat vahvan keisarin tukemina hyvinkin voineet toteutua, mikä olisi merkinnyt huomattavasti voimakkaampaa saksalaista poliittista vaikutusta Itämeren alueella ja mm. Suomessakin. Tiiviit siteet suoraan Roomaan takasivat näin Pohjoismaiden itsenäisen poliittisen kehityksen – samalla tavalla kuin aikaisemmin toisilla kristillisen Euroopan reuna-alueilla.

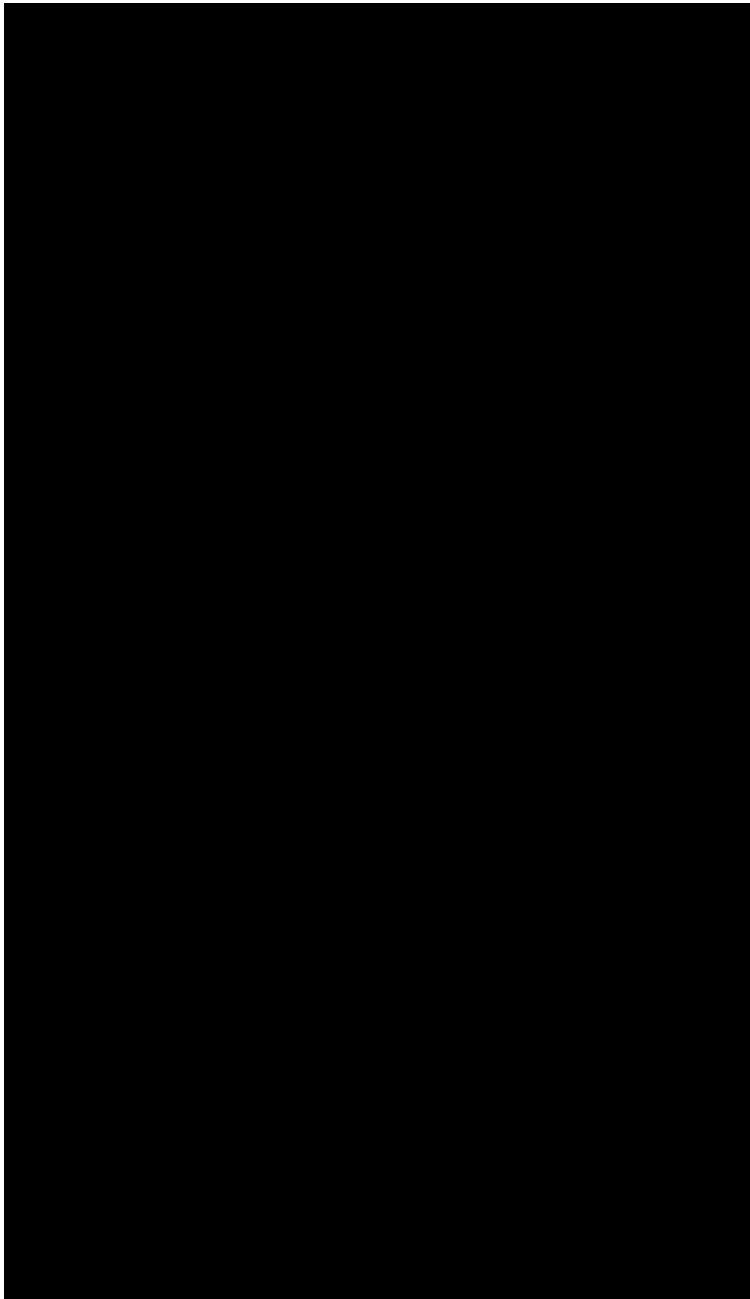
Hadrianuksen paaviuskautta leimasi yhä kasvava ristiriita ja vastakkainasettelu hieman aikaisemmin (1152) Saksan kuninkaaksi valitun Fredrik I:n (Barbarossa) kanssa. Hadrianus kruunasi Fredrikin tosin kesäkuussa 1155 keisariksi Pietarinkirkossa, mutta kruunausseremoniassa ilmenevästä alistussuhteesta – keisari paaville tai paavi keisarille –

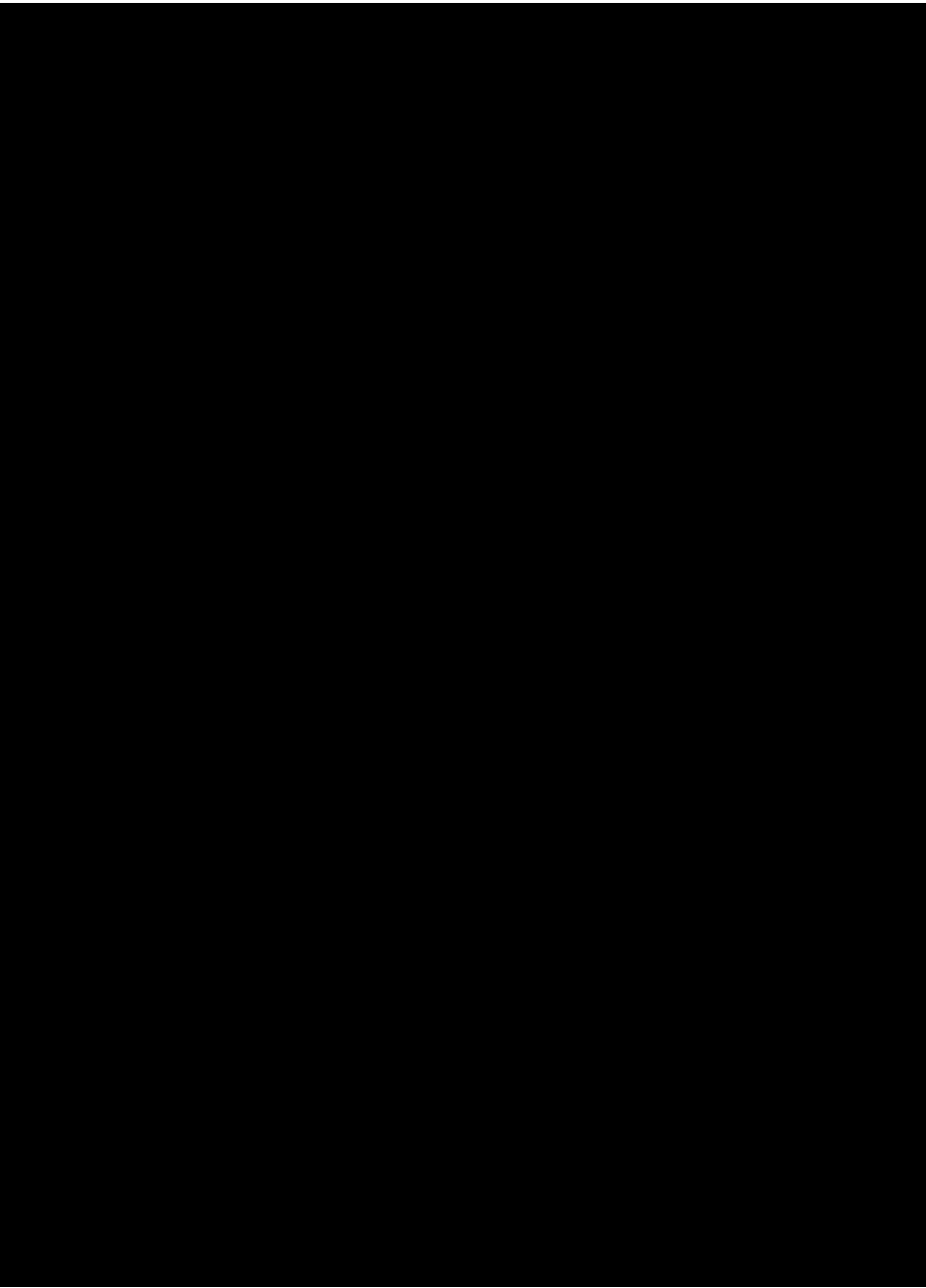
kiisteltiin pitkään ja hartaasti. Paavin kanta voitti tässä tapauksessa, mutta keisarin mielestä vain väliaikaisesti, kruunaustapahtuman varmistamiseksi.<sup>400</sup> Kiistely jatkui monessa yhteydessä ja kuvaavaa on, että yksi sen kiivaimpia kärjistyksiä koski juuri Skandinavian kirkkoa, johon Hadrianus oli säilyttänyt läheiset suhteet. Lundin arkkipiispansa vuodesta 1138 toiminut ja paavien pohjoiseurooppalaisiin luottomiehiin kuuluva Eskil, joka hoiti samalla myös paavin legaanin virkaa, oli joutunut keisari Fredrik Barbarossan vasallien vangitsemaksi matkallaan Roomasta Tanskaan kesällä 1157. Hadrianus vaati useaan otteeseen legaattinsa vapauttamista, mutta keisari ei reagoinut. Paavi suuttui tästä ja lähetti valtuuskunnan Besanconin valtiopäiville, jossa Fredrik oli juuri juhlimassa toista avioliittoaan Beatrice Burgundilaisen kanssa; liitto merkitsi samalla myös hänen poliittisen asemansa ratkaisevaa vahvistumista Euroopan ydinalueilla. Paavin kanslerin Orlando Bandinellin (tuleva paavi Aleksanteri III) johtama valtuuskunta saapui kesken juhlien lukien hääväen edessä paavin julkilausuman, jossa valitettiin paavin legaanin vangitsemisesta. Paavi moitti keisaria 'maallisen miekkansa' (valtansa) huonosta käytöstä ja muistutti keisaria, että hän oli keisarinkruunauksen yhteydessä saanut valtansa (beneficium conferre) paavin käsis-tä. Paavin kanslerin suorittama julkinen nuhtelu sekä varsinkin tämän viimeinen, periaatteellinen huomautus valtasuhteiden oikeasta laadusta oli liikaa keisarille ja hänen neuvonantajilleen; Hadrianuksen valtuuskunta karkoitettiin Besanconin valtiopäiviltä ja erimielisyydet kristillisen Euroopan ylimmästä hallitsijasta jatkuivat Hadrianuksen paaviuskauden loppuun saakka.<sup>401</sup>

#### PYHIINVAELTAJIA JA PYHIMYKSIÄ

Lähetystyön ja kirkon rakenteiden vakiintumisen myötä alkoivat myös pohjoismaalaisten säännölliset pyhiinvaellukset, tai jatkuivat niillä eteläisen Skandinavian alueilla, jotka olivat tulleet kristityiksi jo 900-luvulla ja 1000-luvun alkupuolella. Pyhiinvaeltajina voi pitää niitä noin 700 pohjoismaalaista, joiden nimet kirjoitettiin 1100-luvun alussa Reichenauin luostarin (nyk. Sveitsin ja Saksan rajalla) käsikirjoitukseen merkkinä heidän käynnistään. Joukossa oli suurehko määrä naisiakin, mitä voi pitää poikkeuksellisenä verrattuna muihin tuon aikakauden kaukopyhiinvaeltajiin. Useimmat lienevät olleet matkalla Roomaan tai

1570-luvun  
piirroksesta  
näkyvät ne  
seitsemän  
Rooman  
pääkirkkoa,  
joissa keskiai-  
kaisen  
pyhiinvaeltajan  
tuli vieraillla







Jerusalemiin.<sup>402</sup> 1100-luvun puolivälistä on säilynyt islantilaisen apotin Nikolaus Munkathverilaisen kuuluisa reittiselostus, jossa hän kuvaa värikkäästi pyhiinvaellusreittiä Islannista Norjan, Tanskan, Saksan, Sveitsin, ja Italian kautta Välimerelle sekä Pyhään Maahan. Kuten muutkin pyhiinvaellusreittien selostukset, Nikolaus viittaa eri paikkakuntien historiaan ja ennen kaikkea pyhimyksiin, joita palvottiin eri kirkoissa. Sydänkeskijajan Euroopan maantiede jäsenyi näin pyhimysten mukaan. Tämän lisäksi hän huomioi pohjoista lukija- tai kuulijakuntaansa ja viittaa Keski- ja Etelä-Euroopassakin usein viikinkien todellisiin ja kuviteltuihin retkiin. Islantilaisella apotilla oli kuitenkin silmää myös muille arvoille: Pohjois-Italiassa hän kehuu maiseman kauneutta, kun taas Sienessa huomio kiinnittyi erityisesti viehättäviin naisiin. Tällaisten selostusten kautta ja tietysti itse pyhiinvaeltajien suusta levisi tietoja kaukaisista maista, tavoista ja kulttuureista ympäri Eurooppaa.<sup>403</sup>

Paavien ottaessa koko eurooppalaisen yhteiskunnan ja politiikan ylimmän ratkaisuvallan käsiinsä pyhimyskulttikan, joka oli 1100-luvulle saakka kehittynyt lähinnä paikallisten piispojen ohjauksessa, ei voinut jäädä Rooman kuuriassa huomiotta. Pyhimyskulttia ja sen luomia malleja voi pitää yhtenä kaikkein tehokkaimpana keinona vaikuttaa eurooppalaisten mentaliteettiin niin kristillisen Euroopan vanhoilla sydänalueilla kuin sen juuri kääntyneillä reunoilla. Pyhimyskultti oli keskeisellä sijalla lähetystyössä sekä kristinuskon periaatteiden juurruttamisessa yhteiskunnan laajempiin kerrostumiin. Pyhimysten elämään sekä heidän kuolemanjälkeisiin ihmeisiin liittyvät konkreettiset kertomukset olivat tehokkain keino välittää luku- ja kirjoitustaidottomalle väestöllä kristillisen uskon moraaliseettisiä periaatteita, jotka olisivat muuten jääneet vieraisiksi ja etäisiksi. 1100-luvun toisella puoliskolla näkemys paavien ylimmästä auktoriteetista tässä asiassa sai yhä laajempaa kannatusta. Merkittävimpiä paaveja tässä suhteessa olivat Aleksanteri III sekä Innocentius III, jotka vaikuttivat kummatkin ratkaisevalla tavalla pyhimyskultin kehitykseen kanonisoimalla lukuisia pyhimyksiä sekä laatimalla yhä tarkempia määräyksiä pyhimyskultin järjestämisestä. Gregorius IX kirjasi vuonna 1234 kanoniseen eli ylimpään kirkolliseen oikeuteen pykälän, jonka mukaan ainoastaan paavilla on oikeus julistaa pyhimykseksi.<sup>404</sup>

Paavillisen etuoikeuden vahvistamisen jälkeen vuonna 1234 yleisiksi, koko Euroopassa palvotuiksi ja kaikkien hiippakuntien pyhimyska-

lentereihin merkityiksi pyhimyksiksi pääsi ainoastaan naisia tai miehiä, joiden pyhyiden paavi oli hyväksynyt virallisen, yksityiskohtaisiin todistajalauseuntoihin perustuvan kanonisaatioprosessin perusteella. Näistä paavien hyväksymistä pyhimyksistä lähti kiertokirjeet kaikkiin tai ainakin tärkeimpiin hiippakuntiin ja heistä pyrittiin tekemään palvonnan kohteita koko Euroopassa. Heidän nimensä lisättiin kunkin hiippakunnan liturgiisiin kalentereihin, minkä seurauksena heidän vuosijuhlansa vietettiin (mm. kuolinpäivä sekä muita juhlia) kaikissa kirkoissa, heidän elämästään ja heidän ihmeistään kerrottiin saarinoissa. Näiden pyhimysten luita, heille kuuluneita esineitä tai muita pyhänjäänöksiä pyrittiin hankkimaan ainakin hiippakunnan pääkirkkoihin eli katedraaleihin sekä merkittävimpiin luostarikirkkoihin. Paitsi että paavi julisti pyhimykseksi koko kristillisen kirkon piirissä, hän saattoi hyväksyä palvontaa myös alemmalla tasolla, yhdessä tai useammassa hiippakunnassa. Näistä kuolleista ihmisistä ei saanut kuitenkaan käyttää nimitystä 'pyhä' (sanctus) vain 'autuas' (beatus).<sup>405</sup>

Tarkasteltaessa uudistuskauden eri paavien aktiviteettia tässä suhteessa, on mielenkiintoista havaita Pohjois-Euroopan suuri merkitys. Poliittinen sekä käännytystyöhön liittyvä paavien kiinnostus Skandinaviaa kohtaan näkyi myös pyhimyskultissa, joka liittyi läheisesti politiikkaan, paavien ja eri hallitsijasukujen välisiin suhteisiin. Skandinavian merkitys paavillisen kanonisaatiopolitiikan muotoutumisessa sekä sen myöhemmässäkin kehityksessä on selvästi suurempi kuin mitä alueen asukasluku ja marginaalinen sijainti antaisivat aiheen olettaa. Ensimmäisinä selkeinä merkkeinä tästä paavien kiinnostuksesta pohjoismaista pyhimyskulttia kohtaan voi pitää tietoa Paschalis II:n (1099–1118) kaudelta, jonka mukaan paavi julisti Tanskan kuninkaan Erikin pyynnöstä tämän esi-isän Knuutin pyhimykseksi (Knuut Pyhä). Tarkoituksena oli ilmeisesti vahvistaa Erikin omaa ja hänen sukunsa asemaa.<sup>406</sup> Erik oli pyrkinyt tähän heti valtaannousunsa jälkeen ja esittänyt pyynnönsä paavi Urbanus II:lle 1098 Roomassa. Tämä kuoli kuitenkin ennen kuin päätös ehdittiin tehdä ja asia siirtyi seuraavalle paaville, Paschalis II:lle (1099–1118). Kuningas Erik lähetti tanskalaisista kirkonmiehistä koostuvan lähetystön Roomaan ja paavi suostui pyyntöön, ilmeisesti vuonna 1099, kuten munkki Ailnothin kirjoittama Knutin elämäkerta antaa olettaa.<sup>407</sup>

Eugenius III: n aikana (1145–1153) voidaan jälleen havaita paa-

villista kiinnostusta pohjoismaisiin pyhimyksiin. Tanskan kuningas Valdemar I yritti määrätietoisesti edistää murhatun isänsä Knuut Lavardin kanonisaatiota.<sup>408</sup> Vuonna 1147 hän määräsi isänsä pyhänjäännösten juhlallista nostamista ja siirtämistä uuteen hautapaikkaan (elevatio), jolloin Lundin arkkipiispa Eskil, joka oli samalla paavillinen legaatit Skandinaviaa varten, nuhteli kuningasta ja sanoi näin merkittävän pyhimyksen kultin järjestelyjen kuuluvan ainoastaan paaville.<sup>409</sup> Kannanotto kuuluu itse asiassa varhaisimpiin lausuntoihin, joissa puhutaan paavillisesta etuoikeudesta pyhimyskultin järjestämisen ja kontrolloimisen suhteen. Eskil kuuluu ilman muuta paavien luottomiehien Pohjois-Euroopassa ja lausunto kuvastaa sitä tiivistä yhteyttä, joka vallitsi kuurian ja Pohjoismaiden välillä. Toinen Eugenius III:n paaviuskauden tapaus koskee Tanskan Viborgista kotoisin olevaa pappia Kjeldiä, josta tehtiin myöhemmin pyhimys. Kjeld lähti Roomaan pyytämään paavilta lupaa ryhtyä lähetystyöntekijäksi pakanallisten vendien keskuuteen. Hän esitti paaville jopa toiveensa päästä uskonmartyyriksi. Eugenius III, joka sinänsä suosi lähetystyötä hyvinkin paljon, vierasti ilmeisesti hänen liian palavaa intoa ryhtyä martyyriksi; lähetystyölupaa Kjeld ei saanut, vaan hän joutui palaamaan vanhaan pappisvirkaansa.<sup>410</sup>

Aleksanteri III (1159–1181) oli ensimmäinen paavi, joka käytti pyhimyskulttia tietoisesti politiikkansa välineenä. Kaarle Suuren kanonisaatio vuonna 1165 oli selkeästi poliittisesti motivoitunut yritys miellyttää keisari Fredrik Barbarossaa paavin ja keisarin välisessä valtakamppailussa. Aleksanteri III käynnisti kaksitoista kanonisaatioprosessia ja kanonisoivat viisi pyhimystä, enemmän kuin häntä edeltävät tai seuraavat paavit. Aleksanteri III puuttui aktiivisemmin kuin kukaan hänen edeltäjistään pohjoismaiseen pyhimyskulttiin.<sup>411</sup> Tanskan kuninkaan Valdemarin isän Knuutin kanonisaatio vuonna 1169 oli voimakkaasti poliittisesti latautunut tapahtuma. Kanonisaatiobullassa viitataan kuninkaan sekä Skandinavian piispojen aikaisempiin kirjeisiin sekä Upsalan arkkipiispan Tapanin selontekoon, jonka tämä oli ilmeisesti toimittanut kuninkaan toimesta Roomaan. Bullassa mainitaan Knudin 'rehellinen ja kunnioitettava elämä' sekä lukuisia ihmeitä, joita tapahtui hänen kuolemansa jälkeen: lähteen yhtäkkinen pulppuaminen, sokean näkeväksi tuleminen jne., kuten arkkipiispa oli referoinut paaville.<sup>412</sup> Poliittisesti vieläkin mielenkiintoisempi tapahtuma oli vuotta myöhemmin (25. kesäkuuta 1170) Knuutin pyhänjäännösten siirto juuri valmistuneeseen

Ringstedin katedraaliin. Translaatiotapahtumaan osallistuivat arkkipiispa Eskilin lisäksi Tanskan koko kirkollinen ja poliittinen johto. Samassa yhteydessä kruunattiin ja voideltiin paavin suostumuksella myös Valde-  
marin seitsemänvuotias poika Knud VI kuninkaaksi.<sup>413</sup>

Aleksanterin suhtautuminen pyhimyskulttiin maallisen ja kirkollisen politiikan tärkeänä, paavin kontrollissa olevana välineenä ilmenee myös niissä lukuisissa kanonisaatioiden hylkäämisissä tai siirtämisissä myöhempään ajankohtaan. Aleksanteri piti kanonisaatiota niin tärkeänä paavillisen vallankäytön osana, että hän ei suostunut myöntämään sitä liian heiveröisin perustein. Koko Euroopassa tunnetun, mutta myös kiistellyn Bernard Clairvauxlaisen kanonisaatiota Aleksanteri III siirsi useaan otteeseen, ennen kuin hän hyväksyi ja suoritti kanonisaation 18.1.1174.<sup>414</sup> Bernardin kanonisaation jälkeen Aleksanterin kerrotaan sanoneen yhden pyhimyksen riittävän sisterssiläisille.<sup>415</sup> Myös 1109 kuolleen Canterburyn arkkipiispan Anselmin sekä Bernard Clairvauxlaisen seuralaisiin kuuluneen Malachias Armaghilaisen kanonisaatiota siirrettiin; viimeksimainittu kanonisoitiin Aleksanteri III kuoltua vuonna 1190.<sup>416</sup> 29. joulukuuta 1170 murhatun Thomas Becketin kanonisaatiota siirrettiin lähinnä teknisistä syistä, kanonisaatioasiakirjojen täydentämiseksi. Kanonisaatio tapahtui kuitenkin verrattain pian, 21. helmikuuta 1173 ja oli Aleksanterin kannalta tärkeä tapahtuma; Englannin kuninkaalle Henrikille määrättyihin sovitusmekanismiin kuului nimenomaan pyhiinvaellus Becketin haudalle, minkä hän suoritti 1174.<sup>417</sup> Pohjoismaiden kannalta merkittävä oli Aleksanterin kieltä kanonisoida humalassa kuollutta henkilöä Ruotsista; kyse saattaa olla Erik Pyhästä. Kyseinen Aleksanteri III:n kannanotto löysi myöhemmin (1234) tiensä kirkon kanoniseen oikeuteen, perusteluna paavin kanonisaatio-oikeudelle.<sup>418</sup>

Paavillista varovaisuutta ja pyrkimystä kontrolliin edusti myös Clemens III (1187–1191) kannanotto tanskalaisen Kjeld Viborgilaisen kanonisaatioon, jota kuningas Knuut, arkkipiispa Absalon sekä muut Tanskan piispat olivat pyytäneet vuonna 1188 paavilta. Vastauksessaan 9. kesäkuuta 1188 paavi ilmoittaa, että todisteet eivät riitä paavilliseen kanonisaatioon ja arkkipiispa Absalonin tulee tämän takia kerätä lisää todistajanlausuntoja. Hyvin mielenkiintoinen on tämän jälkeen paavin Absalonille myöntämä lupa suorittaa kanonisaatio paavillisen legaanin ominaisuudessa, mikäli hän katsoo todisteiden riittävän. Juhlallinen

translaatio Viborgin tuomiokirkkoon tapahtui 11. heinäkuuta 1189.<sup>419</sup> Innocentius III:n suhtautumista pyhimyskulttiin ja kanonisaatioon leimaa myös varovaisuus ja huolellinen todisteiden ja poliittisen sekä kirkollis-teologisen tarpeellisuuden pohtiminen. Innocentiuksen hylkäämiin tai lisäselvityksiä varten 'hyllytettyihin' pyhimyksiin kuuluvat mm. kerettiläisyyden vastustajan kunnostautunut Pietro Parenzo Italian Orvietosta,<sup>420</sup> englantilainen Gilbert Sempringhamilainen vuonna 1201, italialainen Petrus de Castro Novo vuonna 1208<sup>421</sup> sekä ranskalainen Guillaume Bourgeslainen, jonka siirtopäätöksen perusteluna Innocentius mainitsee 'Jumalan ja vielä suuremman palvonnan' odottamista.<sup>422</sup> Innocentiuksen järjestämän Neljännen Lateraanikonsiilin merkittäviin päätöksiin kuului kohta, jossa kiellettiin pyhainjäännösten palvonta ilman paavin lupaa.<sup>423</sup>

Honorius III otti paaviuskautensa aikana useamman kerran kantaa syntyjään ranskalaiseen, mutta Tanskassa eläneen ja 1203 kuolleen sisterssiläisapotin Wilhelm Aebelholtilaisen kanonisaatioon. Wilhelm on kiinnostava tapaus Pohjolaan 1100-luvulla kulkeutuvasta eurooppalaisesta vaikutuksesta sekä helposta liikkuvuudesta luostarijärjestöjen puitteissa. Roskilden piispa ja myöhempi Lundin arkkipiispa Absalon oli kutsunut Wilhelmin, jonka hän tunsu yhteiseltä Pariisin opiskelualjalta, reformoimaan tanskalaista Eskilsön kuoriherrakonventtia. Wilhelm siirsi luostarin 1175 Aebelholtiin, jossa hän toimi apottina. Wilhelmillä oli merkittävä sija 1100-luvun lopun poliittisessa elämässä ja hän toimi Lundin arkkipiispan Absalonin neuvonantajana sekä Tanskan kuninkaan lähettinä Ranskan hovissa sekä paavillisessa kuuriassa. Wilhelm kuoli 6. huhtikuuta 1203 Aebelholtissa.<sup>424</sup> Arkkipiispa Anders Sunesenin kanonisaatiopyyntö johti 28. toukokuuta 1218 Honorius III:n kehoitukseen suorittaa tarkempia haastatteluja ja tutkimuksia.<sup>425</sup> Kiintoisa on paavin käyttämä perustelu: tarkemmat tutkimukset ovat tarpeen, koska inhimillinen arviointikyky saattaa erehtyä juuri tällaisen moitteettoman elämän suhteen.<sup>426</sup> Wilhelmin kanonisaatiosta Honorius III päätti 21. tammikuuta 1224 ja viittaa kirjeessään myös legaatinsa Gregorius de Crescentiin, joka vahvisti kerätyt tiedot.<sup>427</sup>

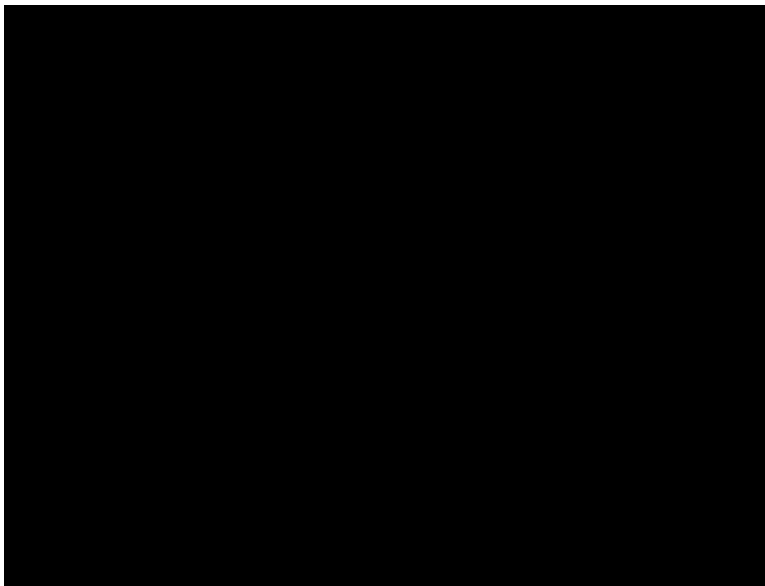
Norjalaisen, vuonna 1188 kuolleen arkkipiispan Eystenin kanonisaatioyritykset ovat havainnollinen esimerkki sitkeistä, usean paaviuskauden yli jatkuneista kanonisaatioyrityksistä. Vaikka ne eivät johtaneetkaan toivottuun lopputulokseen, ne ovat kuitenkin sellaisenaankin

todiste 1200-luvulle jatkuneesta paavien kiinnostuksesta ja puuttumisesta pohjoismaiseen pyhimyskulttiin. Eysten julistettiin pyhimyukseksi norjalaisessa paikalliskonsiilissa vuonna 1229 ja ensimmäinen kanonisaatioesitys tehtiin vuonna 1240 Norjan kuninkaan Hakonin, Trondheimin arkkipiispan sekä Norjan muiden piispojen toimesta. Gregorius IX asetti 1241 ensimmäisen tutkintakommission, seuraavat kommissiot Eystenin asiassa asettivat Innocentius IV vuonna 1246 sekä 1254, Alexander IV vuonna 1255 sekä Clemens IV vuonna 1268.<sup>428</sup> Pohjoismaisella pyhimyskultilla oli näin merkittävä sija paavillisen kanonisaatiopolitiikan muotoutumis- ja vakiintumisvaiheessa 1200-luvun puoliväliin saakka. 1100- ja 1200-luvun pohjoismaisella pyhimyskultilla oli yhdessä pyhiinvaellusten kanssa myös merkittävä sija lähetystyön tulosten varmistamisessa ja kirkon vaikutuksen vakiinnuttamisessa yhteiskunnan kaikissa kerrostumissa maaseudun seurakuntiin saakka.

#### PAAVIT JA ITÄMEREN RAUHANOMAINEN LÄHETYSTYÖ 1100-LUVULLA

Aikaisempien lähetystyövaiheiden jälkeen Itämeren eteläiselle rannikkoalueelle oli jäänyt kristittyjen saksalaisten ja puolalaisten väliin pakanallinen slaavilais-balttilainen vyöhyke, joka koostui pääosin ns. vendeistä (lännempänä) sekä toisaalta pommerilaisista (idempänä).<sup>429</sup> Aloite lähetystyöhön tälle Pommerin alueelle oli tullut 1000-luvun toisella puoliskolla pikemmin Puolasta kuin Saksista ja 1120 piispa Otto Bambergilainen jatkoi Puolan herttuan Boleslav III:n toimeksiannosta tätä perinnettä. Puolan hallitsijan toimeksianto on itse asiassa hyvin mielenkiintoinen dokumentti lähetystyön kannalta. Boleslav III ilmoittaa, että hän on kolmen vuoden ajan etsinyt turhaan sopivaa piispaa tai pappia johtamaan lähetystyötä pommerilaisten keskuudessa. 'Houkutellakseen' Otto Bambergilaisen tähän työhön hän lupaa korvata kaikki hänen ja hänen avustajiensa kulut sekä asettaa sopivia henkilöitä, mm. kielenkääntäjiä, piispan käytettäväksi.<sup>430</sup>

Otto Bambergilaisen vuosien 1124–25 ja 1128 rauhanomaiset saarnamatkat olivat menestyksekkäät. Kronikka- ja muiden tietojen perusteella hän oli karismaattinen saarnaaja, joka häntä avustavien pappien kanssa – lähteissä kerrotaan 20 papin sekä laajan palvelijakunnan seurueesta – teki lyhyessä ajassa suuren vaikutuksen ihmisiin. Muutaman kuukauden sisällä rauhanomainen saarna- ja käännytystoiminta



Paavi Honorius III neuvonantajensa kanssa, Giotton maalaus (1290–1295)  
Assisin yläkirkosta

johti yli 22000 ihmisen kääntymiseen ja seurakuntaverkoston muotoutumiseen. Merkittäviä saarnaajia ja rauhanomaisen käännetytyön edustajia tällä alueella olivat myös Vizelin ja Norbert Xantenilainen. Pommerin alueen ja sinne perustetun hiippakunnan kirkollinen alisteisuus – Saksan Magdeburg tai Puolan Gniezno (Gnesen) – herätti jonkin verran erimielisyyttä, sillä kirkollinen alisteisuus oli myös suorassa yhteydessä alueen poliittiseen kohtaloon. Otto Bambergilaisen menestyksessä lähetystyö tapahtui Puolan herttuan alaisuudessa, mutta Magdeburgin vaikutusvaltainen arkkipiispa Norbert Xantenilainen vaati alueen liittämistä Saksan kirkkoprovinssin yhteyteen. Otto Bambergilaisen kuoleman jälkeen (1139) paavi Innocentius II puuttui asiaan ja määräsi kiistassa oman ratkaisunsa: Pommerilainen Wollin korotettiin hiippakunnaksi ja alistettiin 1140 suoraan Rooman Pyhälle Istuimelle. Wollinista piispanistuin siirrettiin myöhemmin (1174) Camminiin, missä se joutui Tanskan poliittiseen alaisuuteen, tanskalaisten valloitettua Pommerin läntiset osat.<sup>431</sup>

Merkittävinä pakanallisina alueina Euroopassa olivat 1100-luvun toisella puoliskolla jäljellä enää Itämeren itäinen ja pohjoinen ranta. On oletettavaa, että viimeistään legaatti Nicholas Breakspearen (Hadrianus IV:n) tuomien tietojen perusteella tämä tilanne tiedostettiin hyvin paavillisessa kuuriassa. Hadrianus IV:n lyhyeksi jääneen kauden jälkeen, Aleksanteri III oli ensimmäinen merkittävä paavi, joka oli tiiviissä ja säännöllisessä yhteydessä Skandinaviaan. Pohjoinen kiinnostus säilyi koko hänen paaviuskautensa ajan ja liittyi myös henkilökohtaisiin suhteisiin pohjoismaisiin kirkon johtajiin sekä maallisiin hallitsijoihin. Pohjoinen Eurooppa voidaan Aleksanteri III:n kaudella jakaa kahteen, selkeästi toisista eroaviin osiin, toisaalta Skandinaviaan sekä sen vaikutuspiirissä oleviin alueisiin, toisaalta Itämeren eteläiseen, itäiseen ja pohjoiseen rannikkovyöhykkeeseen. Eurooppaa jakavassa Aleksanteri III:n ja Fredrik Barbarossan valtataistelussa Skandinavian kirkollinen ja maallinen johto asettui alusta lähtien tukemaan Aleksanteri III:tta, mikä osin selittää myös tiiviit suhteet. Skandinavia oli siihen aikaan jo käännytetty valtaosin kristinuskoon, pohjoisimpia seutuja ja Suomea lukuunottamatta. Skandinaviassa ei ollut enää kyse lähetyistyövaiheesta, vaan kirkon rakenteiden vakiinnuttamisesta ja yhteiskunnan muokkaamisesta kirkollisen reformiliikkeen periaatteiden mukaisesti.

Vastaavasti Itämeren ns. pakanavyöhyke laskettiin saksalaisten kauppiaiden ekspansion myötä yhä selvemmin Saksan etupiiriin kuuluvaksi, mihin paavi ei voinut tai halunnut puuttua kovin intensiivisesti. Silmiinpistävää on, kuinka Aleksanteri III:n tuki Itämeren lähetytyshankkeissa kohdistui ennen kaikkea Skandinavian kirkon ja hallitsijoiden puolelta tuleviin hankkeisiin, saksalaisperäinen lähetytysohjelma sai paavillista tukea vasta seuraavien paavien alaisuudessa. Aleksanteri III:n paaviuskauten kirkollisen rakentamistyön 'punaisiin lankoihin' kuului systemaattinen sisterssiläisten tukeminen ja toisaalta myös heidän käyttäminen paavillisen politiikan välineenä. Tämä näkyi hyvin selvästi suhteessa Pohjoismaihin ja Itämeren lähetytyöhön. Aleksanteri III:n vuonna 1164 nimittämä ensimmäinen Upsalan arkkipiispa Stephanus (Tapani) oli sisterssiläinen, kuten myös toinen Itämeren alueen politiikan voimahahmo, Lundin arkkipiispa Eskil – viimeksimainitusta tuli tosin vasta kuolinvuoteellaan sisterssiläismunkki.<sup>432</sup>



Arkeologiset tutkimukset ovat osoittaneet kristillisten vaikutteiden juurtuneen eteläiseen Suomeen ja Ahvenanmaalle jo viimeistään 1000-luvulla, mikä näkyy mm. hautausapojen muutoksissa laajoilla alueilla.<sup>433</sup> Lähetystyötä harjoitettiin sekä idästä että lännestä, kuten todistavat mm. arkeologia ja kielihistoria. Varhaisen lähetystyön henkilöistä tai heidän toimeksiantajista ei ole säilynyt kirjallisia lähteitä. 1000- ja 1100-luvun alkuvuosien paavit olivat tuskin tietoisia Suomessa tapahtuvasta lähetystyöstä, puhumatta siitä, että he olisivat sitä jollain tavalla johtaneet tai puuttuneet siihen. ”Scridefinni” -kansan esiintymistä 1050-luvun lähetystyövaltuutuksessa, jonka paavi Leo IX antoi Bremeenin arkkipiispalle ei voida pitää todisteena suomalaisten astumisesta paavillisen kuurian tietoisuuteen; nimi esiintyy jo antiikin maantieteellisessä kirjallisuudessa. Firenzen luettelona tunnettua hiippakuntalista 1120-luvulta ja siinä Sigtunan hiippakunnan yhteydessä esiintyvät maakunta- tai lähetysaluenimitykset ”Findia” ja ”Hestia” voidaan pitää jo varmempana todisteena jonkinasteisesta Suomen ja Liivinmaan tiedostamisesta paavillisessa kuuriassa. Ei ole kuitenkaan mitään syytä olettaa, että siihen olisi silloin liittynyt paavien aktiivista puuttumista alueella käynnissä olevaan lähetystyöhön.<sup>434</sup>

Suomen alueen lähetystyön alkuna on perinteisessä historiankirjoituksessa pidetty ns. ensimmäistä ristiretkeä, jonka Ruotsin kuningas Erik olisi tehnyt Englannista kotoisin olevan piispa Henrikin kanssa noin 1155. Retken ajoituksesta on käyty pitkiä keskusteluja; todennäköisempi ajankohta näyttäisi olevan noin 1158, jolloin Erikillä oli käytössään eniten voimavaroja retken toteuttamiseen. Koko ristiretken historiallisuus voidaan kuitenkin hyvin perustein kyseenalaistaa ja tutkimuksessa on vuosikymmeniä ollut eriäviä mielipiteitä.<sup>435</sup> Paavin tuesta tai paavillisesta ristiretkijulistuksesta ei ole lähteissä mitään jälkiä. Kanonisten määräysten mukaisesti kukaan muu kuin paavi tai hänen valtuuttamansa henkilö ei saanut julistaa ristiretkeä. Kaikki lähteet, jotka kertovat tapahtumakulusta, ovat peräisin huomattavasti myöhäisemmältä ajalta. Myös Ruotsin kuninkaan Erikin hallinto ja toiminta niin sisä- kuin ulkopoliittisesti jää lähteiden perusteella hämäräksi; historian-tutkimuksessa on jopa kyseenalaistettu hänen hallintoaan ja historiallisuuttaan. Kaikki Erikiä koskevat lähteet ovat myöhempää perua; varsi-

naisia alkuperäislähteitä hänen hallintokaudeltaan ei ole säilynyt. Perinteisen näkemyksen mukaan 18. toukokuuta 1160 tanskalainen kruunununtavoittelija murhautti hänet.<sup>436</sup> Vanhimmat säilyneet lähteet Henrikistä puolestaan on kirjoitettu 1200-luvun toisella puoliskolla, yli sata vuotta hänen kuolemansa jälkeen. Ne ilmaisevat pikemmin kirjoitusajankohdan tilannetta ja tavoitteita kuin todellisia tapahtumia. Niiden mukaan Upsalassa piispaksi vihitty Henrik seurasi Erik-kuningasta ristiretkellään Suomeen, missä hän kohtasi Köyliöjärven jäällä marttyyrikuoleman suomalaisen talonpojan kädestä.<sup>437</sup>

Ajoitukseen ja henkilöiden sekä tapahtumien historiallisuuteen liittyvien kysymysten ohella on kuitenkin tutkimuksessa pohdittu huomattavasti vähemmän mahdollisen risti- tai ledung-retken suhdetta alueen käännästytyöhön ja sen menetelmiin. Miekkalähetystä oli tosin hieman aikaisemmin (1147) ryhdytty jälleen harjoittamaan vendiläisostien yhteydessä Itämeren eteläpuolella, mutta kaiken tietämyksen perusteella vaikuttaa hyvin epätodennäköiseltä, että valta-asemaltaan heikolla ruotsalaisella hallitsijalla olisi ollut voimavaroja tai edes kiinnostusta samanlaiseen, laajaja sotajoukkoja vaativaan ristiretkihankkeeseen kuin Pohjois-Saksan hallitsijoilla. Suomen alueella rauhanomaisesti etenevä lähetystyö ei sellaista edellyttänyt. Toteutuessaankin Erikin ledung-retki on saattanut olla enemmän näytösluontoinen ruotsalaisen vallan vakiinnuttamiskeino kuin käännästytykseen tähtäävä ristiretki.<sup>438</sup> Tilanne oli siinä mielessä lähtökohtaisesti täysin erilainen kuin Itämeren eteläpuolella, missä vendiheimot olivat laajan kapinansa jälkeen 983 jääneet pakannallisena saarekkeena aktiivisesti vastustamaan kristittyjä naapureitaan ja sieltä tulevaa lähetystyötä. Ristiretki-ideologia sopi siellä erinomaisesti saksalaisten aatelisten ja ritareiden valloituspyrkimysten oikeuttamiseksi, mutta Suomen alueen pääosin rauhanomaisesti etenevään lähetystyöhön sen soveltaminen ei ollut tarpeen. Vendien keskuuteen mahdollisesti jopa 100 000 sotilaan voimin suunnattu ristiretki epäonnistui sitapaisi tavoitteissaan, mistä sana oli varmaan kiirinyt Ruotsiinkin ja toimi varoittavana esimerkkinä: suurellakaan ristiretkiarmeijalla ei saatu tulosta aikaan.

Suomen suhteen todennäköisempi tulkinta on, mikäli yleensä hyväksytään henkilöiden ja tapahtumien historiallisuus, että Upsalan piispa oli lähtenyt pienen saattueen kanssa ja kuninkaan valtuuttamana tarkastuskäynnille hiippakuntaansa liittyvälle suomalaiselle lähetys-

alueelle, jossa seurakuntaverkosto ja kirkollinen elämä olivat siihen aikaan jo vakiintumassa. Kymmenyksiin tai muihin hallinnollisiin asioihin liittyvän erimielisyyden vuoksi hän joutui riitoihin suomalaisen talonpojan kanssa ja kuoli vammoihinsa. Erik-kuninkaan mahdollinen ledung-tyyppinen retki valtansa varmistamiseksi on saattanut liittyä tähän tai olla myös erillinen tapahtumakulku, joka on vasta myöhemmässä kuvauksessa puettu ristiretken muotoon ja yhdistetty Henrikin matkaan. 1200-luvun loppupuolen muuttuneessa tilanteessa ja monta sukupolvea myöhemmin Turun hiippakunta tarvitsi perustajahahmon, jolloin silloiset hatarat tiedot Henrikistä yhdistettiin ajan hengen mukaisiin ristiretki-, marttyyri- ja pyhimystarinoihin. Saatavissa olevan lähdeaineiston perusteella voidaan tuskin koskaan päästä täysin varmoihin tulkintoihin.

Mikään Erikiin tai Henrikiin liittyvä lähde ei mainitse, että paavilinen kuuria olisi ollut tietoinen tästä ns. 'ristiretkihankkeesta' Suomeen, puhumatta siitä, että paavi tai paavin valtuuttama henkilö olisi laatinut ristiretkijulistuksen. Myöskään paavillisista asiakirjoista tai kronikoista ei löydy viitteitä tähän suuntaan, tosin paavilliset rekisterisarjat puuttuvat tuolta ajalta. Ainoastaan 1400-luvulla, kolmesataa vuotta tapahtumien jälkeen kirjoitetuissa teksteissä puhutaan siitä, että Henrik olisi Englannista käsin tehnyt pyhiinvaelluksen Roomaan ja liittynyt siellä maanmiehensä Nicholas Breakspearen seurueeseen, kun tämä matkusti paavillisena legaattina Skandinaviaan.<sup>439</sup> Mikäli tämä tieto pitäisi paikkansa, paavin legaatti (myöhempi paavi Hadrianus IV) olisi tuntenut Henrikin henkilökohtaisesti ja osallistunut mahdollisesti jopa Suomen ristiretken suunnitteluun. Legaatin mukana tiedot Suomesta ja Suomeen suunnitellusta ristiretkestä olisivat myös kulkeutuneet takaisin Roomaan. Lähteet eivät kuitenkaan tue tällaista tulkintaa, joka jää pelkäksi olettamukseksi, muiden joukossa. Huomio kiinnittyy myös satoja vuosia myöhemmin kirjoitetun tekstin varovaiseen ilmaisutapaan: Henrikin pyhiinvaellus Roomaan ja tutustuminen legaattiin mainitaan epäsuorasti tulleen kertomuksena (ut refertur = kuten kerrotaan), ei varmana tietona.<sup>440</sup>

Mitkään Nicholas Breakspearen legaatiota koskevat lähteet eivät tue käsitystä, jonka mukaan legaatti olisi Norjassa tai Ruotsissa aktiivisesti saarnannut Välimerelle tai Baltiaan suuntautuvan ristiretken puolesta.<sup>441</sup> Vielä vähemmän voidaan olettaa, että legaattilla olisi ollut mitään

tekemistä Suomeen suuntautuvan ristiretkihankkeen kanssa. Heikon lähdetilanteen ja puuttuvan paavillisen julistuksen lisäksi ruotsalaisten 'ristiretkää' vastaan puhuu myös Liivinmaan käännytystyön kronikoitsijan Henrikin selostus tapahtumista noin neljäkymmentä vuotta myöhemmin. Henrik puhuu paavi Celestinus III:n ristiretkikehotuksesta, jonka perusteella ruotsalainen herttua (ilm. Birger Brosa) nousi Viron rannikolla maihin ryöstellen seutua kolmen päivän ajan. Henrik jatkaa selostustaan kiinnostavalla tavalla:

Kun (pakanalliset) virumaalaiset kuitenkin neuvottelivat uskon vastaanottamisesta, herttua, joka otti heiltä mieluummin vastaan veroa, nosti purjeet ja lähti saksalaisten kiusaksi pois.<sup>442</sup>

Pakanalliset virolaiset siis tarjoutuivat vapaaehtoisesti kastettaviksi, mutta ruotsalainen herttua ei ollut tästä kiinnostunut, vaan olisi halunnut mieluummin runsaita vero- tai lunnasmaksuja. Kun ne eivät olleet hänen mielestään riittävät, hän purjehti mieluummin pois. Tämän vielä 1190-luvulla vallitsevan asenteen perusteella on vaikea kuvitella, että ruotsalaiset olisivat neljäkymmentä vuotta aikaisemmin olleet Suomessa kiinnostuneet levittämään kristinuskkoa suurin sotilaallisin uhrauksin. Oletettavampaa on, että sota- tai ledungretkiä tehtiin ennen kaikkea veromaksujen keräämiseksi ja vaikutusvallan osoittamiseksi, ei käännytystyön vauhdittamiseksi. Käännytystyö Suomessa eteni rauhanomaisesti ja omalla painollaan eikä ruotsalaisten hallitsijoiden tarvinnut sitoa siihen voimavarojaan, joita he tarvitsivat paljon kipeämmin Ruotsin mantereen poliittisissa välienselvittelyissä.

Hadrianus IV:n toimista ei tiedetä minkään suuntautuneen varsinaisesti Suomen alueelle. Selkeää paavillisen kuurian kiinnostusta ilmenei sen sijaan seuraavan paavin, Aleksanteri III:n aikana. Suomen lähetystyön kannalta kiinnostava on varsinkin yksi Aleksanteri III kirjeistä, kuuluisa 'Gravis admodum', jossa puhutaan suomalaisista, jotka ottavat kylläkin vastaan kristinuskon, mutta luopuvat siitä taas lähetystyöntekijöiden lähdettyä.<sup>443</sup> Kyseessä on ensimmäinen paavillinen kirje, jossa suomalaiset mainitaan selkeästi. Kirjeestä on kuitenkin suomalaisissa tutkimuksissa ja yleisesityksissä vedetty usein liian pitkälle meneviä johtopäätöksiä ja tulkittu sen osoittavan Suomen lähetysalueen ja kirkollisen organisaation vielä täysin epävarmaa asemaa 1170-luvulla ja pitkään

sen jälkeenkin.<sup>444</sup> Tällöin ei kuitenkaan oteta huomioon riittävästi paavillisten kirjeiden luonnetta ns. reskripteinä eli 'tilattuina vastauksina'. Mitä kaukaisemmista alueista oli kyse ja mitä vähemmän paavilla oli aikaisemmin ollut kysymyksen kanssa tekemistä, sitä todennäköisempää on, että paavillisen kirjeen muotoilu perustuivat jonkun kiinnostuneen tahon esittämiin seikkoihin tai suoranaiseen 'esimuotoiluun', johon ei paavillisessa kansliassa puututtu sisällön kannalta. Kiinnostuneet tahot olivat tässä tapauksessa Ruotsin kuningas sekä Upsalan arkkipiispa Eskil, jolle paavin kirje oli osoitettukin.

Kirjeen tarkempi muotoilu laadittiin tällaisissa tapauksissa vanhempien mallien mukaisesti; paavillisesta kansliasta on säilynyt useitakin näitä ns. formulaarikirjoja. Gravis admodum -kirjeen muotoilu ei sinänsä poikkea vastaavista, muille lähetysalueille toimitetuista paavillisista kirjeistä eikä sellaisenaan todista suomalaisten todella menetelleen kuvatulla tavalla; täysin vastaavia kaavamaisia syytöksiä esitettiin pakanoita vastaan monilla lähetysalueilla. Kyseessä oli enemmän paavillisen kanslian stereotyyppinen 'lähetyskirje', jonka sanakänteiden formulointi oli kopioitu aikaisemmista lähetyskirjeistä tai formulaarikirjoista, kuin faktoihin perustuva kannanotto suomalaisten todelliseen toimintaan.<sup>445</sup> Paavin kirje sinänsä ei siten kumoa muista lähteistä saatua kuvaa eteläisen Suomen kristinuskon ja kirkon jo verrattain vakiintuneesta asemasta 1170-luvulla. Lisäksi on huomioitava, että Aleksanteri III:n formulointi noudattaa kanonisen lain apostasiapykälää (uskosta luopuminen), joka taas oli ainoa kirkollisoikeudellinen perustelu, jota tällaisessa tapauksessa voitiin soveltaa paavillisen tuen ja aneetujen perustana. Paavi ei voinut kanonisen lain perusteella ryhtyä tukemaan suoraan ja avoimesti Suomen alueen haltuunottoa pakanoilta tai vastikään kääntyneiltä; ainoa laillinen peruste tuen osoittamiseksi ruotsalaisille oli apostasiapykälä. Väitteet suomalaisten kataluudesta, petollisuudesta, kristinuskon kieltämisestä ja pappien vainoamisesta noudattavat tätä argumentointia eivätkä kuvasta Suomen lähetysalueen todellisia, paljon rauhanomaisempia oloja.

Tanskalaiset annaali- ja kronikkatiedot puhuvat tanskalaisten retkistä Suomen rannikolle 1191 ja 1202. Tiedot ovat kuitenkin epävarmat eivätkä mahdollista päätelmiä tanskalaisten retkien laajuudesta, luonteesta tai vaikutuksesta lähetystyön suhteen.<sup>446</sup> Kaikesta päätellen retkiä ei voida tulkita isoiksi, syvälle Suomen sisämaahan (Hämeeseen)

suuntautuviksi ristiretkiksi, joiden tavoitteena olisi ollut alueen kristillistäminen. Mikäli näitä retkiä yleensä tehtiin, kyse oli ilmeisesti pienimuotoisista ryöstö- tai verotusretkistä pitkin Suomen rannikkoja, ilman suoraa yhteyttä Suomen alueella silloin käynnissä olevaan lähetystyöhön. Tammikuussa 1206 päivätyssä kirjeessä Innocentius III antaa Lundin arkkipiispalle oikeuden piispan asettamiseksi pakanoiden käsistä voitettuun kaupunkiin. On mahdollista, että kirje koski Suomen lähetysaluetta, se saattoi tosin liittyä myös johonkin toiseen tanskalaiseksianspansion kohteena olleeseen alueeseen.<sup>447</sup> ”Ex tuarum” -kirjeessä 30. lokakuuta 1209 vuorostaan Innocentius mainitsee Suomen lähetystyöstä ainoastaan, että sitä oli tehty joidenkin aatelisten avustuksella, määrittelemättä heidän alkuperäänsä.<sup>448</sup>

Innocentius III kehoitti 4. huhtikuuta 1212 Upsalan arkkipiispaa ja kaikkia Tanskan ja Ruotsin prelaatteja auttamaan Anders Sunesenia tämän työssä pakanoiden käännättämisessä. Tarkempaa maantieteellistä kohdetta ei tässäkään mainita.<sup>449</sup> Näitä kirjeitä ei sinänsä voi tulkita todisteina aikaisemmalle tanskalaiseksiansiolle, sillä ne saattavat yksinkertaisesti liittyä Lundin arkkipiispan primaatti- ja pysyvän paavillisen legaanin asemaan Pohjolassa. Vuoden 1209 Ex tuarum -kirje on kuitenkin toisestakin syystä mielenkiintoinen. Lundin arkkipiispan pyynnöstä (nobis humiliter supplicasti) Innocentius myöntää nimittäin luvan vihkiä Suomen piispaksi vastoin kanonisia määräyksiä myös miehen, joka on ns. illegitiimiä syntyperää, ts. papin poika, avioton lapsi tms. Eriyisen kiinnostava on kirjeessä kahteen kertaan korostettu perustelu: Suomen piispaksi on vaikea saada suostumaan ketään, koska tämän pelätään joutuvan alttiiksi marttyyrikuolemalle (expositus martyrio reputetur).<sup>450</sup> Kohtaa voi sinänsä tulkita osoituksena Suomen lähetystyön vielä vakiintumattomasta tilanteesta, mutta toisaalta myös sen rauhanomaisesta luonteesta; Suomen piispan mukana ei liikkunut Baltian tapaan mahtavaa ritariarmeijaa suojelemassa häntä. Rannikkoseudun jälkeen Sisä-Suomen kristillistäminen eteni hitaasti. Varsinkin Savo ja Karjala jäivät vielä pitkään pakanallis-kristilliseksi rajamaaksi. Paavi Innocentius III puhuu tosin 4. huhtikuuta 1216 Ruotsin kuningas Erikille lähettämässään kirjeessä Suomesta maana, ”jonka esivanhempasi ovat pakanoiden käsistä ottaneet”, mikä viittaisi jo sukupolvien aikaisemmin tapahtuneeseen kristillistämiseen.<sup>451</sup>

Epäsuorana osoituksena Suomen tai ainakin sen eteläisten osien

lähetystilanteen vakiintumisesta Innocentius III:n hallintokauden viimeisinä vuosina voidaan pitää Liivinmaan lähetystyön kronikoitsijan Henrikin maininnat suomalaisen papin (tai suomalaisten pappien) käytöstä Liivinmaan kaikkein vaikeimmalla lähetysalueella, virolaisten keskuudessa. Henrik puhuu vuoden 1215 kohdalla ensimmäisen kerran 'Petrus Kakuwalde de Vinlandia' -nimisestä papista, joka teki saarna- ja kastematkoja Riian piispan toimeksiannosta.<sup>452</sup> Tässä ja myöhemmissä yhteyksissä 1220-luvulla tämä suomalainen pappi mainitaan Henrikin kronikassa yhtenä kaikkein tehokkaimpana Liivinmaan lähetystyöntekijänä, joka vaikutti nimenomaan saarnaamisen kautta; vuoden 1220 maininnan mukaan Pietari oli Liivinmaan saarnaajista 'ensimmäinen', eli tehokkain ja kokoinein.<sup>453</sup> Suomesta olisi tuskin suostuttu lähettämään Liivinmaalle pitkäksi ajaksi näin erinomaista saarnamiestä apulaisineen, mikäli Turun hiippakunnan oma lähetysrintama olisi ollut samaan aikaan vielä hyvin epävakaa. Suomalaisten saarnaaja-kääntäjien merkittävä rooli Viron käännnytystyössä voidaan nähdä myös tunnus- tuksena sille, että Suomen käännnytystyössä oli saavutettu hyviä tuloksia perinteisellä, rauhanomaisella saarnaamismenetelmällä ilman miekkalähetystä ja uskoon pakottamista. Tähän viittaa itse asiassa myös Henrikin kronikassa oleva kuvaus Ruotsin kuninkaan Juhana Sverkerinpojan johtamasta valloitusretkestä Viron Läänemaan maakuntaan vuonna 1220. Ruotsalaiset joukot asettuivat Lihulan linnaan, mutta taisteluista tai uskoon ja kasteeseen pakottamisesta ei puhuta mitään. Kronikoitsija Henrik suhtautuu hyvin kriittisesti muiden kuin saksalaisten puuttumiseen Liivinmaan asioihin ja olisi varmaan maininnut, mikäli ruotsalaiset olisivat alistaneet virolaisia väkivaltaisesti. Henrik kuvaa päinvastoin heidän rauhanomaista käännnytystyötä: "ruotsalaiset kulkivat ympäri maakuntaa opettaen, kastaen ridalalaisia ja rakentaen kirkkoja."<sup>454</sup> Ruotsalaiset olivat myös ilmeisen hyväuskoisia paikallisia käännnettäviä kohtaan, mistä saksalaiset moittivat heitä. Saarenmaalaiset saivatkin yllätysöökkäyksellä lyötyä ruotsalaiset, jotka eivät enää pitkään aikaan palanneet Viroom.

Kuka suoritti kristillistämisen 'kentätyön'? Innocentius III puhuu useassa Tanskaan ja Ruotsiin lähettämässään kirjeessään Suomen lähetystyöstä, mutta ei mainitse missään yhteydessä munkkien osallistumista siihen. Järjestivätkö Lundin ja Upsalan arkkihiihpakunnat Suomen lähetystyön ja kirkollisen organisaation vakiinnuttamisen tietoisesti

niin, ettei siihen osallistunut ainakaan kovin näkyvästi munkkeja, jotka eivät siihen aikaan olisi voineet olla muita kuin sisterssiläisiä? Haluttiinko tällä tavalla, pitämällä sisterssiläiset poissa pelistä, erottautua samoihin aikoihin käynnissä olevasta sotilaallisesta saksalais ekspansioista Liivinmaalla, joka tapahtui tiiviissä yhteistyössä sisterssiläisten kanssa? Olihan sotaisa kalparitarien veljeskunta, jonka säännösten Innocentius III vahvisti 1204, perustettu Liivinmaalle juuri sisterssiläisten – piispa Albertin tai Teoderik Treideniläisen – aloitteesta ja sisterssiläisen lähetystyön tueksi.<sup>455</sup> Tällaisesta Tanskan ja Ruotsin piispojen taktikoinnista Suomen lähetystyön suhteen voi tosin esittää vain arvailuja. Ne selittäisivät kyllä sen, miksi sisterssiläiset eivät perustaneet luostaria Suomeen 1100-luvun viimeisinä tai 1200-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä, huolimatta Liivinmaan sisterssiläisten (Riian sisterssiläisluostari Dünamunde, myöh. Padise Tallinnan lähellä) jo hyvin varhaisista kontakteista Suomen puolelle.

Samoihin aikoihin paavi kääntyi ensimmäisen kerran suoraan Suomen piispan puoleen, valtuuttaen tätä kieltämään kaupankäyntiä ympäröivien kansojen kanssa, jotka uhkasivat Suomen juuri vakiintunutta kirkkoa ja kristinuskoa. Kirjeen kielikuvat ovat mielenkiintoiset. Ympäröivistä kansoista puhutaan barbaareina (circumadiacentibus barbaris nationibus), millä luultavasti tarkoitetaan venäläisiä, koska pakanallista virolaisista olisi käytetty toisenlaista nimitystä. Kiinnostava on myös Suomeen vastikään juurtuneen kristillisen kirkon nimitys ”uudeksi istutukseksi” (plantatio novella), mikä on hyvin samankaltainen termi kuin piispa Albertin samaan aikaan Viron kirkosta käyttämä ”vineam ... plantatam”.<sup>456</sup> Suomessakin olot muuttuivat 1220-luvun puolivälissä uudelleen rauhottomammaksi, kun Novgorodin ruhtinas karjalaisten liittolaistensa kanssa teki 1226-27 sotaretkeen Hämeeseen, mihin hämäläiset vastasivat samalla mitalla, tekemällä 1228 sotaretken Nevalle.<sup>457</sup> Nämä tapahtumat, joista legaatti Wilhelm Modenalainen raportoi paaville, saattoivat olla taustana Honorius III:n Venäjän ruhtinaille osoitetulle kirjeelle, jossa hän tarjoutui lähettämään heille ”ainoan oikean kirkon” legaanin sekä kielsi häiritsemästä millään tavalla latinalaisen kirkon suorittamaa lähetystyötä.

Tammi- ja helmikuulta 1229 on säilynyt useita Gregoriuksen Suomea koskevia kirjeitä. Nämä ns. Perugian kirjeet (päiväyksessä mainitun paikan mukaan) käsittelevät Suomen kirkon suojelua ja hallintoa sekä



piispanistuimen siirtoa.<sup>458</sup> Paavi kehottaa myös suojelemaan uutta kirkkoa venäläisten hyökkäyksiltä, ”jotka ovat hyvin lähellä”.<sup>459</sup> Gotlannin kauppiaita kehotetaan tämän vuoksi lopettamaan kaupankäynti venäläisten kanssa.<sup>460</sup> Lähetystyön menetelmien kannalta kiinnostava on yksi näistä kirjeistä, jossa Gregorius valtuuttaa Suomen piispan ottamaan haltuunsa suomalaisten pakanoiden hänelle vapaaehtoisesti (voluntate spontanea) luovuttamat palvontapaikat.<sup>461</sup> Kirjettä voi pitää osoituksena käännästyksen rauhanomaisesta luonteesta Suomessa. Saman paavin kirjeen mukaan Suomen piispa oli harjoittanut lähetystyötä nimenomaan ’saarnaten’ (ewangelicando), mitä voi myös pitää osoituksena käännästyksen rauhanomaisesta luonteesta. Sanamuoto on sama kuin piispa Christianin balttilaisten preussien lähetystyössä joitakin vuosia aikaisemmin käytetty: piispan tuli ottaa palvelukseensa sisterssiläismunkkeja, joiden avustuksella hänen tuli saarnata pakanoille ja kastea heitä.<sup>462</sup>

Legaatti Wilhelm Modenalaisen ja hänen seuraajansa Balduin Alnalaisen toiminta 1200-luvun alkupuolella liittyi monelta osin suorasti tai epäsuorasti myös Suomeen. Balduinin yhtenäiseen, Viron ohella myös Suomea käsittävään legaattialueeseen liittyi Gregoriuksen Liivinmaan kalparitareille marraskuussa 1232 osoitettu kehotus suojella vastikään kristinuskoon kääntyneitä suomalaisia. Kirjeessä puhutaan myös selvästi mahdollisesta yhteistyöstä Suomen piispan kanssa, jonka nimeä ei mainita, mutta jonka oletetaan olleen jo silloin myöhemmin lähteissä esiintyvä Tuomas; tältä tullut pyyntö oli mahdollisesti paavin kehotuksen taustalla.<sup>463</sup> Toteutuessaan tämä ”saksalainen aseapu” olisi saattanut olla hyvinkin kohtalokas ja johtaa Suomessakin toisenlaiseen kehitykseen ja suomalaisten alistamiseen ritarikunnalle ja saksalaisen feodaalivaltion kovakouraiselle kohtelulle. Voidaan hyvällä syyllä puhua Suomen historiallisen ajan ensimmäisistä ”vaaran vuosista”, jolloin kehitys olisi saattanut pienestäkin syystä kääntyä toisenlaiseen, suomalaisten kannalta ratkaisevasti huonompaan suuntaan, varsinkin kun Novgorodin sotajoukot olivat samoina vuosikymmeninä toinen merkittävä uhkatekijä. Mikään säilynyt lähde ei kerro kalparitareiden toteuttaneen tätä paavin pyyntöä, mutta toisaalta lähteiden vaikenemista ei voida myöskään pitää yksiselitteisenä todisteena sille, ettei pientä ritarien retkikuntaa olisi voitu lähettää Suomen piispan avuksi. Olisi itse asiassa erikoista, jos kristillisen maailman henkisen ja paljolti poliittisen johta-

jan ja avoin valtuutus ei olisi johtanut ritarien puolelta minkäänlaiseen toimintaan, varsinkin kun ekspansio Suomeen olisi ollut kaikin puolin luonteva jatke heidän aikaisemmalle toiminnalleen Liivinmaalla. On esitetty jopa oletuksia, joiden mukaan Hämeessä ja Satakunnassa esiintyvä saksalainen paikan- ja henkilönimiaines voisi johtua osittain saksalaisten ritareiden asettumisesta maahan 1200-luvun alkupuolella.<sup>464</sup> Ajatus ei ole sinänsä mahdoton, mutta vaikuttaa muiden lähteiden puuttuessa kuitenkin hyvin epävarmalta hypoteesilta. Laajamittaisesta kalparitarien retkikunnasta ja valtausyrityksestä Suomen sisämaassa olisi lähteisiin varmasti jäänyt jälkiä, joten sellaisen toteutumista voi pitää poissuljettuna.

Hämeen ristiretkenä tunnetusta tapahtumakulusta ja sen ajoituksesta on suomalaisessa historian tutkimuksessa kirjoitettu runsaasti aina viime vuosiin saakka. Erikinkronikan romantisoivan kertomuksen mukaan Birger-jaarli teki 1230- tai 1240-luvun lopussa aseellisen ristiretken Hämeeseen, kasti siellä pakanoita ja rakennutti linnoituksen. Kronikassa kerrottujen muiden tapahtumien vuoksi päädyttiin aikaisemmin vuoteen 1248/49 ristiretken ajankohtana. Uudemmassa tutkimuksessa ristiretki yhdistetään yleensä paavi Gregorius IX:n kirjeeseen vuodelta 1237, jossa paavi kertoo hämäläisten luopuneen kristinuskosta ja liittyneen viholaisiin, minkä johdosta ruotsalaisia kehoitetaan ristiretkeen.<sup>465</sup> Toisena kiinnekohtana on nähty ruotsalaisten tekemä sotaretki venäläisiä vastaan talvella 1240, johon osallistui myös hämäläisiä. Näiden ajankohtien perusteella ristiretken ajoittaminen vuosiin 1238/39 vaikuttaakin todennäköisemmältä vaihtoehdolta.<sup>466</sup>

Ajoituksen ja poliittisten tapahtumien ohella on kuitenkin Hämeen 'ristiretken' merkitys ja luonne suhteessa silloin vallitsevaan kristinuskon ja käännytystyön tilanteeseen Hämeessä ja Suomessa jäänyt vähemmälle huomiolle. Hämeen ristiretki on usein rinnastettu 1210- ja 1220-luvun tapahtumiin Liivinmaalla, joita Henrik kuvaa kronikassaan. Voidaanko Hämeen suhteen 1230- tai 1240-luvulla todella puhua aseellisesta, miekkalähetystyyppisestä ristiretkestä vielä täysin pakanallisen alueen kristillistämiseksi? Liittyikö Gregoriuksen kirjeessä mainittu vastarinta todella siihen, että Hämeen kristillistäminen olisi alkanut vasta noin vuosina ja että sitä olisi toteutettu poikkeuksellisen kovakouraisesti, mahdollisesti sinne muuttaneiden saksalaisten kalparitarien avustuksella? Näin on oletettu uudemmassakin tutkimuksessa ja esitetty tapahtu-

makulluna: hämäläisten pakanallisuuden säilyminen 1220-luvulle – kovakourainen kristillistäminen tai miekkalähetys piispa Tuomaksen pyynnöstä ja kalparitarien toimesta – kalparitarien ratkaiseva tappio Sialuiain taistelussa 1236 liettualaisia vastaan ja tämän seurauksena poistuminen Suomesta – pakanallisten tai puolipakanallisten hämäläisten kapina kun ritarit olivat poistuneet tai poistumassa.<sup>467</sup> Tässä rekonstruktiossa on mahdollisia elementtejä, mutta kokonaisuudessaan liian paljon olettamuksia, joilla ei ole lähteiden tukea.<sup>468</sup>

Säilyneen lähdeaineiston perusteella vaikuttaa huomattavasti todennäköisemmältä tulkinta, jonka mukaan Hämeen kristillistäminen oli alkanut jo 1100-luvun loppupuolella rauhanomaisesti, samalla tavalla kuin eteläisessä Suomessa, ainoastaan hieman myöhemmin, yhteydessä ruotsalaisen maallisen vallan pääosin rauhanomaiseen etenemiseen. Paikallisia yhteisöjä ei alistettu, vaan toimittiin heidän ehtojensa mukaan, käyttämättä kohtuuttomia voimakeinoja. Ledung-tyyppisiä retkiä tehtiin todennäköisesti voimannäyttönä, mutta tuho-, ryöstö- tai alistamisretkistä ei ole tietoja.<sup>469</sup> Gregorius IX:n kirjeessä mainittu vastareaktio oli suunnattu lähinnä vero- ja muita rasituksia kohtaan, joita silloin oli todennäköisesti juuri kasvatettu kirkollisen ja maallisen hallinnon vakiintumisen myötä. Samanlaisesta kapinoinnista kymmenysten ja muiden rasitusten vakiintumisen yhteydessä on tietoja muiltakin lähetystyörintamilta. Ristiretki-ideologiaa käytettiin niin paavin kirjeessä kuin 1320-luvun Erikinkronikassa ajan hengen mukaisena retorisena tehokeinona ilman että se vastasi Suomen pääosin rauhanomaisen kääntymisen todellisuutta. Hämäläisten vastarinnan korostaminen Gregorius IX:n kirjeessä liittyy suurella todennäköisyydellä, kuten jo Aleksanteri III:n vastaavassa kirjeessä 1170-luvun alussa, kanonisen lain apostasiapykälään, jota yleensä käytettiin perusteluna muissakin Itämeren alueen ristiretkijulistuksissa. Kirjeen sisällön takana olivat ne henkilöt, jotka olivat sen reskriptinä pyytäneet, eli Upsalan arkkipiispa alaisineen. Heidän motiivinaan oli saada paavilta retorisesti tehokas julistus, jolla saataisiin houkuteltua riittävän suuri joukko aatelisia ja satureita osallistumaan hankkeeseen, jonka tarkoitus oli pikemmin ruotsalaisen vallan vakiinnuttaminen kuin väkivaltainen kristillistäminen.

Kun paavin kirjeessä kuvattiin katalien hämäläisten paluuta vanhoihin (pakanallisiin) virheisiin, pappien kiduttamista, tappamista ja muita raakuuksia haluttiin tällä lähinnä herättää huomiota ja esittää asiat vä-

hintään yhtä jyrkästi kuin muissa saman aikakauden ristiretki- ja sotajulistuksissa. Lievemmat retoriset kuviot eivät olisi tehonneet innostuksen herättämiseksi eivätkä olisi saaneet joukkoja liikkeelle. On oletettavaa, että paavin ristiretkijulistusta pyytänyt taho, eli Upsalan arkkipiispa oli esittänyt asiat juuri tällä tavalla kuurialle, jossa pystyttiin lähinnä tarkistamaan pyynnön muodollista puolta; sisällön ja paikkansa-pitävyyden tarkistamiseen ei ollut voimavaroja tai mahdollisuuksia. Hämeen lähetystyön todellisuuden kanssa tällä ei välttämättä ollut kovinkaan paljon tekemistä. Kritiikin kärki ja ristiretkijulistus suunnattiin nimenomaan uskosta luopuneita vastaan (contra eosdem apostatas), millä täytettiin kanonisen lain vaatimukset. Lisäksi puhutaan lähetystyötä estävistä pakanoista, mikä vuorostaan vastasi Augustinuksen mukaista negatiivista lähetystyötavoitetta. Paavi oikeutti ristiretkeen ja voimankäyttöön näihin kahteen seikkaan vedoten. Varsinaisesta käännytyssodasta pakanoita vastaan (miekkalähetys) kirjeessä ei puhuta. Ristiretkijulistuksen ja ruotsalaisten joukkojen voimannäytön seurauksena ruotsalainen ylivalta saatiin vakiinnutettua Suomen sisäosissa ilman, että siihen liittyi sotaa ja hävitystä. Ruotsalaisia joukkoja on hyvinkin saattanut tulla Hämeeseen rakentamaan tai vahvistamaan tukikohtia, mutta kovakouraista miekkalähetystä on kaiken säilyneen lähdeaineiston perusteella pidettävä poissuljettuna. Lähetystyö eteni tämän ns. ristiretken rinnalla rauhanomaisesti, kuten jo pitkän aikaa sitä ennen.

#### LIIVINMAAN LÄHETYSTYÖN RAUHANOMAINEN ALKU

Suomenlahden eteläpuolisen alueen (Liivinmaa = pääpiirteittäin nykyinen Viron alue ja Latvian pohjoispuoli) lähetystyövaiheista ennen 1100-luvun loppupuolta on vain hyvin epävarmoja tietoja. Kuten Suomen alueella, varhaisia vaikutteita tuli sekä idästä että lännestä.<sup>470</sup> Tanskalaisten ja ruotsalaisten viikinkien tukikohdista tai hallintoalueista Liivinmaan rannikolla on arkeologisia todisteita. Ansgariuksen elämäkerran mukaan kuurinmaalaiset olivat jo ennen Ansgariuksen aikaa (eli ilmeisesti n. 700-luvulla) tunnustaneet ruotsalaisten ylivaltaa, mutta karistaneet sen jälleen niskoiltaan.<sup>471</sup> Tosin ruotsalaiset viikingit olivat ainakin 1000-luvulle saakka vielä pakanoita, mutta on oletettavaa, että ainakin epäsuoria kristillisiä vaikutteita tuli tätä kautta Liivinmaalle.<sup>472</sup> Ensimmäinen historiallinen lähdetieto koskee tanskalaisia,

jotka kronikoitsija Adam Bremeniläisen mukaan rakensivat kuningas Svend Estridsenin (1047–1074) myötävaikutuksella Kuurinmaalle kirkon palvelemaan erityisesti kauppiaita. Adam Bremeniläinen mainitsee yksiselitteisesti Kuurinmaan sekä muiden läheisten saarien silloin kuuluneen taas ruotsalaiseen valtapiiriin.<sup>473</sup>

Tanskan kuningas Svend oli lähteiden perusteella säännöllisessä yhteydessä paavi Gregorius VII:een, joten tieto näistä Liivinmaan lähetystyöryityksistä on saattanut kulkeutua myös Roomaan. Gregoriuksen säilyneestä kirjeenvaihdosta siitä ei kuitenkaan löydy jälkeä ja Adam Bremeniläisen tietoihin on suhtauduttava varauksella. Tanskan kuninkaiden vahva valtopoliittinen kiinnostus Liivinmaan suuntaan 1000-luvun loppu- ja 1100-luvun alkupuolella ilmenee kuitenkin useasta eri lähteestä. Joidenkin, tosin lähdearvoltaan epävarmojen tietojen mukaan Tanskan kuninkaat olisivat jo 1000-luvun lopussa kuvanneet asiakirjoissa itseään myös Viron ruhtinaiksi osoittaakseen tällä ainakin aikomuksensa ottaa Liivinmaa haltuunsa. Tanskalaisten sota-, verotus- ja kaupparetkiin on mahdollisesti liittynyt myös lähetystyötä.<sup>474</sup> Tarkempia tietoja lähetystyöstä, sen toimeksiantajista tai suhteista Roomaan ei ole kuitenkaan säilynyt. Oletettavaa on, että Liivinmaalle matkaavat kristityt kauppiat Gotlannista, Ruotsista ja Tanskasta toivat mukansa myös kristillisiä vaikutteita Liivinmaalle.<sup>475</sup>

Lundin arkkipiispa Eskilin vaikutuksesta vihittiin 1167 sisterssiläismunkki Fulco 'Viron piispaksi' (Estonum episcopus). Fulco sai myös apulaisekseen lähetystyössä Virosta kotoisin olevan, mutta Norjassa koulutetun nuoren sisterssiläismunkin.<sup>476</sup> Tässä ilmeni jälleen hyvin vanha, Gregorius Suuresta lähtien monella lähetystyöalueella hyväksi koettu menetelmä: lähetystyön kohteena olevalta alueelta hankittiin nuoria poikia, jotka koulutettiin luostareissa lähetystyöntekijöiksi. Eskil oli tuolloin maanpaossa Ranskassa (Clairvaux). Tanskalaisissa lähteissä löytyy maininta tanskalaisten Viroon suuntautuneista retkistä kuningas Valdemar Suuren aikana, Kuurinmaan kristillistämisestä ja jopa piispan asettamisesta Kuurinmaalle 1160-luvulla. Myöhempien tanskalaisten lähteiden mukaan kuningas Valdemar olisi myös nimittänyt itseään 'Viron hallitsijaksi', jatkaen näin aikaisempaa perinnettä Tanskan hallitsijanimityksessä. Lähteet ovat kuitenkin epävarmoja eikä niiden perusteella voida vetää pitkälle meneviä johtopäätöksiä.<sup>477</sup>

Aleksanteri III antoi useassa kirjeessä Fulcolle oikeudet lähetystyö-

hön sekä pappien ja kirkkojen vihkimiseen. Pohjois-Euroopan kirkollisia ja maallisia hallitsijoita kehoitettiin avustamaan Fulcoa. Fulcoon liitetyissä paavillisissa kirjeissä puhutaan mm. 'virolaisten ja muiden noiden alueiden pakanoiden julmuudesta'.<sup>478</sup> Pääkohteena olivat pakanalliset liivinmaalaiset (virolaisia, liiviläisiä), jotka 'eivät tunteneet kristillistä uskoa'<sup>479</sup> ja jotka piti tämän takia käännyttää.<sup>480</sup> Kovin suurisuuntaisesta lähetystyöstä ei Fulcon kohdalla voinut olla kyse, koska toisissa dokumenteissa St. Remin sisterssiläisluostarin apotti Petrus käyttää nimitystä "tuon köyhän piispan anomukset", mitä voidaan selittää myös Eskilin heikolla asemalla ja maanpakolaisuudella noina vuosina.<sup>481</sup> Tanskan kuninkaalla ei ollut riittävästi varoja eikä kiinnostusta tukea varsinaisia valloitus- ja lähetystyöhanketta Pohjoisella Itämerellä, kun 1160- ja 1170-luvulla oli käynnissä suurisuuntainen tanskalaisten valloitusota Pohjois-Saksan rannikolla.<sup>482</sup> Kyseessä saattoi olla yksinkertaisesti myös tunnustelu rauhanomaisen lähetystyön toteutumismahdollisuudesta. Tosin ideologiset ainekset varsinaiseen ristiretkeenkin asti olisivat olleet olemassa: paavi Aleksanteri III:lta on säilynyt muiden Tusculanum-kirjeiden yhteydessä myös Viron pakanoita vastaan suunnattu ristiretkikehotus, jonka hän osoitti kaikille Pohjolan kuninkaille ja ruhtinaille. Ristiretkijulistuksessa luvataan samat synninpäästöt kuin niille, jotka lähtevät Pyhään maahan sekä syntien anteeksiannon niille, jotka kaatuvat taistelussa.<sup>483</sup> Julistus ei kuitenkaan johtanut käytännön seurauksiin, mikäli niihin ei lasketa pienempiä sotaretkiä.

Liivinmaan seuraavat lähetystyöaloitteet tulivat 1100-luvun lopussa Saksasta. Augustinolaiskaniikki Meinhard Sebergiläinen osallistui 1182 saksalaisten kauppiaiden retkelle Väinäjoen (Dvina) suulle Liivinmaalla, nykyisen Riian kaupungin kohdalla. Bremenin arkkipiispa Hartwig II vihki hänet 1186 Ykskylän eli Liivinmaan piispaksi.<sup>484</sup> Paavi Clemens III vahvisti 1188 tämän nimityksen ja Liivinmaan kuulumisen Bremenin arkkihiippakuntaan. Tällä taitavalla vedolla Bremenin arkkipiispat, jotka Lundin, Nidarosin ja Upsalan arkkihiippakuntien perustamisen myötä oli pelattu ulos Itämeren alueen ja Pohjolan kirkollisesta organisaatiosta, saivat jälleen jalansijan Pohjolan tai ainakin Itämeren kuvioissa. Samainen paavi antoi sitten 1190 Meinhardille luvan värvätä munkkeja lähetystyöhön Liivinmaalle, mikäli näiden esimiehet – apotit ja muut – sallisivat.<sup>485</sup> Meinhard oli ottanut 1187 sisterssiläismunkki Teoderik (Dietrich) Treidenilaisen apulaisekseen. Kronikoitsija

Henrikin mukaan Meinhard lähetti Teoderikin vuonna 1192 Roomaan, jossa tämä sai, kuten Meinhard itse aikaisemmin, Celestinus III:lta luvan värvätä eri järjestöihin kuuluvia munkkeja lähetystyöhön.<sup>486</sup> Toisin kuin Fulcon aikaisemmissa lähetystyöryityksissä, venäläisetkin esiintyvät tässä alusta lähtien Liivinmaan ylimmän suojelijan ominaisuudessa. Kronikoitsija Henrikin mukaan Meinhard hankki ennen lähetystyöhankkeensa aloittamista Polotskin ruhtinaan Vladimirin suostumuksen. Tämän kerrotaan lähettäneen Meinhardille jopa lahjoja; ilmeisesti Meinhardin hankkeeseen suhtauduttiin venäläisten puolella aluksi myötämielisesti.<sup>487</sup> Clemens III:n vahvistettua Meinhardin piispanvihkimyksen vuonna 1188 uuden hiippakunnan mainitaan sijainneen ”in Ruthenia” – Venäjällä.<sup>488</sup> Kyseessä lienee enemmän maantieteellinen merkintä kuin venäläisen herruuden tunnustaminen, mikä olisikin sopinut huonosti 1100-luvun lopun paavilliseen politiikkaan.

Meinhardin lähetystyön yhteydessä ilmenee myöhemminkin toistuva piirre, joka osoittaa tämän pohjoisen lähetysrintaman tärkeyden paavillisessa politiikassa: vastatessaan lähetyspiispan kyselyyn paavi – tässä tapauksessa Clemens III – ei tyytynyt valmiiseen formulaan (kaavaan), joita olisi ollut runsaasti tarjolla paavillisessa kansliassa, vaan laati ilmeisen henkilökohtaisesti 10. huhtikuuta 1190 vastauksen, jota pidettiin niin suuntaa-antavana, että se sisällytettiin *Collectio Seguntina* -nimiseen kanonisen lain kokoelmaan. Meinhardin kysely koski lähetystyötä pakanoiden keskuudessa tekevien (sisterssiläis)munkkien oikeutta poiketa heille luostarikuntansa säännöissä asetetuista velvoitteista. Tässä tapauksessa ne koskivat ennen kaikkea ruoka- ja paastomääräyksiä. Paavin vastauksen mukaan lähetystyötä tekevät munkit saivat poiketa näistä määräyksistä ja noudattaa lähetystyön aikana paikallisia tapoja, he saivat mm. oikeuden juoda ja syödä sitä, mitä oli paikkakunnalla tarjolla, vaikka se oli ristiriidassa sääntökuntien omien määräysten kanssa.<sup>489</sup> Vastaus noudatti varhais- ja sydänkeskiajan paavien kannanottoja Gregorius Suuresta alkaen: lähetystyötä tekevät saivat poiketa heille asetetuista velvoitteista: lähetystyökäskey ja -tavoite olivat kaiken muun yläpuolella ja kirkon oikeuden tiukkoja määräyksiä tuli soveltaa joustavasti ottamalla huomioon paikalliset olosuhteet. Paavi antoi samassa yhteydessä Meinhardille luvan värvätä munkkeja lähetystyöhön Liivinmaalle, tosin sillä ehdolla, että näiden esimiehet – apotit ja muut – sallisivat sen.<sup>490</sup>

Myös seuraava paavi Celestinus III otti 1193 kantaa lähetystyömunkkien erivapauksiin Liivinmaalla, vahvasti edeltäjänsä myöntämät luvat Meinhardille ja laajensi niitä koskemaan myös vaatetusta: munkit saivat poiketa heille määrätystä sääntökunnan vaatetuksesta ja soveltaa sitä paikallisiin oloihin. Samaan yhteyteen liittyy myös toinen, vaikutuksiltaan huomattavasti merkittävämpi myönnytys: Meinhard sai luvan kutsua apulaisikseen lähetystyöhön kenet tahansa hän katsoi soveliaaksi, myös ilman tämän kirkollisen esimiehen lupaa.<sup>491</sup> Pohjoisen Itämeren lähetystyössä jatkettiin siis 1100-luvun viimeisiin vuosiin saakka ja Suomessa vieläkin pitempään rauhanomaisen lähetystyön periaatteita, jolla oli saavutettu hyviä tuloksia Skandinaviassa. Positiivisen lähetystyötavoitteen (käännynnäytämisen) toteuttamiseksi voimakeinojen käyttö ei ollut tarpeen, niin kauan kuin paikallisten yhteisöjen ja heidän johtajien asemaa kunnioitettiin.

## MIEKKALÄHETYKSEN PALUU ITÄMERELLE

### IDEOLOGISET MUUTOKSET

Kirkon johdon ja paavien suosiman rauhanomaisen Suomeen ja Liivinmaalle suuntautuvan lähetystyöperinteen ohella Itämeren alueella ryhdyttiin kuitenkin 1140-luvun lopussa soveltamaan toisenlaisia lähetystyön menetelmiä, joissa palattiin monelta osin karolinkiseen miekkalähettykseen. Uutta oli tässä miekkalähetysperinteen ja uskon pakottamiseen elvyttämässä ideologisen oikeutuksen etsiminen ajan hengen mukaisista ristiretkiäätteistä. Urbanus II:n ristiretkikehoitus oli saanut välittömästi vastakaikua Skandinaviaan saakka ja on siinä mielessä myös esimerkki nopeasta tiedonkulusta 1000-luvun lopun eurooppalaisen aateliston keskuudessa. Tanskalaisia, norjalaisia ja saksalaisia aatelisiä osallistui jo ensimmäiseen ristiretkeen.<sup>492</sup>

Ideologisen askeleen tähän suuntaan oli tosin Itämeren alueella jo 1000-luvun alussa ottanut saksalainen munkki Bruno Querfurtlainen kirjeessään, jonka hän lähetti Saksan kuninkaalle ja myöhemmälle keisarille Henrik II:lle. Bruno oli syntynyt Saksilaisesta Querfurtin aatelissuvusta; nimenomaan Saksin alueen aatelissuvut olivat perinteisesti olleet kaikkein voimakkaimmin kiinnostuneet vaikutusvallan lisäämisestä itään päin. Bruno oli liittynyt Italiassa kirkollista reformia kannat-



tavaan Camaldolin erakkomunkkiliikkeeseen ja kuulunut keisari Otto III:n lähipiiriin. Lähetystyö oli Brunolle hyvin läheinen asia; vain joitakin kuukausia kirjeensä lähettämisen jälkeen hän kärsi itse 9. maaliskuuta 1009 marttyyrikuoleman pakanallisten preussien keskuudessa.<sup>493</sup> Brunon kritiikin kärki kohdistuu kuningas Henrik II:een, jota hän moittii voimakkaasti siitä, että tämä oli valtapoliittisista syistä liittoutunut pakanallisen slaavilaisheimon (ns. liutitsien) kanssa kristillistä Puolan kuningasta vastaan, unohtaen näin kristillisen hallitsijan ensisijaisen lähetystyövelvoitteen. Puolan hallitsija oli Brunon mukaan suhtautunut erittäin myötämielisesti lähetystyöhön eikä häntä vastaan sopinut hyökätä varsinkaan liittoutumalla pakanoiden kanssa. Taitavasti muotoilussa kirjeessään Bruno asettaa Saksan kuninkaalle esikuvaksi myös Venäjän hallitsijan Vladimir Suuren, joka oli aktiivisesti suosinut Brunon lähetystyötä pakanallisten petsenegien keskuudessa.<sup>494</sup>

Brunon argumentoinnin ja kuninkaalle suunnatun kehotuksen ydin on kuitenkin hänen viittauksensa Jeesuksen sanaan ”compelle intrare” (pakota tulemaan sisälle),<sup>495</sup> jonka perusteella hän kehoittaa kuningasta sotaan pakanallisia slaavilais-balttilaisia heimoja vastaan, tavoitteena heidän kristillistäminen. Pakanoille tuli asettaa vaihtoehtoiksi kristillisen kasteen vastaanottaminen tai kuolema. Samaan raamatunkohtaan oli tosin viitannut jo kirkkoisä Augustinus, mutta ainoastaan suhteessa kerettiläisiin donatisteihin, joita oli tämän perusteella luvallista pakottaa takaisin katoliseen uskoon ja kirkkoon. Augustinus johti tästä Jeesuksen sanasta ainoastaan oikeuden pakottaa apostasiaan syyllistyneet (kirkosta eronneet) voimakeinoin takaisin yhteiseen uskoon ja kirkkoon. Tätä perustelua oli käytetty myös karolinkisen miekkälähettyksen oikeuttamiseksi: saksit olivat ensin ottaneet kasteen vastaan, mutta luopuneet siitä taas, joten pakkokeinojen soveltaminen heihin oli tämän tulkinnan mukaan luvallista. Kyse ei näin ollut pakanoista, jotka pakotettiin kristilliseen uskoon ilman edeltävää katekeettista opetusta, vaan uskosta luopuneista, jotka pakotettiin liittymään uudelleen kirkkoon. Bruno Querfurtilainen tulkitsi tätä Jeesuksen sanaa nyt huomattavasti laajemmin kuin Augustinus ja perusteli sillä pakanoiden pakottamista kristilliseen uskoon sotilaallisen voiman avulla, ilman että heille ennen sitä annettiin mahdollisuus päättää vapaaehtoisesti suhtautumisestaan. Brunon tekstiä voi tulkita myös niin, että hänen kohteenaan olivat ensisijaisesti ne slaavilais-balttilaiset pakanat, jotka olivat aikai-

semmassa vaiheessa jo kerran kääntyneet kristinuskoon, mutta luopuneet siitä taas, ts. hän sovelsi apostasiapykälää.<sup>496</sup> Bruno Querfurtilaisen tekstiä tulkittiin yleisesti ensimmäiseksi merkittävän kirkollisen vaikuttajan puolelta tulleeaksi miekkalähetyksen puolustukseksi, olkoonkin että hän käytti perusteluna apostasiaa. Huomattava on kuitenkin, että niin 1000- kuin 1100-luvun alun paavit eivät avoimesti tukeneet tällaista menettelyä. Urbanus II tuomitsi ensimmäisen ristiretken aikana tapahtunutta juutalaisten pakkokastamista.<sup>497</sup>

Bruno Querfurtilaisen kehoitus ei johtanut vielä suoraan toimintaan slaavilais-balttilaisia pakanoita vastaan, mutta ajatus jäi kytemään ja nousi jälleen pintaan 1100-luvun alussa. Ensimmäisenä Itämeren alueelle suuntautuvana ristiretkikehoituksena pidetään yleensä Magdeburgin arkkipiispan Adalgotin lähipiirissä syntynyttä kirjettä vuodelta 1108. Kirje oli osoitettu paikallisille ruhtinaille Saksin, Frankin ja Lothringenin alueella. Kirjeessä korostetaan, kuinka slaavilaiset (vendiläiset) pakanat olivat ahdistaneet kristinuskoon kääntyneitä, tuhonneet alttareita ja kirkkoja sekä raakalaismaisella tavalla kiduttaneet ja tappaneet kristittyjä. Pakanoiden verenhimoa ja julmuutta korostetaan voimakkaasti, missä on nähty tutkimuksessa myös selviä viitteitä kertomuksiin ensimmäisestä ristiretkestä. Ruhtinaita ja ritareita kehoitetaan tämän takia tarttumaan aseisiin ja palauttamaan kristillinen kirkko slaavien maille.<sup>498</sup> Kirjettä ei voi kuitenkaan nähdä selvänä kehoituksena miekkalähetykseen, eli positiivisen lähetystyötavoitteen toteuttamiseen väkivaltaisain keinoin. Kirjoittajan mukaan kyse oli kristinuskoon kääntyneiden suojelemisesta ja kirkon palauttamisesta alueelle, josta se oli pakanoiden hyökkäysten takia joutunut perääntymään. Kirjoittajan argumentit liikkuivat Augustinuksen muotoilemilla linjoilla, joita paavit olivat omissa kannanotoissaan aina noudattaneet: väkivallan käyttöön kehoitettiin vain negatiivisen lähetystyötavoitteen toteuttamiseksi, kirkon ja lähetystyön suojelemiseksi pakanoiden hyökkäyksiltä ja silloinkin vain hallitsijan toimesta, ei yksityisenä toimena.<sup>499</sup>

Johtavana ideologina ja suunnannäyttäjänä ristiretkiaatteen ja miekkalähetyksperinteen soveltamisessa Itämeren alueen lähetystyön käytäntöihin on pidettävä 1100-luvun alkupuolen suurta henkistä vaikuttajaa Bernard Clairvauxlaista. Pyhään Maahan suuntautuva toinen ristiretki oli Bernardille ja hänen kanssaan yhteistyössä toimiville saarnaajille hyvin keskeinen tavoite. Laajoilla saarnamatkoilla hän yritti taivuttaa kaik-

kien kristillisten maiden aatelista ja ritareita lähtemään ristiretkelle. 1140-luvulla Bernard joutui kuitenkin yhä selvemmin huomaamaan, että ristiretkikehoitus herätti voimakkaampaa vastakaikua ainoastaan eteläisessä Euroopassa, Ranskassa ja Etelä-Saksassa. Skandinavian (varsinkin Tanskan ja Norjan) sekä Pohjois-Saksan aateliset olivat kyllä osallistuneet omilla joukoillaan ensimmäiseen ristiretkeen mutta varsinkin Pohjois-Saksassa into oli selvästi laantunut; ajatus uudesta, kaukaiseen Palestiinaan suuntautuvasta ristiretkestä ei saanut vastakaikua. Bernard Clairvauxlainen huomasi nämä kriittiset asenteet ja ryhtyi tämän takia korostamaan ristiretkiajatuksen soveltamista muillekin alueille; ristin pystyi ottamaan ja kristinuskoa puolustamaan myös muualla kuin vain Pyhällä Maalla. Bernard korosti saarnoissaan, että ristiretkiajatus ja ristiretkeen liittyvät ansiot tuonpuoleisessa (aneeet) eivät olleet sidottuja tiettyyn paikkaan. Ajatus ei ollut Bernardin keksimä, vaan Iberian niemimaan suhteen sitä oli esitetty jo aikaisemminkin ja saanut paavi Eugenius III:n hyväksynnän.<sup>500</sup>

Maaliskuussa 1147 Bernard Clairvauxlainen vieraili Frankfurtin valtakunnankokouksessa (Reichstag). Hän oli saanut Konrad III:n suostumuksen lähteä ristiretkelle Palestiinaan, mutta Saksin alueen aateliset kieltäytyivät lähtemästä. Todennäköisesti Bernardin vaikutuksesta syntyi neuvottelujen jälkeen päätös, jonka mukaan Pohjois-Saksan ritarit saisivat samat synninpäästöt ja edut lähtiessään Palestiinan sijasta ristiretkelle Elben toisella puolella asuvia pakanallisia kansoja vastaan. Bernard Clairvauxlainen näki tässä mahdollisuuden ylläpitää eurooppalaisia ristiretki-innostusta niilläkin alueilla, joilla Lähi-Idän ristiretket tuntuivat liian kaukaisilta.<sup>501</sup> Saksilaiset aateliset tarkoittivat tällä ennen kaikkea ns. vendiläisheimojen aluetta, joka sijaitti Puolasta käsin rauhanomaisesti käännytettyjen Pommerilaisten ja saksilaisten alueen välillä. Slaavilaiset vendit asuttivat laajaa aluetta, joka ulottui koko eteläisen Itämeren rannikkokaistaleen yli Hampurista itään nykyisen Puolan pohjoisosiin ja Liettuaan saakka. Vendit jakaantuivat useaan alaheimoon: vagrilaiset, polabit, apotriiitit, liutitsit.

Bernard Clairvauxlainen tunnustautui tässä yhteydessä laaditulla julistuksellaan miekkalähetyksen kannattajaksi. Ristiretkiliikkeen yleisenä tarkoituksena oli Bernardin mukaan ”kostaa pakanallisille heimoille ja kitkeä kristilliseltä maaperältä kaikki viholliset”. Bernardin mukaan saatana oli asettanut vendiläispakanat kristittyjä vastaan, joilla oli näi-

nollen lupa puolustautua. Bernardin argumentoinnissa sota pakanoita vastaan oli puolustussota, joka oli kristityille sallittu. Kaikkein voimakaimpana kannanottona Bernard julistaa, että ristiretkeläisten tulee ”tuhota (pakanat) kokonaan tai edes kääntää kristinuskoon”. Liittoutumista, aselepoa tai lunnasmaksujen vastaanottamista pakanoilta Bernard kielsi ehdottomasti. Sodankäyntiä tuli jatkaa ”kunnes Jumalan avulla joko pakanallisuus tai kansa on hävitetty.”<sup>502</sup> Bernardin ehdotonta kaste tai kuolema -kehotusta, joka tässä muodossa vaikuttaa lähes Endlösung-tyyppiseltä ratkaisulta on tutkimuksessa tulkittu hyvin monella tavalla. Sananmukaisesti ymmärrettyinä se soti selvästi vallitsevia kanonisen lain näkemyksiä ja tulkintoja vastaan. Muodollisesti Bernard puhui kristityille sallitusta puolustautumisesta ja pysyi näin hiuksenhienosti kanonisen lain määräysten puolella. Käytännössä kuitenkin Bernardin perustelut ja hänen vaatimat konkreettiset hyökkäys- ja alistamistoimet ylittivät huomattavasti kaikki aikaisemmin esitetyt tulkinnat.

Bernardin sanoja on tutkimuksessa yritetty monella tavalla selittää ja niiden sanomaa lieventää. Yhtenä oletuksena on esitetty, että ’ehdotomalla’ lähetystyökäskyllä Bernard halusi ennen kaikkea sitoa epäroivät ja enemmän rahasta, vallasta ja vaikutuspiirinsä laajentamisesta kuin lähetystyöstä kiinnostuneet saksalaiset aateliset ristiretkihankkeeseen ja estää heitä tekemästä liittosopimuksia ilman että siihen olisi liittynyt kristillistämistä. Tutkimuksessa on haluttu myös tulkita Bernardin käyttämää ilmaisua ”kunnes pakanallisuus tai kansa on hävitetty” (donec aut ritus aut natio deletur) niin että sillä ei tarkoitettaisikaan fyysisten henkilöiden hävittämistä ’Endlösung’-tyyliin, vaan pakanoiden muodostaman poliittisen yhteisön (natio) purkamista, mikäli he eivät suostuisi kasteeseen.<sup>503</sup> Kielikuva oli joka tapauksessa selkeä ja Bernard itse ei kumonnut tai lieventänyt missään vaiheessa jyrkkiä tulkintoja, mihin hänellä sinänsä olisi ollut mahdollisuuksia. Lopputuloksena oli, että ankaran ja ehdottoman pakkokäännytyksen periaate sai näin ensimmäisen kerran paavia hyvin lähellä olevan tahon julkisen hyväksynnän.<sup>504</sup> Yleinen tulkinta oli, että miekkalähetysten periaate, jota olivat siihenastisessa kristillisessä lähetystyössä soveltaneet ja puolustaneet ainoastaan maalliset hallitsijat (mm. Kaarle Suuri) sai Bernard Clairvauxlaisen myötä myös kirkollisen siunauksen.

Bernard Clairvauxlaisen vaikutuksesta paavi Eugenius III julisti 13. huhtikuuta 1147 bullan 'Divina dispensatione', jolla Pohjois-Euroopan kristittyjä kehoitettiin ristiretkeen Itämeren alueen slaavilaisia, balttilaisia ja muita pakanoita vastaan paavin legaanin Anselm Havelburgilaisen johdolla. Itämeren ristiretkeläisille suodut erioikeudet olivat samat kuin Pyhään Maahan suuntaavilla ristiretkiläisillä.<sup>505</sup> Tämä Eugenius III:n julistus, jonka paavi oli laatinut Bernhard Clairvauxlaisen toimesta, oli ensimmäinen lähetystyöhön liittyvä paavillinen kannanotto, jossa hyväksyttiin aseistetun sotajoukon käyttö lähetystyössä pakanoita vastaan, ensimmäinen paavien hyväksymä 'pakanalähetyksen ristiretki'. Uutta siinä oli kolmella eri rintamalla tapahtuvien ristiretkien yhdistäminen, joista kahdessa (Pyhä Maa, Espanja) oli kyse taistelusta muslimeja vastaan, kun sen sijaan kolmannessa tapauksessa kohteena olivat pakanalliset vendit. Kohtalokas samaistaminen oli tapahtunut. Hieman myöhemmin Eugenius III julkaisi uuden ristiretkijulistuksen erityisesti vendedjä vastaan; siinä hän kieltää kristittyjä ottamasta pakanoilta rahaa tai muita vastalahjoja jotta nämä saisivat pysyä pakanoina.<sup>506</sup> Kohta on kiintoisa ja viittaa saksilaisten ja laajemminkin Pohjois-Euroopan paikallisten hallitsijoiden pitkään jatkuneeseen käytäntöön olla häiritsemättä pakanoita lähetystyöllä, kunhan vero- ja muut maksut ovat riittävän korkeat.

Paavin julistus sai laajaa vastakaikua ja sen jälkivaikutukset kestivät pitkään. On kuitenkin huomattava, että Eugenius noudatti muuten Bernardin argumentointia, mutta ei toistanut hänen ehdotonta kaste tai kuolema -vaihtoehtoa. Ero oli käytännössä hyvin pieni; yleisen tulkinnan mukaan paavi oli tässä nimenomaisessa tapauksessa siirtynyt kannattamaan pakkokäännyttämistä. Merkittävänä ideologisena aloitteena ja muutoksena on myös pidettävä Bernard Clairvauxlaisen kannanotto aseellisten munkkiritarijärjestöjen muodostamisen puolesta. Bernardin kirjoituksella "De laude novae militiae" (uuden taistelujärjestön puolesta), jonka hän osoitti tempeliritarijärjestön perustajalle Hugo de Payensille tuli olemaan suurta vaikutusta. Palestiinan ja Iberian niemimaan ohella myös Itämeren alueella, Liivinmaalla ja Preussissa perustettiin Bernardin hengessä ritarikuntia, jotka ottivat asiakseen kitkeä pakanallisuuden Bernardin oppien mukaisesti<sup>507</sup>

Bernard Clairvauxlaisen kehoituksesta ja paavin julistuksen tukemana Saksin ruhtinaat kokosivat kesällä 1147 isot armeijat ja marssivat slaavilaisia vendejä vastaan. Toisen, Magdeburgista itään suuntaavan saksilaisarmeijan kooksi on arvioitu noin 60000 miestä. Sen johdossa oli kreivi Albrechtin ohella myös paavin legaatti, Havelburgin piispa Anselm. Toinen, noin 40000 miestä käsittävä armeija marssi Elben suunnalta johtajanaan Henrik Leijona. Merkittävää tukea pohjoisesta antoi Tanskan kuningas Valdemar I, joka asetti suuren laivastonsa ristiretken käyttöön kuljettaen ristiretkeläisiä ja suojaen heitä vendien laivaston hyökkäyksiltä.<sup>508</sup> Valloitus- ja ristiretki eteni nopeasti ja johti muutaman viikon sisällä alueen valtaamiseen ja pakanallisten palvontapaikkojen tuhoamiseen. Taistelut olivat hyvin veriset ja Mecklenburgin alueen slaavilais-pakanallinen ruhtinas Niklot katsoi parhaaksi alistua sekä ottaa kasteen vastaan, mikä johti myös hänen alaistensa laajoihin joukkokasteisiin. Kristillisen kirkon ja lähetystyön kannalta menestys oli kuitenkin vain suhteellinen ja väliaikainen. Kronikoitsija Helmold Bosaulaisen mukaan suuri osa slaaveista oli ”väärinä kastettuja”, ts. he olivat ottaneet kasteen vastaan vain ulkoisesti, pakon edestä ja luopuivat siitä taas heti ensimmäisen tilaisuuden tullen.<sup>509</sup>

Helmold kritisoi laajemminkin vendien suhteen käytettyä miekkalähetysten menetelmää sekä saksilaisia ruhtinaita, jotka toimivat armostomasti, mutta olivat todellisuudessa enemmän kiinnostuneet valloituksista ja verorahojen keräämisestä kuin kristinuskon levittämisestä. Helmold kertoo slaaviruhtinas Pribislawin valittaneen, että saksalaiset verottavat ja orjuuttavat heitä niin ankarasti, että kuolemakin vaikuttaa paremmalta vaihtoehdolta.<sup>510</sup> Muitakin kriittisiä ääniä ristiretkeläisiä kohtaan esitettiin, mm. rauhanomaisesti käännetytyn Pommerin alueen piispan suusta: ”mikäli he olisivat halunneet vahvistaa kristillistä uskoa, heidän olisi täytyntä toimia saarnaamalla eikä käyttämällä aseita”. Tuloksena olikin käännetytjen viha valloittajia kohtaan ja vendien alueen kristillisen kirkon heikko asema pitkän aikaa eteenpäin. Oldenburgin piispan oli pakko pysyä piispanlinnansa muurien sisäpuolella ja piispanistuin jouduttiin sen ensimmäisen haltijan Vizelinin kuoleman jälkeen vuonna 1154 jopa siirtämään paremmin puolustettavaan Lübeckiin. Seurakuntia saatiin aluksi perustettua vain alueelle muuttavia saksalaisia

uudisasukkaita ja sotilaita varten.<sup>511</sup> Kirkkohistoriallisessa tutkimuksessa onkin vendien ristiretkä kritisoitu kovin sanoin.<sup>512</sup>

Ankaran miekkalähetyksen periaate oli näin jälleen osoittanut heikkoutensa; tuloksena oli suuri verenvuodatus ja väestönmenetys. Kirkko samaistettiin valloittajiin ja siihen suhtauduttiin sukupolvien ajan vihamielisesti. Kristinuskon juurtuminen oli hidasta ja vaivalloista verrattuna viereiseen Pommerin alueeseen, jonka kristillistäminen oli tapahtunut omaehtoisesti, ilman sotilaallista pakkoa Otto Bambergilaisen laajamittaisen saarnatoiminnan kautta.<sup>513</sup> Vendien alueen edustalla sijaitseva suuri Rygenin saari oli jäänyt vielä pakanalliseksi ja Arkonan temppele toimi koko vendien alueen pakanoiden palvonta- ja kokoontumispaikkana. Kronikoitsija Helmold Bosaulaisen mukaan siellä sijaitti ”ikivanha Svantevitin patsas, jota kaikki slaavilaiset kansat palvoivat.”<sup>514</sup> Voidaan olettaa, että Rygenin saaren palvontapaikka ja Svantevitin patsas olivat toimineet pakanallisten vendien pitkän, yli kaksisataa vuotta kestävästä vastarintakauden aikana yhdistävänä symbolina, sen jälkeen kun he 900-luvun toisella puoliskolla ja varsinkin vuoden 983 suuren kapinan jälkeen olivat jääneet toisaalta kristillisten puolalaisten, toisaalta saksien väliin. Helmold Bosaulaisen mukaan Valdemar käski tuoda Svantevitin patsaan ja sitoa sen kaulan ympärille köyden, jonka jälkeen se raahattiin slaavien silmien edestä pois, hakattiin palasiksi ja poltettiin. Myös pakanatemppele tuhottiin. Kronikoitsijan mukaan Tanskan kuningas tämän jälkeen ”käski heidän luopua epäuskostaan, johon he olivat syntyneet ja siirtyä todellisen Jumalan uskoon”. Valdemar perusti saarelle kaksitoista kirkkoa ja liitti sen Lundin kirkkoprovinsiin.<sup>515</sup> Lähetystyömenetelmien suhteen kiinnostavaa on, että kääntymistä edeltävästä saarnaamisesta ja katekeettisesta opetuksesta ei puhuta lainkaan; kuningas yksinkertaisesti määräsi mahtikäskyllään pakanoita siirtymään uuteen uskoon. Vendien alueen kristillistämisen varsinaisesta, sisäisestä toteutuksesta voidaan puhua vasta 1200-luvun kuluessa, kolmisen sataa vuotta sen alkamisen jälkeen.

1100-luvun puolivälin eurooppalaisen kirkkopoliitikan vaikutusvaltaisimman miehen sota- ja sanavalinnoilla oli suurta ja pysyvää merkitystä.<sup>516</sup> Saattaa hyvin olla, että Bernard oli tarkoittanut ne lähinnä kannanotoksi tiettyyn hetkelliseen tilanteeseen ja tarpeeseen eikä periaatteelliseksi suunnanmuutokseksi, mutta niiden vaikutus tuli olemaan pitkäaikainen. Ajan ideologisessa kehityksessä ne osuivat yhteen niiden

ristiretkien myötä koko ajan jyrkentyneiden mielipiteiden kanssa, jotka esitettiin ensin islaminuskoisista, juutalaisista ja myöhemmin pakanoista. Pakanoiden kuvaaminen verenhimoisina barbareina ja raakalaisina tuli yleiseksi käytännöksi, joka näkyy lukuisin esimerkein 1100- ja 1200-luvun asiakirjoissa ja kronikoissa.<sup>517</sup> Preussin, Liivinmaan ja Lietuan veristä, 1300-luvulle saakka jatkunutta miekkalähetystä perusteltiin merkittävältä osin Bernard Clairvauxlaisen kehittämällä ajatuksilla. Bernard Clairvauxlaisen julistuksen voi myös nähdä osoituksena hänen ajamastaan ja sisterssiläispaavin hyväksymästä kirkon ja paaviuden ”globaalisesta” strategiasta: sodankäynti Välimeren muslimeja ja Itämeren pakanoita vastaan asetettiin samaan viitekehykseen ja perusteltiin samoilla argumenteilla. Kristinuskon menestyksenkäs puolustaminen ja levittäminen edellytti kaikkialla – paikasta riippumatta – äärimmäisenä keinona myös sodankäyntiä ja uskon pakottamista.

Kirkkoisä Augustinuksen korostamat, paavien vuosisatojen ajan julistamat ja 1100-luvulla myös yleisiin kirkollisoikeuden kokoelmiin (mm. Gratianuksen dekreetti) päätyneet periaatteet positiivisen lähetystyötavoitteen saavuttamisesta ainoastaan väkivallattomin menetelmin ja vapaaehtoisen kääntymisen perusteella oli näin kumottu arvovaltaiselta taholta, tahattomasti tai tahallaan. Itälaajentumisesta kiinnostuneet saksalaiset aateliset ja ruhtinaat tarttuivat ilomielin näin helposti tarjottuun ideologiseen aseeseen: miekkalähetysten ja sotilaallisen ristiretken periaatteet tarjosivat heille loistavan perustelun alueen valloituksille ja pakanoiden alistamiselle aina 1300-luvun loppuun saakka. On kuitenkin korostettava, että paavit eivät vuoden 1147 jälkeen puoltaneet julistuksissaan positiivisen lähetystyötavoitteen saavuttamista väkivaltaisilla menetelmin ja sodalla; paavit puolustivat väkivallan käyttöä ainoastaan negatiivisen lähetystyötavoitteen suhteen, käännytystyön edellytysten ja saavutusten turvaamiseksi. Huomionarvoista on lisäksi, että ristiretken käsite ei ollut historiankirjoituksessa ja propagandassa millään tavalla suojattu, huolimatta sen määrittelystä kanonisessa laissa, jonka mukaan ainoastaan paavi sai julistaa ristiretken. Itämeren alueen hallitsijat ja heidän toimistaan kertovat kronikoitsijat käyttivät sitä jatkossa hyvin vapaasti pieniinkin sota- ja valloitusretkiin, joilla ei ollut minkään merkittävemmän kirkollisen instanssin suojelua tai tukea, kuten erilaisiin Suomen alueelle suuntautuneisiin retkiin.



Paavien toimia Pohjoismaissa ei voida tarkastella ottamatta huomioon paikallisten kirkon johtajien merkittävää osuutta paavillisen politiikan usein hyvin omaperäisinä toteuttajina paikallisella tasolla. Lundin arkkipiispaa Eskiliä sekä häntä seurannutta Absalonia ja Anders Sunesenia voidaan hyvällä syyllä kutsua Pohjolan kirkkoruhtinaiksi, jotka vaikuttivat ratkaisevalla tavalla Skandinavian kirkkopoliittiseen itsenäistymiseen ja samalla pohjoismaisen yhteiskunnan ja kulttuurin eurooppalaistumiseen. Lund oli Trondheim-Nidarosin ja Upsalan (1164) arkkihiippakunnan perustamiseen saakka vastuussa kaikista pohjoismaisista hiippakunnista ja säilytti senkin jälkeen primaattiasemansa Pohjolassa. Kummallakin arkkipiispat toimivat pysyvinä paavillisina legaatteina ja kummallakin oli tiiviit henkilökohtaiset suhteet paaveihin. Yhteistä oli myös heidän aktiivinen toiminta lähetystyössä, ennen kaikkea Baltiassa ja Suomessa.<sup>518</sup>

Eskil (1137–1177) oli Asserin, Lundin ensimmäisen arkkipiispan veljenpoika, mutta hänen elämänsä alkuvaiheet eivät viitanneet lainkaan myöhempään arkkipiispan uraan: hän oli aatelista syntyperää, meni naimisiin, sai useita lapsia, rakennutti linnoja ja osallistui taistelevana ritarina Tanskan kuninkaan sotaretkiin. Toisaalta hän oli myös tavannut Bernard Clairvauxlaisen ja oli tästä niin vaikuttunut, että ryhtyi leskeksi jäätyään kirkkoliselle uralle. Eskil valittiin 1134 Roskilden piispaksi ja 1137 Lundin arkkipiispaksi. Hänen henkilökohtaiset suhteensa paavi Innocentius II:een (1130–1143) saivat tämän peruuttamaan vuodelta 1133 olevan aikaisemman kannanottonsa, jolla hän oli vahvistanut Hampuri-Bremenin primaattiasemaa Pohjolassa. Eskil, joka oli auttanut kuningas Valdemar I:tä valtaan 1157, oli jyrkän, sisterssiläisvaikutteisen kirkkoreformin kannattaja, jonka vuoksi hän joutui kuninkaan kanssa pitkällisiin kiistoihin ja joutui olemaan maanpaossa mm. vuodet 1161–1168. Hän suosi sisterssiläisiä koko uransa ajan järjestelmällisesti ja kutsui heitä Tanskaan perustamaan luostareita. Hän vaikutti 1170 ratkaisevasti Valdemarin isän kanonisoimiseen sekä voiteli tämän pojan Knud VI:n kuninkaaksi, millä luotiin pohja Tanskan kuningasdynastialle.<sup>519</sup>

Eskil osallistui aktiivisesti ja henkilökohtaisesti tanskalaisten sotaretkiin Itämeren etelärannan slaaveja vastaan yhteistyössä saksalaisten

kanssa. Bernard Clairvauxlaista seuraten hän oli täysin vakuuttunut pakanoita vastaan suunnatun aseellisen ristiretken ja kastepakon oikeutuksesta. Ritarin taustan ja koulutuksen omaavana arkkipiispänä hän asettui historiankirjoittaja Saxon mukaan itse tanskalaisen ristiretki-armeijan johtoon, kun nämä hyökkäsivät slaaveja vastaan 1159 ja kehoitti näitä seuraamaan pakanallisten slaavien sotureita uupumatta. Toisaalta hän kuitenkin vaati kuninkaan joukkoja lopettamaan ryöstelyn, kun rygeniläisen Arkonan asukkaat olivat suostuneet 1168 ottamaan vastaan kasteen ja suorittamaan läänitysmaksuja Tanskan kuninkaalle. Hän joutui 1177 jälleen poliittisiin kiistoihin kuninkaan kanssa ja joutui uudelleen lähtemään maasta sen jälkeen, kun hänen pitkäaikainen neuvonantajansa Absalon oli valittu arkkipiispaksi. Viimeiset elinvuotensa hän vietti Bernardin perustamassa Clairvaux:n luostarissa, missä hän kuoli syyskuussa 1182.<sup>520</sup>

Hänen seuraajaansa Absalonia (1178–1201) voi luonnehtia vieläkin sotaisammaksi kirkkоруhtinaaksi, joka katsoi Bernard Clairvauxlaisen hengessä uupumattoman taistelun pakanoita vastaan elämäntehtäväkseen. Historioitsija Saxo, joka tunsi hänet läheisesti kertoi hänen halunneen henkilökohtaisesti osallistua useimpiin kuninkaan sotaretkiin, ei siis pelkäästään pakanoita vastaan suunnattuihin, koska hän katsoi kuninkaan ja maallisen vallan tukemisen kuuluvan kirkon tehtäviin. Vendiläisslaavien viimeisen pakannallisen tukikohdan, Rygenin saaren lopulliseen valloitukseen hän osallistui henkilökohtaisesti ja oli siinä Tanskan kuninkaan tukena, kuten kronikoitsija Helmold Bosaulainen kertoo. Osallistumisestaan hän hyötyi myös piispan ominaisuudessa; Rygen liitettiin osaksi Roskilden hiippakuntaa, jonka johdossa hän oli vuodesta 1158, ennen siirtymistään Lundin arkkipiispaksi.<sup>521</sup> Arkkipiispänä hän toimi nuoren kuninkaan Knud VI:n (1182–1202) henkilökohtaisena neuvonantajana ja vaikutti tämän irtaantumiseen Fredrik Barbarossan alaisuudesta, mikä oli myös paavin intressien mukaista. 1184 Absalon johti henkilökohtaisesti tanskalaisten joukkojen suorittamaan Pommerin ja Mecklenburgin valloitusta.<sup>522</sup>

Anders Sunesen (1201–1222), joka seurasi Absalonia Lundin arkkipiispänä, osallistui 1206 henkilökohtaisesti kuningas Valdemar II:n Viron sotaretkkeen, joka johti Saarenmaan valloitukseen. Paavin valtuuttaman legaatn ominaisuudessa hän vietti talven 1206/1207 Riassa kronikoitsija Henrikin mukaan hyvin rauhanomaisissa merkeis-

sä: ”arkkipiispa kutsui koko papiston yhteen ja opetti sille teologista opia, ja psaluttaria lukien he viettivät koko talven jumalallisissa merkeissä”. Henrik kertoo toisaalta myös Andersin selvästi kehoittaneen siunaamiaan ristiretkeläisiä sotaan ”jotta he kostaisivat kansoille ja alistaisivat pakanat kristinuskon alamaisuuteen.”<sup>523</sup> Henrikin referoima kostaminen kansoille (ad faciendam vindictam in nationibus) kuulostaa hyvin laajalta toimeksiannolta, mutta viittanee apostasiapykälään: oikeutettuun sotaan kristinuskosta luopuneita vastaan. Kehoituksensa toisessa osassa arkkipiispa viittaa hyvin suoraviivaisesti alistamiseen ja pakkokääntymiseen. Pakkomenetelmien käyttö kääntymisen vauhdittamiseksi näyttikin olevan luontevaa Anders Sunesenille; Henrikin mukaan ”arkkipiispan neuvon mukaisesti Riian tuomiorovasti otti ensin koko Liivinmaan merkittävimpien henkilöiden poikia panttivankeiksi ja lähetti sitten pappeja saarnaamaan”.<sup>524</sup> Elämänsä loppuvaiheesakin Anders osallistui aktiivisesti sotatoimiin; vuonna 1219 hän oli keskeinen hahmo kuningas Valdemarin armeijassa tämän valloittaessa Tallinnan ja alistaessaan Pohjois-Viron tanskalaisille.<sup>525</sup>

Voidaan hyvällä syyllä sanoa, että Eskil, Absalon, Anders Sunesen tanskalaisten puolella sekä Albert, Berthold ja muut Liivinmaan 1200-luvun piispat toteuttivat käytännössä Bernard Clairvauxlaisen ankaria ristiretki- ja miekkalähetyskehotuksia ja tekivät niistä laajemmin hyväksytyjä ainakin Itämeren alueen kirkossa. Augustinuksen periaatteet olivat jääneet kauas taakse. Pohjois-Euroopan mahtavimpina kirkonjohtajina sekä korkeiden aatelisten ja (Eskilin tapauksessa) entisten sotapäälliköiden arvovallallaan heidän sanoillaan ja toimillaan oli mitä suurinta vaikutusta. Pohjois-Saksan slaavien pakanallisuus kitkettiin armosta, mikä vaikutti epäilemättä myös heidän kielensä ja kulttuurinsa häviämiseen – lukuunottamatta pientä sorbivähemmistöä itäisessä Saksassa. On tosin korostettava, että tanskalaisilla ei ollut näissä toimissa pääroolia, sotilaallisesti merkittävimmät ja pitkäaikaisimmat valloitukset tapahtuivat saksalaisin voimin. Tanskan joukkojen sivustatuki pohjoisesta oli kylläkin hyvin merkittävä ja valloittamistaan alueista Pommerissa ja Mecklenburgissa tanskalaiset luopuivat vasta pakon edessä. Sotaisat kirkkoruhtinaat uskoivat varmaan vilpittömästi toimivansa kirkon ja kristinuskon parhaaksi. Paavit eivät moittineet heitä aktiivisesta osallistumisesta sotaisaan miekkalähetystyöhön, vaikkeivät toisaalta kehoittaneetkaan siihen suoranaisesti. Avoimeksi jää tosin näissäkin tapauksissa,

kuten jo 1100-luvun slaaveja vastaan taistelevien piispojen kohdalla paavillisen kuurian tietoisuus siitä, mitä todellisuudessa tapahtui lähetystyön kentällä ja millaisiin menetelmiin paikalliset piispat antoivat suostumuksensa.

#### LIIVINMAA: SAARNASTA MIEKKAAN

Liivinmaan lähetystyössä siirryttiin rauhallisten alkuvuosikymmenten jälkeen 1190-luvun lopussa uuteen vaiheeseen ja toisenlaisiin, huomattavasti väkivaltaisempiin menetelmiin. Kääntein voi ajoittaa hyvin perustein vuoteen 1196, jolloin Riian ensimmäinen piispa Meinhard kuoli ja piispansauva siirtyi hänen seuraajalleen, Hannoverin Loccumin sisterssiläisluostarin apotille Bertholdille.<sup>526</sup> Muutoksen syistä on vaikea saada varmuutta. Vanhenevan piispan apulaisena oli jo pitkään toiminut sisterssiläismunkki Teoderik, jonka täytyi olla hyvin tietoinen luostariliikkeensä piiristä (Bernard Clairvauxlainen) nousseista hyvin ankarista kannanotoista, joita yleisesti tulkittiin miekkalähetystä puoltaviksi. Meinhard itse oli aina kannattanut rauhanomaista käännytystyötä ja myös paavi Celestinus III antoi 27. huhtikuuta 1193 päivätyssä kirjeessään Meinhardille laajat valtuudet nimenomaan rauhanomaiseen käännytystyöhön saarnaamisen avulla.<sup>527</sup> Sisterssiläinen Teoderik näki nyt, piispansa vanhuudenpäivinä, tullen tilaisuuden linjan jyrkentämiseksi Bernard Clairvauxlaisen miekkalähetyksen hengessä. Toisena selityksenä Liivinmaan lähetystyön kriisille ja linjan jyrkentämiselle on tutkimuksessa nostettu esille saksalaisten hansakauppiaiden malttamattomuus.<sup>528</sup> Henrikin kronikan mukaan syynä oli yksinkertaisesti käännytystyön hidas eteneminen ja liiviläisten vastustus.<sup>529</sup>

Meinhard lähetti Theodericuksen sanansaattajakseen Roomaan paavi Celestinus III:n luo, missä hän selosti tilannetta:

Kun paavi oli kuullut kastettujen lukumäärän, hän oli sitä mieltä, että heitä ei pitänyt unohtaa, ja määräsi, että kastetut tuli pakkota noudattamaan uskoa, johon he olivat omasta tahdostaan lupautuneet. Niinpä hän myönsi täyden syntien anteeksiannon kaikille niille, jotka ottaisivat vastaan ristin ja lähtisivät herättämään tuon hiljattain perustetun kirkon uudelleen uskoon.<sup>530</sup>

Celestinus III:n alkuperäistä kirjettä tai kannanottoa ei ole säilynyt, joten paavin käyttämistä tarkoista sanakäänteistä ei ole tietoa. Kiinnostavaa on kuitenkin, että Henrikin referoima paavin sanakäännöksi ”tuli pakottaa” (cogendos decrevit) muistuttaa hyvin läheisesti ilmaisua (cogantur tenere), jota Aleksanteri III oli käyttänyt 1171 ja 1172 niiden suomalaisten kohdalla, jotka olivat luopuneet kristinuskosta: he olivat sen aikaisemmin vastaanottaneet vapaaehtoisesti ja heidät voitiin tämän perusteella pakottaa palaamaan siihen.<sup>531</sup> Kyseessä oli Augustinukseen periytyvä ja kanoniseen lakiin siirtynyt ns. apostasiapykälä: kerran kristillisen uskon kasteen kautta vastaanottaneet voitiin pakottaa siihen taas voimakeinoin takaisin. Utta oli tässä lupaus samoista täydellisistä aneista, jotka myönnettiin Pyhään Maahan lähteville ristiretkiläisille. Kiinnostavaa on, että Henrik sijoittaa tämän viittauksen apostasiapykälään kronikkansa alkuun; nimenomaan tällä argumentilla perustellaan monta kertaa pitkin teosta kovien menetelmien käyttöä liivinmaalaisia vastaan. Pakanoista paavi ei puhu tässä kohdassa lainkaan; kyse on kastetuista ja heihin kohdistuvista voimakeinoista.

Henrikin kronikassa mainitaan välittömästi tämän jälkeen ”saman piispan” johtama ruotsalaisten, saksalaisten ja gotlantilaisten ristiretkiryitys Kuurinmaalle. Henrikin mainitsema Ruotsin herttua oli ilmeisesti Jaarli Birger Brosa. Vaikuttaa todennäköisemmältä, että retken johdossa oli pikemmin paavilta ristiretkijulistuksen saanut Teoderik kuin iäkäs ja aina rauhanomaisia lähetystyömenetelmiä kannattanut Meinhard.<sup>532</sup> Teoderik oli ilmeisesti paavin julistuksen perusteella saarnannut ristiretkiä Ruotsissa ja saanut ruotsalaiset ja gotlantilaiset lähtemään mukaan. Kiinnostus loppui kuitenkin lyhyeen, kun herttua huomasi Henrikin selostuksen mukaan, ettei saanutkaan kerättyä riittävästi lunnas- ja veromaksuja; pelkästä lähetystyöstä hän ei ollut kiinnostunut, joten hän purjehti taas pois.<sup>533</sup>

Kiinnostava yksityiskohta on kronikoitsija Henrikin maininta, jonka mukaan alkuperäisväestön naiset olisivat alussa vastustaneet kristinuskoa: sairas mies oli kutsunut veli Theodericuksen ja pyytänyt häneltä kastetta, ”mutta vaimoväen hävytön itsepäisyys esti hänen pyhän aikensa.” Vasta miehen parantumisen Theodericuksen ja kristillisen Jumalan vaikutuksesta sai naiset luopumaan epäluulostaan.<sup>534</sup> Kyseessä on yleensäkin harvoja merkintöjä lähetystyön vastustajien tarkemmasta yhteiskunnallisesta taustasta. Oliko synnä naisten parempi asema pakanal-

lisessa yhteiskunnassa, jonka he kokivat tulleen uhatuksi? Mahdollinen tulkinta on, että naiset olivat perinteisesti olleet vastuussa parantamistaitoista ja pelkäsivät joutuvansa luopumaan tästä vallastaan. Toinen naisia koskeva huomio Henrikin kronikassa liittyy liettualaisiin; pakanoiden sotavankina ollut pappi kertoi ”että viisikymmentä liettualaisnaista oli hirttänyt itsensä miestensä kuoleman takia. He nimittäin uskoivat pian yhtyvänsä heihin uudelleen toisessa elämässä.”<sup>535</sup> Näiden yksittäisten huomioiden perusteella ei voida kuitenkaan väittää, että naiset olisivat olleet käännytystyön hidastumisen syynä, korkeintaan että he jakoivat miestensä oikeutetun epäluulon kristittyjen pakkomenetelmiä kohtaan. Todennäköisin tulkinta muutokselle on, että rauhanomainen ja saarnaamisen avulla tapahtuva käännytystyö eteni sinänsä hyvin ja omalla painollaan, mutta vauhti oli 1190-luvulla liian hidaskas oman vaikutusvaltansa nopeasta laajentamisesta kiinnostuneiden sisterssiläisten ja saksalaisten hansakauppiaiden mielestä. Kronikoitsija Henrikin käyttämä ”liiviläisten itsepintaisuus” kuuluu samaan tarkoituksenhakuisten ilmaisujen kategoriaan, joilla hän perustelee myöhemmin kronikassaan monta kertaa kalparitareiden ja heidän liittolaistensa kovakouraisia otteita pakanoita tai uskosta luopuneita kohtaan.

Meinhardin seuraaja Bertold oli ennen valintaansa toiminut Lokkumin (Hannoverin lähellä) sisterssiläisluostarin apotina. Hänen onnistui 1197 saada paavi Celestinus III:lta samanlaisen ristiretkilupauksen kuin Meinhard.<sup>536</sup> Värvättyään Saksasta pienen ristiretkeläisjoukon Bertold palasi Liivinmaalle ja osallistui ilmeisesti myös henkilökohtaisesti taisteluihin. Hänen kuolintapansa osoittaa, miten lähetystyön menetelmät olivat muuttuneet Meinhardin ajoilta: piispa Berthold kuoli 24. tai 25. heinäkuuta 1198 taistelussa, joka käytiin liiviläisiä vastaan Riian lähellä. Henrik kuvaa kuinka liiviläiset pahoinpitelivät ja tappoivat piispan: ”Kaksi liiviläistä otti hänet kiinni, ja kolmas, nimeltään Imaut lävisti keihäällä hänen selkensä, ja muut raatelivat hänet jäsen jäseneltä”.<sup>537</sup> Uudemmassakin tutkimuksessa esitetyn väitteen mukaan Baltian pakanalliset kansat olisivat jo kauan ennen saksalaisten valtausta harjoittaneet hyvin raakaa ja veristä sodankäyntiä keskenään. Koko Baltia olisi ennen kristittyjen tuloa ollut monen sukupolven ajan hyvin rauhaton alue, jossa eri pakanalliset heimot olisivat sotineet verisesti keskenään. Pakanoiden toisiaan vastaan käymillä sotaretkillä vähintään kaikki miehet olisi yleensä kidutettu ja tapettu välittömästi, naiset ja lapset joskus

säästetty ja viety orjuuteen. Kristittyjen miekkalähetys ei olisi tämän tulkinnan mukaan tuonut muutosta, vaan kristityt ja heidän liittolaisensa olisivat yksinkertaisesti soveltaneet alueella jo kauan käytössä olleita sodankäyntitapoja. Miekkalähetys olisi pikemmin rauhoittanut tilannetta pakottamalla pakanat kääntymään ja sopimaan ristiriitansa.<sup>538</sup>

Kalparitarit ja muut ristiretkeläiset eivät näinollen olisi itse tuoneet näitä armottoman sodankäynnin muotoja Liivinmaalle, vaan ottaneet ainoastaan käyttöönsä pakanoiden perinteisiä tapoja. Perustelut tälle väitteelle ontuvat kuitenkin lähdekriittisesti, koska ne perustuvat suurimmaksi osaksi kronikoitsija Henrikin kertomuksiin, joka taas kuvaa pakanat ja erityisesti heidän sodankäyntitapansa selkeän tarkoituksen-hakuisesti, asettaakseen kristittyjen toiminnan edullisempaan valoon. Henrik kritisoi kyllä myös kalparitareiden raakuutta, mutta lieventää kritiikkiään juuri viittamalla siihen, että he noudattivat ainoastaan pakanoilta opittuja tapoja tai kostivat väkivaltaa, jonka kohteeksi he olivat ensin joutuneet. Pakanoille tai uskosta luopuneille kostaminen onkin Henrikin kronikassa säännöllisesti esiintyvä väkivallan motiivi, jonka oikeutusta Henrik ei kyseenalaista. On myös korostettava, että Henrikin kronikka kuvaa tapahtumia vasta 1190-luvulta alkaen, jolloin Baltian kansoilla oli jo takanaan pitkä ulkoisen puuttumisen historia viikinkiajoilta lähtien, mikä oli väistämättä johtanut myös alueen sisäisiin ristiriitoihin. Ei ole ihme, että liiviläiset pitivät ulkoisia valloittajia ”susina” ja suhtautuivat epäluuloisesti myös lähetystyöntekijöihin.<sup>539</sup>

Ykskylän tai Riian kolmantena piispana Meinhardin ja Bertholdin jälkeen Bremenin arkkipiispa Hartwig II vihki 23. maaliskuuta 1199 Albert Buxhövdéniläisen, jonka pitkä, vuoteen 1229 ulottuva piispuuskausi tuli olemaan hyvin ratkaiseva Liivinmaalle ja sen lähetystyölle.<sup>540</sup> Piispa Albertin kausi osui lähes yhteen Innocentiuksen paaviuskauden (1198–1216) kanssa. Albert oli paljolti vastuussa saksalaisten ritarien laajamittaisesta maahanmuutosta, hankki paavilta uusia ristiretkijulistuksia, värväsi ristiretkeläisiä Saksassa ja asettui taistelussa itse joukkojen johtoon. Piispa Albert sekä sisterssiläinen Teoderik, josta tuli myöhemmin Viron piispa muodostivat vuosikymmeniksi Liivinmaan lähetystyön tehoparin. Tutkimuksessa kiistellään, kumpi heistä oli perustamassa 1200-luvun alussa kalparitarien veljeskuntaa, jota oli ilmeisesti kaavailtu alunperin piispan apujoukoksi käännytystyössä. Henrikin kronikan mukaan Teoderik oli aloitteenkijänä 1202 tai 1203;

todenäköisempää on, että Teoderik toimi tässä Albertin ohjeiden mukaisesti:

Veli Teoderik tunsi liiviläisten kataluuden ja pelkäsi, ettei hän pystyisi vastustamaan pakanoiden suurta joukkoa. Kasvattaakseen uskovien määrää ja säilyttääkseen kirkon aseman pakanakansojen keskuudessa hän asetti noihin aikoihin joitakin veljiä Kristuksen sotureiden veljeskunnaksi. Paavi Innocentius myönsi heille temppleritarien säännöt ja vaatteissa kannettavaksi merkiksi miekan ja ristin sekä määräsi heidät tottelemaan omaa pispansa.<sup>541</sup>

Kiintoisaa on sinänsä, etteivät Teoderik ja Albert kutsuneet jonkun silloin jo olemassaolevista aseellisista veljeskunnista maahan, vaan lähtivät perustamaan täysin uutta järjestöä. Syyksi voi olettaa Albertin pyrkimys pitää uusi järjestö mahdollisimman tiiviisti omassa kontrollissaan.<sup>542</sup> Tässä ei kuitenkaan onnistuttu, vaan kalparitarit omaksuivat hyvin pian itsenäisen roolin ja ryhtyivät ajamaan omia tavoitteitaan, jotka olivat usein ristiriidassa piispan kanssa. Kalparitarit onnistuivat myös saamaan aikaan Liivinmaan jaon ja suurien maa-alueiden siirtymisen heidän suoraan hallintaan.<sup>543</sup>

Kalparitarien menetelmät niin sodankäynnissä kuin politiikassa olivat hyvin suoraviivaiset. Teologisista ja juridisista erotteluista ja oikeuksista ei paljon välitetty; kalparitareille riitti usko taistelevansa oikean asian puolesta. Itseään he eivät säästäneet, vaan viettivät ankaraa munkkiveljien elämää. Uskollisuudenvalansa mukaisesti he luopuivat niin omasta tahdostaan kuin kaikesta omaisuudestaan.<sup>544</sup> Henrikin kronikassa kuvataan moneen otteeseen sotaretkiä sekä taisteluita joihin kalparitarit osallistuivat. Vuodesta 1208 alkoivat monta vuotta kestävä veriset taistelut virolaisia vastaan, jotka kaikkein ankarimmin vastustivat valloitusta ja samalla kristinuskoa. Sodankäynnin todellisuudessa paavin bullien hienojakoiset erottelut eivät paljon painaneet. Henrikin kronikka, joka on paras, mutta samalla lähes ainoa lähde näiden vuosien tapahtumille Liivinmaalla, korostaa järjestelmällisesti pakanoiden tai uskosta luopuneiden petollisuutta ja kataluutta, jonka vuoksi kalparitarit ja heidän liittolaisensa olivat oikeutettuja kostamaan heille ankarasti.

Kirkon palvelijatkaan eivät Liivinmaan oloissa voineet tai halunneet



noudattaa raamatun ja kirkkoisien edellyttämää väkivallattomuuden periaatetta. Piispojen ohella, jotka asettuivat yhdessä ritarien kanssa joukkojen johtoon, Henrik kuvaa pappeja, jotka tarttuivat itse aseisiin, kuten saksalaista pappia Gottfriedia (Gottfried = Jumalan rauha), joka kävi hyökkäykseen saarenmaalaisia pakanoita vastaan:

Hän sonnustautui sota-aseisiinsa ja puki yleen haarniskansa kuin jättiläinen, joka haluaa pelastaa lampaansa susien hampaisista. He syöksyivät saarenmaalaisen kimppuun takaapäin ja tapoivat heitä urheasti.<sup>545</sup>

Kanonisen lain määräysten mukaan pappi, joka oli osallistunut taisteluihin tai joka oli pelkästään ollut sivustakatsojana veriteossa, kärsi automaattisesti ekskommunikaatio (viraltapano)-rankaisun, johon oli haettava erivapaus (dispensaatio) paavilta tai hänen edustajaltaan. Henrik kuvaa kirkon palvelijoiden osallisuutta sotatapahtumiin kuitenkin lähes normaalina seikkana, joka ei Liivinmaan tilanteessa johtanut kirkollisoikeudellisiin seuraamuksiin. Henrik kuvaa useaan kertaan piispojen asettumista joukkojen johtoon, tunnetuimpana tapauksena Lundin arkkipiispa Anders Sunesen, joka osallistui Tallinnan valtaukseseen 1219.<sup>546</sup> Myös piispa Albert oli usein mukana taisteluissa. Kronikoitsija Henrik suhtautuu todennäköiseen toimeksiantajaansa (piispa Albert) ihailevasti; silti Albertista välittyy ennen kaikkea kuva määrätietoisesta valtapolitiikasta, joka ei ollut kiinnostunut pakanallisten tai vastakääntyneiden oloista ja oikeuksista eikä itse osallistunut juurikaan saarnaamiseen.<sup>547</sup>

Henrik, jonka täytyi oli pappina ainakin pääpiirteittäin tietoinen vallitsevan kanonisen lain määräyksistä, rakentaa taistelukupvauksensa useimmiten niin, että kyse oli joko kristittyjen joukkojen reagoimisesta apostasiaan (uskosta luopumiseen) tai Augustinuksen määritelmän mukaisesta negatiivisen lähetystyötavoitteen varmistamisesta, ts. edellytysten luomisesta varsinaiselle, positiiviselle lähetystyölle. Kummassakin tapauksessa sotilaallisen voiman käyttö oli sallittua, jotta uskosta luopuneet liiviläiset tai virolaiset saatiin jälleen liittymään kirkkoon tai pakanat eivät enää olisi estäneet varsinaista lähetystyötä. Todellisuus oli kuitenkin usein toisenlainen, kuten Henrikin kuvauksista voi nähdä. Henrik ei tosin kerro suoraviivaisista ”kaste tai kuolema” tilanteista,

joissa pakanoita olisi pakotettu kääntymään kristinuskoon miekka kaulalla, mutta varsinkin monet kronikan piiritystilanteet muistuttavat niitä läheisesti. Kun laajan alueen lähes koko väestö oli tapettu ja jäljelle jääneet pakanalliset uuvutettu piirityksellä, kuten Viljandin linnassa 1211, kalparitarien kysymykseen ”Vastustatteko te yhä edelleen ja kieltäydte tunnustamasta meidän Luojaamme?”<sup>548</sup> ei voinut vastata kuin yhdellä tavalla, mikäli halusi pysyä hengissä. Sama kaava toistui Sakalan linnan piirityksessä 1215: ”Mutta kun valli oli jo palanut loppuun ja kun virolaiset pelkäsivät, että heidät teurastettaisiin, he anoivat nöyrästi armoa, tulivat ulos linnasta ja lupasivat ottaa kasteen.”<sup>549</sup>

Yksityiskohtainen ja samalla tyypillinen kuvaus liittyy Soontaganan linnan piiritykseen vuonna 1216. Kalparitarit olivat uuvuttaneet virolaiset puolustajat heittokoneilla ja piiritystorneilla, kunnes

...monet heistä olivat saaneet surmansa, ja heiltä loppui vesi ja ruoka. Saksalaiset puolestaan sanoivat: ”Jos suostutte laskemaan vääräuskoisuutenne aseet ja ottamaan vastaan linnaanne todellisen rauhan, joka on Kristus, me armahdamme mielellämme teidät ja otamme teidät rakkaudessa vastaan veljinämme.” Heti kun he tämän kuulivat, he iloiten lupasivat ottaa vastaan kasteen sakramentin ja kristinuskon kaikki käskyt.

Rauhan ja aseiden laskemisen ehtona oli siis suostuminen kasteen vastaanottamiseen. Pakanallisten virolaisten ilo, jota Henrik kuvaa tässä ja monessa muussa vastaavassa tilanteessa liittynee enemmän piirityksen ja kuolemanpelon väistymiseen kuin kristinuskon ilosanoman vastaanottamiseen. Sama kirkonpalvelija, jonka sotatoimista Henrik oli kertonut jo aikaisemmin, osallistui ilmeisesti näihinkin taisteluihin ja joutui nyt virkatöihin:

... pappi Gottfried lähetettiin jo yhdentenätoista päivänä heidän luokseen linnaan. Hän siunasi heidät ja sanoi: ”Haluaatteko kieltää epäjumalanpalvonnan ja uskoa kristittyjen yhteen Jumalaan?” Kun he kaikki vastasivat: ”Haluamme”, hän itse kaatoi vettä ja sanoi: ”Olkaa siis kaikki kastettuja Isän, Pojan ja Pyhän Hengen nimeen.” Kun tämä oli suoritettu, solmittiin rauha. Sotajoukko otti vanhimpien pojat panttivangeiksi ...<sup>550</sup>

Tässä ilmenee suoraviivaisen toiminnan ja kastepakon ohella myös kanonisen lain (Decretum Gratiani) ennen kastetta vaatiman vähintään 20 päivän katekeettisen opetuksen merkittävä lyhentäminen. Tyypillinen ja Henrikin kuvauksissa usein toistettu piirre on lisäksi panttivankien ottaminen kääntymisen varmistamiseksi, jota määräsivät täysin normaalina toimenpiteenä niin Lundin arkihiispa Anders Sunesen kuin Riian hiispa Albert. Augustinuksen määrittelemästä vapaaehtoisuudesta oltiin erkaannuttu hyvin kauas.

Kaikien raakuuden ja suoraviivaisen pakottamisen ohella Liivimaalla suoritettiin käännytystyötä kuitenkin myös perinteisin, rauhanomaisin menetelmin, saarnaamalla ja valmistamalla pakanoita katekeettisen opetuksen avulla kasteeseen. Laajoista saarnamatkoista, johon osallistui myös saarnaajia Suomesta (mm. Pietari Kaukovalta) voidaan piirtää Henrikin kroniikan perusteella yksityiskohtainen reittikartta. Saarnaajat liikkuvat kylästä kylään ja kastoivat satoja ihmisiä päivässä, Henrikin kuvauksen mukaan ”toiset papit kastoivat tuhat ja enemmänkin, toiset viisituhatta, jotkut papeista kymmenentuhatta tuhansien virolaisten joukosta, ja enemmänkin”.<sup>551</sup> Tanskalaisvalloituksen jälkeen saksalaisten ja tanskalaisten palveluksessa olevat saarnamiehet kilpailivat keskenään ja yrittivät ehtiä toistensa edelle saarna- ja kastematkoilleen.<sup>552</sup> On tosin korostettava, että kasteen vastaanottaminen näissäkin tapauksissa perustui usein pelkoon ja laskelmointiin: edeltävät sotatoimet kastettavien keskuudessa tai viereisillä alueilla olivat olleet niin veriset, että pakanallinen väestö katsoi ainoaksi järkeväksi vaihtoehdoksi suostua kasteeseen.

Onkin kuvaavaa, kuinka ruotsalaisten kävi, kun he kuningas Juhana Sverkerinpojan johdolla yrittivät 1220 saada jälleen jalansijaa Virossa. Henrikin kuvauksen mukaan he sovelsivat rauhanomaisen lähetystyön menetelmiä, kulkivat ympäri Läänemaan maakuntaa, opettivat, saarnasivat ja rakensivat kirkkoja. Kaikesta päätellen ruotsalaisten tarkoituksena oli toimia Virossa yhtä rauhanomaisesti kuin aikaisempina vuosikymmeninä Suomen lähetystyössä. Kuten Suomessa, ruotsalaisilla oli mukana pieni sotajoukko, mutta sen tarkoituksena oli lähinnä miehittää ja varmistaa joitakin tukikohtia, kuten tässä tapauksessa Lihulan linnaa. Negatiivisen lähetystyötavoitteen toteuttamiseen (pakanoiden lyömiseen ennen varsinaista lähetystyötä) tai miekkälähetykseen kalparitarien tapaan ruotsalaiset joukot eivät osallistuneet, mistä he saivat

Henrikin kuvauksen mukaan jopa moitteita saksalaisten taholta. Liivinmaan lähetystyön huomattavasti kovemmissa olosuhteissa tällainen pieni voimannäyttö ja asemien varmistaminen ei riittänyt; Viron alueella oli silloin käyty jo toistakymmentä vuotta hyvin veristä ja ankaraa sotaa valloituksen ja lähetystyön varmistamiseksi. Virolaiset tulkitsivat ruotsalaisten rauhanomaiset lähetystyömenetelmät heikkoudeksi, hyökkäsivät ruotsalaisten tukikohtaan ja tappoivat herttuan, piispan sekä sotilaat.<sup>553</sup>

Kääntymisen näissä olosuhteissa jäi pintapuoliseksi ja sukupolvien ajan jatkuvat kapinaliikkeet olivat luonnollinen seuraus näistä lähetystyömenetelmistä, toisin kuin Suomessa. Liivinmaan alkuperäisväestö ei nähnyt eroa veristen valloittajien ja kirkon välillä ja 1200- sekä 1300-luvun kapinoissa vastarinta kohdistui yhtälailla saksalaisia ritareita ja kirkonpalvelijoita vastaan, kuten Henrikin kuvaamassa ensimmäisessä maanlaajuudessa virolaisten ja saarenmaalaisten kansannousussa 1223. Virolaiset mielsivät kristinuskon liittyvän erottamattomasti veriseen valloitukseen ja yrittivät poistaa kaikki sen ulkoiset merkit ja kumota myös kirkon vaatimia yhteiskunnallisia ja perhe-elämän muutoksia. Henrikin kuvauksesta välittyy määrätietoinen pakanallistamisohjelma; vastaavanlaisia kuvauksia ei ole juurikaan säilynyt muilta eurooppalaisen lähetystyön kentiltä:

He ajoivat kristinuskon pois kaikilta alueiltaan ... He ottivat takaisin vaimonsa, jotka oli lähetetty pois kristillisenä aikana, kai-voivat haudoistaan esiin vainajiensa ruumiit, jotka oli haudattu kristilliselle hautausmaalle, ja hautasivat ne pakanoiden vanhaan tapaan. He pesivät ja puhdistivat itsensä, talonsa, ja linnat vedellä ja harjoilla ja yrittivät tällä tavalla kerta kaikkiaan hävittää kasteen sakramentin alueeltaan.<sup>554</sup>

Voidaan hyvällä syyllä kysyä, kuinka yksityiskohtaisesti Rooman kuuriassa oltiin tietoisia näistä Liivinmaan kristillistämisen kenttätyössä käytetyistä menetelmistä, jotka poikkesivat niin selvästi Augustinuksen ja kanonisen lain vaatimuksista ja periaatteista. Paavillisen tuen säilymisen kannalta oli ratkaisevan tärkeää, missä valossa Riian piispa sai esitettyä asiansa kuuriassa ja kuinka nopeasti mahdollista kritiikkiä saatiin oikaistua. Tämä selittää omalta osaltaan Riian sisterssiläisluostarin apotin ja piispan luottomiehen Teoderikin säännöllisiä, lähes vuosittai-

sia matkoja Roomaan. Kristikunnan suurimpaan kirkolliskokoukseen, neljänteen Lateraanikonsiiliin vuonna 1215 piispa Albert matkusti kuitenkin myös henkilökohtaisesti yhdessä Viron piispan kanssa. Henrikin kuvauksen mukaan Liivinmaan kirkkoruhtinaan esiintyminen kristillisen maailman suurimman diplomaattisen kokouksen edessä oli hyvin vaikuttava: ”läsnä oli neljäsataa patriarkkaa, kardinaalia ja piispaa sekä kahdeksansataa apottia.” Albert selosti sodankäyntiä sekä pakanoiden käännättämisessä saavutettuja menestyksiä ja sai Henrikin mukaan paavin sekä kokouksen osanottajat vakuuttuneeksi omasta kannastaan: ”Kaikki iloitsivat pakanoiden kääntymisestä ja samalla kristittyjen sodista ja monista voitoista.”<sup>555</sup> Piispa Albertin sotapropaganda ja virolaisten sekä muiden pakanoiden mustamaalaaminen tehosivat Roomassa.

Henrikin selostuksen mukaan Albert ja Teoderik saivat kirkolliskokouksen aikana Innocentiuksen hyväksynnän sille että Liivinmaa julistettiin Jumalan äidin eli Marian maaksi. Paavi lupasi ottaa Marian maan suojelukseensa: ”Me huolehdimme siitä, että me isällisellä huolenpidolla ja myötätunnolla aina autamme myös Äidin maata (= Marian maa, Liivinmaa), niin kuin olemme huolehtineet Pojan maasta (= Kristuksen maa, Palestiina)”<sup>556</sup> Samalla paavi antoi myös luvan jatkaa ristiretkeläisten värväämistä Liivinmaalle. Tästä yhteydestä ilmeneekin syy Marian valinnalle Liivinmaan suojelijaksi: kun Palestiinassa ristiretkeläiset taistelivat Kristuksen ja Espanjassa vuorostaan apostoli Jakobin nimissä, Liivinmaan ristiretkeäkin varten tarvittiin oma, näistä erottuva tehokas suojeluserkkyys. Piispa Albertin selontekoon perustuen Innocentius laati ilmeisesti välittömästi Lateraanikonsiiliin jälkeen, 29. joulukuuta 1215 päivätyin ja Tanskan kristityille osoitetun ristiretkeläisyyden Liivinmaata varten luvaten samat aneet kuin Pyhään Maahan lähteille. Innocentius puhuu tässäkin yhteydessä Liivinmaan kristityistä, joita tuli puolustaa ympäröiviä barbaarikansoja vastaan.<sup>557</sup>

## PAAVIT, ITÄMEREN LÄHETYSTYÖ JA IHMISOIKEUKSIEN MUOTOUTUMINEN

### IDEOLOGISET MUUTOKSET

Kuva pakanoista ja heidän oikeudellisesta asemasta ja ihmisarvosta verrattuna kristittyihin koki 1100-luvun lopussa ja 1200-luvun alussa merkittäviä muutoksia. Vanhoja myöhäisantiikistä periytyviä ennakkoluuloja pakanoita kohtaan ei korostettu varhaiskeskiajan pitkälti rauhanomaisessa lähetystyössä, mutta miekkalähetyksen ja pakkokäännyttämisen yhteydessä ne nousivat herkästi taas esille. Ennakkoluulojen lietsomista ja pakanoiden syyttämistä raakuuksista kristittyjä vastaan tarvittiin, jotta miekkalähetystä voitiin perustella kanonisen lain edellyttämällä tavalla. Kaarle Suuren elämäkerran kirjoittaja Einhard kuvaa pakanallisia sakseja villeiksi, kristittyjä kohtaan vihamielisiksi ja aina valmiiksi pettämään ja rikkomaan sopimuksia ja lakeja. Saksit jatkoivat Einhardin mukaan ryöstämistä, polttamista ja murhaamista niin pitkään kunnes kristittyjen frankkien oli pakko reagoida ja ryhtyä miekkalähetykseen. Kaarle Suuri asetti rauhan solmimisen ehdoksi pakanuudesta luopumisen ja kristillisen kasteen vastaanottamisen.<sup>558</sup> Samantyyppiset argumentit ja syytökset nousivat jälleen esille 980-luvun vendiläisiä vastaan suunnatun miekkalähetyksen yhteydessä ja kuvastuvat mm. Bruno Querfurtilaisen kannanotoissa ja kehotuksissa 1000-luvun alussa. Vendiläiset säilyttivät kuitenkin pakanuutensa 1100-luvun alkuun saakka, jolloin heitä vastaan ryhdyttiin taas valmistelemaan valloitusotaa. Ideologisena perusteluna kaivettiin jälleen esille vanhat pakanasyytökset. Vuoden 1108 Magdeburgin tekstissä puhutaan vendiläisistä pakanoista raakoina ihmisinä, jotka kehuskelevat armottomuudellaan ja säälimättömyydellään, tuhoavat kirkkoja ja alttareita, tappavat ja kiduttavat kristittyjä moninaisilla tavoilla, katkaisevat heiltä pään ja uhraavat pääkalloit epäjumalille, nylkevät kristittyjä eläviltä ja käyttävät nahkaa naamioituakseen.<sup>559</sup>

Vanhat ennakkoluulot olivat 1000-luvun toiselta puoliskolta alkaen saaneet uutta tuulta ennen kaikkea ristiretki-ideologiasta, jossa islamilaisia Iberian niemimaalla ja Palestiinassa ryhdyttiin kuvaamaan uusina barbaareina. Ennakkoluulojen lietsomiseen osallistuivat ajan johtavat henkiset auktoriteetit Bernard Clairvauxlaisen johdolla. Islamilaisista nämä jyrkät tuomiot laajennettiin myös juutalaisiin, mikä johti ensim-

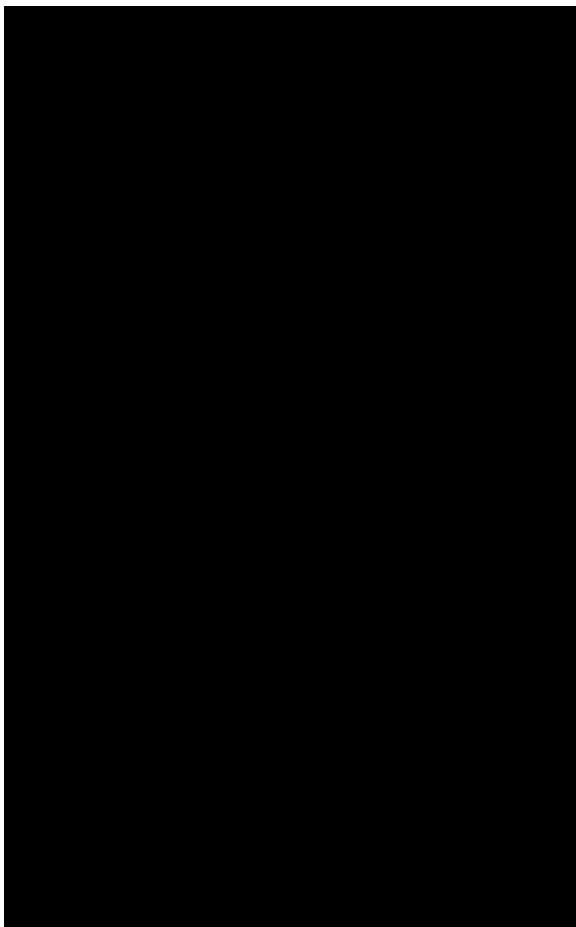
mäisiin laajoihin eurooppalaisiin juutalaisvainoihin 1100-luvulla. Preussin ja Liivinmaan pakanoiden syyttäminen pettuuruudesta, raakuudesta ja verenheimosta perustui siten vuosisatoja vanhaan perinteeseen, jonka kielikuviot oli helppo kaivaa esille silloin, kun niistä ajateltiin olevan hyötyä. Rauhan myöntäminen ja kasteen vastaanottaminen samaistettiin ja pakanoita kuvattiin ja kohdeltiin raakalaismaisina, vilheinä olentoina, joilla ennen kasteen vastaanottamista ei ollut ihmisarvoa ja joilta puuttuivat eettiset arvot.

Toisaalta oli 1100-luvun henkisessä maailmassa havaittavissa myös ideologista vastaliikettä, joka ajan myötä johti ennakoasenteiden uudelleenarvioimiseen ja purkamiseen. Keskeisenä lähtökohtana oli paluu antiikin ajattelusta ja varhaisesta patristiikasta periytyvään luonnonoikeusajatteluun (*lex naturalis, ius naturale*).<sup>560</sup> Varhaisen kristinuskon sekä keskiajan teologiassa lähtökohtina käytettiin raamatusta Matt. 7:12 (kaikki, mitä te tahdotte ihmisten teille tekevän, tehkää myös te samoin heille, vuoden 1938 suomennoksen mukaan) sekä Room. 2:14 (Sillä kun pakanat, joilla ei lakia ole, luonnostansa tekevät, mitä laki vaatii, niin he, vaikka heillä ei lakia ole, ovat itse itsellensä laki). Augustinus kavensi kuitenkin näiden kohtien tulkinnan laajuutta: hänen mukaansa myös Jeesuksen lunastustyön ulkopuolella saattoi esiintyä eettisesti moitteetonta käyttäytymistä ja ajattelua, mutta lunastuksen ja pelastautumisen kannalta sillä ei voinut olla arvoa, koska muuten Jeesuksen kuolema olisi ollut turhaa. Varhaiskeskiajan luonnonoikeutta koskevassa teologisessa keskustelussa seurattiin tätä argumentointia ja sidottiin *lex naturalis* (luonnollinen moraalilaki) -käsite joko Jeesuksen lunastustyöhön tai Vanhan testamentin kuvaamaan tilanteeseen ennen Mooseksen lakeja. Tästä näkökulmasta tulkittuna raamatun *lex naturalis* ei koskenut kaikkia ihmisiä. Pakanat jäivät varhais- ja osin vielä sydänkeskiajankin ajattelun mukaan sen ulkopuolelle, heistä voitiin esittää ja väittää mitä tahansa. He saattoivat välillä toimia myös oikein ja heidän kanssaan voitiin solmia sopimuksia, kuten Pohjois-Euroopan raja-alueiden kristilliset hallitsijat tekivät säännöllisesti. Mikäli pakanat kuitenkin rikkoivat sopimuksia, pettivät kristittyjä, tappoivat, kiduttivat tai toimivat vastoin kaikkea järkeä ja moraalialia, tämä ei ihmetyttänyt ketään. Valitsevan käsityksen mukaan oli vain luonnollista, että pakana toimi näin, koska hän ei uskonut Jumalaan ja häneltä siten puuttuivat kaikki eettisesti oikean toiminnan mittapuut.<sup>561</sup>

Uudenlainen tulkinta liittyi skolastisen teologian ja filosofian nousuun 1000-luvun loppuvuosista alkaen. Sen eteneminen oli kuitenkin hidasta. Merkittäviä ajattelijoita tässä kehityksessä olivat Hugo de Saint Victor sekä ennen kaikkea Anselm Laonilainen (k. 1117), jonka koulukunnassa kehitettiin Vanhan testamentin luomiskertomukseen perustuva luonnonoikeusajattelun uutta tulkintaa. Tärkeä teos oli hiukan myöhemmin filosofi ja teologi Abelardin 1140-luvulla kirjoittamaa ”Dialogus inter Philosophum, Judaeum et Christianum” (Filosofin, juutalaisen ja kristityn välinen dialogi).<sup>562</sup> Paaviuden, lähetystyön ja pakanakäsitteen määrittelyn kannalta merkittävää oli luonnonoikeusajattelun siirtyminen 1100-luvun kanoniseen oikeuteen, kuten Gratianuksen kokoelmaan, jonka laatimisessa reformipaaviudella oli keskeinen osuus. Lopullisena luonnonoikeusajattelun läpimurtona pidetään Tuomas Akvinolaisen (1224–1274) tuotantoa vuosisadan puolivälistä eteenpäin. Tuomaksella oli myös suurta vaikutusta kirkkoon ja paaveihin; vuosina 1259–1268 hän toimi paavillisen kuurian neuvonantajana. Hän laajensi *lex naturalis* -käsitettä kaikkiin ihmisiin; hänen mukaansa se oli osa Jumalan ikuista lakia ja sitoi kaikkia ihmisiä. Tuomaksen mukaan myös pakana saattoi luonnostaan suorittaa hyviä tekoja. Teoksissaan Tuomas käytti pakanasta negatiivissävyisen barbarus-sanan sijasta neutraalimpaa *gentilis*.<sup>563</sup> Nimenomaan 1100-luvun loppu- sekä 1200-luvun alkuvuosikymmenet olivat ratkaisevia tämän ideologisen muutoksen kehityksessä ja Itämeren alueen lähetystyötilanteella oli siinä oma osuutensa.

Innocentius III:n kaudesta alkaen paavit ottivat selvästi jo vaikutteita näistä uusista tulkinnoista ja ryhtyivät soveltamaan lähetystyötä koskevilla toimissaan uudenlaista pakanamäärittelyä. Merkittävää vaikutusta lähetystyön linjan muuttumiseen tuli myös olemaan uusilla mendikantisääntökunnilla, dominikaaneilla ja fransiskaaneilla. Honorius III hyväksyi 22. joulukuuta 1216 dominikaanien säännösten. Järjestön työkenttä laajeni nopeasti maantieteellisesti rajatusta ja kerettiläisiä vastaan suunnatusta saarnatoiminnasta Etelä-Euroopassa koko kristikuntaan, missä heidän tuli paavin valtuutuksella tehdä käännystyötä.<sup>564</sup> Fransiskaanijärjestön vakiintuminen ja vahva suuntautuminen lähetystyöhön tapahtui lähes välittömästi tämän jälkeen. Kummankin kerjäläisvelijärjestön panos lähetystyöhön oli hyvin merkittävä ja heillä oli ratkaisevaa osuutta kovan ristiretki- ja miekkalähetysideologian vai-





Pyhä Fransiskus saamassa stigmansa, 1500-luvun alun seinmääläus Hattulan kirkossa

kutusten rajoittamisessa. Kerjäläisveljet olivat tässäkin suhteessa sistersiläisten kilpailijoita, jotka suosivat Bernard Clairvauxlaisen vaikutuksesta vielä pitkään kovempia menetelmiä pakanoiden suhteen. Sekä dominikaanit että fransiskaanit palasivat jälleen Augustinuksen lähetystyön periaatteisiin. Molempien sääntökuntien perustajat olivat itse henkilökohtaisesti kiinnostuneet lähetystyöstä ja Fransiskus ryhtyi siihen itsekkin hyvin riskialttiilla tavalla.

Epäonniseen viidenteen ristiretkeen liittyi eurooppalaisten lähetystyömenetelmien kannalta kauaskantoinen tapahtuma, Fransiskus Assisilaisen sekä veli Illuminatton vierailu Damiettana ristiretkeläisleirissä keuhällä 1219 sekä ennen kaikkea heidän kävelynsä rintamalinjojen läpi, paljain jaloin ja ilman saattajia vihollisleiriin sulttaani Al-Kamilin puheille. Veljet olivat lähteneet uhkarohkealle yritykselleen varhaiskeski-aikaisten uskonlähettien tavoin vakuuttaakseen sulttania pelkän sanan ja esimerkin voimalla kristinuskon paremmuudesta. Kronikkatietojen mukaan sulttaani kuunteli heidän esityksiään kiinnostuneesti ja kyseli sen jälkeen neuvonantajiansa mielipidettä. Nämä kehoittivat katkaisemaan fransiskaaneilta kaulan, mutta sulttaani oli kronikoitsijan mukaan niin vaikuttunut heidän esiintymisestään, että säästi heidän henkensä ja lähetti veljet vahingoittumattomana takaisin kristittyjen leiriin.<sup>565</sup> Varsinaisesta ekumeenisesta dialogista, uskontojen välisestä vuoropuhelusta ei ollut kyse – kronikkatekstin mukaan Fransiskus ei ollut kiinnostunut sulttaaniin argumenteista – mutta aidosta, sanan voimalla tapahtuvasta vaikuttamisyrityksestä kylläkin. Fransiskaanisen liikkeen piirissä oli jo sitä ennen syntynyt kiinnostusta rauhanomaiseen lähetystyöhön; sääntökunnan yleiskokoukset vuosina 1217 ja 1219 päättivät fransiskaani-veljien lähettämisestä Marokkoon ja Syyriaan saarnaamaan kristinuskkoa. Dominikaanitkin olivat samoihin aikoihin ryhtyneet valmistelemaan lähetystyötään idässä.<sup>566</sup> Fransiskaanien kirkkopoliittinen asema ei ollut Fransiskusken Egyptin matkan aikana suinkaan vielä täysin vaikiintunut ja ensimmäinen, alustava säännöstö (ns. Regula non bullata) luotiin vasta 1221. On kiintoisaa, että sen 16. jaos tähdentää nimenomaan rauhanomaisen lähetystyön velvoitetta. Honorius III vahvisti fransiskaanien toisen, uudistetun säännöstön (Regula Bullata) 1223; siinäkin lähetystyövelvoite mainitaan, tosin lyhyemmässä muodossa.

#### PAAVIT ITÄMEREN ALUEEN VASTAKÄÄNTYNEIDEN PUOLELLE

1100- ja 1200-luvun paavit seurasivat hyvinkin tarkasti aikansa henkisiä virtauksia ja muokkasivat niitä. Skolastiikan ja luonnonlain käsitteen kehittämisen myötä tulleet uudet arviot näkyivät kannanotoissa ensimmäisen kerran juuri Itämeren alueella. Paavit olivat julkaisseet 1100-luvun puolivälistä lähtien säännöllisin väliajoin ristiretkikehotuksia Itämeren alueen eri osia varten. Itämeren alueen ristiretkibullia laa-

tivat mm. Eugenius III, Aleksanteri III, Clemens III sekä Celestinus III. Ristiretkillä oli kuitenkin paavien mukaan aina kaksi päätavoitetta: 1) taistelu niitä vastaan, jotka olivat vastaanottaneet kristinuskon, mutta luopuneet siitä, tai 2) taistelu pakanoita vastaan, jotka estivät lähetystyötä tai hyökkäsivät kristittyjä vastaan. Kirkko-oikeudellisesti kyse oli joko apostasiasta tai ns. negatiivisen lähetystyötavoitteen varmistamisesta.<sup>567</sup> Suoraan miekkalähetykseen paavit eivät kehottaneet. Ristiretkikehotukset olivat myös aina seurausta jonkun paikallisen maallisen tai kirkollisen tahon aloitteesta; paavit eivät julistaneet niitä itsenäisesti, ilman lähetystyökentältä tullutta pyyntöä tai toimeksiantoa. Tyypillisiä tahoja, jotka esittivät Itämeren alueella näitä pyyntöjä, olivat lähetystyöstä vastaavat arkkipiispat (Upsala, Lund, Riika, Oldenburg-Lübeck) tai kuninkaat (Valdemar).

1200-luvun alun paavit Innocentius III sekä Honorius III suosivat aluksi myös aseellisia ritarikuntia, joita paikalliset kirkkoruhtinaat olivat tuoneet tai perustaneet Liivinmaalle. Innocentius III hyväksyi 1204 Liivinmaan kalparitarien säännösten, jonka Riian piispa Albert sekä sisterssiläisapotti Teoderikin olivat perustaneet. Kalparitarien esikuvan mukaan Preussin piispa Christian perusti vuorostaan 1228 Dobrinin ritarijärjestön Preussin takkuilevan lähetystyön vauhdittamiseksi. Hengelliset ritarikunnat yhdistivät ankaran luostarisäännösten ritariaatteisiin ja -toimintaan, kristinuskon puolustamiseen ja laajentamiseen aseiden avulla. Yhdistelmä oli osoittanut toimivuutensa Pyhällä maalla sekä Iberian niemimaalla taistelussa muslimisotureita vastaan, joihin saarna ei olisi tehonnut. Innocentius III korosti useassa eri Liivinmaata koskevassa kannanotossa paikallisen piispan ylintä auktoriteettia myös ritarikuntien suhteen. Näiden valtaan joutuneet pakanat tuli luovuttaa aseetomien lähetystyöntekijöiden haltuun ja kristinuskoon kääntyneille tuli myöntää henkilökohtainen vapaus.<sup>568</sup>

Innocceniuksen paaviuskauden alkuvuosiin liittyy muutama kannanotto Liivinmaan tilanteeseen, joilla tuli olemaan hyvin laajaa ja pitkäaikaista vaikutusta. Ne osoittivat selvästi kaukaisen Itämeren pohjoiskolkkan kasvaneen merkityksen paavillisessa politiikassa. Nämä sekä useimmat myöhemmätkin kannanotot osoittavat myös juristipaavin huolellista pohdintaa sekä paikallisen tilanteen tiedostamista.<sup>569</sup> Ensimmäisiin kuuluu 5. lokakuuta 1199 päivätty kehottus Liivinmaalle suunnattuun ristiretkeen. Erona aikaisempien paavien yleisluontoisiin, hal-

litsijoille suunnattuihin vastaaviin kirjeisiin Innocentius osoittaa kehoituksensa Liivinmaan, Pohjois-Saksan sekä slaavilaisalueiden kristityille. Perustelutkin ovat huomattavasti tarkemmat ja kanonisen oikeuden mukaisesti muotoillut. Innocentius korostaa erityisesti, että kyse ei ole eikä saa olla pakanoiden pakottamisesta kristinuskoon: ”compelli non patitur ad credendum invitos” (haluttomat ei saa pakottaa uskomaan) julisti paavi selväsanaisesti. Ristiretkijulistuksensa keskeisenä kohtana hän julisti, että vastakääntyneitä ei saanut jättää apua vaille, koska muuten he voisivat palata vanhoihin virheisiinsä. Innocentius lähti siitä että paavin tehtävänä kirkon ylimpänä johtajana oli nimenomaan tämän avun varmistaminen vastakääntyneille. Paavi kertoo myös aikaisemmas- ta Meinhardin rauhanomaisesta lähetystyöstä ja sen hankaloitumisesta. Pakanoita syytetään hyökkäyksistä kristittyjä liivinmaalaisia vastaan.<sup>570</sup>

Lähetystyöntekijöiden rekrytointiin liittyi huhtikuussa 1200 laadit- tu kirje, jossa Innoncentius kehottaa Euroopan sisterssiläisluostareiden apotteja sallimaan munkkiensa lähtemisen Liivinmaan lähetystyöhön, mikäli he saavat Liivinmaan piispalta kehoituksen siihen.<sup>571</sup> Kaikkein merkittävimpana tekstinä voidaan pitää 19. huhtikuuta 1201 päivätyä kirjettä, jonka Innocentius osoitti suoraan piispa Albertille. Kirjettä pi- dettiin lainoppineiden keskuudessa jo heti tuoreeltaan niin merkittävä- nä, että useita sen kohtia sisällytettiin kirkko-oikeuden pienempiin ko- koelmiin jo seuraavana vuonna, kunnes se päättyi 1200-luvun kaikkein merkittävimpään kanonisen oikeuden tekstiin, Gregorius IX:n dekrea- taaliikokoelmaan, joka säilyi katolisessa kirkossa lainvoimaisena 1900- luvulle saakka.<sup>572</sup> Kirje liittyi sisällöltään läheisesti lähetystyön realiteet- teihin ja pakanoiden tai juuri käännyttyihin tarpeisiin ja vaatimuk- siin. Innocentius kertoo Liivinmaan pakanoiden hämmästelleen lähe- tystyötä tekevien kirjavaa taustaa ja vaatetusta ja kehoittaa tämän vuoksi perustamaan lähetysvaihetta varten yhtenäisen sääntökunnan ja yht-enäisen vaatetuksen.<sup>573</sup> Ajatus on hyvin mielenkiintoinen, ja sen voidaan nähdä ennakoivan kerjäläisveljärjestöjen syntyä hieman myöhemmin. Varsinaisiin toimenpiteisiin tämä kohta ei kuitenkaan johtanut.

Toisessa kohdassa Innocentius ottaa kauaskantoisella tavalla kantaa avioliittosääntöihin. Innocentius tunnustaa avoimesti kulttuurien erilai- suuden (”heidän käytäntönsä on erilainen kuin meidän”) eikä pidä kris- tillistä käytäntöä ainoana vallitsevana ja lainvoimaisena. Kohta on ide- ologisesti hyvin merkittävä ja ennakoi yleisempien ihmisoikeuksien kä-

sitteen muotoutumista. Feodalismien aatemaailmassa, jota saksalaiset ritarit olivat voimaperäisesti tuomassa Itämeren alueelle, kristittyjäkin sai sortaa ja alistaa lähes orjien tavoin ja pakanoilla ei ollut ennen kasteeseen suostumista minkäänlaisia ihmisoikeuksia kristittyjen silmissä. Innocentius edustaa täysin toisenlaista, avoimempaa ja humanimpaa lähestymistä. Paavi julistaa kirjeessään mm., että pakanoiden ennen kääntymistään solmimat avioliitot on katsottava laillisiksi sakramenteiksi (”avioliiton sakramentti on voimassa sekä kristityillä että pakanoilla”), ts. kääntymisen kristinuskoon ei ole hyväksyttävä syy vaimon jättämiseen ja uuden avioliiton solmimiseen.<sup>574</sup> Lähetystyöntekijöillä ei ole Innocentiuksen mukaan myöskään oikeutta julistaa mitättömiksi pakanoiden ennen kääntymistään solmimia avioliittoja ainoastaan sen takia, että nämä eivät täyty kirkon edellyttämää sukulaisuuskieltoa neljänteen polveen saakka.

Innocentius julistaa tässä merkittäväksi uudeksi lähetystyöperiaatteeksi sen, että kristillinen (kanoninen) laki koskee vain kirkkoon kuuluvia ja siihen liittyneitä. Paavi vahvistaa arvovaltaisesti, että pakanoilla on omat oikeudelliset säännökset, jotka ovat kirkon kanonisen lain ulkopuolella ja että kasteen kautta ei kumota automaattisesti aikaisempia liittoja:

... pakanat, joita kanoniset säännökset eivät kosketa ... myös pakanuuden tilassa avioliiton solmineet voivat jäädä vapaasti ja laillisesti yhteen, koska kasteen sakramentin kautta avioliittoja ei pureta, vaan syntejä annetaan anteeksi.<sup>575</sup>

Vastakääntyneille paavi suo erioikeuksia, kunnes heidän uskonsa on kyllin vahva (*donec in fide plenius solidentur*). Kiinnostavia ovat myös Innocentiuksen perustelut tässä kysymyksessä: apostoli Paavalin ohella (I Kor. 7.12.) hän viittaa selkeästi omiin, hieman aikaisempiin päätöksiin, jotka koskivat vastaavia tapauksia islamista kääntyneiden avioparien suhteen Palestiinassa sekä Iberian niemimaalla. Historiallis-teologisina perusteluina hän käyttää lisäksi Gregorius Suuren vastaavia erivapauksia, joita tämä oli suonut 600-luvun alussa anglosaksisille pakanoilta. Tämä kohta osoittaa, että historiallinen tietoisuus paavillisen lähetystyön katkeamattomasta perinteestä ja sen eri vaiheista oli paavillisessa kuuriassa 1200-luvun alussa hyvin säilynyt.<sup>576</sup>

Kolmannessa, myöskin hyvin merkittävässä kohdassa Innocentius ottaa kantaa syntien tunnustamiseen ja synninpäästöön, joka kuului perinteisesti seurakuntapapistolle ja jossa Liivinmaan lähetystyötä hallitsevilla sisterssiläisillä ja muilla munkeilla oli vähän kokemusta. Innocentius korostaa harkinnan ja pidättyväisyyden periaatetta erityisesti suhteessa juuri käännyttyihin. Synnit, joita paavi luettelee erikseen, ovat sinänsä samat kuin kristityillä: aviorikokset, tapot sekä muut rikokset, mutta määrätessään niistä rangaistuksia täytyy aina ottaa huomioon paikalliset olosuhteet sekä erityisesti ”Liivinmaan kirkon uutuus”.<sup>577</sup> Avioliittoa ja syntejä koskevat Innocentiuksen kirjeen kohdat päätyivät yleiseen kanoniseen lakiin, jossa ne esiintyivät 1900-luvulle saakka. Innocentiuksen innovatiivisuus ilmenee juuri siitä, että hän taitavasti viittaa kaukaisten edeltäjiensä päätöksiin (Gregorius Suuri), omiin toimiin Palestiinan ja Iberian lähetyskentillä sekä yhdistää näitä kaikkia apostolien sanoihin. Tuloksena on paavin arvovallalla muotoiltu uusi laki ja käytäntö, jossa ensimmäisiä kertoja kristillisessä lähetystyössä tunnustettiin selkeästi myös pakanoiden oikeuksia. Itämeren pohjoiskolkka ei ollut kristikunnan marginaalinen reuna-alue vailla merkitystä, vaan paavit ottivat sen olosuhteet huomioon ja loivat Liivinmaan esimerkin kautta yleistä yhteiskunnallista lainsäädäntöä.

Henrik kertoo kronikassaan vuoden 1203 kohdalla kiinnostavasta tapahtumakulusta. Kertomuksen mukaan veli Teoderik matkusti tuona vuonna (piispa Albertin toimesta) Saksan kautta Roomaan, seurassaan liiviläisten johtaja Kauppo:

Näiden tapahtumien jälkeen matkusti veli Teoderik Saksaan ... Hän otti mukaansa erään Kauppo-nimisen liiviläisen, joka oli eräänlainen Turaidan liiviläisten kuningas ja heimon vanhin. Kun he olivat kulkeneet miltei koko Saksan läpi, Teoderik johdatti Kaupon lopulta Roomaan ja esitteli hänet paaville. Paavi otti hänet erittäin hyväntahtoisesti vastaan, suuteli häntä, tiedusteli häneltä perinpohjaisesti Liivinmaalla asuvien kansojen tilanteesta ja kiitti suuresti Jumalaa liiviläisten heimon kääntymisestä kristinuskoon. Muutamia päiviä myöhemmin kunnianarvoisa paavi Innocentius ojensi Kaupolle lahjan, nimittäin sata kultarahaa, ja koska Kauppo halusi palata Saksaan, hän hyvästeli tämän suuressa rakkaudessa ja siunasi hänet. Veli Teoderikin

välityksellä paavi lähetti liiviläisten piispalle autuaan paavi Gregoriuksen kirjoittaman Raamatun.<sup>578</sup>

Tapaus on monessa mielessä ainutlaatuinen. Ehkä ensimmäisen kerran paavillisen lähetystyön historiassa vasta osittain kristinuskoon kääntyneen kansan johtaja tuli henkilökohtaisesti Roomaan paavin puheille. Henrik nimittää liiviläisten johtajaa Kauppoa 'eräänlaiseksi kuninkaaksi' (quasi rex); tämä oli ainoa kerta Henrikin kronikassa, kun hän puhuu Baltian kansan johtajasta tai päälliköstä näin kunnianarvoisella termillä.

Henrik ei mainitse paavi Gregoriuksen ja liiviläisten 'kuninkaan' neuvottelujen varsinaista poliittista sisältöä, paitsi että paavi tiedusteli Kaupolta Liivinmaan kristillistämisen tilanteesta. Mahdollista on, että kyse oli Kaupon yrityksestä neuvotella Liivinmaan ja liiviläisten asettautumisesta suoraan paavin määräysvaltaan, säilyttääkseen henkilökohtaisen vapautensa. Kaksitoista vuotta aikaisemmin (1191) Henrik kertoo kronikassaan liiviläisestä, joka oli kotoisin samasta Turaidan kylästä kuin Kaupo. Tämän liiviläisen Teoderik oli Henrikin kronikan mukaan parantanut (taistelusta saadusta?) haavasta, minkä johdosta tämä oli kääntynyt kristinuskoon paikkakuntansa ensimmäisenä liivinmaalaisena.<sup>579</sup> Tapahtuma selittää osaltaan Kaupon ja Theodericuksen erityistä suhdetta; Teoderik oli vaikuttanut siellä rauhanomaisesti jo parikymmentä vuotta aikaisemmin ja voittanut väestön luottamuksen. Lähteistä ei ilmene, oliko Kaupo saanut kasteen jo aikaisemmin, vai menikö hän Roomaan tullakseen siellä kastetuksi Pietarin ja Paavalin haudalla. Kiintoisaa on, että samaan aikaan käynnissä olevaan Preussin lähetystyöhön liittyy vain muutama vuosi myöhemmin vastaava tapahtumakulku: Preussin lähetystyön johtajana toiminut piispa Christian lähetti pakanallisten preussien päälliköt Survabunon ja Warpodan Roomaan, jossa heidät kastettiin.<sup>580</sup>

Henrik kertoo 1198 toisesta tapahtumakulusta, joka kertoo liivinmaalaisien asenteista ja toiveista käännytystyön suhteen, joka oli siihen saakka edennyt vielä rauhanomaisesti. Piispa Berthold oli tuonut ison ristiretkeläisarmeijan Riian linnoitukseen, minkä johdosta liiviläisetkin olivat koonneet armeijansa Riian edustalle. Riian kaupunki perustettiin vasta kolme vuotta myöhemmin. Liiviläisten lähetti kysyi piispalta, minkä takia hän oli tuonut ison armeijan heitä vastaan. Tämä vastasi

vähemmän hienolla Vanhan testamentin vertauksella, että kristinuskoon kääntyneet liiviläiset olivat palanneet taas pakanuuteen 'kuten koirat oksennukselleen'.<sup>581</sup> Liiviläiset vastasivat tähän Henrikin mukaan seuraavilla sanoilla:

Tämän oletuksen (väitteen, syytöksen) me tulemme kiistämään. Lähetä sinä vain sotajoukkosi pois ja palaa miestesi kanssa rauhassa piispanistuimellesi! Ne, jotka ovat ottaneet uskon vastaan, pakota säilyttämään se! Taivuta muut uskoon sanoin, älä ruoskin!<sup>582</sup> Piispa vaati tämän vakuudeksi heidän poikiaan panttivangeiksi, mutta he kieltäytyivät ehdottomasti luovuttamasta näitä.<sup>582</sup>

Mikäli Henrikin formulointiin on uskomista, pakanalliset liivinmaalaiset osasivat käyttää sotaisan miekkalähetysten vasta-argumenttina aiheeseen sopivaa Ciceron sitaattia.<sup>583</sup> Vastaus osoittaa joka tapauksessa liivinmaalaisten olleen hyvin tietoisia kanonisen oikeuden määräyksistä: apostasiaan (kristinuskosta jälleen pakanuuteen siirtyneet) syyllistyneet voitiin pakottaa palaamaan kirkkoon, minkä pakana-armeijan johtajatkin hyväksyivät. Varsinaista miekkalähetystä tai uskoon pakottamista he eivät kuitenkaan hyväksyneet. Pakanalliset liivinmaalaiset olivat tässä samoilla linjoilla paavin ja kanonisen oikeuden kanssa, toisin kuin paikallinen piispa ja ristiretkeläiset. Liivinmaalaisten oikeudet argumentit eivät kuitenkaan auttaneet; piispa sai erillisestä välikohdauksesta syyn luopua aselevosta ja jatkaa miekkalähetystä. Liivinmaalaisten 'kuninkaan' Kaupon matka paavin luo 1203 voidaan nähdä yrityksenä välttää verisen miekkalähetysten laajentaminen alistumalla suoraan Rooman paaville.

Vuoden 1205 kohdalla Henrik selostaa kronikassaan tapahtumaa, jota voi nähdä hyvin mielenkiintoisena osoituksena Liivinmaan lähetystyön alkuvaiheessa vielä käytetyistä pehmeämmistä käännytysmenetelmistä:

Samana talvena esitettiin keskellä Riikaa taidokas profetianäytelmä, jotta pakanat omin silmin näkemällä oppisivat kristinuskon perusteet. Tulkki selitti näytelmän sisällön huolellisesti niin paikalla olleille kääntyneille kuin pakanoillekin. Mutta kun Gideonin aseistetut miehet taistelivat filistealaisia vastaan, paka-



nat pelkäsivät tulevansa surmatuiksi ja alkoivat paeta. Heidät kutsuttiin kuitenkin varovaisesti takaisin.<sup>584</sup>

Näytelmän käytön ohella erikoista on kääntäjän tai tekstin selittäjän esiintyminen käännöstyönä apuna. Pakanallisten liivinmaalaisten monen kokemuksen kautta muodostuneet pelot ilmenevät myös selvästi heidän pakenemisestaan, kun näytelmässä siirryttiin sotaisaan kohtaukseen.

WILHELM MODENALAINEN, BALDUIN ALNALAINEN  
JA PAAVILLISEN LÄHETYSKOKTEININ MUUTOKSET

Wilhelm Modenalainen kuuluu Nicholas Breakspearen kanssa epäilemättä Pohjois-Euroopan merkittävimpiin paavillisiin legaatteihin. Työskennellessään paavillisissa kansliassa hän oli tutustunut pyhään Dominikukseen henkilökohtaisesti ja tämä on saattanut itse asiassa värvätä Wilhelmin Itämeren alueen lähetystyöhön.<sup>585</sup> Paavi Honorius III määräsi 31. joulukuuta 1224 päivätyllä yleisellä kiertokirjeellä Wilhelm Modenalaisen legaatialueeksi Preussin ja Holsteinin, Itämeren saaret Bornholmin, Ölannin, Rügenin ja Gotlannin sekä Baltiassa Liivinmaan, Pohjois-Viron, Kuurinmaan, Saarenmaan sekä pienempiä alueita. Paavi viittaa kirjeessään nimenomaan rauhanomaiseen lähetystyöhön ja kehuu Wilhelmin neuvottelu- ja saarnataitoja.<sup>586</sup> Legaatien saapuminen Riikaan seurueineen oli vaikuttava tapahtuma, kuten Henrik kuvaa kronikassaan. Henrik puhuu Wilhelmin laajoista saarnamatkoista (”hän levitti uutusterasti Jumalan sanaa ... selvitti huolellisesti kristinuskoa heille”) jotka johtivat runsaisiin kääntymisiin.<sup>587</sup> Wilhelm oli ilmeisen tehokas saarnamies, joka sai sanomansa perille, vaikka joutui käyttämään tulkkia. Kiinnostava on Henrikin maininta, jonka mukaan suomalainen saarnaaja Pietari Kaukovalta, joka oli jo 1215 Liivinmaan tehokkaimpia saarnamiehiä, kuului myös Wilhelm Modenalaisen ’luottomiehiin’, jotka tekivät hänen valtuutuksellaan saarnaaja käännöstyömatkoja.<sup>588</sup>

Wilhelmin yleisenä tavoitteena oli selvästi rauhoittaa Liivinmaan lähetyskentän tulehtunutta tilannetta ja sovittaa ristiriitaisuuksia. Henrikin mukaan

opastamalla virolaisia Jeesuksen Kristuksen uskossa ja innostamalla uskollisesti saksalaisia hän muistutti heitä, että heidän tuli elää siivosti keskenään eivätkä he saaneet ryhtyä mihinkään paahaan toisiaan vastaan.<sup>589</sup>

Legaatti ei kuitenkaan tyytynyt vain puolueettomiin rauhankehoitukseen, vaan nimesi avoimesti syylliset, jotka olivat saksalaiset kalparitarit apureineen. Wilhelm kehoitti useaan otteeseen ja painokkaasti saksalaisia ritareita kohtelemaan paikallisia asukkaita paremmin ja vähentämään heihin kohdistuvaa taakkaa. Myös rauhanomaisen saarnaamisen ja katekeettisen opetuksen tärkeyttä paavin legaatti teroitti saksalaisille:

Saksalaiset eivät saaneet sälyttää vastakastettujen harteille yhtään niin raskasta taakkaa, jota olisi mahdotonta kantaa ... ja heidän oli aina opetettava kristinuskon sakramentteja ... Samaan tapaan hän opetti myös kalparitareita ja muistutti pyhän opin määräyksistä: he eivät saaneet olla liian ankaria alamaisilleen, noille yksinkertaisille virolaisille, ei kymmenysten perimisen takia eikä mistään muustakaan syystä, etteivät he sen takia ajaisi näitä takaisin pakanuuteen ... Hän teroitti aina tarkasti ritariveljille ja toisissa maakunnissa oleville muille saksalaisille, että näiden piti opettaa kristinoppia liiviläisille, lättiläisille ja muille vastakastetuille ... Heidän oli armahdettava vastakastettuja kymmenysten maksamisessa ja muissa tapauksissa, etteivät nämä liian raskautettuina palaisi vääräuskoisuuteen.<sup>590</sup>

Henrikin tekstistä välittyy kuva varsinaisesta ritarien ja muiden saksalaisten nuhtelusta ja kurinpalautuksesta. Rauhanomaisen lähetystyön periaatteet oli paavin ja hänen legaattinsa mielestä jälleen saatettava voimaan Itämeren alueellakin.

Paikallinen väestö, niin pakanat kuin vastakääntyneet tulivat ilmeisen pian myös tietoisiksi paavin legaatin vallasta ja pyysivät häneltä suojelua saksalaisia ja tanskalaisia vastaan. Vastapalveluna he tarjosivat paavin legaatile kääntymistään kristinuskoon; saarenmaalaiset ja rannikon virolaiset ”lupasivat ottaa vastaan kristittyjen papit ja kaikki kristittyjen velvollisuudet, kunhan hän vain vapauttaisi heidät tanskalaisten hyökkäyksiltä. Legaatti lupasi heille kaiken vapauden ...”.<sup>591</sup>

Alistuminen paavin suojelukseen oli siis selvästi houkuttelevampi vaihtoehto kuin alistuminen saksalaisten, tanskalaisten tai Riian piispan valtaan. Kiintoisaa on tässä myös, että legaatti lupasi heille henkilökohtaisen vapauden; tällä lupauksella oli keskiajan feodaalisuhteissa hyvin suurta merkitystä. Legaatti pakotti tanskalaiset myös luopumaan tavasta, jota kalparitarit ja muut olivat käyttäneet systemaattisesti Itämeren alueen lähetystyössä: panttivankien ottaminen kääntymisen varmistamiseksi. Panttivangeiksi otettiin useimmiten pakanallisten päälliköiden nuorempia poikia; Henrikin kuvauksen mukaan virolaiset ja muut liivinmaalaiset olivat vastustaneet alusta lähtien tätä tapaa, joka ei saanut paavin legaatintähtäystä. Henrikin mukaan Wilhelm Moldenalainen käytti valtaoikeuksiaan, kun pelkät sanat eivät tehonneet:

... hän alkoi vaatia heiltä panttivangeina olevia Virumaan poikia. Tanskalaiset eivät halunneet antaa heitä takaisin hänelle, mutta vihdoinkin he taipuivat kirkon määräysvaltaan ja suostuivat palauttamaan heidät. Legaatti lähetti nämä panttivangit takaisin vanhemmilleen Virumaalle.<sup>592</sup>

#### VASTAKÄÄNTYNEIDEN JA PAKANOIDEN SUOJELUSTA PAAVILLISIIN SUOJAVYÖHYKKEISIIN

Kun pelkät kehotukset ja yksittäiset määräykset eivät riittäneet, paavin legaatti ryhtyi kaavailemaan vastakääntyneiden ja ilmeisesti pakanoidenkin suojelemista omilla, suoraan paaville alisteisille suoja-alueilla. Henrikin kuvausten mukaan Wilhelm ryhtyi laajojen valtaoikeuksiensa perusteella varsin konkreettisiin toimiin, kuten Virumaalla 1225:

... legaatti kutsui nämä saksalaiset luokseen ja pakotti heidät kirkon määräysvallalla luovuttamaan tämän maan paavin suojelukseen. Hän lähetti heti sanansaattajia tanskalaisten luo Reveliin ja pakotti samaan tapaan myös heidät luovuttamaan käsiinsä tämän maan ... Tanskalaiset puolestaan eivät uskaltaneet rimpulla pistintä vastaan ja lupasivat totella uskollisesti Rooman kuuriaa. He luovuttivat Virumaan, Järvamaan, Harjumaan ja Viron rannikon herra legaatintähtäiläiden käsiin ja vahvistivat tämän lahjoituksen lähettämällä sinetöidyn kirjeen

Riikaan. Tämän jälkeen legaatti lähetti miehiään, ristiretkeläisiä ja pappeja Virumaalle ja siirsi pois kaikki saksalaiset ja tanskalaiset. Hän piti näitä maakuntia omassa hallinnassaan.<sup>593</sup>

Kovien toimien ja saksalaisten pakottamisen takia oli ymmärrettävää legaatin tuhtuminen saksalaisten omavaltaiseen toimintaan, kuten selviää Wilhelmin laatimasta asiakirjasta. Legaatti syyttää siinä saksalaisia etteivät he olleet ottaneet häneen yhteyttä ennen väkivaltaisesti tehtyä Virumaan valtausta ja selvästi loukanneet hänen ja paavin oikeuksia.<sup>594</sup> Kiintoisaa on tässä tapahtumakulussa myös, että legaatin käytössä oli ilmeisesti kirkon palvelijoiden lisäksi omia paavillisia 'rauhanturvajoukkoja', aseistettuja ristiretkeläisiä, jotka olivat tässä tapauksessa tuskin Riian piispalle alisteisia kalparitareita tai tanskalaisten palveluksessa olevia ritareita.<sup>595</sup>

Legaatti Wilhelmin ja paavin luomaa paavillista suoja-alueita tai -vyöhykettä voi pitää innovatiivisena uutena luomuksena, jonka tarkoitus oli ennen kaikkea vastakääntyneiden suojeleminen. 1200-luvun paavillisia suoja-alueita on tähänastisessa tutkimuksessa käsitelty lähinnä suhteessa yleiseurooppalaiseen maallisen ja kirkollisen vallan väliseen kamppailuun, joka huipentui paavin ja keisarin pitkäikäisiin kiistoihin. Itämeren alueen paavillisissa suoja-alueissa on haluttu nähdä määrätietoista pyrkimystä kohti omia valtiollisia rakennelmia, kohti pysyviä paavillisia valtioita, joissa paavi oli ylimpänä herrana, kuten Italian kirkkovaltiossa. Suomeakin on vanhemmassa tutkimuksessa tulkittu 1220- ja 1230-luvulla omaksi paavilliseksi suojavaltioksi.<sup>596</sup>

Kokonaisuudessaan 1200-luvun paavillisia suoja-alueita on tutkittu verrattain vähän, mihin on vaikuttanut myös niiden häviäminen jo muutaman vuosikymmenen sisällä. Poliittiseen historiaan suuntautunut yleinen ja paikallishistoriallinen tutkimus on käsitelty paavillisia suoja-alueita lähinnä epäonnistuneina valtiomuotokokeiluina ja kirkkohistoriassa niitä on useimmiten sivuttu vain lyhyellä maininnalla.<sup>597</sup> Paavillisia suoja-alueita on kuitenkin vähemmän pohdittu niiden sisäisistä tavoitteista käsin. Tarkoituksena ei ole todennäköisesti ollut pysyvien, kilpailevien valtiorakennelmien pystyttäminen, vaan ensisijaisesti lähetysalueiden kaikkein heikoimmassa asemassa olevien vastakääntyneiden ja osin pakanoidenkin suojeleminen. Näiden ryhmien suojeleminen ritarikuntien ja muiden herrojen alistamispyrkimyksiä vastaan oli tullut paavillisen

kuurian tietoisuuteen 1200-luvun alkupuolella ja voimistunut uuden skolastisen luonnonoikeusajattelun nousun myötä.

Paavillinen suojeleminen sinänsä oli laajempi ja vanhempi käsite, joka oli ollut keskeisellä sijalla benediktiinisen luostarilaitoksen kehityksessä ja uudistumisessa 800-luvulta 1200-luvulle saakka. Clunyn ja muiden sydänkeskiajan johtavien luostarijärjestöjen nousu perustui paavilliseen suojelemaan ja sitä kautta mahdollistuneeseen itsenäisyyteen suhteessa maalliseen valtaan ja paikallisiin hiippakuntiin. Tämän yhteydessä oli kehittynyt myös paavillinen suojeleminen henkilöryhmiä kuten pyhiinvaeltajia varten. Reformipaaviuden plenitudo potestatis -ajattelu (vallan täyteisyys) ja käsitys paavista kristikunnan ylimpänä lääninherrana oli johtanut eri alueiden ja kuninkaiden suojelemiseen ja Pietarin lipun myöntämiseen eri hankkeisiin. Paavillista suojelemaan luvattiin myös Pietaripenningin maksun vastineena.<sup>598</sup>

Vastakääntyneiden omaisuutta koskevia suojelemääräyksiä voi löytää Aleksanteri III:n kaudelta alkaen. Suojeleminen kohteina olivat lähinnä Välimeren alueen vastakääntyneet juutalaiset ja saraseenit, joilla tarkoitettiin sekä islaminuskoisia että pakanaita. Suojelemääräys oli niin merkittävä, että se päättyi 1179 kolmannen lateraanikonsiilin päätöskokoelmaan sekä myöhemmin Gregorius IX:n dekreetaalikokoelmaan.<sup>599</sup> Innocentius III lupasi 1199 Liivinmaan vastakääntyneille oikeuden suojelemaan saamiseksi sekä velvoitti muita kristittyjä suojelemaan heitä pakanoiden hyökkäyksiltä.<sup>600</sup> Kiintoisa muutos tapahtui, kun sama paavi velvoitti 1212 Puolan Gnieznon arkkipiispan suojelemaan Preussin vastakääntyneitä Puolan ja Pommerin herttuoiden liiallisilta rasisuksilta, velvoitteilta ja painostuksilta (molestiae, pressurae); nämä hankaloittivat paavin mukaan lähetystyötä määräämällä vastakääntyneille liian paljon työpalvelusta ja muita velvoitteita (onera servilia).<sup>601</sup> Kyse ei ollut enää vastakääntyneiden suojelemaan pakanaita vastaan, vaan suojelemaan toisia kristittyjä vastaan, jotka yrittivät alistaa ja orjuuttaa vastakääntyneitä. Honorius III kehoitti 1220 laaditussa kirjeessä Preussin vastakääntyneitä kertomaan myös heidän vielä pakanallisille heimolaisille, että paavin suojeleminen koskee sekä uskoon kääntyneitä että vielä käännytettäviä (tam conversos quam convertendos), joiden vapautta paavi aikoo taata ja suojelemaan heitä kaikilta epäoikeudenmukaisuuksilta ja liiallisilta rasisuksilta (ab iniuriis omnium molestias eisdem inferentium vel gravamen).<sup>602</sup>

Kiinnostava vertailukohta Itämeren lähetyksrintamalle löytyy samoilta vuosilta etelämpää, Unkarin kuningaskunnan itärajalta. Aasiasta tullut pakanallinen nomadikansa, kumaanit, muodostivat 1200-luvun alussa vakavan uhkan kristitylle Unkarille.<sup>603</sup> Kuningas Andreas II kutsui tämän takia 1211 Saksan ritarikunnan puolustamaan itärajaansa. Saksan ritarikunta oli perustettu 1198 pohjoissaksalaisten kauppiaiden toimesta Pyhälle Maalle tehtävänään hoitaa Akkonissa Marialle pyhitettyä sairaalaa. Tarkoituksena oli aluksi ilmeisesti luoda saksalaisille ritareille vastaava järjestö kuin Välimeren maiden ritareille oli perustettu jo aikaisemmin temppeleiherra- ja johanniittajärjestöjen muodossa. Palestiinan ristiretket alkoivat kuitenkin 1200-luvun vaihteesta alkaen olla vaikeuksissa, joten järjestö ryhtyi suunnittelemaan toimintansa siirtämistä muualle, vaikka päämaja pysyi vuoteen 1271 Akkonissa.<sup>604</sup> Kantavana voimana tässä ritarikunnan painopisteen muuttamisessa oli sen neljäs suurmestari Hermann von Salza, jolla oli läheiset henkilökohtaiset suhteet sekä paaviin että keisariin; hän toimikin useaan otteeseen viestinviejänä ja rauhanneuvottelijana näiden välillä. Unkarin kuningas luovutti 1211 itärajallaan sijaitsevaan Burza-maakunnan Saksan ritarikunnan hallintaan; ritarien tehtävä oli suojella Unkaria idästä päin tulleiden pakanallisten kumaanien uhkaa vastaan.<sup>605</sup> Nämä kutsuivat vuorostaan Saksasta lisää ritareita ja uudisasukkaita sekä rakensivat linnoja. Ritarien onnistui valloittaa osa kumaanien alueista ja he aloittivat siellä lähetystyön. Dominikaanit saapuivat Unkariin 1221 ja osallistuivat välittömästi myös lähetystyöhön kumaanien keskuudessa, aluksi yhteistyössä Saksan ritarikunnan kanssa.<sup>606</sup> Saksan ritarikunta kävi alueidensa hallinnasta valtataistelua Unkarin kuninkaan kanssa ja päätti 1223 varmistaa omia etujaan tarjoamalla Burza-maakunnan suoraan paavin hallintaan (in ius et proprietatem apostolice sedis); ritarikunnan mukaan näin varmistettiin uudisasukkaiden tulo alueelle. Maakuntaan muodostettu paavillinen suojelualue jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi ja Unkarin kuningas karkoitti ritarikunnan 1225.<sup>607</sup>

Näiden karkottamisen jälkeen dominikaaneilla oli päävastuu kumaanien lähetystyössä mongoolivalloitukseen (1241) saakka. Paavien osuus kumaanien lähetystyössä alkaa näkyä selkeästi vuodesta 1227 lähtien, kun Gregorius IX nimitti Esztergomin arkkipiispan Robertin paa-villiseksi legaatiksi kumaanien keskuuteen; hän sai vapautuksen aikaisemmin tehdystä ristiretkilupauksesta, sillä ehdolla, että hän omis-

tautuisi lähetystyöhön kumaanien keskuudessa.<sup>608</sup> Gregorius IX otti 1229 kumaaneja varten luodun hiippakunnan suoraan Rooman alaisuuteen, ts. irrotti sen paikallisesta, unkarilaisesta Esztergomien hiippakunnasta.<sup>609</sup> Gregorius IX vahvisti useassa kannanotossaan kristinuskoon kääntyneiden kumaanien oikeuksia, täysin samalla tavalla ja samoilla sanakäanteillä kuin Itämeren alueen vastakääntyneiden kohdalla. Samalla tavalla kuin ”varhaislapsuudessa maito on parempi kuin viini”, myös vastakääntyneille kumaaneille tulee paavin mukaan myöntää aluksi erivapauksia kanonisen oikeuden määräyksistä.<sup>610</sup> Kumaanien hiippakuntaa nimitetään kirkon ’uudeksi istutukseksi’ (novella plantatio)<sup>611</sup> – täysin samaa termiä Honorius III oli vain hieman aikaisemmin (1221) käyttänyt Suomen kirkosta ja lähetysalueesta. Vuoteen 1222 saakka paavillisen kuurian varakanslerina työskennellyt Wilhelm Modenalainen oli työnsä puolesta varmasti tutustunut tähän suojeleuhankkeeseen ennen siirtymistään Liivinmaan legaatiksi.

Liivinmaalla Riian piispa Albertin kuolema 1229 johti kirkon sisäiseen valtataisteluun. Samana vuonna Valdemar II lähetti – todennäköisesti Wilhelm Modenalaisen kehotuksesta – Tallinnaan tanskalaisia dominikaaneja, jotka perustivat konventin yläkaupunkiin. Wilhelm Modenalainen kehoitti myös Albertin seuraajaa Nikolausta kutsumaan dominikaaneja maahan, mikä johti ilmeisesti 1234 Riian konventin perustamiseen. Gregorius IX:n nimittämä uusi Itämeren alueen legaatit Balduin Alnalainen sai 1230 tehtäväkseen sovittaa Liivinmaan kiistoissa eri osapuolten välillä. Paavi nimitti Balduinin Sempgallenin piispaksi ja määritteli hänen legaattialueekseen Liivinmaan, Viron, Sempgallenin, Kuurinmaan, Suomen ja Gotlannin.<sup>612</sup> Balduin teki vuosina 1230–1233 yhteensä kolme legaattimatkaa Liivinmaalle. Työtään varten hän sai laajat poliittiset valtuudet; ilman Balduinin suostumusta ei saanut mm. tehdä sopimuksia venäläisten kanssa. Balduin teki kuurinmaalaisen kanssa 28. joulukuuta 1230 oman sopimuksen heidän kääntymisestään kristinuskoon. Säilyneessä sopimustekstissä on lähetystyön ja suojeleualueen muodostamisen kannalta kiinnostavia kohtia:

... (kuurinmaalaiset) ovat tarjoutuneet ottamaan vastaan kristinuskon, luovuttaneet maansa, itsensä ja panttivankinsa meidän käsiemme kautta herran paavin käsiin sekä luvanneet alistua ikuisesti samaisen paavin kaikenlaiseen määräysvaltaan. Näin

ollen me, joka toimimme herra paavin sijaisena näillä seuduilla, olemme ... tehneet heidän kanssaan sopimuksen ja vahvistaneet seuraavat sopimusehdot: He ottavat vastaan ... papit ... ottavat kaikki, niin miehet, naiset kuin lapsetkin, heiltä vastaan pyhän kasteen uudestisyntymisen ... eivätkä he ole Tanskan tai Ruotsin valtakunnan alamaisia. Suomme näet heille ikuisen vapauden niin kauaksi kuin he eivät luovu uskosta ... heidän tulee osallistua sotaretkiin pakanoita vastaan sekä kristityn maan puolustamiseksi että uskon levittämiseksi. Heidän tulee kahden vuoden kuluessa toimittaa lähetystö herra paavin luo ja alistua pysyvästi hänen harkinta- ja määräysvaltaansa ...<sup>613</sup>

Keskeisiä kohtia ovat mm. henkilökohtaisen vapauden takaaminen vastakääntyneille ja kiinnostavana seikkana lähetystön lähettäminen paavin luo kahden vuoden sisällä. Balduin joutui kuitenkin Virossa ja Liivinmaalla riitoihin lähes kaikkien osapuolten, Riian kaupungin, Riian piispan, sisterssiläisten, kauppiaiden sekä ritarien kanssa. Balduin yritti asettaa kalparitarit suoraan paavin ohjaukseen, mitä nämä eivät hyväksyneet. Kostoksi he antoivat 1233 virolaisten ryöstää yläkaupungin ja tappaa tanskalaisten asettaman piispan, mikä merkitsi ilmeisesti myös Tallinnan dominikaanikonventin loppua ainakin tältä erää.<sup>614</sup> Balduinin epäonnistumisen jälkeen Wilhelm Modenalainen nimitettiin 1234 uudelleen paavilliseksi legaatiksi Liivinmaalle ja Vieroon paikkaamaan syntynyttä vahinkoa. Balduin Alnalainen on saanut lähteissä ja historiallisessa tutkimuksessa liiankin negatiivisen leiman. Hänen toimissaan on nähtävä aitoa yritystä suojella Liivinmaan pakanoita ritarien liian sotaisilta toimilta.

Kalparitarien järjestö, jonka piispa Albert ja Teoderik olivat perustaneet 1202 käännytystyötä avustamaan, itsenäistyi pian ja ryhtyi ajamaan omia valtatavoitteitaan. Se ei välittänyt juurikaan paavin tai sen legaatien kehotuksista ja käskyistä. Kalparitareita kiinnosti ennen kaikkea omien tulojen ja oman vaikutusvallan kasvattaminen, mihin tarvittiin niin pakanoiden kuin vastakääntyneiden alistamista. Käännytystyö oli lähinnä keino näiden tavoitteiden saavuttamiseksi. Liivinmaalaisten kapina vuonna 1222 ei ollutkaan mikään ihme ja paavi Honorius III moitti kalparitareita selkein sanoin sen aiheuttamisesta.<sup>615</sup> Wilhelmin ja muiden paavin legaattien kritiikki ei tehonnut, vaan kalparitarit anas-



tivat itselleen jatkuvasti kirkon maita ja tuloja. Balduin Alnalainen yritti puuttua tähän paavin legaatin ominaisuudessa, mutta ritarit vangitsivat hänet ja Balduinin oli paettava Roomaan, jossa hän informoi paavi Gregorius IX:ttä tapahtuneesta. Tapahtumaketjusta kertoo yksi mielenkiintoisimmista Liivinmaan lähetystyöhön liittyvistä dokumenteista, paavi Gregorius IX:n 20. marraskuuta 1234 päivätty haastekirjelmä kiistan eri osapuolille, jossa luetellaan hyvin yksityiskohtaisesti kalparitarien eri toimet ja teot. Kirjelmä sisältää 53 eriteltyä kohtaa.<sup>616</sup> Syytekirjelmästä ja sen taustoista on tutkimuksessa paljon keskusteltu ja kirjelmä esittää tässä muodossa vain kiistan yhden osapuolen näkemyksen. Muiden lähteiden perusteella voidaan kuitenkin suurin osa eri kohdista osoittaa pääpiirteittäin paikkansapitäväksi. Ne antavat mielenkiintoisia tietoja Liivinmaan paavillisen suoja-alueen toiminnasta 1230-luvun alussa.

Paavin legaatin vangitsemisen jälkeen kirjelmässä mainitaan, kuinka kalparitarit anastivat itselleen laittomasti (contra iustitiam usurparunt) Kuurinmaan, jonka asukkaiden kanssa legaatti oli tehnyt sopimuksen, jonka perusteella he olivat kääntyneet vapaaehtoisesti (voluntarie conversas) kristinuskoon. Kalparitarit olivat ryöstäneet ja polttaneet Kuurinmaata ja tappaneet sen asukkaita sekä ryöstäneet heiltä ne sine tein varustetut ja paavin vahvistamat sopimukset (litteras ... sigillis roboratas et confirmatas a domino papa), joilla heille oli taattu henkilökohtainen vapaus kääntyttyään kristinuskoon. Kalparitarit olivat pakkaneet kuurinmaalaiset orjuuteen (redigentes ... neophitos in servitutum).<sup>617</sup> Useilla kirkolle kuuluvilla Liivinmaan alueilla kalparitarit olivat kirjelmän 16. kohdan mukaan

tappaneet yli sata Rooman kirkon vasallia ... vuodattaneet verta sekä kirkkomaalla että kirkossa alttarille ja ehtoollisliinalle, kasanneet ruumiit keoksi ja asettaneet ruumisröykkiön päälle yhden surmatuista, joka oli ollut erityisen uskollinen kirkolle ja niin sanotusti toiminut herra paavin valtuutettuna ... he olivat kieltäneet hautaamasta surmattuja, jotta he näyttäisivät vastakääntyneiden, venäläisten ja pakanoiden silmissä Rooman kirkkoa mahtavammilta (ecclesia Romana maiores viderentur), kun vastakääntyneet ja muut saapuisivat ajan mittaan tätä näkyä katsomaan.<sup>618</sup>

Paavi syyttää kalparitareita jopa siitä, että nämä estivät paavin legaattia kastamasta pakanoita, jotta he eivät menettäisi pakanoilta saatavia verotuloja, koska vastakäännytettyjen verot menisivät kirkolle eikä enää kalparitareille. Toisena syynä kasteen estämiselle kirjelmässä mainitaan kalparitarien pyrkimys pitää näitä täydessä vallassaan, ts. orjina (ut libere possent eos possidere), mikä ei olisi enää ollut mahdollista kääntymisen jälkeen.<sup>619</sup> Kalparitarit olivat jopa estäneet saarenmaalaisten kastamisen ja kieltäneet ”näitä ottamasta vastaan kristinuskoo, ennen kuin nämä maksoivat samoille ritarikunnan veljille mainitut rahat, minkä summan arvioidaan nousevan 500 hopeamarkkaan”.<sup>620</sup>

Paavin mukaan kalparitarit estivät myös pakanoiden lähettejä (nuntios paganorum) matkustamasta Roomaan kuuriaan (ad curiam venire volentes); lähetit olisivat halunneet tehdä siellä sopimuksen henkilökohtaisten vapauksien säilyttämisestä (pacto de libertate habenda), mikäli he kääntyisivät kristinuskoon (fidem reciperent christianam).<sup>621</sup> Tämä kohta on erityisen mielenkiintoinen, koska se osoittaa molempien osapuolten – niin pakanoiden tai vastakäänntyneiden kuin myös ritarien – olleen hyvin tietoisia siitä, mitä oli saavutettavissa suoraan Roomassa. Liivinmaan pakanalliset heimot olivat ymmärtäneet hyvin nopeasti oikeudellisten sopimusten, kanonisen oikeuden ja paavin arvovallan merkityksen. Kalparitaritkin olivat tästä heidän etuja uhkaavasta vaarasta enemmän kuin tietoisia ja asettivat liivinmaalaiset ’matkustuskieltoon’ estääkseen heitä hakemasta ja saamasta paavin tukea. Kalparitarit vastustivat kaikin keinoin paavillista suoja-aluetta, jonka he kokivat kaventavan omia etujaan. Mielenkiintoista on lisäksi, että tässä oli selvää jatkumoa Liivinmaan ja Preussin lähetystyön aikaisemmille tapahtumille, ts. liiviläisten päällikön Kaupon ja preussilaisten päälliköiden Survabunon ja Warpodan Rooman matkoille.

Suoja-alueesta voi syytekirjelmän perusteella hahmottaa joitakin kohtia:

- Suoja-alueen toiminta perustui paavin vahvistamaan vastakäännytettyjen vapauskirjeeseen, johon vastakäännytyillä oli oikeus vedota kiistatapauksissa.
- Paavin legaatit ja varalegaatit olivat rakennuttaneet sinne linnoja (Agelind, Koluvere) hallinto- ja samalla sotilaallisiksi tukikohdiksi, joihin oli sijoitettu paavillisessa palveluksessa olevia sotilaita. Avaimeksi jää näiden vahvuus, varustus ja tarkempi toiminta.

- Suoja-alueen vasallit olivat vannoneet uskollisuudenvalan paaville.
- Vasalleja (aseistettuja) oli sijoitettu alueen reunoille suojaamaan vastakääntyneitä pakanoiden hyökkäyksiltä.
- Vastakääntyneet kokivat oikeudekseen kääntyä suoraan paavin puoleen Roomaan.

Suoja-alueen sisäisestä hallinnosta ja toiminnasta on kuitenkin lähteen perusteella vaikea saada tarkempaa kuvaa.

Kalparitarit joutuivat myöntämään heitä kohtaan esitetyt syytökset oikeiksi ja heidän asemansa heikkeni nopeasti. Pelastaakseen maineensa kalparitarit päättivät 1236 hyökätä pakanallisia liettualaisia vastaan, mutta he kärsivät kirvelevän tappion ja joutuivat toukokuussa 1237 alistumaan Saksan ritarikunnan osaksi, joka oli siihen aikaan siirtämässä toimintaansa Pyhältä Maalta Liivinmaalle ja Preussiin.<sup>622</sup> Uudet herrat eivät kuitenkaan suhtautuneet Liivinmaan pakanoihin ja käännytettyihin juuri kalparitareita paremmin. Wilhelm Modenalainen joutui vuosien 1234–1235 sekä 1237–1238 matkoillaan toteamaan runsaasti epäkohtia ja raportoi niistä paaville. Wilhelm kirjelmät eivät ole säilyneet, mutta Gregorius IX lähetti maaliskuussa 1238 vastauksensa legaatilleen, jossa hän, viitaten Wilhelmin kirjeeseen, moittii ankarin sanoin niitä, jota alistavat ja orjuuttavat Liivinmaan alkuperäisväestöä näiden kristinuskoon kääntymisen jälkeenkin. Paavi määrää vastauksessaan mm. että kristinuskoon kääntyneillä ei saa olla huonompi sosiaalinen asema kuin pakanoilla, ts. kääntyminen ei saa merkitä sosiaalisten oikeuksien ja vapauden heikkenemistä.<sup>623</sup>

Balttilaisiin kansoihin kuuluvat preussit muodostivat 1200-luvun alussa pakanallisen saarekkeen Itämeren eteläisellä rannalla puolalaisten, slaavilaisten vendien ja saksalaisten välissä. Rauhanomainen lähetystyö piispa Christianin johdolla eteni 1220-luvulle saakka hyvin.<sup>624</sup> Ympäristöiden kristilliset hallitsijat yrittivät kuitenkin 1210-luvulta lähtien hyötyä lähetystyön menestyksistä alistamalla vastakäännytetty niin ankarasti, että nämä alkoivat epäröidä ja ryhtyivät vastarintaan. Vuoden 1224 asiakirjan mukaan pakanalliset preussit ilmoittivat siirtävänsä kasteen vastaanottamista tuonnettuun, koska he pelkäsivät vastakäännytettyinä joutuvansa feodaaliorjuuteen.<sup>625</sup> Wilhelm Modenalainen toimi Liivinmaan kausiensa välillä joitakin vuosia myös preussilaisten keskuudessa ja perusti sinne mm. kouluja, kuten hän oli tehnyt Liivinmallakin. Kronikkatietojen mukaan Wilhelm opetteli itse preus-

sin kielen ja käänsi sille keskiajalla yleisesti käytetyn Donatuksen latinan oppikirjan.<sup>626</sup> Kun preussilaisten vastustus kuitenkin lisääntyi koko ajan, piispa Christian päätyi noudattamaan Riian piispan Albertin ratkaisua ja perusti tai oli mukana perustamassa 1228 ns. Dobrinin ritarikuntaa avustamaan sotilaallisesti lähetystyössä.<sup>627</sup>

Menetettyään toimintamahdollisuutensa Unkarissa myös Saksan ritarikunta kiinnostui Preussista. Suurmestari Hermann von Salza sai 1225 avunpyynnön Puolasta, Masovian ruhtinas Konradilta, joka pyysi Saksan ritarikuntaa avuksi taistelussa pakanallisia preusseja vastaan. Tällä kertaa Hermann von Salza valmisteli taustansa hyvin ja hankki 1226 keisari Fredrik II:lta laajat valtuudet ja hallintaoikeuden niihin alueisiin, joita hän sai valloitettua pakanoilta.<sup>628</sup> Tästä alkoi Saksan ritarikunnan tie Preussin valtiaaksi. Gregorius IX vahvisti 1230 Saksan ritarikunnalle Konrad Masovialaisen lahjoituksen ja lupasi hallintaoikeuden niihin alueisiin, joita he saisivat valloitettua ”pakanoiden maassa” (in terra paganorum).<sup>629</sup> Saksan ritarikunnalle myönnetyn preussien maan valloitusoikeutta paavi rajoitti toisaalta niin, että siihen eivät kuuluneet ne maa-alueet, jotka paavillinen legaatit Wilhelm Modenalainen oli saanut haltuunsa Preussissa.<sup>630</sup> Tässä voi nähdä selvän viittauksen Liivinmaan tapaisiin suoja-aluejärjestelyihin. Honorius III oli jo 1220 luvannut paavillista suojelua kaikille vastakääntyneille ja samalla, mitä voi pitää erityisen mielenkiintoisena, myös niille, jotka vasta suunnittelevat kääntymistä kristinuskoon.<sup>631</sup> Gregorius IX jatkoi suojelumääräyksiä ja julisti 1234 Preussin ’Pietarin maaksi’ rinnastaen sen näin Liivinmaahan ’Marian maana’.<sup>632</sup> Piispa Christian moitti 1240 Saksan ritarikuntaa liiallisesta kovuudesta preusseja vastaan, mikä esti kääntymisen ja sai jopa vastakääntyneitä taas luopumaan uskostaan.<sup>633</sup>

Paavillisen suojelun yhtenä huipentumana voi pitää 1249 solmittua ns. Christburgin sopimusta. Paavin legaatit Jacobuksen välittämässä sopimuksessa pakanallisille preusseille luvattiin kristinuskoon kääntymisestä hyvin laajat henkilökohtaiset vapaudet ja oikeudet.<sup>634</sup> Saksan ritarikunta ja Preussin vastakääntyneet (neophyti) olivat tasavertaisina sopimusosapuolina. Preusseille luvattiin vapaa omistusoikeus, vapaa oikeus testamenttien laatimiseen, vapaa oikeus avioliittoon. Sopimuksessa korostetaan preusseille myönnettävää täydellistä henkilökohtaista vapautta ilman rajoituksia. Vapauden lupausta rajoitetaan kuitenkin niin, että se on voimassa vain niin kauan, kuin vastakääntyneet säilyttävät uskonsa

ja samalla uskollisuutensa kirkolle ja Saksan ritarikunnalle. Tämän pykälän mukaan preussit saattoivat menettää vapautensa kapinoidessaan kirkkoa ja Saksan ritarikuntaa vastaan. Sopimuksessa luetellaan lisäksi yksityiskohtaisesti niitä pakanallisia tapoja, kuten kuolleiden polttamista, joista vastakääntyneiden tulee luopua.<sup>655</sup> Tutkimuksessa on keskusteltu sopimuksen laajemmista taustoista, mm. mongolien uhan vaikutuksesta. Keskeistä on kuitenkin ehdottoman henkilökohtaisen vapauden lupaus Saksan ritarikunnan ja muiden herrojen alistamista ja sortoa vastaan. Alistaminen ei kuitenkaan loppunut sopimuksen myötä, mikä vuorostaan johti preussien kapinoihin 1200-luvun toiselle puoliskolla.

Näistä lähteistä välittyy 1200-luvun paavien ja heidän legaattiansa noudattama politiikka Liivinmaan ja Preussin alueen pakanoiden sekä kristinuskoon kääntyneiden oikeuksien suojelemiseksi ritarikuntien mielivaltaa vastaan. Paikallisten piispojenkin asema on tässä asetelmassa mielenkiintoinen. Kirkollisen hierarkian perusteella heidän olisi kuulunut noudattaa paavien muotoilemaa linjaa, mutta todellisuus oli usein hyvin erilainen. Keskeisessä asemassa oli lähteiden perusteella henkilökohtaisen vapauden lupaaminen. Vapaan ihmisen asema oli sydänkeskiajan yhteiskunnassa hyvin tärkeä ja tavoiteltu ominaisuus, jonka arvosta pakanalliset olivat tietoisia. Sopimusteitse paavit sekä heidän legaattinsa olisivat saattaneet edetä käännytystyössä hyvinkin tehokkaasti ja nopeasti; Baltian kansat olisivat säästyneet pitkälliseltä verenvuodatukselta ja vapautensa menettämiseltä. Itämeren alueella paikalliset, sotaisat kirkkoruhtinaat – Lundin ja Riian piispat – ja heidän alaisuudessaan tai ainakin heidän suostumuksellaan toimivat ritarikunnat pysyivät paavien ja heidän legaattien vastatoimista huolimatta toteuttamaan miekkalähetystä tai pakkokäännytystä sekä samalla varmistamaan omat tulonsa, alistamalla paikalliset asukkaat. Käräjöinä olivat liivinmaalaiset, virolaiset ja balttilaiset, jotka ilmaisivat useaan otteeseen halunsa solmia suoria, henkilökohtaisen vapauden takaavia käännytys-sopimuksia Rooman paavin kanssa. Kapinat ja veriset alistamistoimet kestivät vielä monta sukupolvea, 1300-luvulle saakka.

Kehitys Suomenlahden molemmin puolin – toisaalta Suomessa, toisaalta Liivinmaalla – kulki 1100-luvun lopussa sekä 1200-luvun alkupuolella ratkaisevasti eri suuntaan. Alkulähtökohdat ja alueen pakanallisen alkuperäisväestön elinolosuhteet eivät ilmeisesti eronneet kovinkaan paljon toisistaan. Ero johtui valloittajien sekä lähetystyötä tekevien

asenteista ja menetelmistä. Ruotsalaiset, jotka olivat itsekin vain hieman aikaisemmin vastaanottaneet kristinuskon omaehtoisesti ja rauhanomaisesti omien hallitsijoiden suosituksesta ja ting-kokousten yhteispäätösten kautta, veivät valtansa Suomeenkin pääosin rauhanomaisesti – mittavat sotaisat ristiretket 1150-luvun puolivälissä Ruotsista Suomeen ovat myöhemmän historiankirjoituksen lisäystä. Kristinuskon annettiin vaikuttaa yksittäisten saarnaajien kautta hitaasti mutta tehokkaasti. Laajemmasta vastarinnasta tai vastakkainasettelusta ei ole tietoa – kristitty Lalli (Laurentius) kiisteli Henrik-piispan kanssa pikemmin kirkon vaatimista kymmenyksistä kuin kristinuskon tulosta, joka oli tapahtunut Lounais-Suomeen jo huomattavasti aikaisemmin.

Liivinmaalla valloittajien suhtautuminen ja asenteet olivat harvoja alkuaikojen poikkeuksia lukuunottamatta toisenlaiset, sotaisammat. Tähän vaikutti myös, että – jälleen erona Suomeen – lähetystyön kantavana voimana toimivat alusta lähtien sisterssiläiset, jotka noudattivat Bernard Clairvauxlaisen 1147 julistamia periaatteita ja tukivat tämän johdosta myös ritarijärjestöjen häikäilemätöntä alistamispoliittikkaa. Kun paikalliset piispatkin – mm. Riian Albert – toimivat lähinnä sotaisina ruhtinaina, pakanoiden ja vastakääntyneiden suojelejoiksi jäivät vain kaukainen paavi ja hänen legaattinsa. Paavien voimavarat ja poliittinen vaikutusvalta monen tuhannen kilometrin päässä eivät tähän kuitenkaan riittäneet. Seurauksena oli monen sukupolven ajan kapinoita, joissa liivinmaalaiset hyökkäsivät sekä saksalaisia orjuuttajia että kirkon edustajia vastaan, joiden välillä he eivät nähneet eroa. Myös pyhimyskultin ja pyhiinvaellusten huomattavasti heikompi suosio paikallisen väestön keskuudessa kuin muualla Pohjois-Euroopassa voidaan tulkita osoituksena liivinmaalaisten vielä pitkään kyteneestä vastarinta-asenteesta.

## EPILOGI

PAAVIEN JOHTOASEMA HIIPUU,  
EUROOPPALAINEN MERKITYS SÄILYY

Loisteliaan 1200-luvun alkupuolen jälkeen paavien poliittinen johto-asema ei enää koskaan palautunut entiselleen. Näkyvänä osoituksena tästä on pidettävä paavien Avignonin kautta, heidän lähes koko 1300-luvun kestänyttä 'evakkoaikansa' Etelä-Ranskassa, jossa he olivat Ranskan kuninkaiden alaisuudessa ja määräiltävissä. Rooman kaupungille tämä oli vaikea aika, olihan Rooma taloudellisesti pitkälti elänyt kirkon ja paavillisen kuurian varassa. 1300-luvun taantumuksen kausi Rooman rakennuskannassa on silmiinpistävä.

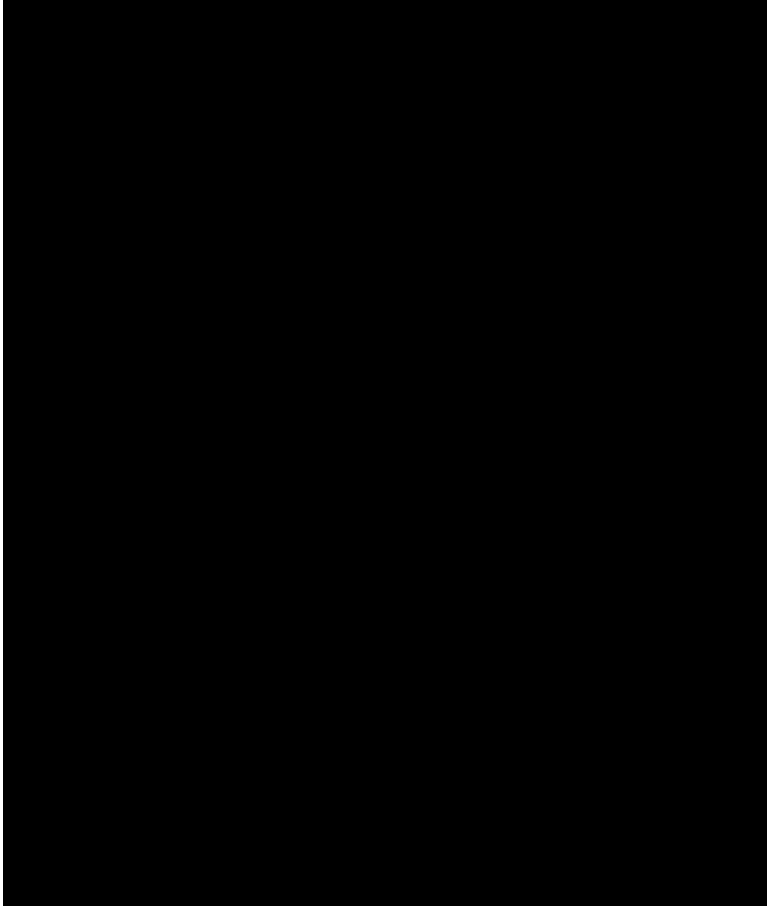
Lukuisat skismat (samanaikaisten paavien valinnat) 1300-luvun lopussa ja 1400-luvun alussa eivät lisänneet paavien vaikutusvaltaa. Vuonna 1417 valitun Martinus V:n myötä ristiriidat saatiin viimein tasoitettua ja paavit palasivat pysyvästi Roomaan. Roomassa ainakin osa paaveista jatkoi Ranskasta omaksuttua loisteliasta hovielämää, minkä huipennuksena voi pitää 1400-luvun lopun Borgia-paavien kausia, josta on säilynyt runsaasti kertovia lähteitä. Valtapoliittinen johtoasema ei kuitenkaan Roomaan paluun myötä palautunut. Keisari ja kuninkaatt olivat yhteistyössä paavin kanssa silloin, kun se heille sopi ja paavien oli hyväksyttävä tämä rajoitettu roolinsa. Paavit tiedostivat myös entistä selkeämmin toimivansa nimenomaan Euroopassa ja alkoivat tietoisesti käyttää termiä 'Eurooppa' tai 'eurooppalaiset' aikaisemman kristikunnan (christianitas) sijasta. Valintansa yhteydessä laaditussa kirkollisten verojen maantieteellisessä luettelossa Benedictus XII puhuu selkeästi Euroopasta eikä kristikunnasta. Kiintoisa on tämän 1330-luvun ideaalitasan Euroopan maantieteellinen jaottelu:

1. Ranska, Navarra, Mallorca, Dauphinée, Savoie, Provence
2. Saksa, Unkari, Böömi, Puola, Norja, Tanska, Englanti, Skotlanti, Ruotsi,
3. Kastilia, León, Aragon, Portugali,
4. Italia, Sclavonia (Dalmatia ym.), Kreikka, Kypros

Tähän viimeiseen, neljänteen osaan liitettiin ylimalkaisesti kaikki muut, Euroopan ulkopuolella olevat alueet.<sup>636</sup> Paavillisen politiikan euroopalaisuus 1400-luvulla ilmenee heidän jatkuissa yrityksissään koota eurooppalainen yhteisrintama turkkilaisvaaraa vastaan. Siinä onnistuttiin kuitenkin vain hetkellisesti. Konstantinopolin valloitusta 1453 ja turkkilaisten etenemistä Balkanilla paavit eivät pystyneet estämään; Euroopan hallitsijat olivat liian eripuraiset kootakseen voimansa tehokkaaseen puolustukseen. Turkkilaiset jäivätkin Balkanille vielä pitkäksi aikaa. Paavien hiipuva poliittinen valta-asema ei kuitenkaan merkinnyt sitä, että paavien ja kirkon yhteiskunnallinen, koko Eurooppaan ulottuva vaikutus olisi heikentynyt, päinvastoin.

Paavilliseen kuuriaan liittyvä hallintokoneisto kehittyi 1300- ja 1400-luvulla entistä tehokkaammaksi ja säilytti johtavan asemansa Euroopassa. Siihen kuului tuhansia virkailijoita, jotka puuttuivat hyvin yksityiskohtaisten säännösten perusteella Euroopan kaukaisempien osien kirkollisiin ja yhteiskunnallisiin oloihin. Kirkolle kuuluvat verot kerättiin tehokkaasti ja samojen periaatteiden mukaisesti kaikkialta Euroopasta. Kanoninen oikeus loi perustan kirkon hallinnolliselle ja juridiselle toiminnalle. Sen määräykset koskivat mm. avioliiton normeja ja niiden soveltamista, rikollisuutta sekä monia muita yhteiskunnan ja arkipäivän seikkoja. Paavillisen kuurian eri osastoilla käsiteltiin myöhäiskeskiajalla yhä kasvavaa satojentuhansien anomusten tulvaa, joissa haettiin erivapauksia tai lopullisia tuomioita paikallisten kirkon ja maallistenkin viranomaisten ja tuomioistuinten päätöksistä. Eurooppalaisen yhteiskunnan moraalien, perhe-elämän ja laajemmin yhteiselämän kantavat periaatteet luotiin ja tulkittiin paavillisessa kuuriassa. Millään muulla hallinnolla tai oikeuslaitoksella ei ollut myöhäiskeskiajalla vastaavaa eurooppalaista merkitystä. Myöhäiskeskiajalla alkavan ja nopeasti voimistuvan kansallisvaltioiden muotoutumisprosessin keskellä paavillinen kuuria säilyi uskonpuhdistukseen saakka ainoana todella eurooppalaisena hallintokeskuksena ja ainoana todella eurooppalaisen lainsäädännön –





Paavi Bonifatius VIII julistamassa ensimmäistä pyhää vuotta 1300. Mahdollisesti Giotton tekemä maalaus Lateraanikirkon sivulaivan pylväässä.

kanonisen oikeuden – ylimpänä keskuksena, jonka vaikutukset ulottuivat eurooppalaisen yhteiskunnan kaikkiin kerrostumiin.

Euroopalaista lähetystyötään paavit eivät kuitenkaan voineet unohtaa. Liivinmaan jälkeen ainoaksi pakanalliseksi saarekkeeksi jäi Liettua, jonka kovakourainen miekkalähetys oli Saksan ritarikunnan pääasiallinen tehtäväkenttä pitkin 1300-lukua. Liettualaiset eivät kuitenkaan taivuneet ritareiden määräyksiin, vaan hoitivat siirtymisensä kristinuskoon

itsenäisesti ja valtiopoliittisesti hyvin taitavalla tavalla. Elokuussa 1385 solmitun Puolan ja Liettuan valtioliiton jälkeen Liettuan pakanallinen hallitsija Jogaila antoi kastaa itsensä helmikuussa 1386 ja meni välittömästi tämän jälkeen naimisiin Puolan kuningattaren Hedvigin kanssa, jonka jälkeen hänet voitiin kruunata 4. maaliskuuta 1386 Puolan kuninkaaksi (Wladislaw II Jogaila). Paaveilla oli merkittävä osuus niissä neuvotteluissa, jotka johtivat Liettuan ruhtinaan ja hänen kansansa kristillistämiseen.<sup>637</sup> Viimeinen merkittävä eurooppalainen pakanavaltio oli näin muuttunut kristilliseksi ja viimeinen taho joka harjoitti ankaraa miekkalähetystä, tai pikemmin käytti sitä tekosyynä valloituksiaan varten, Saksan ritarikunta, oli menettänyt raison d'être:nsä, olemassaolon oikeutuksensa. Saksan ritarikunnan ratkaiseva tappio Tannenbergin taistelussa 1412 puolalais-liettualaisia joukkoja vastaan sinetöi tämän kehityksen, olkoonkin että Saksan ritarikunta maallis-valtiollisena organisaationa pysyi vielä joksikin aikaa Itämeren alueella.

Pyhiinvaellusten kautta Rooman suosio ja vaikutus säilyi eurooppalaisen yhteiskunnan kaikissa kerrostumissa uskonpuhdistukseen saakka hyvin suurena. Rooman kävijämäärät olivat tosin laskeneet pitkin 1200-lukua, mm. Santiago de Compostelan kilpailevan aseman johdosta. Paavien oli mietittävä keinoja Rooman pyhiinvaelluksen suosion palauttamiseksi. Merkittävänä oivalluksena tässä suhteessa voi pitää paavi Bonifatius VIII:n (1294–1303) toimia kun hän julisti vuonna 1300 ensimmäisen ns. pyhän vuoden, jolloin Roomaan vaeltaneet ja roomalaisissa pyhiinvaelluskirkkoissa käyneet pystyivät saamaan poikkeuksellisen suuren määrän aneita, suuremman kuin missään muussa pyhiinvaelluskohteessa.

Pitkään ennakolta suunnitellusta toimesta ei ollut kuitenkaan kyse, vaan lähteistä päätellen paavin ja hänen neuvonantajiansa hetken oivaluksesta, heidän taitavasta reagoinnistaan laajalle levinneisiin odotuksiin. Ristiretkeläisille suodut erikoisaneet olivat lisänneet odotuksia erityisen suurista aneista vuosisadanvaihteen läheystyessä. Pyhiinvaeltajia alkoi kerääntyä Roomaan jo ennen vuoden loppua ilman, että paavi olisi antanut minkäänlaista julistusta asiasta. Pyhiinvaeltajajoukkojen paine sai paavin ja kardinaalit pohtimaan asiaa ja etsimään perusteita Raamattusta ja kanonisesta oikeudesta. Seurauksena syntyi 22. helmikuuta 1300, siis lähes pari kuukautta vuodenvaihteen jälkeen, Bonifatius III:n bulla (*Antiquorum relatio*), jossa luvattiin täydelliset aneet (*indulgentia*

plenaria) jokaiselle, joka käy pyhän vuoden aikana apostolien basilikoissa. Italialaisten tuli käydä basilikoissa kolmekymmentä kertaa, Italian ulkopuolelta tuleville riitti viisitoista kertaa. Kirkon vastustajat ja kirkkoa vastaan rikkoneet eivät saaneet tätä etuoikeutta. Seurauksena oli ennennäkemätön pyhiinvaeltajien kerääntyminen Roomaan. Useassa lähteessä, mm. kardinaali Stefaneschin selostuksessa, puhutaan suurista kristittyjen joukoista, naisista ja miehistä, nuorista ja vanhoista, Italiasta sekä sen ulkopuolelta, jalan, ratsain ja muilla kulkuneuvoilla. Nuoremmat, joilla ei ollut varaa hevosiin tai aaseihin, kantoivat vanhempiaan selässä. Köyhät saapuivat Roomaan rinta rinnan rikkaiden aatelisten kanssa. Pyhän vuoden sekä yleensä keskiaikaisen pyhiinvaelluksen yhteiskunnallisesti kattava ja yhdistävä luonne välittyy selvästi näistä lukuista kuvauksista.<sup>638</sup> Kronikoitsijoiden luvut pyhän vuoden pyhiinvaeltajamääristä vaihtelevat 200 000:sta kahteen miljoonaan; oikea arvio saattaa olla näiden välissä, mikä on valtava luku n. 30 000 asukkaalla kaupungille

Rooman pyhiinvaelluksen uusi nousu oli alkanut ja herätti odotuksia ihmisten mielissä, ilman että paavit olisivat aktiivisesti työskennelleet sen hyväksi. Rooman porvariston valtuuskunta saapui tammikuussa 1343 paavi Clemens VI:n (1342–1352) puheille Avignoniin, pyytään tätä palaamaan Roomaan sekä lyhentämään pyhien vuosien välin sadasta viiteenkymmeneen vuoteen. Perusteluna lyhentämispyyntöön roomalaiset vetosivat ihmiselämän lyhyteen. Kuurian palauttamiseen Roomaan Clemens VI ei suostunut, mutta pyhää vuotta 1350 koskevan julistuksen hän laati välittömästi. Riemuvuodesta tulikin roomalaisten kannalta suuri menestys, sillä siihen saapui jälleen pyhiinvaeltajajoukkoja koko Euroopasta aina kaukaista Suomea myöten. Pohjolasta saapui silloin Roomaan myös Birgitta Vadstenalainen tärkeimpänä tavoitteena aikaansaada paavien paluu Roomaan. Päätavoitteessaan hän ei onnistunut elinaikanaan (Birgitta kuoli Roomassa 1373), mutta roomalaisille tämä ylhäisaatelistoon kuuluva nainen kaukaisesta Pohjolasta jäi mieleen, hänen ja hänen perustamansa Birgitta-hospitsin kautta Pohjolan vaikutteet näkyivät Rooman katukuvassakin. Birgitan kuoleman jälkeen Katariina Sienalainen jatkoi ponnistuksiaan saman tavoitteen hyväksi. Vuodesta 1475 alkaen muodostui pyhien vuosien 25 vuoden perinne, joka on jatkunut nykypäivään saakka. Tietoisesti tai tiedostamatta pyhät vuodet toimivat myös korvikkeina Pyhän Maan vaelluksille ja ristiret-

kille, viimeisen kristillisen tukikohdan Akkonin menettämisen jälkeen vuonna 1291. Pyhiinvaellukset toivat pyhien vuosien ulkopuolellakin jatkuvasti ihmisiä Roomaan, joka toimi näin uskonpuhdistukseen saakka eurooppalaisia yhdistävänä tekijänä.

## LÄHETYSTYÖ, IHMISOIKEUDET JA EUROOPAN MUOTOUTUMINEN

Kirkon lähetystyö kohdistui Rooman valtakunnan romahtamiseen saakka 400-luvun lopussa ennen kaikkea sen sisäpuolella eläviin kreikkalaisiin ja roomalaisiin pakanoihin. Kirkkoisä Augustinus muotoili lähetystyöohjeensa näissä myöhäisantiikin oloissa, joissa sivistys- ja kulttuuripohjan suhteen ei vallinnut eroa kristittyjen ja roomalaiskreikkalaisten pakanoiden välillä. Positiivisen lähetystyötavoitteen eli kääntymisen toteuttamiseksi ei saanut käyttää pakkokeinoja, vaan kääntymisen oli tapahduttava vapaaehtoisesti, omaan harkintaan perustuen ja riittävän valmistelun jälkeen. Negatiivisen lähetystyötavoitteen toteuttamiseksi eli pakanuuden vaikutusten torjumiseksi Augustinus salli poikkeusoloissa myös voimankäytön, mikäli edellytyksiä varsinaiselle, positiiviselle lähetystyölle ei muulla tavoin saatu luotua. Vailla sivistystä, kulttuuria ja ihmisarvoa elävät barbaaripakanat elivät tämän yhtenäisen myöhäisantiikin maailman ulkopuolella ja kirkon lähetystyö ei kohdistunut vielä heihin. Paaveilla ei ollut myöhäisantiikin lähetystyössä suurempaa roolia kuin muillakaan suurten hiippakuntien johtajilla. Vasta Pietariin ja Paavaliin perustuvan Rooman piispan primaattiaseman yleinen hyväksyminen läntisen kirkon piirissä loi vähitellen edellytykset johtoasemalle myös lähetystyössä.

### 1. RAUHANOMAISEN LÄHETYSTYÖN PERINNE

Paavi Gregorius Suuri käynnisti 500-luvun lopussa ensimmäisen Roomasta johdetun lähetystyöhankkeen pakanakansan keskuuteen, joka ei ollut koskaan kuulunut roomalaiseen kulttuuripiiriin: anglosaksit saapuivat entiseen Britannian provinssiin vasta roomalaisten joukkojen vetäydyttyä alueelta. Englannin lähetystyön yhteydessä käynnistyi samalla myös rauhanomaisen paavillisen käännästyksen perinne. Ratkai-

sevaa oli lisäksi paikallisen anglosaksisen hallitsijan Ethelbertin tuki. Paavi Gregorius oli säännöllisessä kirjeenvaihdossa munkki Augustinukseen sekä muihin uskonlähetteihin Englannissa. Gregoriuksen ohjeet liittyivät kahteen pääteemaan: pakanallisuuden korvaamiseen kristinuskolla sekä yhteiskunnallisten suhteiden ja arvojen muuttamiseen. Pakanallisuuden korvaamisen suhteen paavin ohjeissa korostettiin joustavuutta, rauhanomaisuutta, vaikuttamista sanan voimalla sekä kääntymisen vapaaehtoisuutta. Paikalliset olosuhteet tuli ottaa huomioon ja sallia vastakääntyneille erivapauksia alkuvaiheessa. Yhteiskunnallisiin muutoksiin sen sijaan tuli pyrkiä nopeammin muuttamalla avioliittosääntöjä kristillisten käytäntöjen mukaisiksi, suojelemalla naisten asemaa sekä muuttamalla rankaisukäytäntöjä. Keskeistä oli lähetystyön ja yhteiskunnallisen muutoksen rauhanomainen eteneminen.

Euroopan mantereen lähetystyössä alkuvaiheen (n. 590–690) merkittävin voima olivat irlantilaiset pyhiinvaeltajat ja uskonlähetit, joiden siteet Roomaan olivat alkuvaiheessa löyhät. Myöhemmät irlantilaiset lähetystyöntekijät sen sijaan hakivat paavien tuen lähetystyölleen ja kirkollisen organisaation sekä luostariverkoston pystyttämiseksi vaikutusalueillaan. Myös Irlantilaisen lähetystyövaiheen tunnusomainen piirre oli sen rauhanomaisuus; irlantilaiset vaikuttivat ainoastaan saarnan ja esimerkin avulla. Anglosaksisen lähetystyövaiheen (alk. 690) tunnusomaisiin piirteisiin kuului vuorostaan sen tiivis sitoutuminen paaviuuteen. Anglosaksiset lähetystyöntekijät kävivät järjestelmällisesti Roomassa hakemassa paavilta valtuutuksensa lähetystyölleen Euroopan mantereella friisien sekä saksien ja muiden germaaniheimojen keskuudessa. Kristinuskon ja paavien vaikutus laajenivat nyt Euroopan mantereella ensimmäisen kerran alueille, jotka eivät koskaan aikaisemmin kuuluneet Rooman valtakuntaan. Anglosaksisen lähetystyön merkittävin edustajan Bonifatius oli tiiviissä kirjeenvaihdossa Roomaan ja sai rauhanomaiselle lähetystyölleen tarkat ohjeet paaveilta; niissä korostettiin joustavuutta esikristillisiä tapoja kohtaan, mutta painotettiin samalla yhteiskunnallisten suhteiden ja perhe-elämän kristillistämisen tärkeys. Bonifatius pyysi useaan otteeseen sekä Roomasta että Englannista tietoja Gregorius Suuren lähetystyöohjeista ja sitoutui näin selkeästi aikasempaan perinteeseen.

Pohjois-Euroopan lähetystyö käynnistyi 830-luvulla rauhanomaisesti paavien tuella. Ansgarius haki valtuutuksensa Roomasta ja perusti

paikallisten hallitsijoiden kutsusta seurakuntia Tanskaan ja Ruotsiin. Ruotsalaisten hallitsijoiden tuki ja kiinnostus lakkasi jo lyhyen ajan kulluttua, mutta Tanskassa kristillistämisen prosessi jatkui rauhanomaisesti ja paikallisten yhteisöjen ehdoilla. Ratkaisevaksi muodostui paikallisten hallitsijoiden myötämielisyys; kristillistämisen prosessissa otettiin aina siinä vaiheessa ratkaisevia askeleita, kun paikalliset hallitsijat kokivat saavansa siitä selkeää hyötyä valtansa vahvistamisessa. Skandinavian kristillistämisen oli pitkä, 800-luvulta 1100-luvulle saakka kestävä rauhanomainen prosessi, jonka loppuvaiheessa paavien tuki muodostui jälleen tärkeäksi tekijäksi, kun Skandinavian alueet irtaantuivat kirkkopoliittisesti Saksasta ja hakeutuivat suoraan Rooman alaisuuteen. Tässä yhteydessä toteutettiin Roomasta käsin myös merkittäviä yhteiskunnallisia uudistuksia.

Itäisen Euroopan lähetystyössä paavien aktiivisuus näkyi ensimmäisen kerran 800-luvun puolivälissä. Erityisen kiinnostunut idän suunnasta oli paavi Nikolaus I, joka lähetti mm. Bulgarian tsaarille yksityiskohtaisia ohjeita kristinuskon periaatteista ja omaksumisesta. Ohjeet noudattivat selvästi Gregorius Suuren mallia niin uuden uskonnon omaksumisen, joustavuuden kuin yhteiskunnan ja perhe-elämän muuttamisen suhteen. Slaavien apostolit ja kirjakielen luojat Kyrillos ja Methodios olivat tiiviissä yhteydessä Roomaan. Bulgariassa paavit jouduivat ensimmäisen kerran lähetystyössään kilpailemaan Konstantinopolin patriarkan ja Bysantin keisarin vaikutusvallan kanssa; Konstantinopolin vaikutus osoittautui loppujen lopuksi voimakkaammaksi. Paaviuden kriisikausi 900-luvulla ei merkinnyt suinkaan lähetystyön pysähtymistä. Paavien arvovalta reuna-alueiden kansojen keskuudessa ei kärsinyt instituution kriisistä. Tietoisesta ja kattavasta lähetystyön strategiasta ei voida kuitenkaan puhua, kyse oli enemmän paavien reagoimisesta heille osoitettuihin pyyntöihin sekä tarjoutuvien tilanteiden hyödyntämisestä. Tukemalla paikallisia, suoraan Roomasta riippuvaisia kirkollisia rakenteita paavit varmistivat rauhanomaisen käännytystyön onnistumisen niin Puolassa, Böömissä ja Unkarissa kuin myös Skandinaviassa. Suorat suhteet Rooman ja reuna-alueiden hallitsijoiden välillä palvelivat molemminpuolisia etuja; paikalliset hallitsijat pystyivät näin korostamaan omaa poliittista itsenäisyyttään suhteessa lähialueen vahvoihin voimiin kuten Saksaan.

Eugenius III:n ja varsinkin Aleksanteri III:n kaudesta alkaen

paavillinen lähetyspolitiikka aktivoitui selvästi. 1000- ja 1100-luvun kirkkoreformin yhteydessä paavit omaksuivat itselleen kirkollisen, yhteiskunnallisen ja poliittisen johtoaseman kristillisessä maailmassa ja otivat tämän perusteella myös entistä suuremman vastuun lähetystyön edistämisestä ja toteuttamisesta, jonka perinteisesti oli katsottu olevan maallisten hallitsijoiden velvoite. Koko kristikunta nähtiin nyt Pietarin läänityksenä, jonka ylimpänä herrana oli paavi. Tässä vaiheessa, kun voidaan ensimmäisen kerran puhua aktiivisesta ja suunnitelmallisesta paavillisesta lähetyspolitiikasta, myös Itämeren alue nousi ensimmäisen kerran merkittävälle sijalle paavillisessa politiikassa. Itämeren etelä- ja itärannalla sijaitsivat 1100-luvulla Euroopan viimeiset laajat pakanalliset alueet. Suomenkin alueen kristillistäminen eteni 1000- ja 1100-luvulla hitaasti ja pääosin rauhanomaisesti. Ennen kaikkea Ruotsista käsin suoritettu lähetystyö sujui ilman suurempaa verenvuodatusta ja pitkän pakanallisuuden ja kristinuskon rinnakkaineloa kautta. Vanhemman historiankirjoituksen kuvaa yhtäkkisestä, verisestä pakkokäännytyksestä ristiretkien muodossa ja suomalaisten vastarinnasta tämän seurauksena on pidettävä lähteiden perusteella hyvin epätodennäköisenä. Suomen rauhanomaista kristillistämistä ei voi tässä mielessä verrata Liivinmaan ja Viron sotaisiin tapahtumiin 1200-luvun alussa.

## 2. VALTIOLLISTA MIEKKALÄHETYSTÄ

Rauhanomaisen, paavien suosiman lähetystyön ohella alkoi karolinkiajasta lähtien toisenlainen perinne, jossa lähetystyö alistettiin valtiolliselle valloituspolitiikalle. Lähetystyövelvoitteen käytännön toteutuksen katsottiin perinteisesti kuuluvan hallitsijoille, kuninkaille ja keisareille. Valtuutus haettiin paavilta ja paavit hyväksyivät lähetystyöhankkeita jälkikäteen, mutta paavien aktiivista puuttumista valtiollisiin lähetystyöhankkeisiin voidaan havaita vain harvoissa tapauksissa. 700-luvun anglosaksinen lähetystyö Euroopan mantereella sitoutui erona edeltävään irlantilaiseen vaiheeseen joissakin tapauksissa myös valtiolliseen frankkivaltakunnan laajenemispolitiikkaan; mm. friisien ja saksien keskuudessa anglosaksinen lähetystyö toimi frankkien tuella. Käännyttävien pakanoiden silmissä lähetystyö ja sotilaallinen valloitus kulkivat näin käsi kädessä ja kapina maallisia herroja vastaan tarkoitti samalla myös lähetystyöntekijöiden tappamista tai karkoittamista. Tästä on

runsaasti esimerkkejä friisiläisten ja saksilaisten kapinoista lähtien. Muodollisesti juuri kapinaliikkeet antoivat maalliselle vallalle oikeutuksen voimankäyttöön: miekkalähetystä voitiin perustella apostasialla, uskosta luopumisella, johon kanonisen oikeuden perusteella voitiin reagoida käyttämällä pakkokeinoja. Saksien suhteen Kaarle Suuri otti ohjokset täysin omiin käsiin; saksien alueen valloitus ja alistaminen frankeille merkitsi samalla myös miekkalähetystä periaatteella 'kaste tai kuolema'. Kirkon johdon ja paavien puolesta näitä frankkilaisen valtiollisen lähetystyön menetelmiä ei koskaan hyväksytty, joskaan ei avoimesti vastustettukaan. Pakkokäännätyksen tulokset olivat kuitenkin pitkään heikot. Saksit nousivat moneen kertaan vastarintaan ja karkotivat järjestelmällisesti frankkien ohella myös kirkon edustajat.

Miekkalähetysten ja pakkokäännätyksen negatiiviset seuraukset näkyivät jälleen 900-luvun lopun vendiläiskapinassa Itämeren etelärannalla; Saksan hallitsijoiden valloitus ja sotilaallisen voiman avulla toteutettu käännätykset eteläisen Itämeren slaavien ja balttien keskuudessa johti 980-luvulla laajamittaiseen kapinaan ja kirkon perääntymiseen 1100-luvulle saakka. Seurauksena oli monen sukupolven ajan vendiläisalueen muodostama pakanallinen saareke kristittyjen Saksan ja Puolan valtioiden välissä. 1100-luvun alussa lähetystyöhön tuotiin ristiretki-ideologian piirteitä. Pyhään Maahan suunnatut ristiretket eivät sinänsä tähänneet islaminuskoisten käännäyttämiseen, vaan pyhien paikkojen takaisinvalloittamiseen. Kristittyjen alueiden takaisinvalloittamisesta oli kyse myös Iberian niemimaan reconquista-liikkeessä, joka oli alkanut jo 800-luvulla. Kummassakin tapauksessa pitkään jatkuva sodankäynti ja valloitus johti myös asenteiden kovenemiseen puolin ja toisin. Vanhoja, antiikista periytyviä ennakkoluuloja barbaareja kohtaan kaivettiin taas esille ja sovellettiin Välimeren alueen muslimeihin.

1100-luvun alkupuolen eurooppalaisen politiikan henkinen voimahahmo Bernard Clairvauxlainen julisti 1147 vendiläisristiretken yhteydessä uskoon pakottamisen kaste tai kuolema -periaatteella sallituksi ja voimankäyttöä positiivisen lähetystavoitteen saavuttamiseksi kirkon kannalta toivotuksi. Kyseessä oli ensimmäinen korkea-arvoisen kirkollisen johtajan kannanotto tähän suuntaan. Ristiretki-ideologian kanssa siirrettiin myös muslimeja koskeva jyrkkä viholliskuva itäisen ja pohjoisen Euroopan pakanoihin. Tämän tulkinnan mukaan pakanat olivat luonnonoikeuksien ulkopuolella eläviä olentoja, joilta puuttuivat eetti-



set ja moraaliset arvot. Heitä ei katsottu täysarvoisiksi ihmisiksi ja heitä voitiin tämän perusteella kohdella hyvinkin kovakouraisesti ja ilman sääliä. Bernard Clairvauxlaisen vaikutuksesta paavi Eugenius III laati Itämeren alueen ristiretkiä tukevia julistuksia, joskin voimankäyttöä ei motivoitu positiivisella lähetystavoitteella, vaan apostasiolla ja negatiivisella lähetystavoitteella. Käytännössä ero oli kuitenkin pieni eikä sitä aina ymmärretty tai haluttu ymmärtää. Sotilaallisista valloituksista slaavilais-balttilaisilla alueilla kiinnostuneet Pohjois-Saksan ruhtinaat saivat tehokkaan ideologisen aseensa tavoitteidensa ajamiseksi ja väkivallan käytön legitimoimiseksi. Liivinmaalla siirryttiin 1200-luvun alkuvuosina kuten myös Preussissa joitakin vuosia myöhemmin voimaperäiseen miekkalähetykseen, jonka toimeenpanijoita olivat Kalparitarien veljeskunta ja heidän kukistumisen jälkeen Saksan ritarikunta.

### 3. VASTAREAKTIO: PAAVILLINEN SUOJELU JA IHMISOIKEUKSIEN KEHITYS

1100-luvun lopusta lähtien voidaan havaita ideologista vastaliikettä. Paavit yrittivät suoraan sekä legaattiansa kautta korjata suurimmat epäkohdat. Innocentius III:sta alkaen muotoiltiin Itämeren alueen lähetystyön yhteydessä ensimmäisen kerran keskeisiä yhteiskunnallisia kannanottoja mm. avioliiton suhteen. Innocentius III palasi myös tietoisesti Gregorius Suuren ja varhaiskeskiajan rauhanomaisen lähetystyön periaatteisiin. Uudistettu paavillinen lähetysdoktriini ja suhtautuminen vastakääntyneisiin ja pakanoihin muotoutui paljolti Itämeren lähetystyön yhteydessä. Skolastisen teologian 1100-luvulla kehittämät uudet, laajemmat tulkinnat kaikkien ihmisten ja siten myös pakanoiden luonnonoikeuksista ja eettisistä arvoista päättyivät jo pian paavillisiin kannanottoihin ja johtivat lähetysmenetelmien uudelleenarviointiin. Paavit ja paavilliset legaatit vaikuttivat monin keinoin Baltian lähetysrintaman tilanteeseen julistamalla suojelumääräyksiä vastakääntyneiden ja pakanoiden hyväksi. Suoraan paaville alisteisten suoja-alueiden konsepti oli innovatiivinen, monelta osin aikaansa edellä oleva ajatus, jota on vanhemmassa tutkimuksessa tulkittu liian yksipuolisesti vain pyrkimykseksi omien paavillisten valtioiden luomiseksi. Kyse oli ennen kaikkea yrityksestä suojella kaikkein heikoimmassa asemassa olevia vastakääntyneitä alistamiselta ja orjuuttamiselta. Tehokkaan suojelun takaamiseksi paaveilta puuttuivat kuitenkin 1200-luvun oloissa

omat 'rauhanturvajoukot' ja paavilliset suoja-alueet joutuivat ennen pitkää alistumaan paikallisille hallitsijoille. Paavillisella suojelulla oli silti merkittävä osuus torjuessaan miekkälähetysten ja pakkokäännyttämisen kaikkein räikeimmät toteutukset. Vastakäyntyneiden ja pakanoiden suojelun yhteydessä kehitettiin myös ajatuksia kaikille ihmisille, niin kristityille kuin pakanoille kuuluvista yhteisistä oikeuksista.

Varhais- ja sydänkeskijalla muotoutuneilla lähetystyön periaatteilla ja ihmisoikeusajattelulla oli suurta merkitystä siinä vaiheessa kun portugalilaiset, espanjalaiset ja muuta löytöretkeilijät suuntasivat kulkunsa 1300-luvulta alkaen ensin Atlantin saarille ja 1400-luvulla Afrikkaan ja Amerikkaan. Paavit antoivat Euroopan ulkopuolisen lähetystyön useimmiten kerjäläisveljien sekä jesuiittojen tehtäväksi, jotka suorittivat sitä saarnaamalla ja vaikuttamalla esimerkin kautta lieventäen toiminnallaan espanjalaisen ja portugalilaisen verisen valloituspolitiikan seurauksia alkuasukkaille sekä yrittäen suojella näitä räikeimmältä maallisen vallan riistolta.

Karolinkiajasta alkaen paaveja voidaan kritisoida siitä, että he eivät puuttuneet voimakkaammin maalliseen miekkälähetykseen ja lähetystyön tai apostasian käyttämiseen maallisen valloituspolitiikan perusteluna tai pikemmin tekosyynä. Tässä on kuitenkin huomioitava, että paavien suurimmankaan maailmanvallan kaudella 1200-luvun alussa heidän maallis-sotilaalliset voimavaransa eivät riittäneet edes omien poliittisten tavoitteiden turvaamiseen lähialueilla, puhumatta kristikunnan reuna-alueilla. Euroopan muotoutumisen suhteen ja Pohjois- sekä Itä-Euroopan kansojen liittämiseksi osaksi kristikuntaa ja samalla Eurooppaa paavien toimet olivat kuitenkin ratkaisevat. Ohjeillaan ja toimillaan paavit suosivat joustavaa ja rauhanomaista siirtymistä kristilliseen uskoon samalla kun yhteiskunnalliset suhteet, perhe-elämä ja oikeuskäytäntö muutettiin kristillisten periaatteiden mukaisiksi. Ajatus kaikille kuuluvista ihmisoikeuksista muovautui ja kehittyi lähetystyön todellisuudessa.

## LÄHDEVIITTEET

- 1 Vrt. Paravicini Bagliani 1996, 228. Euroopan käsitteen vanhemmasta historiasta vrt. Hay 1957; Karageorgos 1992, 137–164 sekä suomeksi Mikkeli 1999, 11–32.
- 2 Perustavanlaatuisesti edelleen Walter 1921. Vrt. keskeisesti myös Kahl 1961, 56–57.
- 3 Mm. Ammianus Marcellinus, Lactantius, Ambrosius. Vanhemmasta kehityksestä vrt. artikkelit 'Barbaren', LM I, 1434–1436 sekä 'Heiden', LM IV, 2011–2013.
- 4 Paaviuteen liittyvästä historiografiasta vrt. mm. Zimmermann 1981, 7–10. Yleisemmästä keskiajan historiografiasta vrt. yksityiskohtaisesti Angenendt 1990, 24 – 52.
- 5 Uudempia kokonaisesityksiä: Ullmann 1978; Zimmermann 1981; Schimmelpfennig 1988. Uusimpana ja kattavimpana, kansainvälisessä yhteistyössä tehtynä biografisena teoksena paaveista vrt. EdP I–III, Roma 2000. Vanhemmat paavien historian klassiset kokonaisesitykset löytyvät em. teosten laajoista bibliografioista.
- 6 Keskiajan lähetystyöstä vrt. artikkeli 'Mission', LM VI, 669–679; La conversione al cristianesimo 1967; Latourette 1937–45; Die Kirche des frühen Mittelalters 1978. Vrt. keskiaikaisen lähetystyön fenomenologiasta edelleen perustavanlaatuisesti Kahl 1961, 50–90.
- 7 Vrt. Bertolini 1967, 327–363; Seumois 1953.
- 8 Harvoihin poikkeuksiin kuuluu Jean Richardin teos, joka sekin rajoittuu paavien lähetystyöaktiiviteettiin Euroopan itäosissa, Lähi-Idässä ja Aasiassa myöhäiskeskiajalla: Richard 1977.
- 9 Vrt. Frenz 1986. Sydänkeskiajan suhteen vrt. Pitz 1971.
- 10 Vieläkin ajankohtaisena artikkelikokoelmana ja tutkimuksen yhteenvetona 1920-luvulta 1960-luvun alkuun vrt. Beumann 1963.
- 11 Vrt. perustavanlaatuisesti Gli inizi del Cristianesimo in Livonia–Lettonia 1989 ja La Cristianizzazione della Lituania 1989.
- 12 Erdmannin perusteoksessa Itämeren ristiretket mainitaan vain ohimennen, Erdmann 1935, 95–98.
- 13 Vrt. Urban 1980; Christiansen 1980; Christianizing Peoples and Converting Individuals 2000; Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 2001; The Crusades and the Military Orders 2001.
- 14 Vrt. Jensen C.J. 2001; Danske korstog 2004.

- 15 Yksityiskohtaisimpina vrt. artikkelit Kahl, Blanke teoksessa Heidenmission 1963 sekä Hellmann, Maccarone, Rebane teoksessa Gli inizi 1989.
- 16 Fried 1980. Vrt. lisäksi art. Hucker teoksessa Gli inizi 1989.
- 17 Merkittävimpana poikkeuksena, joka kattaa ajanjakson pohjoismaisten hiippakuntien itsenäistymiseen saakka on mainittava Seegrün 1967. Varsinaista lähetystyövaihetta käsitellään tosin siinäkin vain kursorisesti. Uusimpina yleisesityksinä vrt. Nilsson 1998 sekä Pernler 1998.
- 18 Vrt. Kontinuitet i kult och tro 1992; Kristnandet i Sverige 1996; Skre 1998.
- 19 Paavien roolia käsitellään jonkin verran mm. teoksessa The Christianization of Scandinavia 1987 sekä artikkelissa Nilsson 1992, 9–47.
- 20 Vrt. mm. väitöskirjat Hanska 1997; Lehmiöjoki 1999; Ruotsala 2001; Heikkilä 1998; Mäkinen 2001; Salonen 2001.
- 21 Mm. Keskiajan kevät 1997; Ristin ja Olavin kansaa 2000; Ikuisuuden odotus 2000; Kallioinen 2001; Keskiajan rajoilla 2002; Heikkilä & Lehmiöjoki-Gardner 2002; Mäkinen 2003; Hanska & Salonen 2004.
- 22 Vrt. Suvanto 1985. Vrt. lisäksi Pirinen 1991; Suomen kulttuurihistoria 1 2002.
- 23 Vrt. edelleen Novella plantatio 1956; Kring korstågen till Finland 1968; Vahtola 1984; Pirinen 1985; Nordstrandh 1990; Lind 1991; Vahtola 1997; Jokipii 2002.
- 24 Vrt. Korpela 1997; Krötzl 1999; Korpela 2000.
- 25 Vrt. Taavitsainen 2000 sekä kiinnostavana, mutta monelta osin lähteitä ylitulkitsevana Purhonen 1998.
- 26 Vanhemmista mm. Ruuth 1909, Donner 1930 sekä kansainvälisesti edelleen hyvin arvostettuna paavillisia legaatteja koskevana tutkimuksena Donner 1929.
- 27 Myöhäisantiikin Rooman valtakunnasta sekä kristinuskon asemasta vrt. Brown 1999, 31–47.
- 28 Schimmelpfennig 1988, 2–7.
- 29 Vrt. Jacobs 1987, 18–23, jossa kirje selostetaan yksityiskohtaisesti sekä Schimmelpfennig 1988, 4–5.
- 30 EdP I, 237–246; Kelly 1988, 25–26.
- 31 Schimmelpfennig 1988, 8; Rooman kaupungin väestömäärän kehityksestä myöhäisantiikin aikana vrt. uusimmat yhteenvedot Delogu 2001, 6–9.
- 32 Uusinta tutkimustietoa alemanneista teoksessa Die Alamannen 1998.
- 33 Väinoista ja niiden merkityksestä uudemman tutkimuksen valossa vrt. Jacobs 1987, 137–153.
- 34 Schimmelpfennig 1988, 10–11.
- 35 Konsiileista ja Rooman piispan roolista vrt. Ullmann 1978,
- 36 Kristinuskon varhaisesta leviämisestä Rooman valtakunnan reuna-alueilla Keski-Euroopassa vrt. uutena yhteenvetona Durst 2002, 13–58.
- 37 Liber Pontificalis I, 168–169; EdP I (2000), 317–321.
- 38 Vrt. pitkä selostus hänen aikanaan rakennetuista tai laajennetuista kirkoista, Liber Pontificalis I, 170–201. Uusimman tutkimustiedon yhteenvedo: EdP

- I (2000), 321–333.
- 39 Yksityiskohtainen selostus Rooman kaupungista Konstantinuksen aikana Krautheimer 1999 (1980), 21–87. Uusimmasta tutkimustilanteesta kristillisten kulttirakennusten ja figuratiivisen ohjelman kehityksen suhteen vrt. Aurea Roma 2000, 179 – 199.
- 40 Eusebius, Hist. eccl. 10,5,18–20.
- 41 Vrt. tästä edelleen Fuhrmann 1959, 523–540 sekä Fuhrmann 1966, 66–92. Vrt. myös Korpela 1995, 58–66.
- 42 Delogu, Il passaggio, 6.
- 43 Primaattiaseman kehityksestä vrt. edelleen perustavanlaatuisesti Maccarrone 1960, 633–742. Vrt. myös Angenendt 1990, 64–65.
- 44 Ullmann 1978, 3–23; Angenendt 1990, 65–66.
- 45 Eusebius, Hist. eccl. 10,5,21–24.
- 46 Vrt. Ullmann 1978, 3.
- 47 Juliuksen paaviuskaudesta ja Serdican konsiilin tapahtumakulusta yksityiskohtaisesti: EdP I (2000), 334–340. Juliuksen henkilökohtaisesta panoksesta vrt. Martin 1987, 130–131.
- 48 Liberiuksen kirjeitä: PL 8, 1348–140. Uusimman tutkimustiedon yhteenveto Liberiuksesta, jossa painotetaan paavin arvovallan menetystä karkotuksen seurauksena: EdP I, 341–348.
- 49 PL 13, 347–424. Vrt. Martin 1987, 131–132; Kelly 1988, 45–47.
- 50 EdP I, 375–381; Kelly 1988, 48–49.
- 51 EdP I, 385–392; Kelly 1988, 50–51.
- 52 EdP I, 406–415; Kelly 1988, 54–55.
- 53 Donatismista ja sen suhteesta Konstantinuksen uskontopolitiikkaan vrt. Jacobs 1987, 172–174.
- 54 Donatistien kehityksestä vrt. Chadwick 1993, 219–225. Donatismia koskevan historian tutkimuksen suuntauksista vrt. Martin 1987, 152–154.
- 55 Areiolaisuuden synnystä ja kehityksestä vrt. LM I, 949–951; Chadwick 1993, 133–151. Historiantutkimuksen suuntauksista vrt. Martin 1987, 154.
- 56 Gooteista yleensä LM IV, 1572–1573. Kattava yleisesitys gooteista: Wolfram 1983.
- 57 Goottien ja muiden germaanien areolaisuudesta Angenendt 1990, 127–128. Wulfilan merkityksestä erityisesti Wolfram 1983, 58–65.
- 58 Leoa koskevia lähteitä: PL 54–56; Liber Pontificalis I, 238–24. Vrt. Martin 1987, 133.
- 59 Kelly 1988, 56–58.
- 60 Legendasta vrt. Fuhrmann 1984, 85–86.
- 61 Kirkon aseman muuttumisesta 300-luvun alkupuolen yhteiskunnassa ja siihen liittyvästä tutkimuksesta vrt. Martin 1987, 124–129, 206–208.
- 62 Angenendt 1990, 63, 83.
- 63 Kirkon hallinnosta myöhäisantiikin aikana sekä piispojen perustavanlaatuisesta merkityksestä mm. Martin 1987, 206 sekä erityisesti Heinzlmann 1976.
- 64 Mauritius-kultista LM VI, 412. Tallinnan vaikutusvaltaisimpiin kiltoihin

- kuului ns. Mustapäiden kiltta, jonka suojeluspyhimys oli Mauritius.
- 65 Wimmer-Melzer 1984, 573–575; Geschichte der Schweiz und der Schweizer, 1986, 95–100.
  - 66 Angenendt 1990, 118–124.
  - 67 Luostarilaitoksen alkuvaiheista idässä Frank 1983, 20–34; Martin 1987, 117–118 sekä tutkimustilanteesta 204–206; Angenendt 1990, 59–60. Suomeksi Heikkilä 2002, 14–26.
  - 68 Pyhiinvaellusperinteestä yleensä kattavana yleisesityksenä edelleen Sumption 1975. Uudempana yhteenvetona sydän- ja myöhäiskeskiajan kehityksestä vrt. lisäksi Webb 2002.
  - 69 Rooman pyhiinvaellusperinteen alkamisesta mm. Sumption 1975, 217–256; Birch 1998, 27–32.
  - 70 Katakombien merkityksestä uudemman tutkimuksen valossa LM V, 1053–1054. Vrt. myös Sumption 1975, 218.
  - 71 Liber Pontificalis I, 176; Angenendt 1990, 82–83.
  - 72 300-luvun kirkkojen rakennusohjelmasta vrt. laajana esityksenä Krautheimer 1999 (1980), 89–158.
  - 73 Liber Pontificalis I, 220–222, 228, 230, 232–234.
  - 74 ”Hic renovavit post cladem Wandalicam omnia ministeria sacrata argentea per omnes titulos...”, Liber Pontificalis I, 239.
  - 75 Damaksuksen merkityksestä vrt. Sumption 1975, 218–219.
  - 76 Myöhäisantiikin pyhimyskultin kehityksestä vrt. Brown 1981.
  - 77 13.9.401, Kartagon viidennen konsiilin kanoni nro 15, PL 84, col. 212.
  - 78 Varhaisista reliikkisirroista mm. Sumption 1975, 219–220; Geary 1978.
  - 79 Yleiskehityksestä vrt. Martin 1987, 34–54 sekä tutkimustilanteesta erityisesti 161–172.
  - 80 Reinin ylityksestä ja sen seuraksista vrt. Angenendt 1990, 115–116; Martin 1987, 38–39.
  - 81 Martin 1987, 39; Angenendt 1990, 137–138.
  - 82 Vandaaleista ja muista pienemmistä vaelluskansoista sekä heidän vaikutuksesta Rooman valtakunnan hallintoon vrt. Martin 1987, 40–48
  - 83 Vrt. uusinta tutkimustietoa alemanneista H.-U. Nuber, Zeitenwende rechts des Rheins. Rom und die Alemannen sekä S. Lorenz, Missionierung, Krisen und Reformen. Die Christianisierung von der Spätantike bis in Karolingische Zeit, teoksessa Die Alamannen 1998, 59–68, 441–454.
  - 84 Geschichte der Schweiz und der Schweizer 2000, 97 – 99, 123.
  - 85 Eugippius, Das Leben 1981. Noricum ja Pannonian alueen varhaisesta kristinuskosta ja kirkosta sekä Severinuksen roolista vrt. edelleen Noll 51–68. Uudemmasta tutkimustilanteesta vrt. Eugippius und Severin 2001.
  - 86 Yksityiskohtainen selostus tästä tapahtumakulusta: ”... beatissimus Severinus divina revelatione cognovit quandam viduam nomine Proculam fruges plurimas occultasse. Quam productam in medium arguit vehementer. «Cur», inquit, «nobilissimis orta natalibus cupiditatis te praebeas ancillam et extas avaritiae mancipium, quae est docente apostolo

servitus idolorum? Ecce domino famulis suis misericorditer consulente tu, quid de male partis facias, non habebis, nisi forte frumenta dure negata in Danuvii fluenta proiciens humanitatem piscibus exhibeas, quam hominibus denegasti. Quam ob rem subveni tibi potius quam pauperibus ex his, quae adhuc te aestimas Christo esuriente servare. » Quibus auditis magno mulier pavore perterrita coepit servata libenter erogare pauperibus. Igitur non multo post rates plurimae de partibus Raetiarum mercibus onustae quam plurimis insperatae videntur in litore Danuvii, quae multis diebus crassa Aeni fluminis glacie fuerant colligatae: qua Dei imperio mox soluta ciborum copias fame laborantibus detulerunt. Tunc coeperunt omnes Deum insperati remedii largitorem continuata devotione laudare, qui se tabe diuturnae famis interire crediderant, fatentes evidentius rates extra tempus glaciali solutas frigore servi Dei precibus advenisse.”, Eugippius, 60.

- 87 Eugippius, 50–116.
- 88 Roomalaisten lähdöstä ja kristinuskosta Englannissa vrt. Barley & Hanson 1968; Angenendt 1990, 223.
- 89 Aetiuksen roolista vrt. Martin 1987, 43–44.
- 90 Frankkien varhaisesta leviämisestä vrt. Martin 1987, 45, 50–51; Angenendt 1990, 129–131.
- 91 PL 13, 1131–1196; PL 50, 417–558; Kelly 1988, 48, 54.
- 92 Martin 1987, 39; EdP I, 385.
- 93 Liber Pontificalis I, 230–231.
- 94 Prosperus Aquitanus, Contra collatorem 21,2, PL 51, col. 271; Chronicon, ad a. 429, ad a. 431. Vrt. Angenendt 1990, 204; EdP I, 409.
- 95 Vrt. myös Charles-Edwards 1993, 1–12.
- 96 EdP I, 435. Hunneista sekä heidän hyökkäyksestä Italiaan Martin 1987, 40–44.
- 97 ”Hic propter nomen Romanum suscipiens legationem ambulavit ad regem Unnorum, nomine Athela, et liberavit totam Italiam a periculo hostium”, Liber Pontificalis I, 239.
- 98 Liber Pontificalis I, 239. Vandaaleista yleensä, Rooman ryöstöstä ja tutkimuksen suuntauksista vrt. Martin 1987, 45, 165.
- 99 LM VIII, 1404–1407.
- 100 Kelly 1988, 56–58.
- 101 Liber Pontificalis I, 249–251; Kelly 1988, 59. Tapahtumakulusta yleensä ja sen merkityksestä vrt. Martin 1987, 48–50, tutkimuksen suuntauksista vrt. 168; Angenendt 1990, 138–139; Zimmermann 1981, 23.
- 102 Ajanjaksosta yleensä vrt. Angenendt 1990, 147–460.
- 103 Paaviuden bysantilaisesta aikakaudesta yleisesti Angenendt 1990, 144–145, 238–252; Ullmann 1978, 24–45.
- 104 Kelly 1988, 95.
- 105 Goottien hallinnosta Martin 1987, 48–54.
- 106 Vrt. Zimmermann 1981, 25.
- 107 Kelly 1988, 64–66.

- 108 Angenendt 1990 , 181–182.
- 109 Justinianuksesta sekä Italian valloituksesta Maier 1973, 51–54; Martin, 1987, 55–59.
- 110 ”Eodem tempore bellum fuit maximum... tunc omnes possessiones privatas vel fisci vel ecclesiae incendio consumptas sunt; homines vero gladio interempti sunt ... Nam et ecclesias et corpora martyrum sanctorum exterminatae sunt a Gothis. Intra civitatem autem grandis famis ut aqua venundaretur pretio, nisi nympharum remediis subvenissent...”, Liber Pontificalis I, 291.
- 111 Langobardeista vrt. Angenendt 1990, 167–168. Yleisteoksena edelleen Jarnut 1982.
- 112 Rooman kaupungin kohtalosta 400– ja 500-luvulla uusimman tutkimuksen valossa vrt. Delogu 3–11.
- 113 Martinuksesta vrt. Kelly 1988, 88–89. Vangitsemisesta Ullmann 1978, 55–56.
- 114 Schimmelpfennig 1988, 70–73.
- 115 Paaviuden bysanttilaisesta kaudesta yleisesti vrt. Schimmelpfennig 1988, 59–99; Ullmann 1978, 24–45
- 116 Islamin noususta ja merkityksestä varhaiskeskijalla vrt. Sourdél 1979; Cardini 2001; H. Kennedy, *The Muslims in Europe*, teoksessa NCMH II, 1995, 249–271.
- 117 Espanjan valloituksesta Kennedy 1995, 255–260.
- 118 Liber Pontificalis I, 396–414.
- 119 Poitiersin taistelun arvioinnista mm. NCMH II, 88–89
- 120 Luostarilaitoksen synnystä ja leviämisestä länteen Martin 1987, 117–121, tutkimuksen suuntauksista 204–205. Yleisesityksenä luostarilaitoksen kehityksestä vrt. Frank 1983, suomeksi Heikkilä & Lehmijoki-Gardner 2002, 52–125.
- 121 Luostariaatteen siirtymisestä länteen vrt. Angenendt 1990, 97–104 sekä laajana perustutkimuksena Gallian luostarilaitoksen varhaisvaiheista Prinz, 1988, 19–117.
- 122 Benedictuksesta ja hänen vaikutuksesta vrt. Martin 1987, 120–121; Angenendt 1990, 104–111.
- 123 Kelly 1988, 81.
- 124 Klodvigin kääntymistä koskevasta tutkimuksesta vrt. Schneider 1982, 100–102 sekä LM II, 1863–1868.
- 125 Tapahtumakulusta ja sen merkityksestä vrt. Angenendt 1990, 170–173.
- 126 Gregoriuksesta yleensä vrt. LM IV, 1663–1666; Kelly 1988, 80–82; EdP I, 546–574; Ullmann 1978, 46–63.
- 127 Ullmann 1978, 48.
- 128 LM IV, 1664.
- 129 Vrt. Angenendt 1990, 241.
- 130 ”Eodem tempore beatissimus Gregorius misit servos Dei Mellitum, Augustinum et Iohannem et alios plures cum eis monachos timentes



- Deum; misit eos in praedicationem ad gentem Angulorum ut eos converterent ad dominum Iesum Christum”, Liber Pontificalis I, 312.
- 131 Brown 1999, 98–101.
- 132 ”... ad praedictam gentem in finem mundi perductus est .... in solemnitate autem dominicae nativitatis ... plus quam decem milia Angli ... baptizati”, Regesta Pontificum Romanorum, 1518.
- 133 Regesta Pontificum Romanorum, 1825.
- 134 Regesta Pontificum Romanorum, 1827.
- 135 Brown 1999, 175.
- 136 ”... fana idolorum destrui in eadem gente minime debeant, sed ipsa, quae in eis sunt idola destruantur, aqua benedicta fiat, in eisdem fanis aspergatur, altaria construantur, reliquiae ponantur”, Beda, Hist. eccl. I:30. Vrt. uudemman tutkimuksen katsauksena Wood, Ian N., Some Historical Re-identifications and the Christianization of Kent, teoksessa Christianizing Peoples, 2000, 27–35.
- 137 ”Et quia boves solent in sacrificio daemonum multos occidere, debet eis etiam hac re aliqua sollemnitas inmutari ...”, Beda, Hist. eccl. I:30; Vrt. Brown 1999, 244.
- 138 Krautheimer 1999 (1980), 185–186.
- 139 Vrt. Brown 1999, 244–245.
- 140 Gregoriuksen avioliittomääräyksiä mm. Beda, Hist. eccl. I:27
- 141 Gregoriuksen määräykset: Regesta Pontificum Romanorum, 1386; MGH Epp. I, 1, 388.
- 142 Beda, Hist. eccl. I:30.
- 143 Regesta Pontificum Romanorum 1843, 1987.
- 144 ”Nam duris mentibus simul omnia abscidere impossibile esse non dubium est quia et is, qui summum locum ascendere nititur, gradibus vel passibus, non autem saltibus elevatur”, Beda, Hist. eccl. I:30. Englannin lähetystyön alkuvaiheesta vrt. lisäksi Mayr-Harting 1977.
- 145 Regesta Pontificum Romanorum, 1829.
- 146 Regesta Pontificum Romanorum, 1998, 1999, 2000; Kelly 1988, 83
- 147 PL 87, 999–1010; Liber Pontificalis I, 343–345; Kelly 1990, 90–91.
- 148 Vrt. Brown, 1999, 304–305.
- 149 Beda Venerabilis, Hist. eccl. I:30, 408–409.
- 150 Seegrün 1967, 14–16.
- 151 Irlannin lähetystyön alkuvaiheista vrt. Angenendt 1990, 203–204
- 152 Yleisteoksena edelleen Hanson 1968.
- 153 Manner-Euroopan roomalaiskristittyjen alueiden uudelleen pakanallistumisesta vrt. Angenendt 1990, 114–127.
- 154 Vrt. iiro-skottilaisesta lähetystyöjaksosta yleisesti Angenendt, Die irische Peregrinatio und ihre Auswirkung auf dem Kontinent, teoksessa Löwe 1982, I, 52–79 sekä Angenendt 1990, 213–222, anglosaksisesta jaksosta 268–271. Lähetystyöntekijöiden rooleista ja tehtävistä merovinkivaltakunnassa vrt. kiinnostavalla tavalla myös Scheibelreiter

- 1991, 328–347.
- 155 Irlantilaisista ja heidän vaikutuksestaan Euroopan mantereella vrt. laajana tutkimuksen yhteenvetona artikkelikokoelma Löwe 1982. Kolumbanuksen toiminnasta erityisesti K. Schäferdiek, *Columbans Wirken im Frankenreich* (591–612). Teoksessa Löwe 1982, 171–173. Vrt. myös Brown 1999, 182–187.
- 156 Angenendt 1990, 213.
- 157 *Ionae Vita Columbani abbatis*, MGH SS. rer. German. XXXVII I:27, 213–214.
- 158 Vrt. yksityiskohtaisesti iirofrankkilaisen luostarilaitoksen synnystä ja ensimmäisestä leviämisestä Prinz 1988, 121–151.
- 159 Kelly 1988, 85; Angenendt 1990, 220.
- 160 Maaseutualueiden kristillistämisestä vrt. yleisesti Angenendt 1990, 279–283. Uusimmasta tutkimustilanteesta vrt. *La christianisation des Campagnes* 1996.
- 161 Iirofrankkilaisen luostariperinteen myöhemmästä kehityksestä vrt. Prinz 1988, 293–350. Kilianista Angenendt 1990, 220.
- 162 Amanduksen merkityksestä vrt. Angenendt 1990, 222.
- 163 Angenendt 1990, 269
- 164 *Liber Pontificalis I*, 371–382; Kelly 1990, 98.
- 165 *EdP I*, 634.
- 166 *Liber Pontificalis I*, 376; Angenendt 1990, 268–270.
- 167 Bonifatiuksesta ja hänen toiminnastaan yleisemmin mm. Angenendt 1990, 270–275; Schimmelpennig 1988, 96–99; Ullmann 1978, 60–61.
- 168 Paavi korosti erityisesti: ”*Disciplinam denique sacramenti, quam ad initiandos Deo praevidio credituros tenere studeas, ex formula officiorum sanctae nostrae sedis apostolicae instructionis tuae gratia praelibata volumus, ut intendas*”, Bonifatii epistulae 46; *Regesta Pontificum Romanorum* 2157.
- 169 ”*Promitto ego Bonifatius ... fidem et puritatem sanctae fidei catholicae exhibere ... nullo modo me contra unitatem communis et universalis ecclesiae suadente quopiam consentire*”, Bonifatii epistulae, 64.
- 170 *Regesta Pontificum Romanorum* 2159–2164.
- 171 *Regesta Pontificum Romanorum* 2239.
- 172 Bonifatiuksen legaatista tarkemmin vrt. edellen Ruess 1912, 60–61.
- 173 Bonifatiuksen kirkkoreformista vrt. yksityiskohtaisesti Angenendt 1990, 272–283.
- 174 Angenendt 1990, 276.
- 175 Bonifatii epistulae, 75–77.
- 176 Bonifatiuksen kirjeet: Bonifatii epistulae sekä MGH Epp. III, 215–433. Kattavana tutkimuksena Bonifatiuksen toiminnasta ja merkityksestä edelleen Schieffer 1972.
- 177 ”... *christiani, fertiles terras viniq̄ue et olei feraces ceterisque opibus habundantes possidentes provincias, ipsis autem, id est paganis, frigore*

- semper rigentes terras cum eorum diis reliquerunt... », Bonifatii epistulae, 82.
- 178 "... sed quia temperantia magis et presertim in tam barbaram gentem placet plus quam districtio censure, concedendum est, ut post quartam generationem iungantur... quodsi mulier infirmitati correpta non valuerit viri debitum reddere, quid eius faciat iugalis : bonum esset, si sic permaneret, ut abstinentiae vacaret ; sed quia hoc magnorum est, ille qui se non poterit continere, nubat magis. Non tamen subsidii opem subtrahat ab illa ...», Bonifatii epistulae, 90.
- 179 "Progeniem vero suam quemque usque ad septimam observare decernimus generationem", Bonifatii epistulae, 100.
- 180 "Et si valueris, devita, ne amplius, cui mulieres obierint, duabus debeat copulari", Bonifatii epistulae, 100.
- 181 "toto vitae suae tempore corpus non suscipiat dominicum nisi sui temporis exitu pro viatico ... quidam ex fidelibus ad immolandum paganis sua venundunt mancipia...corrige debeas, frater", Bonifatii epistulae, 100.
- 182 Regesta Pontificum Romanorum, 2239; Bonifatii epistulae, 100.
- 183 "Eosdemque, quos a paganis baptizatos esse asseruisti, si ita habetur, ut denuo baptizes in nomine trinitatis, mandamus", Bonifatii epistulae, 100.
- 184 "fuisse baptizatos ... a presbitero Iovi mactanti et immolaticias carnes vescenti", Bonifatii epistulae, 100.
- 185 Bonifatii epistulae, 142, 258 – 264.
- 186 Bonifatii epistulae, 396 – 398.
- 187 "... sacerdos, qui Latinam linguam penitus ignorabat et, dum baptizaret, nesciens Latini eloquii infringens linguam diceret: Baptizo te in nomine patria et filia et spiritus sancti", Bonifatii epistulae, 210; Regesta Pontificum Romanorum, 2276.
- 188 Bonifatii epistulae, 100.
- 189 "Similiter et diligenter obsecro, ut illius epistolae, qua continetur, ut dicunt, interrogationes Augustini pontificis ac praedicatoris primi Anglorum et responsiones sancti Gregorii papae, exemplar mihi dirigere curetis, in qua inter cetera capitula continetur, quod in tertia generatione propinquitatis fidelibus liceat matrimonia copulare, et ut scrupulosa cautella diligenter investigare studeatis, si illa conscriptio supradicti patris nostri sancti Gregorii esse conprobetur an non, quia in scrinio Romanae ecclesiae ut adfirmant scriuarii, cum ceteris exemplaribus supradicti pontificis quaesita non inveniebatur ... ut mihi studeatis indicare, in quoto anno ab incarnatione Christi praedicatoris primi missi a sancto Gregorio ad gentem Anglorum venissent.", Bonifatii epistulae, 110–112.
- 190 "...insinuastis mihi, quod vobis de illis epistolis sancti Gregorii mitteremus. Sed nunc minime potuimus ... eo quod nimis attritum atque in podagrico humore et dolore fatigatum ... Sed, si vita comes fuerit ... quae iussistis, dum saluti fuero plenius restitutus, sanctissimae paternitatis vestrae obtemperabo iussionibus", Bonifatii epistulae, 162–164.

- 191 "... nunc tribulatio accidit Saracinorum, Saxonum vel Frisonum", Bonifatii epistulae, 178, 322, 338.
- 192 Sumption 1975, 219–220
- 193 Alimillaan n. 20–30'000, vrt. Delogu 2001, 6.
- 194 "Hic fecit ut super corpus beati Petri missas celebrarentur; item et in ecclesiam beati Pauli apostoli eadem fecit", Liber Pontificalis I, 312.
- 195 Birch 1998, 31.
- 196 Beda, Hist. eccl. V:7, 292.
- 197 Beda, Hist. eccl. V:7, 294.
- 198 Vrt. Angenendt 1982, 72–73.
- 199 "...quod bonum esset ... si prohiberet ... mulieribus et velatis feminis illud iter et frequentiam, quam ad Romanam civitatem veniendo et redeundo faciunt, quia magna ex parte pereunt paucis remanentibus integris. Perpaucae enim sunt civitates in Longobardia vel in Francia aut in Gallia, in qua non sit adultera vel meretrix generis Anglorum. Quod scandalum est et turpitudine totius ecclesiae vestrae.", Bonifatii epistulae, 252.
- 200 Sigal 1974, 101.
- 201 PL 87, 977–978; Birch 1998, 128.
- 202 Sigal 1974, 100; Birch 1998, 99.
- 203 Gregorius Magnus, Epistolae, PL 71, 700–705; Sigal 1974, 101–102.
- 204 Regesta Pontificum Romanorum, 1757.
- 205 "... quiam carnales homines idiotae, Alamanni vel Baioarii vel Franci, si iuxta Romanam urbem aliquid facere viderint ex his peccatis, quae nos prohibemus, licitum et concessum a sacerdotibus esse putant ... adfirmant se vidisse annis singulis in Romana urbe et iuxta ecclesiam sancti Petri in die vel nocte quando Kalende Ianuarii intrant, paganorum consuetudine chorus ducere per plateas et adclamationes ritu gentilium et cantationes sacrilegas celebrare et mensas illa die vel nocte dapibus ornare .... quoque se vidisse ibi mulieres pagano ritu filacteria et ligaturas et in brachiis et cruris ligatas habere et publice ad vendendum venales ad comparandum aliis offerre ...", Bonifatii epistulae, 146.
- 206 "De Kalendis vero Ianuariis vel ceteris auguriis filacteriis et incantationibus vel aliis diversis observationibus, quae gentili more observari dixisti apud beatum Petrum apostolum vel in urbe Roma, haec et nobis et omnibus christianis detestabile et pernitiosum esse iudicamus", Bonifatii epistulae 156.
- 207 Paavi Zakariaksen biografiasta ja merkityksestä EdP I, 656–660. Paavien suuntautumisesta länteen ja suhteista karolinkihallitsijoihin vrt. yksityiskohtaisesti Ullmann 1978, 64–82 sekä erityisesti paavien oman historiografian perusteella Zimmermann 1981, 59–73. Karolinkisuvun valtaan tulosta sekä paavien roolista vrt. Schneider 1982, 23–24; Angenendt 1990, 252–255.
- 208 Liber Pontificalis I, 445–446. Tapahtumakulusta ja taustoista Ullmann 1978, 68–69; Brown 1999, 297–298.
- 209 "... claves tam Ravennantium urbis quamquam diversarum civitatum ...

- in confessione Beati Petri ponens ... sanctissimo papae adque omnibus eius successoribus pontificibus perenniter possidendas ...”, Liber Pontificalis I, 451.
- 210 Lahjakirjasta vrt. mm. Angenendt 1990, 285–286 sekä Ullmann 1978, 69–71. Väärennöstä koskevasta historiantutkimuksesta ja sen eri suuntauksista vrt. yksityiskohtaisesti Schneider 1982, 141–143.
- 211 Keskiajan väärennöksistä, niiden motiiveista ja tyypeistä vrt. kattavasti Fälschungen im Mittelalter I – VI, 1988 – 1990.
- 212 Zimmermann 1981, 63–64; Kelly 1988, 109.
- 213 Zimmermann 1981, 66–67.
- 214 Angenendt 1990, 292–293
- 215 Paavi Leon biografiasta vrt. EdP I, 695–704.
- 216 Tapahtumakulusta ja motiiveista vrt. Zimmermann 1981, 69–73; Ullmann 1978, 73–75; Angenendt 1990, 352–355
- 217 Karolinkisesta reformista ja sen osa-alueista kattavasti Angenendt 1990, 304–360.
- 218 Saraseenien hyökkäyksistä vrt. Ullmann 1978, 88–89, 101.
- 219 'Pimeän kauden' paaviudesta yksityiskohtaisesti vrt. Zimmermann 1981, 90–99; Ullmann 1978, 101–106.
- 220 Uusimmasta tutkimustilanteesta vrt. kattavasti F. Marazzi, *Aristocrazia e società (secoli VI–XI)*, teoksessa Vauchez 2001, 41–69.
- 221 Kuurian kirjureista vrt. McKitterick 1999, 137–138.
- 222 Frankkivaltakunnan laajenemisesta karolinkien alaisuudessa Schneider 1982, 24–27, tutkimuksen suuntauksista, karolinkien poliittisesta ohjelmasta ja vallan perusteista erityisesti 102–105.
- 223 Avaarisodista Schneider 1982, 27; Angenendt 1990, 296–298. Avaareista yleensä *Handbuch der Europäischen Geschichte I*, 357 – 362.
- 224 Karolinkisen ajan lähetystyöstä yleensä Schneider 1982, 85–86, 138–140.
- 225 Wimmer & Melzer 1984, 837. Clunyn synnystä ja kehityksestä yleensä vrt. suomeksi Heikkilä & Lehmijoki – Gardner 2002, 84–90.
- 226 Liber Pontificalis II, 245. Paavi Agapetuksesta vrt. Kelly 1988, 141–142.
- 227 900-luvun alun Saksan kuninkaista ja heidän suhteistaan kirkkoon Tellenbach 1988, 54.
- 228 Liber Pontificalis II, 246–249; Kelly 1988, 142–144; Ullmann 1978, 107–110.
- 229 Kelly 1988, 144.
- 230 Liber Pontificalis II, 269; Ullmann 1978, 114; Zimmermann 1981, 100–105; Kelly 1988, 158–159.
- 231 Liber Pontificalis II, 263–264; Ullmann 1978, 111–112; Kelly 1988, 153–154; EdP II, 116–125.
- 232 Einhard, *Vita Caroli*, cap. 7–9.
- 233 Vrt. tapahtumakulusta Angenendt 1990, 296–298
- 234 Vrt. Schneider 1982, 27–29, massakasteiden käytöstä lähetystyössä 139.
- 235 Alkuinista mm. Schneider 1982, 140.

- 236 Vrt. Kaarlen asiakirja n. vuosilta 795/800, jossa puhutaan Bremenin hiippakunnan perustamisesta: ”... Saxones ... hactenus Deo et nobis, ob sue pertinaciam perfidiae semper cervice indomabili et rebelles ... nos tandem ... bellorum instantia vicimus et ad baptismi gratiam perduximus.”, HUB I, nro IV, 7.
- 237 Schneider 1982, 27; Angenendt 1990, 303.
- 238 Vendiläiskapinan tapahtumakulusta vrt. Higounet 1990, 58–59. Saksan ja Puolan suhteista 900- ja 1000-luvulla yleisesti vrt. Korpela 1999, 33–36.
- 239 ”... peragrantes Slavaniam omnes ecclesias incenderunt et ad solum usque diruerunt. Sacerdotes autem et reliquos ecclesiarum ministros variis suppliciis enecantes nullum Christianitatis vestigium trans Albiam reliquerunt.”, Helmoldi Chronica Slavorum, kap. 16, 86–88.
- 240 Yleiskehityksestä P. Sawyer 1982, 78–82, lähetystyön alusta 134–135. Uudemmasta tutkimuksesta vrt. myös Roesdahl 1999, 21–22.
- 241 ”... sed quia in partibus Aquilonis quasdam gentes consistere, quae necdum agnitionem Dei habere ... auctoritate beatorum principem apostolorum Petri et Pauli ... evangelizandi publica auctoritate liberam tradidimus.”, HUB I, nro VI, 9–10; Regesta Pontificum Romanorum 2553; PL 129, col. 982. Vrt. myös Wood 1987, 41.
- 242 Regesta Pontificum Romanorum 2564. Rimbertistä vrt. Vita Anskarii, Einleitung, 5–9. Ansgariuksen lähetystystä yleisesti vrt. P. Sawyer 1982, 135–136 sekä eri lähteiden todistusarvosta ja tutkimuksesta yksityiskohtaisesti Wood 1987, 36–67.
- 243 ”esse multos in gente sua, qui christianae religionis cultum suscipere desiderarent”, Vita Anskarii, cap. 9, 38.
- 244 ”... eum honorabiliter ad sedem direxit apostolicam ...”, Vita Anskarii, cap. 13., 46.
- 245 Vrt. keisari Ludvig Hurskaan perustamisasiakirja: ”... in gente videlicet Danorum sive Sueconum magnum celestis gratia predicationis ...”, HUB I, nro VIII, 10–14.
- 246 ”... legatum in omnibus circumquaque gentibus Suenonum sive Danorum necnon etiam Slavorum aliarumque in aquilonis partibus gentibus constitutarum ... delegavit et ante corpus et confessionem sancti Petri apostoli publicam evangelizandi tribuit auctoritatem.”, Vita Anskarii, cap. 13, 46–48. Vrt. myös DD I:1, 1975, nro 25, s. 11.
- 247 Vrt. Sergius II:n vahvistus huhtikuussa 846, HUB I, nro XI, 18–20.
- 248 MGH Epp. VI, nro 26:2, s. 291–292.
- 249 ”Coepit quoque ex gente Danorum atque Slavorum nonnullos emere pueros, aliquos etiam ex captivitate redimere, quos ad servitium Dei educaret”, Vita Anskarii, cap. 15, 50.
- 250 ”... coeperunt curiose pueros quaerere, quos emerent et ad Dei servitium educarent ... scolam inibi parvo tempore statuerunt duodecim aut eo amplius puerorum”, Vita Anskarii, cap. 8, 36.
- 251 ”... clerici, qui populari hinc seditione, non regio iussu, eiecti sunt.

- Quapropter et ego hanc legationem vestram confirmare nec possum nec audeo, priusquam ... populi quoque super hoc voluntatem interrogem ...”, Vita Anskarii, cap. 26–28, 88–92.
- 252 ”Aliquando nempe quidam ex nobis Dorstadum adeuntes, huius religionis normam profuturam sibi sentientes, spontanea voluntate suscipiebant.”, Vita Anskarii, cap. 27, 90.
- 253 ”... idola colere et demonibus iam servire desiste ...”, HUB I, nro XV, 24–25; DD I, nro 118; MGH Epp. VI, nro 27, s. 293–294; Lund 1995, 210.
- 254 DD I, nro 87, s. 37.
- 255 Adam Bremensis IV, cap. 26, 470.
- 256 Adam Bremensis II, cap. 57, 296; I, cap. 58–61, 228–232.
- 257 Vrt. P. Sawyer 1982, 137–138.
- 258 ”... fuerint baptizati et rebaptizati, et post baptismum gentiliter vixerint et paganorum more Christianos interfecerint, sacerdotes trucidaverint, atque simulacris immolantes, idolothyta comederint”, Regesta Pontificum Romanorum 3553. Vrt. Kelly 1988, 138.
- 259 Lund 1995, 217–218. Tapahtumakulusta ja lähteiden tulkinnasta P. Sawyer 1987, 77–82.
- 260 Adam Bremensis, Gesta II.3.
- 261 P. Sawyer 1982, 138.
- 262 Roesdahl 1999, 23–27.
- 263 Snorri Sturluson, Heimskringla I, 67.
- 264 P. Sawyer 1987, 71–72.
- 265 Adam Bremensis II, cap. 57, 297; ”In Nortmanniam primus ab Anglia venit quidam Iohannes episcopus, qui regem conversum cum populo baptizavit”, Adam Bremensis IV, cap. 34; Lund 1995, 224; P. Sawyer 1982, 139–140.
- 266 Olavi kanonisoiitiin vasta 1888, paavi Leo XIII:a toimesta.
- 267 Krötzl 1994, 61–64; Kemp 1948, 60.
- 268 Uudemmasta norjalaisesta tutkimuksesta ja sen tuloksista vrt. Skre 1998, 18–19.
- 269 Islannin asuttamisesta ja varhaishistoriasta yleensä Lund 1995, 214–215.
- 270 Landnamabok, kap. 7, 79. Vrt. myös P. Sawyer 1982, 141–142 sekä P. Sawyer 1987, 72–74.
- 271 Adam Bremensis I, cap. 60–62, 230–232.
- 272 P. Sawyer 1987, 74–77. Vrt. lisäksi Fröjmark & Krötzl 1997.
- 273 ”Per idem tempus sermo est quendam ab Anglia nomine Wolfredum divini amoris instinctu Suediam ingressum verbum Dei paganis magna fiducia predicasse”, Adam Bremensis II, cap. 62, 302. Englantilaisista uskonläheteistä Ruotsissa vrt. B. Sawyer 1987, 105–107.
- 274 Vrt. Adam Bremeniläisen kuvauksen tulkinnasta ja uudelleenarvioinnista arkeologian perusteella Anne-Sofie Gräslund, New Perspectives on an Old Problem: Uppsala and the Christianization of Sweden sekä Henrik Janson, Adam of Bremen and the Conversion of Scandinavia. Teoksessa

- Christianizing Peoples, 61–71, 83–88.
- 275 Vrt. Kontinuitet i kult och tro, 1992. Vrt. lisäksi P. Sawyer 1987, 83; Lindkvist 1985, 61–64; Fröjmark & Krötzl 1997.
- 276 Vrt. Korpela 1999, 29–30.
- 277 Regesta Pontificum Romanorum 2574; Higounet 1990, 34.
- 278 Määrin lähetystyön alkuvaiheista Angenendt 1990, 391–392.
- 279 Regesta Pontificum Romanorum 2888.
- 280 Regesta Pontificum Romanorum 2924, 2977–2979.
- 281 Vrt. Kelly 1988, 126–127.
- 282 Strzelczyk 1999, 518
- 283 Angenendt 1990, 391–392; Kelly 1988, 127, 129
- 284 BHL 6711–6723; Strzelczyk 1999, 518. Wimmer-Melzel 1984, 836–838.
- 285 Nikolaus I:stä vrt. EdP II, 1–20; Kelly 1988, 123–124. Bulgarian varhaishistoriasta vrt. Shepard 1999, 567–568.
- 286 "Matrimonium non fecit coitus sed voluntas", Responsa ad consulta Bulgarorum, MGH Epp. VI, 568–600; Bulgarian lähetystyön vaiheesta myös selostus paavien biografiassa Liber Pontificalis II, 164–165; Tautu, Acta Romanorum Pontificum, Fontes III:I, 1, 661–681.
- 287 Cap. 102, "Non esse inferendam pagano violentiam...", Tautu, Acta Romanorum Pontificum, Fontes III:1, 680
- 288 Bulgarian lähetystyöstä mm. Angenendt 1990, 392–393, Kelly 1988, 124, 130–131; Ullmann 1978, 98. Vrt. suomeksi Korpela 1999, 30.
- 289 Formosuksen paaviuskaudesta Kelly 1988, 129–131.
- 290 Unkarilaisten varhaishistoriasta Bakay, 1999, 536–546; Korpela 1999, 39–40.
- 291 Johannes XII: n paaviuskaudesta vrt. Liber Pontificalis II, 246–249.
- 292 Vrt. kuningas Otton perustamisasiakirja 9.10.949, Pommersches Urkundenbuch I, nro 12, 5.
- 293 Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg I, nro 28, 41.
- 294 "Adalbertum episcopum Rugis olim praedicatorum destinatum et missum archiepiscopum et metropolitanum tocius ultra Albiam et Salam Sclavorum gentis modo ad deum conversae vel convertendae fieri decrevimus", Pommersches Urkundenbuch I, nro 13, s. 6; Müller–Mertens 1999, 252; Higounet 1990, 56–57.
- 295 Strzelczyk 1999, 524. Puolan varhaishistoriasta vrt. Korpela 1999, 34–36.
- 296 Tapahtumakulusta edelleen K. G. von Zimrod-Stadnicki, Die Schenkung Polens an Papst Johannes XV. Fribourg 1911. Paavin politiikasta vrt. Kelly 1988, 150.
- 297 Patrologia Latina 137, 315–358; Kelly 1988, 148–149; Strzelczyk 1999, 519, 525; Korpela 1999, 37–38.
- 298 Jaffé, Regesta I, 496–501; Kelly 1988, 153–154.
- 299 Bakay 1999, 547–552; Higounet 1990, 61–62.
- 300 Noonan 1999, 510; Noonan 2000, 18–19.
- 301 The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, 97.



- 302 Vrt. Tellenbach 1988; Lind 2001b, 488.
- 303 Vrt. yksityiskohtainen selostus näistä lähetystöistä, Nestorin kronikka, 58–72.
- 304 Nestorin kronikka, 59.
- 305 Noonan 1999, 510–511; Noonan 2000, 22–23; Cardini 2001, 45–46.
- 306 Liber Pontificalis I, 464–465; Sumption 1975, 220.
- 307 ”Fecit autem et iuxta basilicam beati Petri apostoli ... basilicam in honore sanctae Petronillae, quae predicto benignissimo Pippino rege in Francia sponponderat ut beatae Petronillae corpus ibidem conlocaret...”, Liber Pontificalis I, 455. Tapahtumakulusta vrt. Prinz 1967, 10–11.
- 308 Vrt. Prinz 1967, 12.
- 309 Deusdonan reliikkikaupasta vrt. yksityiskohtaisesti Geary 1978, 52–59.
- 310 Vrt. perusteoksena translaatiokertomuksista historillisina lähteinä Heinzelmänn 1979.
- 311 Tästä vrt. Birch 1998, 101.
- 312 ”Hic beatissimus papa statuit ut crebris diebus alimentorum sumptus quae et elymosina usque nund appellatur, de venerabili patriarchio a paracellariis pauperibus et peregrinis qui ad beatum Petrum demorantur deportari ...”, Liber Pontificalis I, 435; ”... ut omni die centum fratres nostri Christi pauperum, etiam et si plus fuerint, aggregentur in Lateranense patriarchio et constituentur in portico quae est iuxta scala ... portionem panis atque potionem vini ..., Liber Pontificalis I, 502.
- 313 Birch 1998, 144.
- 314 Sigericin vaelluksesta vrt. Birch 1998, 98.
- 315 ”...ut homines mei, tam mercatores quam alii orandi causa viatores, absque omni angaria clausurarum et theleonarium firma pace et iusta lege securi Romam eant et redeant”, DN XIX, nro 11, 22. Vrt. Krötzl 1994, 107, 142.
- 316 Aronstam 1975, 65–83.
- 317 Birch 1998, 130–131.
- 318 Vita Stephani Regis Ungariae, MGH.SS 11, 235.
- 319 Kelly 1988, 155; Wimmer & Melzel 1984, 163.
- 320 Kosmas von Prag, Chronica Boemorum, ed. B. Bretholz, MGH SS rer. Germ. N.S. 2 (1923), 91–93.
- 321 Yleiskehityksestä vrt. mm. Jakobs 1984, 3–4, 87–100.
- 322 Clunyn noususta mm. Wollasch 1999, 174–180, suhteessa paavilliseen ja keisarilliseen politiikkaan Blumenthal 1982, 19–28. Vrt. suomeksi Heikkilä & Lehmijoki-Gardner 2002, 84–90.
- 323 Henrik III:n ja paavien suhteesta yksityiskohtaisesti Blumenthal 1982, 60–69. Vrt. myös Jakobs 1984, 18.
- 324 Jakobs 1984, 19–20; Kelly 1988, 164–165.
- 325 Uusista järjestelyistä yksityiskohtaisesti Ullmann 1978, 126–127.
- 326 Jakobs 1984, 22; Ullmann 1978, 129–130.
- 327 Gregoriuksen merkityksestä ja toiminnasta yleensä Jakobs 1984, 25–29; Kelly 1988, 171–173

- 328 Dictatus papae -julistuksesta ja sen tarkoituksista on olemassa runsaasti tutkimusta, vrt. Jakobs 1984, 21; Ullmann 1978, 141–143.
- 329 Vrt. Jakobs 1984, 25–29 sekä kattavasti ja yksityiskohtaisesti Blumenthal 1982, 118–186.
- 330 Usuin yhteenveto Rooman kommuunien (itsehallintokautta) koskevasta tutkimustilanteesta: Jean-Claude Maire Viguer, *Il comune romano*. Teoksessa André Vauchez (ed.), *Roma medievale*, Laterza Editori, Roma 2001, 116–157.
- 331 Aleksanterista yleensä vrt. EdP II, 291–299; Kelly 1988, 192–194; Paravicini Bagliani 1996, 92–93.
- 332 Paaviuden osuudesta yliopistojen ja tieteen kehityksessä vrt. Paravicini Bagliani 1996, 193–224.
- 333 Paavin valintaprosessin kehityksestä mm. Paravicini Bagliani 1996, 13–25; Schimmelpfennig 1988, 183.
- 334 Innocentiuksen biografiasta EdP II, 326–350; Kelly 1988, 203–205.
- 335 Käsitteestä, sen eri puolista sekä Innocentius III:n merkityksestä vrt. yksityiskohtaisesti Paravicini Bagliani 1996, 93–97.
- 336 Konsiilista Paravicini Bagliani 1996, 145–150 sekä tutkimustilanteesta 161–162. Vrt. myös Jakobs 1984, 81–85.
- 337 Konsiilin juutalaismääräyksistä ja niiden seurauksista vrt. Battenberg 1990, 102–104.
- 338 Vrt. konsiilin päätösten editio, Tanner, *Decrees*, 227–271.
- 339 CIC I–II.
- 340 Tellenbach 1988, 126–128; Ullmann 1978, 129.
- 341 Ullmann 1978, 132; Erdmann 1965 (1935), 166–184.
- 342 Vanhempien tekstien tulkintaa perustuu ilmeisesti luku- ja käännös- virheisiin. Santiagon kultin muotoutumisesta vrt. Krötzl 1987, 189 – 191.
- 343 Ullmann 1978, 136.
- 344 Cardini 2001, 60–61.
- 345 *Regesta Pontificum Romanorum 4530*.
- 346 Gregoriuksen globaalipolitiikasta yleensä vrt. Paravicini Bagliani 1996, 227–228; Jakobs 1984, 25–27; Kelly 1988, 171–173; EdP II, 188–212.
- 347 *Registrum Gregorii VII*, 194.
- 348 17.4.1075, *Registrum Gregorii VII*, 236–237.
- 349 *Registrum Gregorii VII*, 145.
- 350 Vrt. uuden opin ensimmäisestä soveltamisesta myös Ullmann 1978, 140; Bartlett 1993, 244–247.
- 351 Tellenbach 1988, 176–178. Yhteensä 411:sta kirjeestä Ranskaan, Italiaan ja Saksaan suuntautui 351, reuna-alueille 60, Bartlett 1994, 247.
- 352 Kelly 1988, 188–189; *Regesta Pontificum Romanorum II*, 7–19.
- 353 Vrt. kirje Ranskan baroneille, jotka suunnittelevat sotaretkä muslimien vastaan: "... regnum Hispanie ab antiquo proprii iuris sancti Petri fuisse...", *Das Register Gregors VII.*, 11.

- 354 Tautu, *Fontes III:I*, 1, s. 787–788, 793; *Regesta Pontificum Romanorum I*, 4904, 5178.
- 355 Urban II:sta ja ristiretkistä vrt. mm. Tellenbach 1988, 205–206; Jakobs 1984, 29–32; Ullmann 1978, 155.
- 356 Ristiretkitutkimus on erkaantunut omaksi alaksi, vrt. laajemmista taustoista Cardini 2001, 88–96 sekä tutkimuserinteistä Jakobs 1984, 102–104. Vrt. Lisäksi *Handbuch der Europäischen Geschichte II*, 174–198.
- 357 Vrt. vuoden 1096 vainoista yksityiskohtaisesti Battenberg 1990, 61–65.
- 358 Ullmann 1978, 170–171.
- 359 Sisterssiläisistä Skandinaviassa vrt. yksityiskohtaisesti France 1992, 1–98.
- 360 Ristiretken taustoista ja kulusta vrt. Jakobs 1984, 60–61.
- 361 Vrt. paavien universalisuudesta ja sen asteittaisesta rajoittumisesta Eurooppaan Paravicini Bagliani 225–232.
- 362 Vrt. *Handbuch der Europäischen Geschichte 2*, 339–353.
- 363 *EdP II*, 291–299; Kelly 1988, 192–194. Reuna-alueiden poliittisen tuen merkityksestä vrt. myös Ullmann 1978, 181.
- 364 Jakobs 1984, 50–51; Ullmann 1978, 185–186.
- 365 Jakobs 1984, 65.
- 366 *EdP II*, 320–326; Jakobs 1984, 54–55. Vrt. suomeksi Korpela 1999 52–53.
- 367 *Regesta Pontificum Romanorum II*, 16013, 16019; *EdP II*, 314–316.
- 368 *Regesta Pontificum Romanorum II*, 16461, 16462, 16463. Kolmannesta ristiretkestä ja sen taustoista Jakobs 1984, 67–68.
- 369 *Regesta Pontificum Romanorum II*, 16013–16094. Gregorius VII: n biografiasta vrt. *EdP*, 315.
- 370 Legateista vrt. Paravicini Bagliani 1996, 103–104.
- 371 Celestinuksen biografiasta sekä Cenciuksen veroluettelosta vrt. *EdP*, 320–326. Ruotsia ja Suomea koskevista kohdista vrt. *FMU I*, nro 38, 16–17.
- 372 Kuurian eri virastoista mm. Paravicini Bagliani 1996, 69–90.
- 373 Albigensiristiretkestä vrt. Ullmann 1978, 206–207. Tutkimustilanteesta erityisesti Jakobs 1984, 79–81; Hamilton (*NCMH V*) 1999, 164–181.
- 374 Vrt. *EdP*, 346.
- 375 Jakobs 1984, 80.
- 376 Ullmann 1978 201–202; *EdP* 338–347.
- 377 Jakobs 1984, 78.
- 378 Kelly 1988, 205–207; *EdP II*, 350–362.
- 379 Viidennestä ristiretkestä vrt. suomeksi kattava esitys *Annala* 1991.
- 380 Gregoriuksen paaviuskaudesta ja ristiriidoista keisarin kanssa yksityiskohtaisesti vrt. Ullmann 1978, 237–246 sekä Paravicini Bagliani 1996, 177–180. Biografiasta vrt. Kelly 1988, 207–208.
- 381 Kelly 1988, 209–210. Gregoriuksen ulkopoliitikasta ja Lyonin konsiilista Paravicini Bagliani 1996, 240–242. Mongolien ja eurooppalaisten kontakteista sekä paavien roolista vrt. kattavasti Ruotsala 2001.
- 382 *Sumption* 1975, 227.
- 383 Krötzl 1994, 99–117; *Sumption* 1975, 230.

- 384 DD I:2, 1963, nro 2, s. 5–7. Paavien ja Skandinavian välisistä suhteista 1000-luvun lopussa sekä 1100-luvulla yksityiskohtaisesti Seegrün 1967. Vrt. myös Tellenbach 1988, 64, 206; Jakobs 1984, 58–60.
- 385 ”... propter longinquitatem terrarum et maxime propter ignaras linguas valde difficile est...”, Das Register Gregors VII., 416; DD I:2, nro 18, s. 37–39.
- 386 Mm. vuosina 1077, 1079, 1080, Das Register Gregors VII., 361–363, 464–465, 498. Vrt. myös HUB I, 106–113.
- 387 ”... in mulieres ob eadem causa simili immanitate barbari ritus damnatas ... iram Domini multo magis provocare”, DD I:2, nro 20, 41–43.
- 388 Vrt. Jakobs 1984, 58–59.
- 389 DD I:2, nro 41, 86–88.
- 390 ”... legatos in omnibus circumquaque gentibus Danorum, Suenonum, Norvehorum, Farrie, Gronlondan, Halsingalondan, Islandan, Scridevindun, Slavorum, nec non omnium septentrionalium et orientalium nationum, quocunque modo nominatarum, delegat, et posito capite et prectore super corpus et confessionem s. Petri apostoli sibi suisque successoribus vicem suam perpetuo retinendam publicamque evangelizandi tribuit auctoritatem”, Regesta Pontificum Romanorum 2574, vrt. myös Vita Anskarii, 47, alaviite 81 sekä W. Trillmichin huomiot johdannossa, 10–11.
- 391 ”Daniae, Swediae, Norueiae, Farriae, Gronolondiae, Halsinglandiae, Islandiae, Scridivindiae et Sclavorum”, Regesta Pontificum Romanorum 7622; DS I:46.
- 392 ”...humiliter pareat...”, Regesta Pontificum Romanorum 7623.
- 393 Hadrianuksen biografiasta vrt. EdP II, 286–291; Kelly 1988, 191–192.
- 394 Vrt. tästä sekä Nicholas Breakspearen legaatiosta vieläkin kattavasti Johansen 1945. Vrt. lisäksi Seegrün 1987, 146–164 sekä uusimpana tutkimuksena ja yhteenvetona Bergquist 2003.
- 395 Vrt. kirkkopoliittisista taustoista ja paavillisista legatioista Ullmann 1978, 171–172.
- 396 Breakspearen toiminnasta ja lainsäädäntötyöstä Norjassa vrt. yksityiskoh-  
taisesti Seegrün 1987, 150–162 sekä Bergquist 2003, 44–46.
- 397 Legaatin toiminnasta Ruotsissa vrt. yksityiskohtaisesti Seegrün 1987, 166–  
170 sekä Bergquist 2003, 46–48. Vallanperimyskiistoista ja taustoista  
Ruotsissa vrt. B. Sawyer 1987, 95–96; Suvanto 1987, 23.
- 398 DD I:2, nro 115, 208–215; Kelly 1988, 191–192.
- 399 5.8.1164, DD I:2, nro 153–154, 285–291.
- 400 Fredrik Barbarossan biografiasta yksityiskohtaisemmin vrt. Cardini 1985.
- 401 Vrt. Besanconin tapauksesta EdP, 289.
- 402 Krötzl 1994, 107.
- 403 Krötzl 1994, 152.
- 404 Krötzl 1994, 39.
- 405 Kanonisaation kehityksestä Krötzl 1994, 50–54. Yksityiskohtaisimpana

- tutkimuksena paavillisesta kanonisaatiopolitiikasta vrt. Schimmelpfennig 1994, 73–100.
- 406 DD I:2, nro 26, 58–61; DD I:2, nro. 28, 62–64; DD I:2, nro 31.
- 407 Krötzl 1994, 56.
- 408 Hoffmann 1975, 145, 148.
- 409 ”... id ne fieret, auctoritate pontificali interdixit”, *Vitae Sanctorum Danorum*, 202. Tästä tapauksesta vrt. myös Krötzl 1994, 57–59; Schimmelpfennig 1994, 82–83 sekä Kemp 1948, 79.
- 410 ”Vitare volens vanam gloriam disposuit Sclavis predicare, ut martyr fieret. Et veniens Romam, visitatis locis sanctis, papam Eugenium pro legatione ad gentes interpellat. At papa, intelligens eum velle a cura absolvi, non concessit...”, DD I:2, nro 100, 185–186.
- 411 Krötzl 1994, 51.
- 412 ”... qualiter recolende memorie Kanutus, quondam Danorum dux ... adhuc vivens honeste et laudabilis vite et virtuose conversationis extiterit, et quomodo etiam post mortem suam iuxta sepulcrum ipsius fons quidam emicuerit, cecus lumen ceperit, et multas alias miraculorum virtutes circa eum omnipotens et misericors dominus dignatus fuerit operari, sicut prefatus archiepiscopus et eius socii parati erant, si vellemus recipere, sub iurisiurandi religione confirmare.”, *Vitae Sanctorum Danorum*, 246–247.
- 413 ”Die illo Danis omnibus gaudium duplicatur, ex parte una quod pater regis autorizatur, ex parte alia quod regis filius Kanutus in regem iniungitur. Interfuerunt diei illius sollempnitati rex ille Waldemar, archipresul Aeskillus de Lundis, archipresul de Suecia Stephanus, lator litterarum martirem sanctum autorizantium auctoritate domini pape Alexandri et cum eis Absalon Roskildensis ... Aderat etiam cum primis et primatibus terre tam cleri quam plebis populus innumerabilis.”, *Annales Lundenses*, 59; KL VIII, col. 600–601.
- 414 PL 185, col. 620 f., 622, *Regesta Pontificum Romanorum 12330*, PL 185, col. 624, *Regesta Pontificum Romanorum 12329*.
- 415 PL 185, col. 626.
- 416 PL 200, col. 235 f.
- 417 Kemp 1975, 86–89; PL 200, col. 900–902.
- 418 ”Denique quiddam audivimus, quod magno nobis fuit horrore, quod quidam inter vos sunt qui diabolica fraude decepti, hominem quemdam in potatione et ebrietate occisum quasi sanctum, more infidelium, venerantur ...”, PL 200, col. 1259–61. Vrt. Krötzl 1994, 75–79; Kemp 1944, 13–28; Petersohn 1994, 165–166.
- 419 Krötzl 1994, 64–66.
- 420 Maccarrone 1972, 43–46; Schimmelpfennig 1994, 81.
- 421 *Acta Sanctorum, Martii*:5, 513.
- 422 Schimmelpfennig 1994, 81; Vauchez 1988, 79; PL 217, col. 203f., 218f.
- 423 ”Inventas autem de novo (reliquias) nemo publice venerari praesumat, nisi prius auctoritate Romani Pontificis fuerint approbatae”, ‘Cum ex eo’,

- Mansi, Sacrorum Conciliorum, col. 20 ; Herrman-Mascard 1975, 101–102.
- 424 KL XX, col. 69–71; Vitae Sanctorum Danorum, 287–289; Daxelmüller & Thomsen 1978, 200–202. BHL 8908.
- 425 "...cum tu frater archiepiscopo nobis sepius intimasses quam pie sobrie atque iuste felicis recordationis Willelmus abbas de Paraclito vixerit in hoc mundo quantaque ... operetur miracula per eundem ... nobisque devotissime supplicasses ut et canonizaremus eundem et sanctorum annumerari cathalago faceremus.", DD I:5, 192–193; Potthast, nro. 5822; Pressutti, Regesta Honorii Papae III, nro. 1386.
- 426 "...tanto maturiori consilio circa ea censuimus procedendum; quanto in hiis citius quam in aliis mole carnis gravatus humane considerationis intuitus potest falli. Quapropter prudentie vestre de qua fiduciam gerimus plenior, per apostolica scripta mandamus, quatenus inquiratis tam de vita ipsius abbatis quam de miraculis supradictis diligentius veritatem; et quod super hiis inveneritis sub sigillis vestris nobis remittatis inclusum.", Vitae Sanctorum Danorum, 193.
- 427 "... de miraculis ... per testes fide dignos iuratos veritate cognita, certos nos reddere curaverunt, eis inter alia exponentibus ... ut eius suffragiis leprosi mudentur, sanentur egroti, liberentur demoniaci, aperiatur lingua mutorum et, quod est mirabilius, iam idem sit plurium mortuorum almificus suscitator.", Vitae Sanctorum Danorum 385.
- 428 Touzellier 1951, 296–297
- 429 Alueen eri kansoista vrt. Christiansen 1997, 27–40.
- 430 "Sed ecce, per triennium laboro, quod nullum episcoporum vel sacerdotum idoneorum michi coaffinum ad hoc opus inducere queo ... Sed et ego tuae paternitatis devotus famulus impensas omnes et socios itineris et linguae interpretes et coadjutores presbyteros, et quecumque necessaria fuerint, praebebo, tu tantum, sanctissime pater, venire dignare ...", Pommersches Urkundenbuch I.
- 431 Pommerin lähetystyöstä yleisemmin vrt. Higounet 1990, 72–73, kolonisaatiosta 145–147.
- 432 Aleksanteri III:n ja Eskilin läheisistä suhteista sekä Stephanuksen nimittämisestä vrt. France 1992, 64–67.
- 433 Vrt. suomalaisten varhaista kääntymistä koskevan tutkimustradition katsauksena Fewster 2000, 89–100. U. Salo korostaa arkeologisista löydöksistä näkyvää kristillisten vaikutteiden tuloa Suomeen jo 500-luvulta alkaen, Salo 1995, 13. Vrt. myös Taavitsainen 2000.
- 434 Firenzen luettelon todistusvoimaa lähetystyön suhteen korostaa mm. Johansen 1951, 88–89. Vrt. Suvanto 1985, 17.
- 435 Vrt. mm. Vahtola 1987, 363; Suvanto, 1987, 149–160; Heininen & Heikkilä 1997, 14–17; Kallioinen 2001, 22–23; Lehtonen 2002, 84–91 sekä yksityiskohtaisesti Jokipii, 2002, 228–242. Ruotsalaisten ristiretkistä yleensä vrt. Lindkvist, Thomas, Crusades and Crusading Ideology in

- Sweden. Teoksessa *Crusade and Conversion 2001*, Suomen suhteen erit. 122–123.
- 436 Erikistä vrt. KL 4, col. 13–16; Erik den Helige, 1954; Gallén & Lundén, 1960; Hoffmann 1975, 197–204; Suvanto 1985, 24–25; Krötzl 1994, 75–79. Erikin historiallisuutta puolustaen Jokipii 2002, 232–234.
- 437 Henrikistä yleensä Maliniemi 1942; Rinne 1932; Heininen 1987, 78–94; Suvanto 1985, 25–27; Pirinen 1991, 38–41; Krötzl 1994, 79–82.
- 438 Käännytystyön rauhanomaista etenemistä samanaikaisesti Viron alueella korostaa mm. Johanson 1951, 89. *Ledung-retken mahdollisesta luonteesta* vrt. Jokipii 2002, 235–236.
- 439 Olaus Petri, *Chron. Svec. I*, 241 sekä ns. *Legenda novan* teksti: ”Ipse namque nacione britannicus existens Romam peregrinando, devocionis affectu, peccit, Deo vero cooperante non in patriam, sed cum legato cardinali, ut refertur ad Sweciam misso feliciter repedavit.”, Uppsala universitetsbibliothek, Cod. C 292, f. 82r-v, ed. A. Maliniemi, *De S. Henrico*, 85.
- 440 Olaus Petrin kronikasta KL 12, col. 557–561. Varovaisesta ilmaisutavasta vrt. myös Maliniemi 1942, 12.
- 441 Seegrün 1987, 158.
- 442 Henrikin Liivinmaan kronikka I.13., 49.
- 443 ”Phinni semper, imminente sibi exercitu inimicorum fidem servare christianam promittunt et praedicatores et eruditores christianae legis desideranter requirunt et recedente exercitu fidem abnegant, praedicatores contemnunt et graviter persequuntur”, DD I:3, 25.
- 444 Vrt. kirjeestä mm. Suvanto 1985, 29–31; Heininen & Heikkilä 1997, 17; Lehtonen 2002, 87–88. Käännytystyön puutteellisuutta ja kirkon epävarmaa asemaa vielä pitkälle 1200-luvulle korostavat Kallioinen 2001, 23–24 sekä Heikkilä & Lehmijoki-Gardner 2002, 352.
- 445 1100- ja 1200-luvun paavillisten kirjeiden formulaaluonteesta perustavanlaatuisesti ja käyttäen esimerkkinä paavien kirjeenvaihtoa Itämeren alueelle Pitz 1971.
- 446 Danmarks middelalderlige Annaler, ed. Erik Kroman, Kobenhavn 1980. Vrt. tanskalaisvaikutusta korostaen Danske korstog 2004, 151–159.
- 447 13.1.1206, DD I:4, 109; FMU I, 44.
- 448 ”...quedam terra que Fialanda dicitur ... nuper quorundam nobilium mediante sollicitudine ad fidem conversa sit christianam...”, DD I:4, nro 161; FMU I, 48.
- 449 FMU I, 49.
- 450 DD I:4, nro 161; FMU I, 48.
- 451 ”...terram quam clare memorie predecessores tui a paganorum manibus extorserunt...”, FMU I, 52.
- 452 Heinrici chronicon XIX, kap. 4, 188, suomennettuna ”Sinne lähetettiin papit Pietari Kaukovalta Suomesta ja...”, Henrikin Liivinmaan kronikka, 161; XIX, cap. 7, 196, suomennettuna Henrikin Liivinmaan kronikka,

165. Vrt. Donner 1930, 21–22.
- 453 ”Quorum erat primus Petrus Kaikewalde de Vinlandia ...”, Heinrici chronicon XXIV, kap. 1, 254, suomennettuna Henrikin Liivinmaan kronikka, 200.
- 454 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIV.3., 203. Ruotsalaisten rauhanomaisia käännötyksimenetelmiä korostaa tämän kuvauksen perusteella myös Pirinen 1968, 203.
- 455 12.10.1204, LECUB I, 1:5, 19. Kalparitareita koskevana perusteoksena vrt. edelleen Benninghoven 1965.
- 456 FMU I, 24.
- 457 Novgorodilaisten sotaretkistä mm. Korpela 2000, 34.
- 458 REA 1, 2, 3; FMU I, 73, 74
- 459 ”... rutheni, qui propinqui sunt eis...”, REA 3
- 460 REA 7.
- 461 REA 6; DS I:251; Potthast 8329.
- 462 ”... fratres Cisterciensis ordinis secum assumat – ut cum ipso evangelizent et baptizent.”, PUB, nro 4.
- 463 ”... cum consilio venerabilis fratris nostri Finlandensis episcopi...”, REA 9. Tuomas-piispan saksalaisyhteyksiä korostaa mm. Vahtola 1984, 4–5.
- 464 Vahtola 1984, 7–8 sekä sama hypoteesi jo aikaisemmin Ruuth 1909, 97–98.
- 465 FMU I, nro 82, 29; Suomen varhaiskeskiajan lähteitä, 64.
- 466 Vrt. Gallén 1946; Kring korstågen till Finland, 1968; Vahtola 1984, 10–13; Suvanto 1985, 43–44; Nordstrandh 1990; Lind 1991, 292, Korpela 2000, 36–37; Lehtonen 2002, 93–95.
- 467 Näin mm. Vahtola 1984, 7 ”käännyttiin Hämettä ja hämäläisiä 1230-luvulla siinä määrin kovakouraisesti, että seurauksena oli hämäläisten väkivaltainen nousu vuonna 1237” sekä Vahtola 1997, 366 ”Die Härte der Bekehrungsmassnahmen ... hatten eine Gegenreaktion zur Folge.”
- 468 Kritiikkinä Vahtolan tulkintaa kohtaan vrt. perustellusti myös Lind 2001.
- 469 Suomen lähetyksen rauhanomaisuutta korostaa mm. Pirinen 1968, 177, 180 ja erikoisesti Hämeen lähetyksen rauhanomaisuutta Donner 1930, 10–12.
- 470 Varhaisista vaikutteista, jotka näkyvät mm. Liivinmaan alueen kielissä vrt. Anderson 1989, 245–247.
- 471 ”Gens enim ... vocata Cori, Suenonum principatui olim subiecta fuerat”, Vita Anskarii 30, 94.
- 472 Vrt. Nyberg 1989, 235–236.
- 473 ”Sunt et aliae (ts. muita saaria), quae subiacent imperio Suenonum, quarum vel maxima est illa quae Churland dicitur”, Adami Bremensis Gesta IV.17. , 454. Vrt. Johansen 1951, 88.
- 474 Vrt. Anderson 1989, 253–257.
- 475 Tämän puolesta mm. Johansen 1951, 89.
- 476 DD I:3, 26. Vrt. Suvanto 1985, 29.



- 477 Vrt. Nyberg 1989, 238; Anderson 1989, 257–258.
- 478 "...feritatem Estonum et aliorum paganorum illarum partium...", DD I:3, 27.
- 479 "...quae christianae fidei ignara est...", DD I:3, 28.
- 480 "...ad convertendam gentem illam...", DD I:3, 26.
- 481 "...petitiones pauperis illius episcopi Fulconis...", DD I:3, 22.
- 482 Tällä kannalla on myös mm. Rebane 1989, 177–178: alustavan kiinnostuksen jälkeen Tanskan maalliset ja kirkolliset johtajat eivät olleet enää valmiita tukemaan Viron lähetystyöhanketta, kun sen kustannukset olisivat nousseet liian korkeiksi.
- 483 Regesta Pontificum Romanorum II, 12118; PL 200, 860–861; SD I, nro 55; LECUB I, nro 5; FMU I, nro 27.
- 484 Meinhardista yleensä vrt. Arbusow 1937, 3–6 sekä uusimpana ja kattavimpana tutkimuksena Hellmann 1989, 9–30.  
Augustinolaiskaniikeista yleisesti vrt. Heikkilä & Lehmijoki-Gardner 2002, 165–166.
- 485 10.4.1190, LECUB III, 3, 10a; Germania Pontificia, 182.
- 486 "...ex diversis ordinibus...", 27.4.1193, LECUB I, 11.
- 487 Tapahtumakulusta vrt. Hellmann 1989, 21.
- 488 1.10.1188, Regesta Pontificum Romanorum II, 16328, vrt. myös 16325; LECUB I, 9–10; Hellmann 1989, 24.
- 489 "... ut edant et bibant ea, que apud illos sunt...", PL 204, 1497. Paavin henkilökohtaisesta roolista vrt. Maccarrone 1989, 39–40.
- 490 LECUB III, 3, 10a; Germania Pontificia, 182.
- 491 "Ut plenariam habeas potestatem adiungendi tibi quos necessarios videris et quos cognoveris ministeriis opportunos ... dispensandi cum eis in cibis, potibus, quin et vestibus...", PL 206, 995–996, vrt. Maccarrone 1989, 45.
- 492 KL 9, 210–211. Ristiretkiaatteen muotoutumisesta vieläkin perustavanlaatuisesti Erdmann 1965 (1935). Vrt. Danske korstog 2004.
- 493 Perustavanlaatuisena tutkimuksena Brunon kirjeestä ja sen ideologisesta taustasta edelleen Kahl, 1963b. Vrt. myös Erdmann 1965, 97–98.  
Benediktiiniläisen reformiliikkeeseen kuuluneista kamaldolilaisista ja heidän roolistaan eteläisen Itämeren lähetystyössä vrt. erityisesti Sydow, Jürgen, Probleme der camaldulensischen Ostmission. Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke, 1963, 146–155. Kamaldolilaisliikkeestä yleensä vrt. Heikkilä & Lehmijoki-Gardner 2002, 94 95.
- 494 Kahl 1963b, 182–183.
- 495 Luukas 14, 23: Et ait dominus servo: Exi in vias, et sepes: et compelle intrare, ut impleatur domus mea. Vuoden 1938 raamatunkäännöksen mukaan: "Niin Herra sanoi palvelijalle: Mene teille ja aitivierille ja pakota heitä tulemaan sisälle, että minun taloni täyttyisi". Vuoden 1992 uudessa raamatunkäännöksessä kuitenkin lievempänä sanamuotona: "... vaadi ihmisiä tulemaan...". 'Pakottaminen' on kielellisesti selvästi lähempänä keskiajalla käytössä olleen latinankielisen Vulgatan muotoilua. Vrt.

- Erdmann 1951, 97; Kahl 1963b 187–188.
- 496 Näin tulkitsee Kahl 1963b, 239–241.
- 497 Beumann 1963, 138.
- 498 Urkundenbuch des Erbstifts Magdeburg I, nro 193, 249. Kirjeen tekstiä kommentoi yksityiskohtaisesti mm. Bünding-Naujoks 1963, 87–88. Vrt. ristiretkikertomusten (mm. Robertus Monacus, *Historia Iherosolimitana*) käyttämisestä malleina Lotter 1989, 275–276.
- 499 Tätä korostaa Beumann 1963, 130–131.
- 500 Bernardin ristiretkisaarnoista Lotter 1989, 285–287.
- 501 Frankfurtin kokouksesta ja Bernhardin roolista vrt. Lotter 1989, 287 sekä Bünding-Naujoks 1963, 96–98.
- 502 "... ad faciendam vindictam in nationibus et extirpandos de terra christiani nominis inimicos.", Bernard de Clairvaux, *epistola 457*, *Opera*, VIII, 432; "... ad delendas penitus aut certe convertendas nationes illas signum salutare suscipere ... interdiximus, ne qua ratione ineant foedus cum eis ... donec auxiliante Deo aut ritus ipse aut natio deleatur.", em. teos, 433.
- 503 Näin lieventäen mm. Lotter 1989, 289–291.
- 504 PL 182, 651; Vrt. Kahl 1963a, 161; Beumann 1963, 139.
- 505 *Regesta Pontificum Romanorum* II, 9017; Christiansen 1997, 53.
- 506 "... nullus de paganis ipsis ... pecuniam vel aliam redemptionem accipiat, ut eos in sua perfidia remanere permittat ...", PL 180, 1203–1204.
- 507 Kirjeen teksti PL 182, 922. Vrt. idologian muotoutumisesta Bruno Schumacher, *Die Idee der geistlichen Ritterorden im Mittelalter. Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke* 1963, 364–385.
- 508 Bernard Clairvauxlaisen kehotus Pohjois-Saksan aatelisille kokoontua 29. kesäkuuta Magdeburgiin: *Pommersches Urkundenbuch* I, nro 31, 13. Higounet 1990, 71; Christiansen 1997, 54–55.
- 509 "Multi igitur eorum falso baptizati sunt ... nam neque baptisma servaverunt nec cohibuerunt manus a depredacione Danorum", *Helmoldi Chronica Slavorum*, 65, 228.
- 510 "... tanta severitate grassantur in nos, uto propter vectigalia et servitatem durissimam melior sit nobis mors quam vita.", *Helmoldi Chronica Slavorum* 84, 290. Vrt. myös Lotter 1989, 284.
- 511 *Vincentius Pragensis*, MGH SS, XVII, 663; Higounet 1990, 72.
- 512 "... das törichteste Unternehmen, das das 12. Jahrhundert kennt" (1100-luvun typerin hanke), Hauck 1903, 604. Vrt. Blanke 1963, 357.
- 513 Higounet 1990, 70–72.
- 514 "... simulachrum illud antiquissimum Zuantevith, quod celebratur ab omni natione Slavorum ...", *Helmoldi Chronica Slavorum*, kap. 108, 372.
- 515 "... iussit mitti funem in collo eius et trahi per medium exercitum in oculis Slavorum et frustatim concisum in ignem mitti. Et destruxit fanum cum omni religione sua et erarium locuples diripuit. Et precepit, ut discederent ab erroribus suis, in quibus nati fuerant, et assumerent cultum veri Dei", *Helmoldi Chronica Slavorum*, kap. 108, 372.

- 516 Vrt. Delaruelle 1958, 54–79.
- 517 Vrt. ideologisista taustoista Engels 1983, 216–217.
- 518 Pohjoisen Euroopan ja Skandinavian yleistilanteesta vrt. Jakobs 1984, 58–60.
- 519 Eskilista Anderson 1989, 255; France 1992, 64. Vrt. Eskilin suhtautumises-ta tanskalaisuuteen ja tanskalaiseen identiteettiin McGuire, Brian Patrick, Archbishop Eskil and Danish Identity. Teoksessa *The Birth of Identities*, 1996, 189–211.
- 520 Anderson 1989, 270; Christiansen 1997, 60.
- 521 ”Et affuerunt illic pontifices Absalon de Roschilde ... Hii adiuverunt manus regis cum omni diligentia ...” Helmoldi *Chronica Slavorum*, kap. 108, 372.
- 522 Eskilin ja Absalonin suhteesta vrt. Christiansen 1997, 60–61.
- 523 Henrikin Liivinmaan kronikka X.13., 83; ”ad faciendam vindictam in nationibus et at subiugandas gentes fidei christiane”, Heinrichi *chronicon Livoniae*, X.13., 62. Anders Sunesenista uusimpana ja kattavana tutkimuk-sena Nielsen 2001, hänen suhteistaan paaveihin erit. 100–113. Vrt. myös Rebane 1989, 186–187.
- 524 Henrikin Liivinmaan kronikka X.14., 84. Vrt. Nielsen 2001, 107.
- 525 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIII.2., 186–187. Nielsen 2001, 113–115.
- 526 Yleistilanteesta vrt. Niitemaa–Hovi 1991, 59; Zetterberg 2003, 13.
- 527 PL 206, 995–996. Vrt. Maccarrone 1989, 45.
- 528 Tutkimuksen eri linjauksista mm. Ekdahl 1989, 216.
- 529 ”Nähtyään liiviläisten itsepintaisuuden ja työnsä turhuuden...”, Henrikin Liivinmaan kronikka I.11., 48.
- 530 ”Summus itaque pontifex audito numero baptizatorum non eos deserendos censuit, sed ad observationem fidei, quam sponte promiserant, cogendos decrevit. Remissionem quippe omnium peccatorum indulsit omnibus, qui ad resuscitandam illam primitivam ecclesiam accepta cruce transeant”, Heinrichi *chronicon* I:12, 10. Suomalainen teksti (kuten jatkossakin) teoksesta Henrikin Liivinmaan kronikka, 49.
- 531 ”... christianae fidei documenta cogantur tenere firmiter et servare ...” (heidän on pakko lujasti pitää ja säilyttää kristillistä oppiaan), DD I:3, nro 25, 35; FMU I, nro 24.
- 532 Alkuperäistekstin ”idem episcopus” suomenkielinen käännös ”piispa Meinhard” on siinä mielessä harhaanjohtava, Henrikin Liivinmaan kronikka I.13, 49. Vrt. myös Ekdahl 1989, 217.
- 533 Rebane 1989, 179.
- 534 ”Infirmus ... baptismum petit. Quem mulierum proterva prohibet pertinacia a sancto proposito. Sed invalescente egritudine vincitur muliebri incredulitas...”, Heinrichi *Chronicon* I, kap. 10, 6–7.
- 535 Henrikin Liivinmaan kronikka IX.5., 68.
- 536 Vrt. Maccarrone 1989, 46.
- 537 Henrikin Liivinmaan kronikka II.6., 52.

- 538 Näin mm. edelleen Ekdahl 1989, 223, referoiden myös vanhempaa baltiansaksalaista tutkimusta. Tasapuolisemman kuvan antaa Benninghoven 1965 sekä erityisesti Benninghoven 1970.
- 539 "... liiviläiset pelästyivät ja alkoivat epäillä, että kristittyjen sotajoukko hyökkäisi heidän kimppuunsa ... vaarallisesti alttiiksi susien kidoille.", Henrikin Liivinmaan kronikka I.11., 48.
- 540 Vrt. yksityiskohtaisena perustutkimuksena piispa Albertista edelleen Gnegel-Waitschies 1958.
- 541 Henrikin Liivinmaan kronikka VI.4., 58–59. Albertin ja Teoderikin rooleista vrt. yksityiskohtaisesti Gnegel-Waitschies 1958, 66.
- 542 Vrt. Ekdahl 1989, 221–222.
- 543 Gnegel-Waitschies 1958, 83–94.
- 544 Ekdahl 1989, 232–234.
- 545 Henrikin Liivinmaan kronikka XXI.7., 179.
- 546 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIII.2., 186.
- 547 Tästä mm. Gnegel-Waitschies 1958, 161, joka kuvaa kohdettaan liiankin kriitikkömästi.
- 548 Henrikin Liivinmaan kronikka XIV.11., 122.
- 549 Henrikin Liivinmaan kronikka XVIII.7., 154.
- 550 Henrikin Liivinmaan kronikka XIX.8., 166–167.
- 551 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIV.6., 207. Vrt. yksityiskohtaisena tutkimuksena eri saarnamatkoista Liivinmaan lähetystyössä Johansen 1933. Lähetysaarnojen luonteesta yleensä vrt. Pirinen 1968, 175–181.
- 552 Mm. Henrikin Liivinmaan kronikka XXIV.5., 205.
- 553 ”Riikalaiset myös kehoittivat ruotsalaisia , etteivät nämä luottaisi liiaksi petollisten virolaisten kataliin puheisiin ...”, Henrikin Liivinmaan kronikka XXIV.3., 203.
- 554 Henrikin Liivinmaan kronikka XXVI.8., 219–220..
- 555 ”Et congaudebant omnes de conversione gencium, simul et de bellis et triumphis multiplicibus christianorum”, Heinrici chronicon XIX.7, 196; Henrikin Liivinmaan kronikka 165.
- 556 ”Sicut terram filii, sic et terram matris paterne sollicitudinis nostre studiis semper promovere curabimus”, Heinrici chronicon, XIX.7., 196.
- 557 "... circumiacens populus barbarus Livonum gentem que nuper ad agnitionem veritatis pervenit ...”, DD I:61, 95–96.
- 558 Einhardi Vita Karoli, 175, 177. Vrt. Engels 1983, 203.
- 559 Urkundenbuch des Erzstiftes Magdeburg I, nro 193.
- 560 Luonnonoikeusajattelun periytymisestä antiikista vrt. Mäkinen 2003, 151.
- 561 Tästä kehityksestä vrt. Engels 1983, 218–219. Vrt. katsauksena myös art. ’Naturanrecht’, LM VI, 1050–1054.
- 562 Anselm von Laon, LM I, 687–688; Abelardista LM I. Vrt. Engels 1983, 219–220.
- 563 Engels 1983, 219. Tuomaksen luonnonoikeusajattelusta yleensä vrt. Mäkinen 2003, 151–152.

- 564 Dominikaaneista ja heidän levittäytymisestä Skandinaviaan vrt. ennen kaikkea Gallén 1946. Suomeksi dominikaaneista yleensä Heikkilä & Lehmijoki-Gardner 2002, 229–259.
- 565 Tapauksesta vrt. yksityiskohtaisesti Annala 1991, 130–141.
- 566 Fransiskaaniin lähetytyöstä ja uusimmasta tutkimustilanteesta vrt. Alle frontiere della Cristianità, 2001.
- 567 Vrt. eri paavien Itämeren ristiretkibullista mm. yksityiskohtaisesti Maccarrone 1989, 33–48.
- 568 Blanke 1963a, 358.
- 569 Vrt. Innocentius III:n toimista Liivinmaan suhteen seikkaperäisesti Maccarrone 1989.
- 570 ”... si nuper conversis negatum fuerit defensionis auxilium, vel in primos revertuntur herrores vel eos saltem peniteat credidisse”, Die Register Innocenz’ III. Bd. II, 348–349.
- 571 ”... si per episcopum livonensium sint vocati, suscipere non recusent”, sit. Maccarrone, 58.
- 572 PL 216, 1268–1269. Kirjeen sisällöstä vrt. Maccarrone 60–80, jossa myös tekstin editio 78–80, vrt. LECUB I, 15–18. Gregorius IX:n dekretaalikoelman kohdat, jossa kirjettä on käytetty: III, 1,11; IV, 19,9; V, 38,8. Vrt. kirjeen käytöstä ja laajemmasta merkityksestä kiinnostavalla tavalla Pirinen 1968, 174, erik. alaviite 5.
- 573 ”... omnes pariter in unum vos regulare propositum et honestum habitum, quantum ad hoc spectat officium, conformetis...”, ed. Maccarrone 1989, 79.
- 574 ”Quia vero in matrimonii contrahendis dispar est ritus eorum a nostro ... Cum autem sacramentum coniugii apud fideles et infideles existat ...”, ed. Maccarrone 1989, 79. Vrt. myös Brundage 1973.
- 575 ”... et a paganis qui constitutionibus canonicis non artantur ... etiam in infidelitate sibi matrimonium copulati, libere possunt et licite remanere coniuncti, cum per sacramentum baptismi non solvantur coniugia, sed crimina dimittantur.”, ed. Maccarrone 1989, 80.
- 576 ”Ad hec sancte memorie beati Gregorii pape predecessoris nostri adherentes vestigiis...”, avioliittosäännöistä vrt. Maccarrone 67–72, tekstieditio 79–80.
- 577 ”... super fornicatione, adulterio, homicidio et aliis criminibus, consideratis circumstantiis omnibus et presertim novitatem Livonensis ecclesie...”, sit. Maccarrone 80.
- 578 Henrikin Liivinmaan kronikka VII.3., 61–62.
- 579 ”Eodem tempore Lyvo quidam de Thoreida vulneratus petivit a fratre Theoderico curari, promittens se, si curatus fuerit, baptizari. Frater autem herbas contundens nec tamen herbarum effectum sciens, sed invocato nomine Domini ipsum et in corpore et in anima baptizandus sanavit. Et hic primus in Thoreida fidem Christi suscepit.”, Heinrici chronicon I.10., 6., suomal. käännös Henrikin Liivinmaan kronikka, 47.

- 580 PUB nro 9, 10. Vrt. Blanke 1963a, 344 – 346.
- 581 Vanha testamentti, sanalaskut 26,11.
- 582 ”Dirigunt tamen episcopo nuncium, causam exercitus superducti requirentes. Respondet episcopus causam, quod tamquam canes ad vomitum, sic a fide sepius ad paganismum redierint. Item Lyvones: ’Causam hanc’ inquirunt, ’a nobis removebimus. Tu tantum remisso exercitu cum tuis ad episcopium tuum cum pace revertaris, eos, qui fidem susceperunt, ad eam servandam compellas, alios ad suscipiendam eam verbis non verberibus allicias”, Heinrici chronicon II.5., 12, suomalaiskäännös Henrikin Liivinmaan kronikka, 51–52. Liiviläisten ensimmäinen lause on suomenkielisessä käännöksessä ilmaistu harhaanjohtavasti (emme tee enää niin).
- 583 Tusc. III, 64, vrt. Heinrici chronicon II.5., 13, alaviite 5.
- 584 ”Eadem hyeme factus est ludus prophetarum ordinatissimus in media Riga, ut fidei christiane rudimenta gentilitas fide disceret occultat. Cuius ludi materia tam neophitis quam paganis, qui aderant, per interpretem diligentissime exponebatur. Ubi autem armati Gedeonis cum Phylisteis pugnabant, pagani timentes occidi fugere ceperunt, sed caute sunt revocati.”, Heinrici chronicon IX.14., 44, suomalaiskäännös Henrikin Liivinmaan kronikka, 72.
- 585 Wilhelm Modenalaista koskevana perustutkimuksena vrt. edelleen Donner 1929. Tuon ajan legaaateista yleisemmin vrt. Zimmermann 1913.
- 586 ”... predicarent evangelium ... Sane cum in partibus Livonie ac Pruscie duritie cordium infidelium tamquam terra vaste solitudinis ymbre gratie divine compluta et vomere sancte predicationis exculata ... Ceterum quia pro negotiorum emergentium qualitate necesse habemus idoneas personas eligere; quibus ea fiducialiter committamus. Ecce ad evangelizandum in partibus illis ... eligimus venerabilem fratrem nostrum Guillelmum Mutinensem episcopum ...”, DD I:6, 29, 46–47.
- 587 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIX.2., XXIX.3., 237–238. Vrt. Wilhelmín kyvystä Donner 1929, 103–104.
- 588 ”... hän lähetti pappejaan rannikolle ja palasi itse Sakalan kautta Riikaan. Nämä papit, nimittäin Pietari Kaukovalta ja hänen kanssaveljensä ...”, Henrikin Liivinmaan kronikka XXIX.7., 242.
- 589 Henriikin Liivinmaan kronikka XXIX.3., 238.
- 590 ”... nec Theutonici gravaminis alicuius iugum importabile neophytorum humeris imponent, sed iugum Domini leve ac suave ...”, Heinrici chronicon XXIX.3., 318 sekä toisessa kohdassa: ”... dominis ipsorum, fratribus milicie, quatinus subditis suis leve semper iugum imponentes fideliter cohabitarent ...”, Heinrici chronicon XXIX.3., 320; suomalaiskäännös Henrikin Liivinmaan kronikka, 238–239. Vrt. myös yksityiskohdaisesti Donner 1929, 230–231.
- 591 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIX.4., 240 sekä vastaavasti myös XXIX.3., 238.

- 592 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIX.7., 242.
- 593 Henrikin Liivinmaan kronikka XXIX.6., 241. Vrt. Blanke 1963b, 392, erit. alaviite 5.
- 594 "... nobis inconsultis praedictam terram violenter et traditorie occupavit, in iniuriam Dei et Romanae ecclesiae, ac in scandalum et contumeliam nostram", LECUB I, nro 88. Vrt. Donner 1929, 106.
- 595 Vrt. tästä myös Donner 1929, 108, joka epäilee näiden 'miesten' olevan edellisen kevään ristiretkeläisiä, joita legaatti oli ottanut palvelukseensa.
- 596 Vrt. Ruuth 1903 sekä luku "Suomi paavillisena suojavaltiona vv. 1229–1237", Jaakkola 1958, 226–237. Pyrkimystä varsinaisen valtion luomiseen puoltaa myös Blanke 1963b, 392, alav. 4.
- 597 Varsinaista monograafista tutkimusta paavillisista suoja-alueista ei ole olemassa. Paavillisesta suojelusta ja sen muotoutumisesta laajemmin vrt. Fried 1980.
- 598 Paavillisen suojelun taustoista ja kehityksestä vrt. ennen kaikkea Fried 1980, 37–48.
- 599 Kolmannan lateraanikonsilin kanoni nro 26; dekretaaleissa X 5.6.5. Vrt. eri suojelumääräyksistä Fried 1980, 294.
- 600 PL 214, 739–740.
- 601 Paavi moitti "molestia indebita et pressura", jolle vastakäytyneet oli alistettu, 13.8.1212, PL 216, 670; PUB I, nro 7.
- 602 PUB I, 1, nro 37, 25. Vrt. Fried 1980, 292.
- 603 Kumaanien käännytystyöstä vrt. Berend 2001, 255–279.
- 604 Vrt. historiografisena katsauksena Saksan ritarikunnasta Liivinmaalla Kreem 2001, 467–479.
- 605 "...quandam terram Borza nomine, ultra silvas versus Cumanos...", Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter, Bd. II, nro 47, 210–13. Vrt. Fried 1980, 300; Berend 2001, 257.
- 606 Vrt. Altaner 1924, 4.
- 607 Vrt. Berend 2001, 258.
- 608 Auvray, Les registres, 139.
- 609 Auvray, Les registres, 345.
- 610 "... quoniam infantia tenera potius est lacte quam vino", ASV Reg. Vat. 14, f. 137v; Auvray, Les registres, 345.
- 611 ASV Reg. Vat. 14 f. 64v, 137v; Reg. Vat. 17, f. 220r; Theiner, Vetera Monumenta, nro 162, 91. Vrt. Berend 2001, 266.
- 612 DD I:6, nro 127. Vrt. lisäksi Suomen varhaiskeskijän lähteitä, 46.
- 613 Suomen varhaiskeskijän lähteitä, 45; DD I:6, nro 114, 159; LECUB I, 103.
- 614 Walther-Wittenheim 1938, 12–13.
- 615 Fontes Historiae Latviae Medii Aevi, 204.
- 616 DD I:6, nro 199, 252–262; Suomen varhaiskeskijän lähteitä, 55–62. Vrt. tapahtumakulusta ja sen taustoista myös Donner 1929, 181–184.

- 617 DD I:6, nro 199, 255; Suomen varhaiskeskiajan lähteitä, 57.
- 618 DD I:6, 256; Suomen varhaiskeskiajan lähteitä, 57–58.
- 619 Suomen varhaiskeskiajan lähteitä, 59–60.
- 620 Suomen varhaiskeskiajan lähteitä, 60–61.
- 621 DD I:6, 259.
- 622 Vrt. Christiansen 1997, 102–103.
- 623 ”Ne igitur deterioris conditionis existant Christi caractere insigniti, quam fuerant ...”, LECUB I, nro 157, vrt. Donner 1929, 230–231.
- 624 Vrt. yksityiskohtaisesti preussilaisista ja Christianin lähetystyöstä Blanke 1963a.
- 625 PUB I, nro 52, vrt. Blanke 1963a, 355.
- 626 Blanke 1963a, 360.
- 627 Vrt. Higounet 1990, 227.
- 628 Asiakirja tunnetaan nimellä Riminin kultainen bulla. Vrt. Saksan ritarikunnan tulosta Preussiin yksityiskohtaisesti Urban 1980, 79–129; Blanke 1963b, 405.
- 629 PUB I, nro 80, 61. Vrt. Engels 1980, 297.
- 630 ”... que venerabilem fratrem nostrum ... Mutinensem episcopum dinoscitur recepisse”, PUB I, nro 72, 52. Vrt. Engels 1987, 298; Donner 1929, 151–156.
- 631 8.5.1220, ”... nos firmum habere propositum, tam conversos, quam eciam faciente domino convertendos in omni libertate fovere et ab iniuriis omnium molestias eisdem inferentium vel gravamen ... protectionis apostolice munimine defensare, et quod eos ... nunquam alicuius gravari dominio vel iugo patiemur subiici servitutis.”, PUB I, nro 37. Vrt. Blanke 1963b, 399, erityisesti alaviite 19.
- 632 ’Pietati proximum’, 1234, D’Auvray.
- 633 PUB I, nro. 134.
- 634 7.2.1249, Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens nro 10, 80–99. Laajana tutkimuksena vrt. erityisesti Patze 1963.
- 635 Sopimuksen eri kohdista Patze 1963, 449–461.
- 636 Extravag. comm., 3.10.I, tit. X, CIC II, coll. 1280–84.
- 637 Vrt. La Cristianizzazione della Lituania 1989; Christiansen 1980, 139–176.
- 638 Sumption 1975, 235; vrt. Frugoni 2000, 234–235.



## LYHENTEET

BHL	= Bibliotheca Hagiographica Latina
CIC	= Corpus Iuris Canonici
DD	= Diplomatarium Danicum
DN	= Diplomatarium Norvegicum
DS	= Diplomatarium Suecanum
EdP	= Enciclopedia dei Papi
FMU	= Finlands medeltidsurkunder
HUB	= Hamburgisches Urkundenbuch
KL	= Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
LECUB	= Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch
LM	= Lexikon des Mittelalters
NCMH	= The New Cambridge Medieval History
PL	= Patrologia Latina
PUB	= Preussisches Urkundenbuch
REA	= Registrum Ecclesiae Aboensis

# LÄHTEITÄ

- Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, ed. W. Trillmich. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, Band XI. Darmstadt 1961, 136–503.
- Annales Lundenses*, *Danmarks Middelalderlige Annaler*, ed. E. Kroman. København 1980.
- Arnold von Lübeck, *Chronica Slavorum*, ed. J. M. Lappenberg. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 14. Hannover 1868
- Bernard de Clairvaux, *Opera*, VIII, ed. Jean Leclercq & H. Rochais, Rome 1977.
- Bremisches Urkundenbuch I (787–1300)*, hg. von D.R. Ehmck. Bremen 1863.
- Beda Venerabilis, Historia ecclesiastica gentis Anglorum I*, ed. C. Plummer. Oxford 1956.
- Bonifatii epistulae*, ed. R. Rau. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, Band IVb. Darmstadt 1968.
- Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae I (971–1204), II (1205–1220)*, Wrocław 1956, 1959.
- Corpus Iuris Canonici I–II*, ed. Aemilius Friedberg, repr. Graz 1959.
- Danmarks Middelalderlige Annaler*, ed. E. Kroman. København 1980.
- Diplomatarium Danicum I:1–7 (789–1249)*, København 1957–1990.
- Diplomatarium Norvegicum I–XXII:1*, Kristiania 1847–1990.
- Diplomatarium Suecanum I–VIII*, Stockholm 1829.
- Einhardi Vita Karoli*. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. Darmstadt 1977.
- Eugippius, *Das Leben des Heiligen Severin*, hg. Rudolf Noll. Passau 1981.
- Finlands Medeltidsurkunder I–VIII*, ed. R. Hausen. Helsingfors 1910–1935
- Fontes Historiae Latviae Medii Aevi*, ed. A. Svabe. Riga 1937–48.
- Hamburgisches Urkundenbuch I*. Hamburg 1842, repr. 1907.
- Heinrici Chronicon Livoniae*, ed. L. Arbusow – A. Bauer. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, Band XXIV. Darmstadt 1959.
- Henrikin Liivinmaan kronikka*. *Suomennos Majjastiina Kahlos & Raija Sarasti-Wilenius*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki 2003.
- Kosmas von Prag, Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, *MGH SS rer. Germ.* N.S. 2 (1923)

- Landnamabok. Teoksessa Islands Besiedlung und älteste Geschichte. Toim. W. Baetke. Thule 23. Jena 1928.
- Liber Pontificalis I–III, ed. L. Duchesne, Paris 1955 (repr. 1981)
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch I. Ed. F.G. von Bunge et al. Reval 1853–.
- Livländische Reimchronik, ed. L. Meyer, Paderborn 1876 (repr. 1973)
- Mansi, J.O. (ed.), Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. Editio novissima, t. XXIII, Venetiis.
- Monumenta Ucrainae Historica I. Romae 1964.
- Monumenta Ucrainae Historica IX–X, Supplementum. Romae 1971.
- Nestorin kronikka, suomentanut Marja-Leena Jaakkola. WSOY, Porvoo 1994.
- Pommersches Urkundenbuch I (786–1253), Stettin 1868.
- Pressutti, P. (ed.) Regesta Honorii Papae III, I–II, Rom 1885
- Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens, ed. W. Hubatsch.  
Quellensammlungen zur Kulturgeschichte. Göttingen 1954.
- Regesta Pontificum Romanorum I–II, ed. Ph. Jaffé. Leipzig 1885/88. Toinen uusittu painos, toim. S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. Graz 1956.
- Das Register Gregors VII, ed. E. Caspar. Berlin 1920.
- Die Register Innocenz' III, ed. O. Hageneder – A. Haidacher et.al. Bd. I – II, Graz-Köln 1964–1979.
- Registrum Ecclesiae Aboensis, Helsinki 1890.
- The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text. Ed. S. H. Cross. Cambridge, Mass. 1953.
- Saxonis Gesta Danorum I–II, edd. J. Olrik, H. Raeder, F. Blatt. Kobenhavn 1931, 1958.
- Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden I (786–1250), ed. P. Hasse. Hamburg-Leipzig 1875.
- Snorri Sturluson, Heimskringla I. Toim. B. Adalbjarnarson. Reykjavik 1941.
- Suomen varhaiskeskiajan lähteitä. Toim. Martti Linna. Historian aitta XXI. Jyväskylä 1989.
- Tanner, Norman P. (ed.), Decrees of the Ecumenical Councils, vol. I, London 1990.
- Tautu, Aloysius (ed.), Acta Romanorum Pontificum a S. Clemente (90) ad Coelestinum III (1198). Pontificia Commissio ad Redigendam Codicem Iuris Canonici Orientalem, Fontes III:I, 1. Romae 1943.
- Tautu, Aloysius (ed.), Acta Honorii III et Gregorii IX. Pontificia Commissio ad Redigendam Codicem Iuris Canonici Orientalem, Fontes III:I, 3. Romae 1950.
- Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg I, ed. F. Israël & W. Möllenberg, Magdeburg 1937.
- Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter, hg. H. Helbig u. L. Weinrich, Darmstadt 1968–70.
- Vita Amandi episcopi I, MGH SS. rer. Merov. V

- Vita Anskarii Rimberti, ed. W. Trillmich. *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, Band XI. Darmstadt 1961, 3–133.
- Vita sancti Bonifatii archiepiscopi Moguntinensis auctore Willibaldo, MGH SS. rer. German. LVII.
- Ionae Vita Columbani abbatis, MGH SS. rer. German. XXXVII 1:6
- Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis auctore Alcvino, MGH SS. rer. Merov. VIII
- Vitae Sanctorum Danorum, ed. M.C. Gertz. Kobenhavn 1908–12.

# KIRJALLISUUTTA

- Adrian IV The English Pope (1154–1159). Toim. Brenda Bolton & Anne J. Duggan. Ashgate, London 2003.
- Altaner, B., Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Halberschwerdt 1924.
- Anderson, Edgar, Early Danish Missionaries in the Baltic Countries, teoksessa Gli inizi del Cristianesimo, 1989, 245–275.
- Annala Pauli, Egyptin ristiretki 1217–1221. Teoksessa Mediaevalia Fennica. Toim. Christian Krötzl. Historiallinen Arkisto 96, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1991.
- Angenendt, Arnold, Kaiserherrschaft und Königstaufe. Berlin 1984.
- Angenendt Arnold, Das Frühmittelalter. Die abenländische Christenheit von 400 bis 900. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 1990.
- Angenendt, Arnold, Mission bis Millenium, 313–1000. Geschichte des Bistums Münster 1. Münster 1998.
- Arbusow, Leonid, Meinhard. Bischof der Liven 1186–1196. Baltische Monatshefte 1937, 3–6.
- Arbusow, Leonid, Die frühesten Eindrücke der deutschen Livenmission auf die Zeitgenossen. Baltische Monatshefte (1936), 561–566.
- Aronstam, Robin Ann, Penitential Pilgrimages to Rome in the Early Middle Ages. Archivum Historiae Pontificiae 13 (1975).
- Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana. Bretschneider. Roma 2000.
- Bachmann, Johannes, Die päpstlichen Legaten in Deutschland und Skandinavien (1125–1159). Berlin 1913.
- Bakay, Kornél, Hungary. Teoksessa The New Cambridge Medieval History III, 1999, 536 – 552.
- Baltische Kirchengeschichte. Toim. R. Wittram. Göttingen 1956.
- Barley, M.W. & Hanson R.P.C. Christianity in Britain 300–70. Leicester 1968
- Bartlett, Robert, The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350. Penguin Books, London 1993.
- Benninghoven, Friedrich, Der Orden der Schwertbrüder. Fratres Milicie Christi de Livonia. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 9. Köln-Graz 1965.
- Benninghoven, Friedrich, Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum. Zeitschrift für Ostforschung 19 (1970), 631 – 651.
- Berend, Nora, At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in

- Medieval Hungary, c. 1000-c.1300. Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Berend, Nora, The Mendicant Orders and the conversion of pagans in Hungary. *Teoksessa Alle frontiere della Cristianità*, 2001, 255–279.
- Bergquist, Anders, The Papal Legate: Nicholas Breakspear's Scandinavian Mission. *Teoksessa Adrian IV The English Pope*, 2003, 41–48.
- Bertolini Ottorino, I papi e le missioni fino alla metà del secolo VIII. *Teoksessa La conversione al cristianesimo 1967*, 327–363.
- Beumann, Helmut, Kreuzzugsgedanke und Ostpolitik im hohen Mittelalter. *Historisches Jahrbuch 72 (1953)*. *Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke*, 1963, 121–145.
- Birch, D.J., Pilgrimage to Rome in the Middle Ages: Continuity and Change. Woodbridge 1998.
- The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages. Toim. McGuire, Brian Patrick. C.A. Reitzel Publishers, Copenhagen 1996.
- Biezais, Haralds, Der friedliche Zeitabschnitt der katholischen Mission in Lettland bis zum Jahre 1196. *Kyrkohistorisk Årsskrift 56 (1956)*, 13–29.
- Biezais, Haralds, Bischof Meinhard zwischen Visby und der Bevölkerung Livlands. *Acta Visbyensia III, Visby 1969*, 77–98.
- Blanke, Fritz, Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preussen. *Altpreuussische Forschungen 4 (1927)*. *Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke*, 1963, 337–363.
- Blanke, Fritz, Die Entscheidungsjahre der Preussenmission (1206–1274). *Zeitschrift für Kirchengeschichte 47 (1928)*. *Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke*, 1963, 389–416.
- Blumenthal, Ute-Renate, Der Investiturstreit. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 1982.
- Boockmann, Hartmut, Der Deutsche Orden, München 1981.
- Boyer, Régis, Le Christ des barbares. Le monde nordique (IX e–XIII e siècle). Les Éditions du Cerf, Paris 1987.
- Brown Peter, The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity, Chicago 1981.
- Brown, Peter, Die Entstehung des christlichen Europa. Verlag C.H. Beck, München 1999.
- Bruiningk, H.von, Die Frage der Verehrung der ersten livländischen Bischöfe als Heilige. Riga 1902.
- Brundage, James A., Medieval Canon Law and the Crusader. Madison 1969.
- Brundage, James A., The Thirteenth-Century Livonian Crusade: Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop William of Modena. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 20 (1972)*, 1–9.
- Brundage, James A., Christian Marriage in Thirteenth-Century Livonia. *Journal of Baltic Studies 4 (1973)*, 313 – 320.
- Brundage, James A., Medieval Canon Law. Longman, London 1995.
- Bünding-Naujoks, Margret, Das Imperium Christianum und die deutschen

- Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert. Historische Studien 366, Berlin 1940. Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke, 1963, 65–120.
- The New Cambridge Medieval History, vol. I, II, III, V. Cambridge University Press, Cambridge 1995–2002.
- Cardini, Franco, *Il Barbarossa. Vita, trionfi e illusioni di Federico I Imperatore*. Milano 1985
- Cardini Franco, *Islam e Europa. Storia di un malinteso*. Editori Laterza, Bari 2001
- Carlgrén, W.M., *Finlands relationer till Sverige och påvedömet 1216 – 1237*. Historisk Tidskrift, Stockholm (1950), 247 – 283.
- Chadwick, Henry, *The Early Church*. Revised Edition. Penguin Books, London 1993.
- Charles-Edwards T. M., *Palladius, Prosper and Leo the Great: Mission and Primatial Authority*. Teoksessa D.N. Dumville (toim.), *Saint Patrick, A.D. 493–1993 (Studies in Celtic History 13)*. Woodbridge 1993, 1–12.
- Christian Missionary Activity in the Early Middle Ages*. Toim. R.E. Sullivan. Aldershot 1994.
- La christianisation des campagnes*. Toim. J.-P. Massaut & M.E. Henneau. Institut Historique Belge de Rome, Bruxelles 1996.
- The Christianization of Scandinavia*. Toim. Birgit Sawyer ym. Viktoria Bokförlag, Alingsås 1987.
- Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Toim. Gyuda Armstrong & Ian N. Wood, *International Medieval Research*, vol. 7, Brepols, Turnhout 2000.
- La Cristianizzazione della Lituania*. Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Atti e Documenti 2, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1989.
- Christiansen Eric, *The Northern Crusades*. Penguin Books, London 1980.
- Crusade and Conversion on the Baltic Frontier*. Toim. Alan V. Murray. Ashgate, Aldershot 2001.
- The Crusades and the Military Orders. Expanding the frontiers of Medieval Latin Christianity*. Toim. Hunyadi, Zsolt & Laszlovsky, József. CEU Medievalia, Budapest 2001.
- Cuming, C.J., *The Mission of the Church and Propagation of the Faith (Studies in Church History 6)*, Cambridge 1970.
- La conversione al cristianesimo in Europa nell'alto medioevo*. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 14, Spoleto 1967.
- Danske korstog – krig og mission i Østersøen*. Toim. John H. Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen, Ane L. Bysted. Høst & Søn, København 2004.
- Delaruelle, E., *L'idée de la croisade chez Saint Bernard*. Teoksessa *Mélanges Saint Bernard*, Dijon 1958, 54–79.
- Delogu Paolo, *Il passaggio dall'Antichità al Medioevo*. Teoksessa *Roma medievale* 2001, 6–9.

- Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht, 11.–17. Jahrhundert. Toim. Hermann, Dagmar. München 1988.
- Donner, Gustav Adolf, Kardinal Wilhelm von Sabina. Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum II.5, Helsingfors 1929.
- Donner, Gustav Adolf, Om missionsmetoderna vid tavasternas kristning. Teoksessa Juhlajulkaisu Jaakko Gummerukselle ja Martti Ruuthille. Helsinki 1930, 10–26.
- Durst Michael, Die Anfänge der Kirche im Bistum Chur. Teoksessa Michael Durst (toim.), Studien zur Geschichte des Bistums Chur (Schriftenreihe der Theologischen Hochschule Chur, Bd. 1), Freiburg 2002, 13–58.
- Ekdahl, Sven, Die Rolle der Ritterorden bei der Christianisierung der Liven und Letten. Teoksessa Gli inizi del Cristianesimo 1989, 203–243.
- Enciclopedia dei Papi, I–III, Roma 2000.
- Engels, Odilo, Mission und Friede an der Reichsgrenze im Hochmittelalter. Teoksessa Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf. Toim. Hubert Mordek. Thorbecke, Verlag Sigmaringen, 201–224.
- Erdmann, Carl, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1965 (Kohlhammer, Stuttgart 1935).
- Erik den Helige. Historia-Kult-Reliker. Toim. B. Thordeman, Stockholm 1954.
- Eugippius und Severin. Toim. Pohler, W. & Diesenberger M. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 297. Wien 2001
- Fälschungen im Mittelalter, I – VI. Hahn'sche Buchhandlung, Hannover 1988 – 1990.
- Favreau-Lilie, Marie-Luise, Mission to the Heathen in Prussia and Livonia. Teoksessa Christianizing Peoples 2000, 147–154.
- Frenz Thomas, Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit, Stuttgart 1986.
- Fletcher, R.A., The Conversion of Europe from Paganism to Christianity 371–1386, London 1997.
- Fewster, Derek, Approaches to the Conversion of the Finns: Ideologies, Symbols and Archeological Features. Teoksessa Christianizing Peoples and Converting Individuals, 2000, 89–100.
- France, James, The Cistercians in Scandinavia. Cistercian Studies Series 131, Cistercian Publications, Kalamazoo 1992.
- Frank, Karl Suso, Grundzüge der Geschichte des christlichen Mönchtums. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1983.
- Fried, Johannes, Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jh.). Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1980.
- Fried, Johannes, Die Formierung Europas 840–1046. Oldenbourg Verlag, München 1991.
- Alle frontiere della Cristianità. I Frati Mendicanti e l'evangelizzazione tra '200 e



- '300. Atti dei Convegni della Società internazionale di studi francescani e del Centro interuniversitario di studi francescani, Nuova serie 11, Spoleto 2001.
- Frugoni, A., *Il giubileo di Bonifacio VIII*, Roma 2000
- Fröjmark Anders & Krötzl Christian, *Den tidiga helgonkulten. Teoksessa Kyrka-Samhälle-Stat. Från kristnande till etablerad kyrka*. Toim.Göran Dahlbäck. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1997
- Fuhrmann, Horst, *Konstantinische Schenkung und Sylvester-Legende in neuer Sicht*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 15 (1959), 523–540.
- Fuhrmann, Horst, *Konstantinische Schenkung und abendländisches Kaisertum. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Constitutum Constantini*. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 22 (1966), 66–92.
- Gallén, Jarl, *La province de Dacie de l'Ordre des frères Prêcheurs*. Helsingfors 1946.
- Gallén, Jarl, *Kring Birger Jarl och andra korstaget till Finland*. *Historisk Tidskrift för Finland* 31 (1946), 56–70.
- Gallén, Jarl & Lundén, Tryggve, *Sankt Erik konung*. *Acta Academiae Catholicae Suecanae* II, Stockholm 1960.
- Gatz, Erwin, *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198–1448*. Duncker und Humblot, Berlin 2001.
- Geary, Patrick J., *Furta sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton 1978.
- Geschichte der Schweiz und der Schweizer*. Helbing & Lichtenhahn, Basel 1986.
- Gnegel-Wätschies, Gisela, *Bischof Albert von Riga. Ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*. Hamburg 1958.
- Gruener, H., *Missionsmethode und Erfolg bei der Christianisierung Livlands*. *Allgemeine Missionszeitschrift* 41 (1914).
- Handbuch der Europäischen Geschichte I–II*. Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1979–1987.
- Hanson R.P.C., *St. Patrick*. Oxford 1968
- Hauck, A., *Kirchengeschichte Deutschlands IV*. Leipzig 1903.
- Hay, D., *Europe. The Emergence of an Idea*. Edinburgh 1957.
- Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*. Toim. Helmut Beumann, *Wege der Forschung* Bd. VII, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1963.
- Heikkilä, Tuomas & Lehmijoki-Gardner, Maiju, *Keskiajan kirkko. Uskonelämän muotoja läntisessä kristikunnassa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002.
- Heininen, Simo, *Den hagiografiska litteraturen som källmaterial för tidig nordisk medeltid*. Teoksessa G. Karlsson (toim.), *Rapporter til den XX nordiske historikerkongres Reykjavik 1987, I*, Reykjavik 1987, 78–94.
- Heininen, Simo, *Suomalaisen historiankirjoituksen synty*. Tutkimus Paavali Juustenin piispainkronikasta. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran

- Toimituksia 147, Helsinki 1989.
- Heinzelmann Martin, Bischofsherrschaft in Gallien. Beihefte der Francia 5. München 1976.
- Heinzelmann, Martin, Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes. Typologie des sources du Moyen Age occidental 33, Turnhout 1979.
- Hellmann Manfred, Das Lettenland im Mittelalter, Beiträge zur Geschichte Ostmitteleuropas 1, Münster-Köln 1954.
- Hellmann Manfred, Begegnungen zwischen Ost und West auf baltischem Boden im 13. Jahrhundert. Teoksessa Festschrift für Werner Philipp. Forschungen zur europäischen Geschichte Bd. 26. Berlin 1978, 121–135.
- Hellmann Manfred, Bischof Meinhard und die Eigenart der kirchlichen Organisation in den baltischen Ländern. Teoksessa Gli inizi del Cristianesimo, 1989, 9–30.
- Herrmann-Mascard, Nicole, Les reliques des saints. Formation coutumière d'un droit. Paris 1975.
- Higounet Charles, Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1990.
- Hoffmann, Erich, Die heiligen Könige bei den Angelsachsen und den skandinavischen Völkern. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 69. Neumünster 1975.
- Hucker, Bernd Ulrich, Der Plan eines christlichen Königreiches in Livland. Teoksessa Gli inizi del Cristianesimo, 1989, 97–125.
- Gli inizi del Cristianesimo in Livonia-Lettonia. Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Atti e Documenti 1, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1989.
- Die Iren und Europa im früheren Mittelalter. I–II. Toim. Heinz Löwe. Klett-Cotta, Stuttgart 1982.
- Jaakkola, Jalmari, Suomen varhaiskeskiaika. Suomen Historia III. Porvoo 1938.
- Jacobs, Manfred, Das Christentum in der antiken Welt. Von der frühkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1987.
- Jakobs, Hermann, Kirchenreform und Hochmittelalter 1046–1215. Oldenbourg Verlag, München 1984.
- Jarnut, J., Geschichte der Langobarden. Stuttgart 1982.
- Jensen, Carsten Selch, Jensen, Kurt Villads & Lind, John H., Communicating Crusades and Crusading Communications in the Baltic Region. Scandinavian Economic History Review 49 (2001), 5–25.
- Johansen, Arne Odd, Studier vedrørende kardinal Nicholas Breakspears legasjon. Oslo 1945.
- Johansen, Paul, Die Estlandliste des Liber Census Daniae I–II. Kopenhagen – Reval 1933.
- Johansen, Paul, Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets

- Akademiens Handlingar 74, Stockholm 1951.
- Kahl, Hans-Dietrich, Zum Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters. *Zeitschrift für Ostforschung* 2 (1953). Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke, 1963, 156–176.
- Kahl, Hans-Dietrich, Compellere intrare. Die Wendepolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts. *Zeitschrift für Ostforschung* 4 (1955). Teoksessa Heidenmission und Kreuzzugsgedanke, 1963, 177–274.
- Kahl, Hans-Dietrich, Bausteine zur Grundlegung einer missionsgeschichtlichen Phänomenologie des Hochmittelalters. Teoksessa: *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae I*, Bibliothèque de la Revue d'Histoire Écclesiastique 38, Louvain 1961, 50–90.
- Kahl, Hans-Dietrich, Compellere intrare. Die Wendepolitik Brunos von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts, in *Zeitschrift für Ostforschung* 4 (1955), 161–193.
- Kala, Tiina, The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World. Teoksessa *Crusade and Conversion*, 2001, 3–20.
- Kallioinen, Mika, Kirkon ja kruunun välissä. Suomalaiset ja keskiaika. Edita, Helsinki 2001.
- Karageorgos, B., Der Begriff Europa im Hoch- und Spätmittelalter. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 48 (1992), 137–164
- Kedar, Benjamin Z., *Crusade and Mission. European Approaches towards the Muslims*. Princeton University Press, Princeton 1984.
- Kemp, Eric W., Pope Alexander III and the canonization of saints. *Transactions of the Royal Historical Society* (1944), 13–28.
- Kemp, Eric W., *Canonization and authority in the Western Church*. Oxford 1948.
- Die Kirche des frühen Mittelalters. Toim. K. Schäferdiek. Kirchengeschichte als Missionsgeschichte II:1, München 1978.
- Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid, Projekt Sveriges kristnande. Publikationer 1, Toim. Nilsson Bertil. Uppsala 1992.
- Korpela, Jukka, Konstantinuksen lahjakirja – näkökulma keskiaikaiseen totuuteen. *Historiallinen Aikauskirja* 93 (1995), 58–66.
- Korpela Jukka, "The Russian Threat Against Finland" in the Western Sources before the Peace of Noteburg (1323). *Scandinavian Journal of History* 22 (1997), 161–172.
- Korpela, Jukka, *Itä-Euroopan historia keskiajalta 1700-luvulle*. Gaudeamus, Helsinki 1999.
- Korpela, Jukka, Häme Bysantin ja Rooman välissä ennen Pähkinäsaaren rauhaa. Teoksessa *Ristin ja Olavin kansaa* 2000, 31–41.
- Krautheimer, Richard, *Rome, portrait d'une ville 312–1308*, Paris 1999 (ilm. englanniksi 1980)
- Kreem, Juhana, The Teutonic Order in Livonia: Diverging Historiographic Traditions. Teoksessa *The Crusades and the Military Orders*, 2001, 467–479.

- Kring korstågen till Finland. Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968. Toim. Kaj Mikander. Helsingfors 1968.
- Kristnandet i Sverige: gamla källor och nya perspektiv. Toim. Bertil Nilsson. Lunne, Uppsala 1996.
- Krötzl Christian, Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter. *Studia Historica* 46. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1994.
- Krötzl, Christian, Finnen, Liven, Russen. Zur päpstlichen Politik im nördlichen Ostseeraum im 12. und 13. Jahrhundert. *Teoksessa Ab Aquilone. Nordic Studies in Honour and Memory of Leonard Boyle, O.P.* Toim. Marie-Louise Rodén. Skrifter utgivna av Riksarkivet 14, Stockholm 1999, 44–56.
- Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid I – XXII, Kobenhavn 1956 – 1978.
- Latourette, K.S., *A History of the Expansion of Christianity I–III*, New York 1937–45.
- Lawrence, C.H., *Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Longman, New York 1989.
- Lexikon des Mittelalters, I–VIII. LexMA Verlag, München – Zürich 1980–1999.
- Lind, John H., Early Russian-Swedish Rivalry. The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnusson's Second Crusade to Tavastia. *Scandinavian Journal of History* 16 (1991), 269–295.
- Lind, John H., The Order of the Sword-Brothers and Finland. Sources and Traditions. *Teoksessa Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica XI*. Torun 2001, 159–164.
- Lind, John H., Scandinavian Nemtsy and Repaganized Russians. The Expansion of the Latin West During the Baltic Crusades and its Confessional Repercussions. *Teoksessa The Crusades and the Military Orders* 2001, 481–497.
- Lindkvist, Thomas & Ågren Kurt, *Sveriges medeltid*. Esselte Studium, Stockholm 1985.
- Lindkvist, Thomas, Plundring, skatter och den feodala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergangen från vikingatid till tidig medeltid. *Opuscula Historica Upsaliensia* 1. Uppsala universitet, Historiska Institutionen 1988.
- Lotter, Friedrich, *Die Konzeption des Wendenkreuzzuges. Vorträge und Forschungen, Sonderband 23*. Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1977.
- Lotter, Friedrich, The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe. *Teoksessa Medieval Frontier Societies*. Toim. Robert Bartlett & Angus MacKay. Clarendon Press, Oxford 1989, 267–306.
- Lund, Niels, Scandinavia, c. 700–1066. *Teoksessa The New Cambridge Medieval History, Vol. II*, 1995, 202–227.
- Maccarrone Michele, La dottrina del primato papale dal IV all' VIII secolo nelle

- relazioni con le chiese occidentali. Teoksessa *La conversione 1960*, 633–742.
- Maccarrone, Michele, *I papi e gli inizi della cristianizzazione della Livonia*. Teoksessa *Gli inizi del Cristianesimo 1989*, 31–80.
- Maier, Christoph T., *Preaching the Crusades*, Cambridge 1998
- Maier, Franz-Georg, *Byzanz*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1973.
- Maliniemi, Aarno, *De s. Henrico episcopo et martyre. Die mittelalterliche Literatur über den Apostel Finnlands II. Legenda nova. Sermones*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XLV:2, Helsinki 1942.
- Markus, R.A., *From Augustine to Gregory the Great*, London 1983.
- Markus, R.A., *Gregory the Great and a papal missionary strategy*. *Studies in Church History* 6 (1970), 29–38.
- Martin, Jochen, *Spätantike und Völkerwanderung*. Oldenbourg Verlag, München 1987.
- Maschke, Erich, *Der deutsche Orden und die Preussen. Bekehrung und Unterwerfung in der preussisch-baltischen Mission des 13. Jahrhunderts*. Ebering, *Historische Studien* 176, Berlin 1928.
- Mayr-Harting, H., *The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England*, London 1977.
- Mayr-Harting, H., *Two conversions to Christianity: The Bulgarians and the Anglo-Saxons*, Reading 1994.
- McKitterick, Rosamund, *The Church*. Teoksessa *The New Cambridge Medieval History*, 1999, 130–162.
- Middelalderens Danmark. *Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*. Toim. Per Ingeman ym. Gads Forlag, København 1999.
- Mikkeli, Heikki, *Euroopan idea. Eurooppa-aatteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999.
- Moetet mellom hedendom og kristendom i Norge. Toim. H.-E. Lidén. Oslo 1995.
- Morris, Colin, *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*. Clarendon Press, Oxford 1989.
- Muinaisrunot ja todellisuus. *Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta*. Toim. Martti Linna. *Historian Aitta* 20. *Historian Ystävien Liitto*, Jyväskylä 1987.
- Muldoon, J., *Popes, Lawyers and Infidels: The Church and the Non-Christian World 1250–1550*. Philadelphia 1979.
- Muldoon J., *Canon law, the expansion of Europe and the world order*. Ashgate, Aldershot 1998.
- Musset, Lucien, *Les invasions: les vagues germaniques*. PUF, Paris 1969.
- Musset, Lucien, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècle)*. PUF, Paris 1971.
- Mäkinen, Virpi, *Keskiajan aatehistoria. Näkökulmia tieteen, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehitykseen 1100–1300-luvuilla*. Atena Kustannus,

- Jyväskylä 2003.
- The New Cambridge Medieval History, Vol. I–III, Cambridge University Press, Cambridge 1995–1999.
- Nielsen, Torben K., *The Missionary Man: Archbishop Anders Sunesen and the Baltic Crusade, 1206–21*. Teoksessa *Crusade and Conversion*, 2001, 95–117.
- Niitemaa, Vilho & Hovi, Kalervo, *Baltia historia. 2. täydennetty painos*. Gummerus, Jyväskylä 1991.
- Nilsson, Bertil, *De sepulturis: gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltidens nordiska lagstiftning*. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1989.
- Nilsson Bertil, *Till frågan om kyrkans hållning till icke-kristna kultfenomen*. Teoksessa *Kontinuitet i kult och tro 1992*, 9–47
- Nilsson, Bertil, *Sveriges kyrkohistoria I. Missionstid och tidig medeltid*. Verbum, Arlöv 1998.
- Noble, Thomas EX., *The Papacy in the Eighth and Ninth Centuries*. Teoksessa *New Cambridge Medieval History II*, 1995, 563–586.
- Noll, Rudolf, *Frühes Christentum in Österreich. Von den Anfängen bis um 600 nach Chr.* Franz Deuticke Verlag, Wien 1954.
- Noonan, Thomas S., *European Russia*. Teoksessa *The New Cambridge Medieval History III*, 1999, 487 – 513.
- Noonan, Thomas, S., *Why Orthodoxy Did not Spread among the Bulgars of the Crimea during the Early Medieval Era: An Early Byzantine Model*. Teoksessa *Christianizing Peoples*, 2000, 15–24.
- Nordstrandh, Gisela, *En kritisk läsning av Erikskrönikans första korstågsepisod*. *Historisk tidskrift för Finland* (1990), 9–31.
- Novella plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran juhlakirja Suomen kirkon juhluvuotena 1955. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 56, Forssa 1956.
- Nyberg, Tore, *Die Kirche in Skandinavien. Mitteleuropäischer und englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert: Anfänge der Domkapitel Boerglum und Odense in Dänemark*. Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1986.
- Nyberg, Tore, *Skandinavien und die Christianisierung des südöstlichen Baltikums*. Teoksessa *La Cristianizzazione della Lituania 1989*, 235–261.
- Patze, Hans, *Der Frieden von Christburg*. Teoksessa *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke 1963*, 417 – 485.
- Paravicini Bagliani Agostino, *La cour des papes au XIIIe siècle*. Hachette, Paris 1995.
- Paravicini Bagliani, Agostino., *Il trono di Pietro. L'universalità del papato da Alessandro III a Bonifacio VIII*. *La Nuova Italia Scientifica*, Roma 1996.
- Pernler, Sven-Erik, *Sveriges kyrkohistoria II. Hög- och senmedeltid*. Verbum, Trelleborg 1999.
- Petersohn, Jürgen, *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftefeld des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert: Mission, Kirchenorganisation, Kulturpolitik*. *Ostmitteleuropa in Vergangenheit und*

- Gegenwart 17. Böhlau Verlag, Köln 1979.
- Pirinen, Kauko, Den kyrkliga organiseringen av det finska missionsområdet. Teoksessa *Kring korstågen till Finland 1968*, 173–211.
- Pirinen, Kauko, Piispa ja lähetyspiispa Suomen lähetyskaudella. *Missiologian ja ekumeniikan seuran julkaisu* 47, 1985.
- Pirinen, Kauko, Suomen kirkon historia I: Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika. WSOY, Porvoo 1991.
- Pitz, Ernst, Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter. *Bibliothek des Deutschen Historischen Institutes in Rom* 36, Tübingen 1971.
- Prinz, Friedrich, Stadtrömisch-italische Märtyrerreliquien und fränkischer Reichsadel im Maas-Moselraum. *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* 87 (1967), 1–25.
- Prinz, Friedrich, Frühes Mönchtum im Frankenreich. *Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung* (4. bis 8. Jahrhundert), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988.
- Purhonen, Paula, Kristinuskon saapumisesta Suomeen. *Uskontoarkeologinen tutkimus. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 106, Helsinki 1998.
- Quotidianum Fennicum. Daily Life in Medieval Finland.* Toim. Christian Krötzl & Jaakko Masonen. *Medium Aevum Quotidianum* 19, Krems 1989.
- Rebane, Peter, Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia. *Teoksessa Gli inizi del Cristianesimo*, 1989, 171–202.
- De Reu, Martine, Missionnaires, papes et souverains. *Bulletin de l'Institut Belge de Rome*, 43–62.
- Richard, Jean, La papauté et le missions d'Orient au Moyen Age, XIIIe–XVe siècles. *Collection de l'École Française de Rome* 33. Rome 1977.
- Rinne, Juhani, Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia* 33, Helsinki 1932.
- Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa. Toim. Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Saloniemi, Christian Krötzl. *Tampereen museoiden julkaisu* 55, Tampere 2000.
- Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes.* Toim. Zenon Hubert Nowak. Torun 1983.
- Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts.* I–II. Toim. Michael Müller-Wille. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Mainz 1997.
- Roma medievale.* Toim. André Vauchez. Editori Laterza, Roma 2001.
- Ruess, Karl, *Die Rechtliche Stellung der päpstlichen Legaten bis Bonifaz VIII.* Paderborn 1912
- Ruotsala, Antti, Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Humaniora* 314, Saarijärvi 2001.

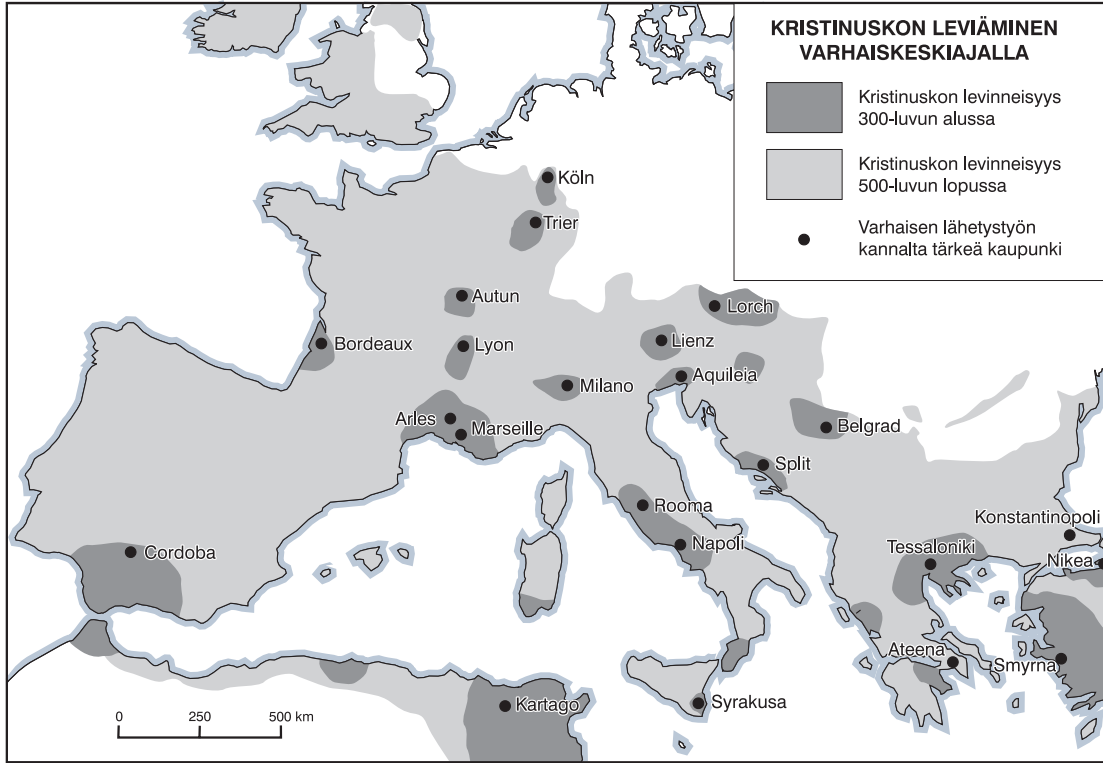
- Ruuth, J.W., Suomi ja paavilliset legaatit 1200-luvun alkupuolella. Historiallinen Aikakauskirja 7 (1909), 92–99.
- Salo, Unto, Kristinusko ennen kristinuskoa Suomessa. Historiallinen Aikakauskirja 93 (1995), 13–19.
- Sandholm, Åke, Primsigningsriten under nordisk medeltid. Acta Academiae Aboensis, ser. A Humaniora 29:3, Åbo 1965.
- Sawyer, P.H., Kings and Vikings. Scandinavia and Europe AD 700–1100. Methuen, London 1982.
- Scheibelreiter, Georg, Der Missionar im Frankenreich im 7. und 8. Jahrhundert. Typus und Individuum. Teoksessa Willibrord – zijn Werk en zijn Wereld, Nijmegen 1991, 328–347
- Schieffer, Theodor, Winfrid-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1972.
- Schimmelpfennig, Bernhard, Das Papsttum. Von der Antike bis zur Renaissance. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988.
- Schimmelpfennig, Bernhard, Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik. Teoksessa Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter. Vorträge und Forschungen 42, Thorbecke, Sigmaringen 1994, 73–100.
- Schmieder, Felicitas, Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert. Thorbecke, Sigmaringen 1994.
- Schmid, Toni, Sveriges kristnande. Stockholm 1934.
- Schmidt, Wolfgang, Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 29–30, Helsinki 1941, 1–286.
- Schwartz, Philipp, Kurland im dreizehnten Jahrhundert bis zum Regierungsantritt Bischof Emunds von Werd. Leipzig 1875.
- Seegrün, Wolfgang, Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 51, hg. von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1967
- Selart, Anti, Confessional Conflict and Political Co-operation: Livonia and Russia in the Thirteenth Century. Teoksessa Crusade and Conversion, 2001, 150–176.
- Seumois, A., La Papauté et le Missions au cours des six premiers siècles. Paris-Louvain 1953.
- Skre, Dagfinn, Missionary Activity in Early Medieval Norway. Strategy, Organization and the Course of Events. Scandinavian Journal of History 23 (1998), 1–19.
- Sourdél, Dominique, L'Islam médiéval, Paris 1979.
- Strzelczyk, Jerzy, Bohemia and Poland: two examples of successful Slavonic state-formation. Teoksessa The New Cambridge Medieval History III, 1999, 514 – 535.
- Strzelczyk, Jerzy, Polen, Tschechen und Deutsche in ihren Wechselwirkungen



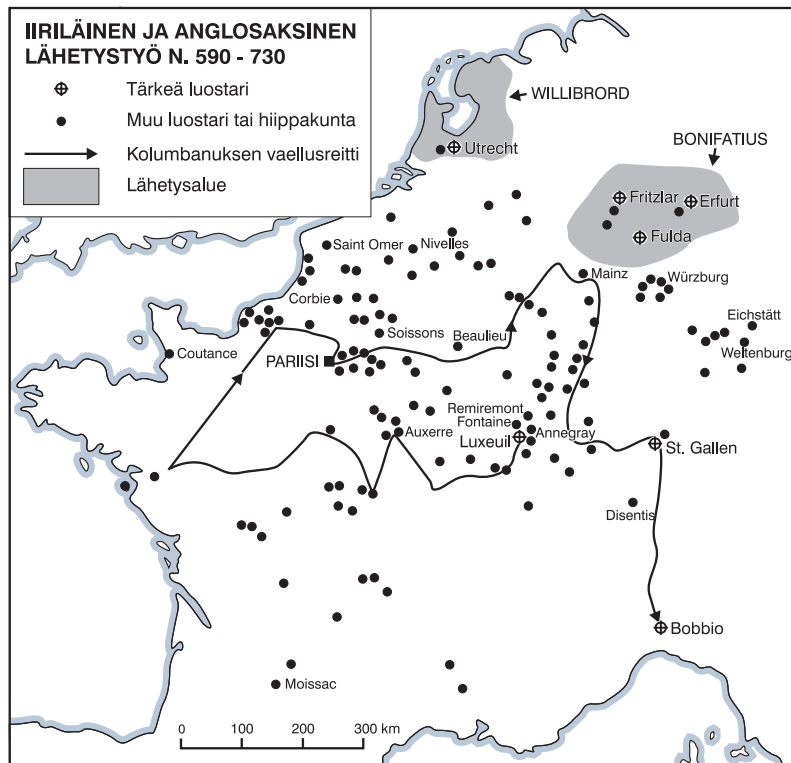
- um das Jahr 1000. Teoksessa *Polen und Deutsche vor 1000 Jahren*. Toim. Borgolte, Michael. Akademie Verlag, Berlin 2002, 43–59.
- Sumption, Jonathan, *Pilgrimage. An image of medieval religion*. New Jersey, 1975.
- Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa. Toim. Tuomas M.S. Lehtonen & Timo Joutsivu. Tammi, Helsinki 2002.
- Suomen varhaishistoria. Toim. Kyösti Julku. *Studia historica septentrionalia* 21, Oulu 1992.
- Suvanto, Seppo, *Keskiaika. Teoksessa Suomen historia II*. Weilin & Göös, Espoo 1985.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka, Häme ja Satakunta pakanuuden ajan lopulla. Teoksessa *Ristin ja Olavin kansaa*, 2000, 19–29.
- Tellenbach, Gerd, *Die westliche Kirche vom 10. bis zum frühen 12. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988.
- Toomaspoeg, Kristjan, *Histoire de l'Ordre Teutonique*. Paris 2001
- Touzellier, Ch., *Un dépôt de l'archevêque de Nidaros à Sainte-Sabine*. *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951).
- Ullmann, Walter, *Kurze Geschichte des Papsttums im Mittelalter*. Walter de Gruyter, Berlin-New York 1978 (ajanmukaistettu käännös, ilmestynyt englanniksi 1972).
- Urban, William, *The Baltic Crusade*. DeKalb, Illinois 1975.
- Urban, William, *The Prussian Crusade*. University Press of America, Lanham 1980.
- Vahtola, Jouko, Tuomas-piispasta Birger-jaarliin – näkökulmia Suomen varhaiskeskijajan kirkkopoliittiseen kehitykseen. *Historiallinen Aikakauskirja* (1984), 2–15.
- Vahtola, Jouko, Finnlands kirchenpolitische Verbindungen im frühen und mittleren 13. Jahrhundert. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF* 32 (1984), 488 – 516.
- Vahtola, Jouko, Die Christianisierung und kirchliche Entwicklung Finnlands im 12. und 13. Jahrhundert. Teoksessa *Rom und Byzanz im Norden*, 1997, 359–371.
- Varieties of Religious Conversion in the Middle Ages*. Toim. J. Muldoon. University of Florida Press, Gainesville 1997.
- Vicaire, M.H., *Vie commune et apostolat missionnaire. Innocent III et la mission de Livonie*. Teoksessa *Mélanges M.-D. Chenu*. Bibliothèque Thomiste 37, Paris 1967, 451–466.
- Vauchez, André, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 241, Ecole Française de Rome, Rome 1988.
- Walter, G., *Die Heidenmission nach der Lehre des hl. Augustinus*. Münster 1921.
- Walther-Wittenheim, G. von, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter*. Die

- Natio Livoniae. Institutum Historicum Fratrum Praedicatorum Romae ad S. Sabinae, Dissertationes Historicae Fasciculus IX, Rom 1938.
- Webb, Diana, *Medieval European Pilgrimage, c. 700–c. 1500*. Palgrave, Hampshire 2002.
- Wolfram H., *Geschichte der Goten*. München 1983.
- Wood, Ian, Christians and pagans in ninth-century Scandinavia. Teoksessa *The Christianization of Scandinavia*, 1987, 36–67.
- Zetterberg, Seppo, Henrik ja hänen Liivinmaan kroniikkansa. Teoksessa *Henrikin Liivinmaan kroniikka* 2003, 8–42.
- Zimmermann, H., *Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*. Görres-Gesellschaft, Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaften 17, Paderborn 1913.
- Zimmermann, Harald, *Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie*. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 1981.

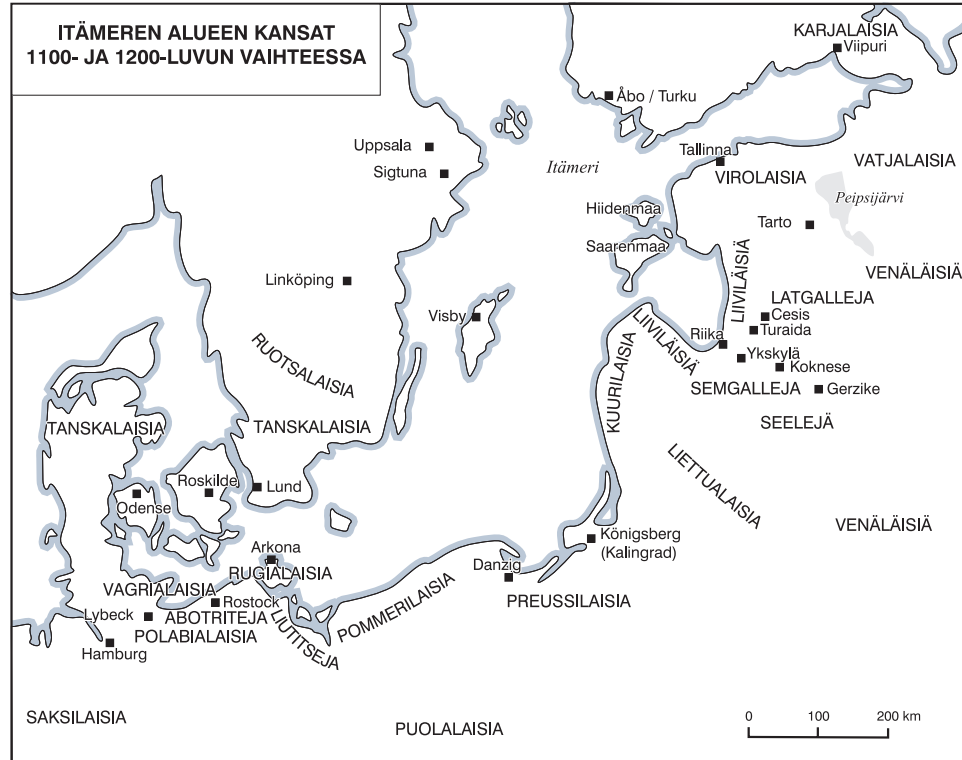
Kristinus-  
kon  
levinnei-  
syy 300-  
luvulla,



Lähetystyömatkat, vaikutusalueet:  
Kolumbanus, Bonifatius, Willibrord



Itämeren alueen  
ristiretket



## PAAVIT MYÖHÄISANTIIKISTA SYDÄNKESKIAJALLE

Kunkin paavin yhteyteen on merkitty hänen aikanaan vaikuttaneet vastapaavit. Kirjain P. nimen edessä tarkoittaa, että kyseinen paavi on julistettu pyhimyksesiksi. Paaviuskauden alkupäivämääräksi on merkitty henkilön paaviksi valintapäivä eikä hänen juhlallista kruunuspäivänsä, jonka mukaan paaviusvuodet usein lasketaan. Valtaoikeuksiaan paavi sai käyttää jo valintapäivästä lähtien, mikä näkyy mm. lähetystyötä koskevien asiakirjojen dateerauksissa. Listaa varten on voitu käyttää hyväksi dos. Jussi Hanskan laatimaa numeroitua kaikkien paavien luetteloa.

P. Miltiades (tai Melchiades)	2.7. 311 – 10.1. 314
P. Silvester I	31.1. 314 – 31.12. 335
P. Marcus	18.1. 336 – 7.10. 336
P. Julius I	6.2. 337 – 12.4. 352
P. Liberius	17.5. 352 – 24.9. 366
(Felix II 355 – 365)	
P. Damasus I	1.10. 366 – 11.12. 384
(Ursinus 366 – 367)	
P. Siricius	15.12. 384 – 26.11. 399
P. Anastasius I	27.11. 399 – 19.12. 401
P. Innocentius I	22.12. 401 – 12.3. 417
P. Zosimus	18.3. 417 – 26.12. 418
P. Bonifatius I	28.12. 418 – 4.9. 422
(Eulalius 418 – 419)	
P. Celestinus I	10.9. 422 – 27.7. 432
P. Sixtus III	31.7. 432 – 19.8. 440
P. Leo I (Suuri)	29.9. 440 – 10.11. 461
P. Hilarius	19.11. 461 – 29.2. 468
P. Simplicius	3.3. 468 – 10.3. 483
P. Felix III	13.3. 483 – 25.2. 492
P. Gelasius I	1.3. 492 – 21.11. 496
Anastasius II	24.11. 496 – 19.11. 498
P. Symmachus	22.11. 498 – 19.8. 514
(Laurentius 498 – 506)	
P. Hormisdas	20.7. 514 – 6.8. 523
P. Johannes I	13.8. 523 – 18.5. 526
P. Felix IV	12.7. 526 – 20. tai 22.9. 530
Bonifatius II	20.9. 530 – 17.10. 532
(Dioscurus 530)	
Johannes II	31.12. 532 – 8.5. 535
P. Agapetus I	13.5. 535 – 22.4. 536
P. Silverius	8.6. 536 – 537

Vigilius	29.3. 537 – 7.6. 555
Pelagius I	16.4. 556 – 4.3. 561
Johannes III	17.7. 561 – 13.7. 574
Benedictus I	2.6. 575 – 30.7. 579
Pelagius II	26.11. 579 – 7.2. 590
P. Gregorius I (Suuri)	3.9. 590 – 12.3. 604
Sabinianus	13.9. 604 – 22.2. 606
Bonifatius III	19.2. 607 – 10.11. 607
P. Bonifatius IV	25.8. 608 – 8.5. 615
P. Deusdedit (tai Adeodatus) I	19.10. 615 – 8.11. 618
Bonifatius V	23.12. 619 – 23.10. 625
Honorius I	27.10. 625 – 12.10. 638
Severinus	lokakuu 638– 2.8. 640
Johannes IV	24.12. 640 – 12.10. 642
Theodorus I	12.10. 642 – 14.5. 649
P. Martinus I	5.7. 649 – 16.9. 655
P. Eugenius I	10.8. 654 – 2.6. 657
P. Vitalianus	30.7. 657 – 27.1. 672
Adeodatus II	11.4. 672 – 16.6. 676
Donus	2.11. 676 – 11.4. 678
P. Agathonus	27.6. 678 – 16.1. 681
P. Leo II	tammikuu 681 – 3.7. 683
P. Benedictus II	26.6. 684 – 8.5. 685
Johannes V	23.7. 685 – 2.8. 686
Konon	23.10. 686 – 21.9. 687
(Theodorus 687, Paschalis 687)	
P. Sergius I	15.12. 687 – 7.9. 701
Johannes VI	30.10. 701 – 11.1. 705
Johannes VII	1.3. 705 – 18.10. 707
Sisinnius	15.1. 708 – 4.2. 708
Constantinus	25.3. 708 – 9.4. 715
P. Gregorius II	19.5. 715 – 11.2. 731
P. Gregorius III	18.3. 731 – 28.11. 741
P. Zacharias	3.12. 741 – 15.3. 752
Stephanus II	26.3. 752 – 26.4. 757
P. Paavali I	huhtikuu 757 – 28.6. 767
(Constantinus 767 – 768, Filippus 768)	
Stephanus III	1.7. 768 – 24.1. 772
Hadrianus I	9.2. 772 – 25.12. 795
P. Leo III	26.12. 795 – 12.6. 816
Stephanus IV	22.6. 816 – 24.1. 817
P. Paschalis I	25.1. 817 – helmi-toukokuu 824
Eugenius II	helmi-toukokuu 824 – elokuu 827
Valentinus	elokuu 827 – syyskuu 827

Gregorius IV	syyskuu 827 – 25.1.844
Sergius II	25.1. 844 – 27.1. 847
P. Leo IV	tammikuu 847 – 17.7. 855
Benedictus III	heinäkuu 855 – 17.4. 858
(Anastasius 855)	
P. Nikolaus I Suuri	24.4. 858 – 13.11. 867
Hadrianus II	14.12. 867 – marras-joulukuu 872
Johannes VIII	14.12. 872 – 16.12. 882
Marinus I	joulukuu 882 – 15.5. 884
P. Hadrianus III	17.5. 884 – elo-syyskuu 885
Stephanus V	syyskuu 885 – 14.9. 891
Formosus	6.10. 891 – 4.4. 896
Bonifatius VI	11.4. 896 – 26.4. 896
Stephanus VI	touko-kesäkuu 896 – heinä-elokuu 897
Romanus	heinä-elokuu 897 – marraskuu 897
Theodorus II	joulukuu 897 – joulukuu 897 tai tammikuu 898
Johannes IX	joulukuu 897/tammikuu 898 – tammi- toukokuu 900
Benedictus VI	tammi-toukokuu 900 – heinäkuu 903
Leo V	heinäkuu 903 – syyskuu 903
(Christoforus 903–904)	
Sergius III	29.1.904 – 14.4. 911
Anastasius III	kesä-syyskuu 911 – kesä-elokuu 913
Lando	heinä-marraskuu 913 – maaliskuu 914
Johannes X	maalis-huhtikuu 914 – touko-kesäkuu 928
Leo VI	touko-kesäkuu 928 – joulukuu 928/ tammikuu 929
Stephanus VII	tammikuu 929 – helmikuu 931
Johannes XI	maaliskuu 931 – tammikuu 936
Leo VII	tammikuu 936 – 13.7. 939
Stephanus VIII	14.7. 939 – lokakuu 942
Marinus II	30.10. 942 – toukokuu 946
Agapetus II	10.5. 946 – joulukuu 955
Johannes XII	16.12. 955 – 14.5. 964
Leo VIII	6.12. 963 – maaliskuu 965
Benedictus V	toukokuu 964 – 4.7. 964 tai 965
Johannes XIII	1.10. 965 – 6.9. 972
Benedictus VI	joulukuu 972 – heinäkuu 974
(Bonifatius VII 974, 984 – 985)	
Benedictus VII	lokakuu 974 – 10.8. 983
Johannes XIV	marras-joulukuu 983 – 20.8. 984
Johannes XV	elokuu 985 – maaliskuu 996
Gregorius V	3.5. 996 – helmi-maaliskuu 999



(Johannes XVI 997 – 998)	
Silvester II	2.4. 999 – 12.5. 1003
Johannes XVII	16.5. 1003 – 6.11. 1003
Johannes XVIII	25.12. 1003 – heinä-elokuu 1009
Sergius IV	31.7. 1009 – 12.5. 1012
Benedictus VIII	18.5. 1012 – 9.4. 1024
(Gregorius 1012)	
Johannes XIX	19.4. 1024 – 1032
Benedictus IX	elo-syyskuu 1032 – syyskuu 1044
Silvester III	13.1. 1045 – maaliskuu 1045
Benedictus IX (toisen kerran)	10.3. 1045 – 1.5. 1045
Gregorius VI	1.5. 1045 – 20.12. 1046
Clemens II	24.12. 1046 – 9.10. 1047
Benedictus IX (3. kerran)	lokakuu 1047 – heinäkuu 1048
Damasus II	17.7. 1048 – 9.8. 1048
P. Leo IX	2. 2. 1049 – 19.4. 1054
Victor II	13.4. 1055 – 28.7. 1057
Stephanus IX	2. 8. 1057 – 29.3. 1058
(Benedictus X 1058 – 1059)	
Nikolaus II	joulukuu 1058 – 27.7. 1061
Alexander II	30.9. 1061 – 21.4. 1073
(Honorius II 1061 – 1064)	
P. Gregorius VII	22.4. 1073 – 25.5. 1085
(Clemens III 1080 – 1084)	
Victor III	24.5. 1086 – 9.5. 1087.
Urbanus II	12.3. 1088 – 29.7. 1099
Paschalis II	13.8. 1099 – 21.1. 1118
(Theodoricus 1100 – 1102, Albertus 1101, Silvester IV 1105 – 1111)	
Gelasius II	24.1. 1118 – 28.1. 1119
(Gregorius VIII 1118 – 1121)	
Calixtus II	2.2. 1119 – 13. tai 14.12. 1124
Honorius II	15. 12. 1124 – 13. tai 14. 2. 1130
(Celestinus II 1124)	
Innocentius II	14.2.1130 – 24.9. 1143
(Anacletus II 1130 – 1138, Victor IV 1138)	
Celestinus II	26.9. 1143 – 8.3. 1144
Lucius II	12.3. 1144 – 15.3. 1145
Eugenius III	15. 2. 1145 – 8.7. 1153
Anastasius IV	12.7. 1153 – 3.12. 1154
Hadrianus IV	4.5. 1154 – 1.9. 1159
Aleksanteri III	7.9. 1159 – 30.8. 1181
(Victor IV 1159 – 1164, Paschalis III 1164 – 1168, Calixtus III 1164 – 1168, Innocentius III 1179 – 1180)	
Lucius III	6.9. 1181 – 25.11. 1185

Urbanus III	25.11. 1185 – 20.10. 1187
Gregorius VIII	21.10. 1187 – 17.12. 1187
Clemens III	19.12. 1187 – maaliskuu 1191
Celestinus III	10.4. 1191 – 8.1. 1198
Innocentius III	8.1. 1198 – 16.7. 1216
Honorius III	18.7. 1216 – 18.3. 1227
Gregorius IX	19.3. 1227 – 22.8. 1241
Celestinus IV	25.10. 1241 – 16.11. 1241
Innocentius IV	25.6. 1243 – 7.12. 1254
Alexander IV	12.12. 1254 – 25.5. 1261
Urbanus IV	29.8. 1261 – 2.10. 1264
Clemens IV	23.2. 1265 – 29.11. 1268
Gregorius X	1.9. 1271 – 10.1. 1276
Innocentius V	21.1. 1276 – 22.6. 1276
Hadrianus V	11.7. 1276 – 18.7. 1276
Johannes XXI	16.9. 1276 – 20.5. 1277
Nikolaus III	25.11. 1277 – 22.8. 1280
Martinus IV	22.2. 1281 – 29.3. 1285
Honorius IV	2.4. 1285 – 3.4. 1287
Nikolaus IV	22.2. 1288 – 4.4. 1292
P. Celestinus V	5.7. 1294 – 13.12. 1294
Bonifatius VIII	24.12. 1294 – 11.10. 1303

# INDEX PERSONARUM ET LOCORUM

- Aarhus 105, 113  
Absalon (arkkipiispa) 187-188, 216-218  
Adalbero 176  
Adalbert (piispa) 116, 125-126, 135  
Adam Bremeniläinen 18, 108, 111, 113, 116-117, 204  
Agapetus II (paavi) 99  
Albert (Riiian piispa) 199, 218, 222-224, 226, 228, 234-235, 237, 246-247, 251, 253  
Alexander II (paavi) 149, 151, 155  
Aleksanteri III (paavi) 142-144, 161-164, 167, 173, 180-181, 184, 186-187, 191, 195-196, 202, 204-205, 220, 234, 244, 261  
Alexander IV (paavi) 189  
Alexandria 11, 27, 39  
Alemannit 20, 31, 40-41, 43, 56, 61, 71, 74, 76, 85, 89  
Alkuin 103-104  
Amandus 76  
Anastasius IV (paavi) 179-180  
Anders Sunesen (arkkipiispa) 188, 197, 216-218, 224  
Anglosaksit 57, 60-61, 64, 66-69, 72, 76-77, 79, 83-84, 86-87, 97, 110, 130, 133, 236  
Antiokia 11, 20, 27, 53, 163  
Ansgarius 107-111, 116, 118, 175-176  
Antonios 35, 54  
Aragon 150-151, 153-154, 158, 165, 167, 170, 255  
Arles 21, 27, 32, 46  
Augustinus (kirkkoisä) 14-15, 40, 54, 66, 84, 103-104, 157, 171, 203, 208-209, 215, 218, 224, 226-227, 230, 232, 259  
Augustinus (munkki) 57, 61, 66, 83  
Avaarit 98, 104-105, 118  
Avitus 56-57  
Baieri, baierilaiset 31, 40, 43, 61, 71, 76, 80, 85, 89, 119-120  
Balduin Alnalainen 200, 246-248  
Baltia 16, 118, 146, 174, 194, 197, 216, 221-222, 238, 240, 252, 264  
Beda Venerabilis 18, 64  
Benedictus Nursialainen 54, 59, 75, 126, 159  
Bernard Clairvauxlainen 158-160, 187, 209-219, 229, 232, 253, 263-264  
Bertha (kuningatar) 62, 66  
Birgitta Vadstenalainen 258  
Birka 108-111, 116  
Bobbio 74-75, 99  
Boleslav II 126  
Boleslav III 189  
Bonifatius (munkki, arkkipiispa) 77-84, 87, 89, 260  
Bonifatius IV (paavi) 63, 67  
Bonifatius VIII (paavi) 256-257  
Boris I 122-123  
Borivoj I 121  
Brandenburg 115, 125, 129  
Bruno Querfurtlainen 207-209, 229

- Bulcsu 124
- Bulgaria, bulgarialaiset 27–28, 31, 117–118, 120, 122–124, 168, 261
- Bysantti, bysanttilainen 16, 25, 27, 44, 48, 50–53, 58, 63, 67, 69, 85–86, 89–92, 95, 100–101, 122–124, 128, 138–139, 147, 149, 154–157, 160–161, 168, 170, 261
- Böömi, böömiläiset 118–119, 121–122, 126, 129, 162, 168, 255, 261
- Calixtus I (paavi) 20
- Calixtus II (paavi) 20, 141
- Calixtus III (paavi) 161
- Canterbury 62, 66–67, 83, 87, 134–135, 162, 167, 187
- Celestinus I (paavi) 28, 43–44
- Celestinus III (paavi) 163–165, 167, 195, 206–207, 219–221, 234
- Clemens (Rooman piispa) 77, 119–121
- Clemens II (paavi) 138
- Clemens III (paavi) 163, 167, 187, 205–206, 234
- Clemens VI (paavi) 258
- Columbanus 72–77, 99, 273, 314
- Constantius (keisari) 27
- Cuthbert (Canterburyn arkkipiispa) 87
- Damasus I (paavi) 28, 37–38
- Daniel (Winchesterin piispa) 81
- Deusdona 131
- Ebo 107–108, 111
- Efesos 26
- Einhard 102, 131, 229, 235
- Erik Ejegod (Tanskan kuningas) 175
- Erik (Ruotsin kuningas) 179, 185, 187, 192–194, 197
- Eskil (arkkipiispa) 176, 178, 181, 186–187, 191, 196, 204–205, 216, 218
- Ethelbert (Kentin kuningas) 57, 60, 62–63, 66, 110, 260
- Eugenius II (paavi) 107
- Eugenius III (paavi) 158–159, 177–178, 185–186, 210, 212, 234, 261, 264
- Formosus (paavi) 123
- Frankkivaltakunta, frankit 13, 31, 40, 43, 49, 52, 53–54, 56–57, 60–61, 68–69, 71–72, 74–80, 89–91, 94–95, 98, 101–103, 106–108, 110–111, 119–120, 123, 130–131, 139–140, 150, 209, 229, 262–263
- Fransiskus (pyhä) 169, 232–233
- Fredrik I Barbarossa (keisari) 13, 161, 163–164, 177, 180–181, 186, 191, 217, 251
- Fredrik II (keisari) 13, 145, 170–172
- Friisit 68–69, 76–78, 80, 85, 133, 260, 262–263
- Fritzlar 82, 102
- Fulco 204–206
- Fulda 102, 131
- Gauzbert 108, 111
- Gemmulus (diakoni) 84
- Godfrid (Tanskan kuningas) 107
- Gniezno (Gnesen) 126–127, 190, 244
- Gottfried 224–225
- Gootit 31
- Gregorius I (paavi) 18, 51, 55, 57–67, 69, 71, 76, 81, 83–87, 89, 109, 175, 204, 206, 236–237, 259–261, 264
- Gregorius II (paavi) 52–53, 78, 80–81
- Gregorius III (paavi) 79, 81
- Gregorius IV (paavi) 108, 118, 176
- Gregorius VII (paavi) 18, 139–140, 152–156, 175, 204

- Gregorius VIII (paavi) 164–165  
 Gregorius IX (paavi) 9, 147, 152,  
 170–171, 174, 184, 189, 200–  
 202, 235, 244–246, 248, 250–  
 251  
 Gregorius Toursilainen 56  
 Grimkel 114–115  
 Gyula 124  
  
 Hadrianus I (paavi) 93, 98, 104, 133  
 Hadrianus II (paavi) 120, 123  
 Hadrianus IV (paavi) 142, 155, 164,  
 172–173, 177, 180–181, 191,  
 194–195  
 Hampuri 99, 105, 107–108, 111,  
 113–114, 116, 118, 123, 125,  
 155, 174–177, 180, 210, 216  
 Harald (Tanskan kuningas) 107, 113  
 Havelburg 105, 125, 212–213  
 Hedeby 111  
 Helena (keisari Konstantinuksen äiti)  
 62, 87  
 Helmold Bosaulainen 18, 213–214,  
 217  
 Henrik I 99  
 Henrik II 162, 207–208  
 Henrik III 138–139  
 Henrik IV 140, 153  
 Henrik V 141  
 Henrik VI 144  
 Henrik (piispa) 192–194  
 Henrik (kronikoitsija) 18, 195, 198,  
 201, 206, 217–228, 237–242,  
 253  
 Heriveus (piispa) 112  
 Hermann von Salza (suurmestari)  
 245, 251  
 Hessen 78, 80  
 Hilarius (metropoliitta) 32–33  
 Honorius I (paavi) 75  
 Honorius II (paavi) 158  
 Honorius III (paavi) 147, 165, 170,  
 188, 190, 199, 231, 233–234,  
 240, 244, 246–247, 251  
  
 Horik I (Tanskan kuningas) 107–  
 109, 111  
 Horik II (Tanskan kuningas) 111  
 Häme, hämäläiset 196, 199, 201–  
 203, 235  
  
 Innocentius I (paavi) 28, 44  
 Innocentius II (paavi) 143, 158, 190,  
 216  
 Innocentius III (paavi) 12, 142, 144–  
 145, 166, 169, 188, 197–199,  
 231, 234, 264  
 Innocentius IV (paavi) 147, 171–173,  
 176, 189  
 Itägootit 31, 50  
  
 Jerusalem 11, 27, 150, 154, 156–  
 157, 160, 163–164, 168, 170,  
 184  
 Johanna 96  
 Johannes I (paavi) 49  
 Johannes VIII (paavi) 120  
 Johannes IX (paavi) 121  
 Johannes X (paavi) 112  
 Johannes XI (paavi) 96  
 Johannes XII (paavi) 99, 100, 124  
 Johannes XIII (paavi) 125  
 Johannes XV (paavi) 126, 134  
 Johannes XVIII (paavi) 134  
 Johannes XIX (paavi) 115, 135  
 Johannes Paparo (legaatti) 178  
 Julius I (paavi) 27  
 Justinianus 49–50, 147, 271  
  
 Kaarle Martell 53, 68, 78, 90  
 Kaarle Suuri 100–101, 104, 106–  
 107, 118–119, 131, 186, 211,  
 229, 263  
 Karlmann 79, 90, 93  
 Kartago 29, 38, 40, 52  
 Kastilia 151, 153–154, 158, 167, 255  
 Kaupo (liiviläisten päällikkö) 237–  
 239, 249  
 Kilian 76

- Kiova 127–128, 153  
 Kjeld Viborgilainen 186–187  
 Klodovig 56–57, 71, 110  
 Konstantinopoli 11, 24–26, 29, 32, 29, 40, 45–46, 48–53, 58–59, 62, 70, 91–92, 118–120, 122–124, 128, 138–139, 148, 155–156, 168, 170, 255, 261  
 Knuut Suuri 135, 185–187  
 Konstantinus (keisari) 12, 22–27, 33, 36–37, 49, 62, 87, 92–93, 100–101, 148, 152, 165  
 Kuurinmaa, kuurilaiset 203–204, 220, 240, 246, 248  
 Kyrillos 119–121, 261  
 Köln 35, 125
- Lateraanikirkko, -palatsi 22–23, 28, 35, 49, 51, 92, 133, 256  
 Leo I (paavi) 32, 37, 45–46, 57  
 Leo III (paavi) 94, 104, 133  
 Leo IV (paavi) 95, 134  
 Leo VIII (paavi) 100  
 Leo IX (paavi) 127, 138, 192  
 Liivinmaa, liiviläiset 64, 147, 192, 195, 198–201, 203–207, 212, 215, 218–219, 221–230, 234–235, 237–242, 244, 246–253, 262, 264  
 Lund 114, 175–178, 181, 186, 188, 191, 197–198, 204–205, 214, 216–217, 224, 226, 234, 252  
 Länsigootit 31, 40
- Magdeburg 105, 125, 190, 209, 213, 229  
 Mainz (Moguntiacum) 40, 125–126  
 Marozia 96  
 Martinus I (paavi) 51  
 Martin Toursilainen 53–54  
 Martinus V (paavi) 254  
 Mecklenburg 105, 125, 213, 217–218  
 Meinhard Segebergiläinen 205–207, 219–222, 235
- Mellitius 61  
 Methodios 261  
 Mieszko 105, 125–126  
 Mikael III (keisari) 122  
 Miltiades (paavi) 22–23, 29  
 Määri, määriläiset 117–124
- Nikea 21, 26–29  
 Nikolaus I (paavi) 108, 111, 120, 122–123, 261  
 Nikolaus II (paavi) 139, 148–149, 154–155  
 Nikolaus Munkathverilainen 184  
 Nothelm (Canterburyn arkkipiispa) 83  
 Novgorod 18, 199–200
- Odoaker (keisari) 42, 46, 48  
 Olavi (Ruotsin kuningas) 109  
 Olavi Sylikuningas 117  
 Olavi Haraldinpoika (Pyhä, Norjan kuningas) 114–115  
 Olavi Tryggvenpoika (Norjan kuningas) 114–115  
 Olavi III (Norjan kuningas) 174  
 Oldenburg 99, 105, 125, 213, 234  
 Olga 127  
 Ongendus (Tanskan kuningas) 69  
 Ostia 95, 133  
 Otto I 99–100, 105, 124–125, 127  
 Otto II 105  
 Otto III 100–101, 105, 126–127, 135, 148, 208  
 Otto IV 145  
 Otto Bambergiläinen (piispa) 189–190, 214
- Pantheon 63  
 Paschalis I (paavi) 107  
 Paschalis II (paavi) 158, 175–176, 185  
 Paschalis III (paavi) 161  
 Patrik 70, 72, 178

- Paulus I (paavi) 93, 130
- Paavali (apostoli) 12, 14, 19, 22–23, 28, 35–36, 39, 76, 85–86, 89, 99, 107, 135, 148, 236, 238, 259
- Petronilla 130–131
- Pietari (apostoli) 11–12, 19–20, 22–23, 27–29, 32, 35–36, 39, 77, 79, 82, 85–89, 91–95, 99, 107–108, 119, 126, 131, 133–135, 138–139, 148–149, 151–155, 158, 165, 167, 238, 244, 251, 259, 262
- Pietari Kaukovalta (suomal. lähetyspappi) 226, 240
- Pietarinkirkko 19, 36–37, 49, 53, 59, 89, 91, 94, 100, 113, 130, 138, 167, 180
- Pippin 68, 77, 79, 90–94, 130–131
- Poppo 113
- Poznan (Posen) 125–126
- Preussi, preussilaiset 118, 126, 159, 200, 208, 212, 215, 230, 234, 238, 240, 244, 249–252, 264
- Prosper Akvitanialainen 44–45
- Puola, puolalaiset 105, 118, 125–129, 135, 146, 162, 165, 170, 189–190, 208, 210, 214, 244, 250–251, 255, 257, 261, 263
- Rastislav 119–120
- Ribe 105, 111, 113
- Rimbert 107, 109, 110
- Saarenmaa 198, 217, 224, 227, 240, 241, 249
- Salzburg 41, 105, 118–120
- Saraseenit 95, 134, 244
- Saksi, saksilaiset 42, 61, 71, 77, 80, 84, 98–99, 101–105, 109, 112, 115, 126, 133, 189, 207–210, 212–214, 217, 229, 260, 262–263
- Santiago de Compostela 150–151, 164, 171–172, 257
- Serdica 27
- Sergius I (paavi) 68, 77, 86
- Sergius III (paavi) 96
- Severinus 41, 42
- Siricius (paavi) 28
- Skandinavia 11, 47, 50, 69, 99, 107–108, 111–12, 117, 123, 137, 146, 155, 159, 161, 165, 172, 174–178, 180–181, 185–186, 191, 194, 207, 210, 216, 261
- Slesvig 105, 111, 113
- St. Gallen 74
- Stephanus (paavill. kirjuri) 97
- Stephanus V (paavi) 120
- Suomi, suomalaiset 18, 118, 165, 174, 180, 191–203, 207, 215–216, 220, 227–227, 240, 243, 252–253, 258, 262
- Survabuno (preussilaisten päällikkö) 238, 249
- Sveitsi 34–35, 39, 41, 71, 74, 124, 181, 184
- Svevit 49
- Sylvester I (paavi) 23–24, 27, 49, 92
- Sylvester II (paavi) 100–101, 126–127, 153
- Symmakus (paavi) 48–49
- Tapani (Stephanus, Unkarin kunin-gas) 127, 135, 153
- Teoderik (keisari) 48–49
- Teoderik Treideniläinen 199, 205, 219–220, 222–223, 227–228, 234, 237–238, 247
- Trier (Augusta Treverorum) 35, 57, 125
- Thyringen 79–80
- Turku 194, 198
- Unkari, unkarilaiset 34, 39, 41, 71, 95, 98, 104, 118, 121, 124, 126, 127, 129, 134–136, 146, 153, 161–164, 168, 171, 245–246, 251, 255, 261

Unni 111, 116  
 Upsala 111, 117, 173, 179–180,  
 186, 191, 193, 196–198, 202–  
 203, 205, 216, 234  
 Urbanus II (paavi) 155–157, 185,  
 207, 209  
 Vaclav (Wenzel) 122  
 Valdemar 186–187, 204, 213–214,  
 216–218, 234, 246  
 Vandaalit 31, 37, 40  
 Vendiläiset 105–106, 186, 193, 209–  
 210, 212–214, 217, 229, 250,  
 263  
 Venetsia 95, 161, 168  
 Venäjä, venäläiset 127–128, 152, 162,  
 199–201, 206, 208, 246, 248  
 Viro, virolaiset 195, 198–200, 203–  
 205, 217–218, 222–228, 240–  
 242, 246–247, 252, 262  
 Vladimir 127–128, 206, 208  
 Warpoda (preussilaisten päällikkö)  
 238, 249  
 Wilhelm Aebelholtilainen 188  
 Wilhelm Akvitanialainen 149, 151  
 Wilhelm Valloittaja 149  
 Wilhelm Modenalainen 9, 199–200,  
 240–243, 246–247, 250–251  
 Wilfrid 77, 86  
 Willibrord 68–69, 77, 79, 89  
 Würzburg 76  
 York 66, 77, 112  
 Ytrecht 68, 77–78  
 Zacharias (paavi) 81, 83, 89, 133